İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

PAZARYERİNİN AĞSAL ALTYAPISINDA HETERARŞİK İLİŞKİLENMELERİN İZİNİ SÜRMEK: TİRE VE NAZİLLİ PAZARLARI

DOKTORA TEZİ

Halime Güher TAN

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimari Tasarım Programı

EKİM 2023

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

PAZARYERİNİN AĞSAL ALTYAPISINDA HETERARŞİK İLİŞKİLENMELERİN İZİNİ SÜRMEK: TİRE VE NAZİLLİ PAZARLARI

DOKTORA TEZİ

Halime Güher TAN
(502142006)

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimari Tasarım Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşe ŞENTÜRER

EKİM 2023

ISTANBUL TECHNICAL UNIVERSITY ★ GRADUATE SCHOOL

EXPLORING HETERARCHICAL RELATIONALITIES WITHIN THE NETWORKED INFRASTRUCTURE OF THE MARKETPLACE: TİRE AND NAZİLLİ MARKETS

Ph.D. THESIS

Halime Güher TAN
(502142006)

Department of Architecture

Architectural Design Program

Thesis Advisor: Prof. Dr. Ayşe ŞENTÜRER

OCTOBER 2023

İTÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün 502142006 numaralı Doktora Öğrencisi Halime Güher TAN, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı "PAZARYERİNİN AĞSAL ALTYAPISINDA HETERARŞİK İLİŞKİLENMELERİN İZİNİ SÜRMEK: TİRE VE NAZİLLİ PAZARLARI" başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı :	**Prof. Dr. Ayşe ŞENTÜRER** İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
Jüri Üyeleri :	**Doç. Dr. Funda UZ** İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
	Prof. Dr. Zafer YENAL Boğaziçi Üniversitesi	.....
	Doç. Dr. Meltem AKSOY İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
	Prof. Dr. İpek AKPINAR İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü	.....

Teslim Tarihi : 25 Mayıs 2023
Savunma Tarihi : 6 Ekim 2023

Babam Adnan GÜRCAN'a,

ÖNSÖZ

Doktora eğitimim boyunca yüreklendirici yorumları ve eleştirileriyle beni hep daha fazla sorgulamaya ve araştırmaya teşvik eden, vizyoner bakış açısı sayesinde bu konuda çalışmamı ve bu tezi yazabilmemi sağlayan, beraber çalışmaktan gurur ve mutluluk duyduğum sevgili danışmanım Prof. Dr. Ayşe ŞENTÜRER'e;

Tez önerisinden itibaren her yazdığımı titizlikle okuyup kapsamlı eleştiri ve önerileriyle bu teze hayati katkılar yapan, tezi yazma biçimimi şekillendiren, bana inanan ve en önemlisi kendime inanmamı sağlayan sevgili Doç. Dr. Funda UZ'a;

İlk tez izlememden itibaren pazaryerlerine bakmakla ilgili beni cesaretlendiren, disiplinler arası bakışa doğru beni yönlendiren, hiç bilmediğim alanların kapılarını açan ve bu sürecin her aşamasında yol gösterici yorumlarını, eleştirilerini ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili Prof. Dr. Zafer YENAL'a;

Tez savunma jürimde bulunan, İTÜ'deki lisans eğitimimin ilk günlerinden beri öğrencisi olmaktan büyük mutluluk duyduğum, teze de yayılı bugünkü kavrayış biçimimin şekillenmesinde büyük emeği olan, İTÜ'deki bu son eşikte de desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Meltem AKSOY'a; yine bu son aşamada yapıcı eleştirileri, yorumları ve cesaretlendirici tutumuyla büyük katkı sunan olan Prof. Dr. İpek AKPINAR'a; yorum ve önerileriyle özellikle başlık konusunda hayati katkısı olan Dr. Öğr. Üyesi Erdem CEYLAN'a;

Beraber ürettiğimiz, heyecanlandığımız, paylaştığımız ve paylaştıkça büyüdüğümüz, doktora sürecimin her aşamasında yoldaşım olan, eleştiri ve yorumlarının yanı sıra beni sabırla dinleyen ve cesaretlendiren, savunma jürim öncesi bu tezi okuyarak bana çok büyük destek olan sevgili dostum Gürbey HİZ'e;

Araştırmanın ilk aşamalarında pazaryerlerini birlikte dolaştığımız, yine bu aşamada ürettiğimiz fikirler ve projelerle bu tezi gerçekleştirmemde büyük katkı sağlayan, kayalıklardan denizlere uzanan bu uzun yolculukta her zaman yanımda olan, ilmek ördüğümüz dostluğumuz için Gamze GÜNDÜZ'e;

Lisenin ilk günlerinde elimi tutup bir daha asla bırakmayan, hiç eksilmeyen bir merak ve heyecanla her zaman beni dinleyen canım dostum Sanem KADAM ARIT'a;

Bu zorlu süreçte moral ve desteklerini hiç esirgemeyen, yıllar boyu biriktirdiğimiz bu güzel arkadaşlık için sevgili Beril SEZEN ve Didem SAĞLAM'a;

Oldukça uzun olan doktara serüvenim boyunca destekleri için Asya Ece UZMAY, Aybike BATUK, Ayşe OKUDAN, Can SUCUOĞLU, Duygu TOPÇUOĞLU, Erhan KUM, Kürşat ARIT, Oğuz BAYSAL ve Zeynep BACINOĞLU'na;

Koşulsuz desteği, sevgisi ve güveniyle beni bugünlere getiren canım anneme ve bittiğini göremese dahi bu tezde çok büyük payı olan canım babama; candan desteği için sevgili kardeşime, her koşulda yanımda olup bu çalışmayı tamamlamamı sağlayan, beni Tire ve Nazilli pazarlarıyla tanıştıran sevgili eşim, yoldaşım Tangör'e; tez yazım süreci boyunca yanımdan ayrılmayan canım Çinko'ya ve geceleri benimle birlikte uykusuz kalan Dobby' ye;

Başta Vildan SOYLU olmak üzere Tire ve Nazilli pazarlarının tüm paydaşlarına;

Sonsuz teşekkür ederim.

Ekim 2023

Halime Güher TAN
(Yüksek Mimar)

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ..... **ix**
İÇİNDEKİLER ..... **xi**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **xiii**
ÖZET ..... **xvii**
SUMMARY ..... **xix**
1. GİRİŞ **1**
1.1 Manifesto: Pazaryerinden Ağsal Altyapılara 4
1.2 Kılavuz: Hiyerarşi/Heterarşi Tartışması 16
1.3 Araştırma: Tire ve Nazilli Pazarları 35
1.4 Tezin Strüktürü 39
2. HETERARŞİK BİR ÖRÜNTÜ OLARAK AĞ **41**
2.1 Ağ 42
2.2 Ağsal Altyapı 50
2.3 Müşterek Örülen Ağsal Yapıyı Gösteren Bir Kavram Seti 56
2.4 Ağsal Altyapı Olarak Pazaryeri 64
2.5 Epilog: Pazaryerinden Ağsal Düşünmeye Doğru 69
3. AĞSAL DÜŞÜNME **71**
3.1 Ağsal Düşünmeyi Oluşturan Lensler 77
3.1.1 Mekân lensi 78
3.1.2 Mikro sosyoloji lensi 79
3.1.3 Tarih lensi 81
3.2 Keşif ve Gösterme Yöntemlerinde Araçlar 82
3.2.1 Montaj 84
3.2.2 Haritalama 87
3.3 Epilog: Tire ve Nazilli Pazarlarında Ağsal Keşifler ve Paydaşlar 93
4. TİRE PAZARI'NDA HETERARŞİNİN İZİNİ SÜRMEK **99**
4.1 Tire Pazarı'nın Tarihsel Anlatısı: Kritik Eşikler, Mekânlar, Varlıklar 99
4.2 Heterarşinin İzini Sürmek 108
4.2.1 Dolaşık 109
4.2.2 Dönüştürüm 146
4.2.3 Hemhâl 181
4.2.4 Çarpan 205
4.3 Epliog: Heterarşi ve Hiyerarşi Arasında 226
5. NAZİLLİ PAZARI'NDA HETERARŞİNİN İZİNİ SÜRMEK **231**
5.1 Nazilli Pazarı'nın Tarihsel Anlatısı: Kritik Eşikler, Mekânlar, Varlıklar 231
5.2 Heterarşinin İzini Sürmek 237
5.2.1 Dolaşık 240
5.2.2 Dönüştürüm 262
5.2.3 Hemhâl 289
5.2.4 Çarpan 308

5.3 Epilog: Hiyerarşi ve Heterarşi Arasında 326
6. SONUÇLAR 333
6.1 Mekânsal Tartışma: Hiyerarşilerin İnşa Ettiği Mekânlar ve Heterarşik İlişkilenme ile Müşerek Örülen Ağsal Mekânlar 338
6.2 Mikro Sosyolojik Tartışma: İkiliklerle İnşa Yerine Varlıkların İlişkiselliği İle Örülen Ağlar 340
6.3 Tarihsel Tartışma: Kritik Eşiklerde Hiyerarşik ve Heterarşik Haller 342
6.4 Artçı Tartışma: Müşterek Örülen Altyapılar 344
KAYNAKLAR 347
ÖZGEÇMİŞ 363

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1 : Tezin haritası I-kılavuz ve saha tartışması. **14**
Şekil 1.2 : Tezin haritası-II: kavramsal çerçeve ve metodoloji. **15**
Şekil 1.3 : Tezin haritası-III: saha. **16**
Şekil 1.4 : AYDA 2022 yılı finalistleri. **30**
Şekil 1.5 : Büyük ve Küçük Menderes Havzası yol, su ve pazaryeri haritası. **36**
Şekil 1.6 : Büyük ve Küçük Menderes Havzası'nda hiyerarşik inşalar. **38**
Şekil 2.1 : Kavramsal çerçeve……. **42**
Şekil 2.2 : Kavramsal harita: izler ve keşifler. **55**
Şekil 2.3 : Tarım ve Orman Bakanlığı sisteminde kayıtlı organik pazarlar. **68**
Şekil 3.1 : Ağaç metaforu ve ağ. **75**
Şekil 3.2 : Metodoloji. **77**
Şekil 3.3 : Boşluklar yaratma. **85**
Şekil 3.4 : Eşzamanlılaştırma ve hiyerarşisizleştirme. **86**
Şekil 3.5 : Katmanlılaşma ve çoğul ölçeklilik. **87**
Şekil 3.6 : Çok kaçışlılık. **87**
Şekil 3.7 : Sözel verinin haritalaması. **90**
Şekil 3.8 : Formasyon haritalama. **91**
Şekil 3.9 : Zaman-ağ haritalama. **92**
Şekil 3.10 : Montaj- haritalama. **92**
Şekil 3.11 : Tire Pazaryeri. **94**
Şekil 3.12 : Nazilli Pazaryeri. **94**
Şekil 3.13 : Metodoloji, saha ve kavram setinin ilişkisi. **97**
Şekil 4.1 : Tire Salı Pazarı haritası. **106**
Şekil 4.2 : Elde nane- tezgâhta nane- Şükran Hanım'ın tezgâhında nane. **108**
Şekil 4.3 : Tire Pazaryeri. **109**
Şekil 4.4 : Dolaşık hayatlar. **110**
Şekil 4.5 : Dolaşık hayatlar tezgâh-I. **111**
Şekil 4.6 : Dolaşık hayatlar tezgâh-II. **112**
Şekil 4.7 : Tezgâhta dolaşıklık. **113**
Şekil 4.8 : Otlar tezgâhta. **115**
Şekil 4.9 : Tezgâhta otlar. **116**
Şekil 4.10 : Tire Pazaryeri'nde tarihsel dolaşık ilişkiler. **117**
Şekil 4.11 : Bedesten, Ali Efe Hanı, Gazazhane Caddesi. **118**
Şekil 4.12 : Ot toplama. **120**
Şekil 4.13 : Tahrip edilmiş alanlarda yenilebilir otlar. **122**
Şekil 4.14 : Bağda dolaşıklık. **123**
Şekil 4.15 : Tire Pazarı'nın Küçük Menderes Havzası'nda yıllık akışı. **127**
Şekil 4.16 : Küçük Menderes Havzası'nda dolaşık hayatlar. **131**
Şekil 4.17 : Küçük Menderes Havzası'nda kendirin serüveni. **133**
Şekil 4.18 : Çit Pazarı Sokak ile Kendir Pazarı Sokak kesişimi. **135**

Şekil 4.19 : Urgancılar Çarşısı'nda bir tezgâh. **136**
Şekil 4.20 : Topoğrafya, yol, köy, bahçe, tarla. **137**
Şekil 4.21 : Patikalarda dolaşık hayatlar..... **139**
Şekil 4.22 : Efes yolunda meyan kökü taşıyan kervan. **141**
Şekil 4.23 : Güneyden kuzeye yol örüntüsü. **143**
Şekil 4.24 : Merkezi yol sisteminin pazaryerine dönüşümü. **144**
Şekil 4.25 : Batı Anadolu Demiryolları. **145**
Şekil 4.26 : Bitkiler, tezgâh ve zemin arası dönüştürüm. **147**
Şekil 4.27 : Bitkilerin pazaryerinde dönüştürüm süreçleri. **148**
Şekil 4.28 : Tezgâh kurulum. **149**
Şekil 4.29 : Tire pazaryeri döngüsü: kurulum öncesi ve esnası. **151**
Şekil 4.30 : Tire pazaryeri döngüsü: pazar anı. **152**
Şekil 4.31 : Tire pazaryeri dönüşümü (varsayımsal haritalama)..... **153**
Şekil 4.32 : Pazaryerinden bahçeye. **155**
Şekil 4.33 : Cambazlı Köyü, Vildan Hanım'ın bahar ve yaz bahçesi. **157**
Şekil 4.34 : Vildan Hanım'ın gündelik hayatı. **158**
Şekil 4.35 : Cambazlı Köyü ve cambazları. **160**
Şekil 4.36 : Küresel bir tohum şirketinin Tire'de inşaları. **161**
Şekil 4.37 : Tire karası ve tezgâhı. **163**
Şekil 4.38 : Tire Pazarı'nın dönüştürüm süreçleri/bağ-bahçe-tarla-köy. **164**
Şekil 4.39 : Tire Pazar Ağı. **165**
Şekil 4.40 : Tire'de kırsal yerleşimlerin dağılımı..... **166**
Şekil 4.41 : Dağ-Cambazlı örüntüsü..... **167**
Şekil 4.42 : Ova-Kireli örüntüsü. **168**
Şekil 4.43 : Küçük ve Büyük Menderes Havzası biyolojik formasyon haritası. **169**
Şekil 4.44 : Tire Pazarı'nda ova (sol grup) ve dağ-orman bitkileri (sağ grup). **170**
Şekil 4.45 : Küçük Menderes Havzası su örüntüsü. **172**
Şekil 4.46 : Belevi Sazlığı ve dönüştürüm süreçleri..... **173**
Şekil 4.47 : Küçük Menderes ve Büyük Menderes Havzası yol örüntüsü **175**
Şekil 4.48 : Tire'de patikalar ve su yolları..... **177**
Şekil 4.49 : İnşa edilmiş ana akslar. **179**
Şekil 4.50 : İnşa edilmiş gridde farklı deneyimlenen mekânlar. **180**
Şekil 4.51 : Strüktürler arası hemhâl. **181**
Şekil 4.52 : Varlıklar ve mekânlar arası hemhâl. **183**
Şekil 4.53 : Tezgâhlar arası hemhâl..... **185**
Şekil 4.54 : Ali Efe Hanı. **186**
Şekil 4.55 : Tezgâhta yaşamlar. **188**
Şekil 4.56 : Pazaryerinden bahçeye hemhâl..... **189**
Şekil 4.57 : Bahçede hemhâl. **190**
Şekil 4.58 : Dut ağacıyla hemhâl toplama araçları. **191**
Şekil 4.59 : Meskende hemhâl. **192**
Şekil 4.60 : Dağ, ova ve pazaryeri arası hemhâl. **193**
Şekil 4.61 : Suyun, toprağın devingenliği ve havzada hemhâl süreçler. **195**
Şekil 4.62 : Havzada hemhâl ilişkilenmenin serüveni. **196**
Şekil 4.63 : Tire yol ve pazar ağı..... **199**
Şekil 4.64 : Yollarda hemhâl süreçler..... **202**
Şekil 4.65 : Hemhâl ile heterarşik ya da demiryolu ile hiyerarşik. **204**
Şekil 4.66 : Pazaryerinde tezgâhlarda çarpan süreçler. **205**
Şekil 4.67 : Tezgâhın mevsimselliği..... **206**
Şekil 4.68 : Sokakta çarpan süreçler..... **207**

Şekil 4.69 : Tire pazaryerinde rotalar. **208**
Şekil 4.70 : Pazar ağının türettiği mekânlar. **210**
Şekil 4.71 : Bahçeden tezgâha çarpan. **212**
Şekil 4.72 : Araçlar. **212**
Şekil 4.73 : Güme Dağı'nda Cambazlı Köyü'nden damlar (ölçeksiz kroki). **213**
Şekil 4.74 : Kaplan Köyü çarpan. **213**
Şekil 4.75 : Havzada çarpan süreçler-I. **216**
Şekil 4.76 : Havzada çarpan süreçler-II. **217**
Şekil 4.77 : Mevsimsel döngülerle yol örünüsü. **221**
Şekil 4.78 : Havza içi yolların çarpan süreçleri. **223**
Şekil 4.79 : Yol ağları ve yerleşim örüntüsünün tahayyülleri. **225**
Şekil 4.80 : Tire Pazarı evreni. **226**
Şekil 4.81 : Tire Pazarı matrisi. **227**
Şekil 4.82 : Tire Pazarı'nda heterarşi ve hiyerarşi ilişkisi. **229**
Şekil 5.1 : Nazilli Perşembe Pazarı haritası. **236**
Şekil 5.2 : Tezgâhlarda biberler. **237**
Şekil 5.3 : Nazilli Pazaryeri. **239**
Şekil 5.4 : Tezgâhta dolaşık hayatlar. **240**
Şekil 5.5 : Zafer Mahallesi üretici tezgâhları. **242**
Şekil 5.6 : Uzun Çarşı'da dolaşıklık ve sekteye uğradığı durumlar. **243**
Şekil 5.7 : Antik Çağ'dan bugüne Nazilli çevresindeki pazaryerleri. **244**
Şekil 5.8 : Nazilli İmar Planı-demiryolu sonrası. **245**
Şekil 5.9 : Çamlar, kozalaklar ve dolaşık hayatlar. **247**
Şekil 5.10 : Aydın Dağları'nda kesilen meşe ağaçları. **248**
Şekil 5.11 : Nazilli Pazar Ağı. **249**
Şekil 5.12 : Bahçeden üzümler. **250**
Şekil 5.13 : Yahya Paşa Camii Çeşmesi'nde lahit ve üzüm salkımları. **251**
Şekil 5.14 : Nazilli Pazarı'nın yıllık akışı. **253**
Şekil 5.15 : Nehir, menderesler, pazaryerleri, zeytinlikler ve incirlikler. **255**
Şekil 5.16 : Yollar, köyler, su ve topoğrafya. **258**
Şekil 5.17 : Aşağı ve Yukarı Nazilli yol, yerleşim, pazar örüntüsü. **259**
Şekil 5.18 : Batı Anadolu ticaret ve kervan yolları. **260**
Şekil 5.19 : Devenin 2500 yıllık serüveni. **261**
Şekil 5.20 : Bahçeden erik. **262**
Şekil 5.21 : Halden erik. **263**
Şekil 5.22 : Uzun Çarşı üretici tezgâhları **264**
Şekil 5.23 : Zafer Mahallesi hal tezgâhları ve seyyarlar. **265**
Şekil 5.24 : Tezgâh kurulum. **266**
Şekil 5.25 : Nazilli'de pazaryerinin hareketi. **268**
Şekil 5.26 : Tezgâhtan bahçeye. **270**
Şekil 5.27 : Nazilli'de monokültür incirlikler. **272**
Şekil 5.28 : Nazilli'de bahçe ve tarla oluşumları. **273**
Şekil 5.29 : Ovada tarlalar. **274**
Şekil 5.30 : Tezgâhtan seraya. **275**
Şekil 5.31 : Nazilli'de kırsal yerleşimler. **278**
Şekil 5.32 : Dağ-Bekirler örüntüsü. **279**
Şekil 5.33 : Ova-Sevindikli örüntüsü. **280**
Şekil 5.34 : Hal-Antalya Havzası örüntüsü. **281**
Şekil 5.35 : Dağdan (sol) ovadan (orta) ve havza dışından (sağ) varlıklar. **282**

Şekil 5.36 : Aydın Dağları'nda geçici meskenler..... **282**
Şekil 5.37 : Büyük Menderes Nehri boyunca yeşeren havza..... **283**
Şekil 5.38 : Büyük Menderes Nehri var-yok halleri..... **284**
Şekil 5.39 : Aydın Dağları boyunca köyleri ve bahçeleri dolaşan yollar. **285**
Şekil 5.40 : Nazilli yol, dönüştürüm ve inşa haritası..... **286**
Şekil 5.41 : Nazilli Pazar Ağı'nın yıllık döngüsü. **288**
Şekil 5.42 : Hemhâl olamayanlar. **291**
Şekil 5.43 : Zafer Mahallesi'nde hemhâl..... **293**
Şekil 5.44 : Pazaryerinden Demirhan Köyü'ndeki asmalara. **296**
Şekil 5.45 : Pazaryerinden hale, halden depoya..... **297**
Şekil 5.46 : Hemhâl süreçleri sekteye uğratan altyapılar-JES. **300**
Şekil 5.47 : Jeotermal strüktürlerin etkileri..... **301**
Şekil 5.48 : Suyun devinimi..... **303**
Şekil 5.49 : Yollarda hemhâl süreçler..... **306**
Şekil 5.50 : Yol ve pazarda tarihsel hemhâl süreçler. **307**
Şekil 5.51 : Üretici ve hal tezgâhlarında çarpan süreçler. **309**
Şekil 5.52 : Lahanadan tezgâh..... **310**
Şekil 5.53 : Pazaryerinde var-yol haller..... **311**
Şekil 5.54 : Monokültür incirlik..... **313**
Şekil 5.55 : Bahçe ve tarlada eksilmeler..... **315**
Şekil 5.56 : Havzada katmanlar ve çarpan (ya da eksilten) süreçler..... **317**
Şekil 5.57 : Havzada çarpan süreçler..... **318**
Şekil 5.58 : Haldeki türler..... **320**
Şekil 5.59 : Sinekçiler'in incirliklerine kadar sızan asfalt yolları. **322**
Şekil 5.60 : Merkezileşen yolun çekim alanı. **324**
Şekil 5.61 : D320 aksının akışı..... **325**
Şekil 5.62 : Nazilli Pazarı evreni..... **326**
Şekil 5.63 : Nazilli Pazarı matrisi..... **328**
Şekil 5.64 : Nazilli Pazarı'nda hiyerarşi ve heterarşi ilişkisi. **330**
Şekil 6.1 : Pazaryerinden/Frommarketplace ve Kent Hal'i projeleri. **337**
Şekil 6.2 : Mekânsal tartışma. **340**
Şekil 6.3 : Mikro sosyolojik tartışma..... **342**
Şekil 6.4 : Tarihsel tartışma. **343**
Şekil 6.5 : Müşterek örülen altyapılar..... **345**

PAZARYERİNİN AĞSAL ALTYAPISINDA HETERARŞİK İLİŞKİLENMELERİN İZİNİ SÜRMEK: TİRE VE NAZİLLİ PAZARLARI

ÖZET

Bu tez, inşa edilen doğa/kültür ayrımına rağmen doğayla heterarşik ilişkilenme süreçlerine odaklanır: Müşterek örülen bir altyapı olarak pazara. Canlı-cansız, yaban-ehil veya insan-insan dışı gibi ikilikler olmaksızın ilişkisel, ölçekler ve varlıklar arası çok yönlü bir bakış geliştirmeyi hedefleyen bu tez, heterarşik bir kavrayış ve tasarlayıp-yapma kılavuzu olarak da okunabilir.

Bu tezin hedefi, doğa-kültür ayrımını inşa eden, varlıkların ayrıştırıldığı ve/veya görmezden gelindiği insan merkezli hiyerarşik dünya görüşü yerine, ilişkisellikle kurulan heterarşik bir düşünme biçimi olarak 'ağ' ın keşfi ve imkânlarının serimini yapmak, bu bağlamda mekân çalışmaları ve mimarlığın güncel ekoloji tartışmalarına gönderme yapan pozisyonlarını göstermektir. Bu hedefi gerçekleştirme sürecinde tez, mimarlık ve tasarım kültürü içerisinde Tire ve Nazilli pazar ağlarının tarihsel, mekânsal ve mikro sosyolojik süreçlerine odaklanmaktadır. Çeşitli varlıkların zamanda ve mekânda akışları boyunca ilişkisellikleri ile kurulan müşterek örülen altyapı olan pazaryerinden başlayan araştırma bu süreciyle, ağsal yapı araştırmalarına mimarlık kültürü içerisinde nbir kavrayış sunmak ve bu bağlamda ağsal düşünmenin nasıl imkânlar sunduğunu keşfetmek hedeflenmektedir.

Bu tez, tarım, toplayıcılık, mübadele, zanaat gibi süreçlerin ve insanlar, hayvanlar, bitkiler, araçlar gibi çoğul paydaşların akışı, birikimi ve ilişkisellikleri ile müşterek örülen heterarşik bir yapı olan pazar ağını, insan merkezli hiyerarşik düzenin inşa ettiği doğa-kültür, kent-kır gibi ikilikleri aşarak doğayı bir müşterek mekân olarak gerçekleştirmeye devam eden bir altyapı olarak çerçevelemektedir. Böylece heterarşi ve hiyerarşinin iç içe geçtiği yaşam ağında, heterarşinin izini sürmek ve heterarşik tasarlayıp yapmak için 'ağsal düşünmek' olarak çerçevelenebilecek metodoloji önerilmektedir. Tire ve Nazilli pazar ağlarının pazaryeri, bahçe/tarla, havza ve yol süreçlerine mekân, mikro sosyoloji ve tarih lensleriyle bir arada bakarak, mimarlık ve tasarım kültürünün sık başvurduğu araçlar olan montaj ve haritalamayla keşfedip temsil etmek olarak özetlenebilecek olan bu metedolojiyle, sahadaki deneyim ve diyalogların de etkisiyle önerdiğim dörtlü kavram setini (dolaşık, dönüştürüm, hemhâl, çarpan) kullanaral ağsal yapısal süreçlerde heterarşik ilişkilenmelerin ve-veya sekteye uğradığı durumların izini sürüyorum. Sürekli olarak ölçekler ve yaşamlar arası gidip geldiğim bu trans-disipliner araştırmada, pazaryerinin ağsal altyapısındaki keşifler üzerinden ana akım mimari tasarım süreçlerinin indirgemeci, nesnelleştirici ve hayli statik hiyerarşik kurgusuna alternatif bir ilişkilenme önerilmektedir.

EXPLORING HETERARCHICAL RELATIONALITIES WITHIN THE NETWORKED INFRASTRUCTURE OF THE MARKETPLACE: TİRE AND NAZİLLİ MARKETS

SUMMARY

This thesis focuses on processes of heterarchical engagement with nature despite the constructed nature/culture distinction: as a collectively woven infrastructure to the market. The primary objective of this dissertation is to cultivate a comprehensive perspective that is relational, operates on multiple scales, and navigates the complex web of inter-entity relationships, all while eschewing binary distinctions such as living-inanimate, wild-capable, or human-nonhuman. Additionally, this work can be interpreted as both a conceptualization of heterarchy and a practical guide for design and implementation.

The goal of this thesis is to explore and present the possibilities of the 'network' as a heterarchical way of thinking, established through relationships, in contrast to the anthropocentric hierarchical worldview that constructs the nature-culture distinction, where entities are separated and/or ignored. In the process of achieving this goal, the thesis focuses on the historical, spatial, and micro-sociological processes of the Tire and Nazilli market networks within the culture of architecture and design. Starting from the market square as a collectively woven infrastructure with the flows, accumulations, and relationships of various entities over time and space, this research aims to offer an understanding of networked structures within architectural culture and explore how networked thinking provides opportunities in this context.

The dissertation frames the market network as a heterarchical structure, collectively woven through processes such as agriculture, gathering, exchange, and craftsmanship. It further explores the flows, accumulations, and relationships among diverse stakeholders, including humans, animals, plants, and tools. This network is portrayed as an evolving infrastructure that persists in realizing nature as a communal space, transcending dualities such as nature-culture and urban-rural imposed by an anthropocentric hierarchical order. In navigating the intricate life network that intertwines hierarchy and heterarchy, the dissertation proposes a methodological approach framed as 'network thinking.' This approach aims to trace instances of heterarchical engagements and interruptions within networked structural processes. Utilizing space, micro-sociology, and history as lenses, and employing tools common in architectural and design culture, such as montage and mapping, the dissertation uncovers instances of heterarchical engagements and interruptions in networked structural processes. This transdisciplinary research, continually oscillating between scales and life forms, introduces a set of four conceptual frameworks (circulation, transformation, coexistence, multiplier) based on field experiences and dialogues. These frameworks offer an alternative perspective on the reductionist, objectifying, and static hierarchical structure prevalent in mainstream architectural design processes.

The field research focuses on the historical, spatial, and micro-sociological structure and formation of Tire and Nazilli market networks. It is aimed to explore how the market, which is a joint creation process established by the relationality of various entities throughout their flow in time and space, offers opportunities for network structure research and, in this context, architectural culture. In this process, I aim to reveal the possibilities of the network lens, which can replace the vertical hierarchical ontology built with dualities such as nature-culture, and rural-urban, and establish the relational heterarchical system realized with the experience in the marketplace.

The agricultural characteristic of Turkey has been the small-scale (family) farms for a long period of time. Of these farms, 85% comprise up to 8 hectares of land, most of which form the villages. Hence, small-scale farms have a vital role in food security, sustainability, traditional production methods, sustaining biodiversity, and local circularity for Turkey. The farmers' markets of Anatolia were established using the products of these small-scale farms. Therefore, farmers' markets are crucial, not only so the farmers can compete with global industrial markets, but also for solidarity and resistance against neoliberal agricultural policies.

Anatolia's largest and richest markets, such as Tire (İzmir Province) and Nazilli (Aydın Province) are in Küçün Menderes and Büyük Menderes River Basin. The local and global positions of both basins in the field of agricultural production, and the marketing of them influenced the selection of this research area. In addition, searching for the codes of territorial circularity in these two geographies, where production quantity and product diversity have been maintained for many years, seemed necessary for the continuation of farmers' markets and local development. That's why the deeply rooted markets, Tire and Nazilli were the focus of this research. Tire and Nazilli have a similar physical marketplace set-up, which is called 'open air market', but different network structures. Inclusion of Nazilli in the whole-sale market system and the exclusion of the system in Tire, allowed for comparative research in the two areas. The goal of this comparison was to create a basis for conceptualization for tight and loose cycles in the territories, and underline the importance of locality and discovering its elements in circular development.

Tire Market has an intertwined relationship with its territory. It spreads over 41,000 m^2 in the city, with 1200 farmers from the 64 villages of Tire and other settlements around the Küçük Menderes River Basin, and 750 stallholders from the Küçük Menderes River Basin and partly the Büyük Menderes River Basin and Gediz Basin, every week along the streets and center of Tire. The municipality tends to maintain the character of the market as a 'farmers' market. Therefore, it should be underlined that the vast majority of these 750 stalls comprise textiles and ready-made looms. The market network spread over the villages around Tire and the rugged terrain of Güme Mountain, various settlements of the Küçük Menderes River Basin and a small part of the Büyük Menderes River Basin for only a few months. Both the number and geographical distribution of the rural settlements affect the diversity of the market in terms of product and knowledge. It has different geographical and microclimate characteristics of 64 villages, up to the tops of the mountain from the plain.

Nazilli is a small city on the Denizli-İzmir highway, connecting many big cities of Anatolia, such as Antalya and Ankara, to Izmir and Aegean coasts. Being on such a route brings with it the wholesale market system, where most of the agricultural products come from different regions throughout the year. Nazilli Market spreads over an area of 40,000 m^2 in the city, with 600 to 1400 farmers from parts of 61villages that

have similar climatic and geographic features, and 400 to 600 stallholders from environs. It was discovered that the Nazilli Wholesale Market also partially shapes the market network, since it spreads over to the Mediterranean Region.

When compared to Tire, there are three critical differences in the Nazilli Market network. One is the existence of the wholesale market, the second is local authorities providing ambiguous information about market and marketplace, and the third is the distribution of rural settlements in the basin, and the participation rates of these in the market network. The wholesale market is not only a primary medium of transporting products from non-seasonal food-producing geographies to the marketplace, but also disrupts the local circularity. It was determined that the Nazilli Market network extended far beyond the basin boundaries due to the presence of the wholesale market in Nazilli. All of the traders we interviewed stated that they mostly prefer to buy products from the greenhouse regions in Fethiye, Demre, Antalya, Alanya, and Mersin since they produce standardized products year-round. Unlike the Tire Market, local authorities do not support the existence of local farmers in the Nazilli Market. In interviews with local authorities, it was observed that there was no exact information about the number of farmers and stallholders in the market. Accordingly, as learned from the interviews with the municipality, chamber of merchants, and municipal police, even illegal stalls by middle-men are set up on market day.

The market network, which is in its own region and has a tight cycle in summer, spreads in other seasons and becomes a loose cycle. Finally, the geographical distribution of the villages that are the source of production also affects it. Unlike Tire, Nazilli is mostly fed by villages with similar geographical and climatic characteristics. This means a decrease in product diversity compared to Tire and a shorter period of product flow to the market. Since local tomato is available in the market for almost 2–3 months, this deficit is eliminated in the Mediterranean region in other months under the influence of the wholesale market system.

The marketplace is not only a space for exchanging fresh food, it is also an interface for exchanging local production culture and heirloom seeds. In both markets, seed swaps provide circularities and flow of knowledge in local production. This exchange, which takes place mainly between farmers in the marketplace, contributes to the local circularity of the market network. The exchange happens also between consumers and farmers. Therefore, sharing and continued production supports biodiversity, which guarantees not only the future of the food, but also the future of the farmers' market network. Due to this exchange, the sustainability of the memory of the local products and soil is ensured, as the production information is also transferred. During the interviews at the Tire and Nazilli Market, it was discovered that the majority of the population do their weekly food shopping from farmers' markets, not from grocery stores or supermarkets. This kind of transparency on information flow is not possible in grocery stores and greengrocers.

1. GİRİŞ

"Toplum ve doğa düşüncesi, günümüzün modern dünyasında yaşadığımız kapitalist ve işçi, Batı toplumları ve diğerleri, kadın ve erkek, siyah ve beyaz, uygarlık ve barbarlık gibi diğer ikilikli (düalist) düşünceler ile derinden bağlıdır. Tüm bu karşıt düşüncelerin temeli, toplum-doğa ikiliğinde yatıyor."(Moore, 2016a).

İktidar mercilerinin ve tahakküm mekanizmalarının kendilerini toplum üzerinde muktedir kılma süreci, doğa üzerinde hakimiyet kurma deneyleriyle başlar. Mimarlık, bu süreçle oldukça bağlantılıdır. Ana akım mimarlık ve tasarım üretimi, binalar, kentsel tasarım ya da altyapı sistemleri aracılığıyla oluşturduğu paradigma ile hiyerarşik kurguyu tetikler. Hıza dayalı tasarım-inşa faaliyetleri, kademeli ve merkezi tasarım ve karar süreçleri, doğanın ve inşa edilmiş kullanıcı profili dışında varlıkların, mekansal ve zamansal akışının görmezden gelinmesi bu durumun başlıca sebepleri olarak gösterilebilir. İnşa edilmiş ikiliklerle gerçekleştirilen doğa ve kültür arasında kopuş süreci, insan merkezli 'medeniyetin' hiyerarşik bakışı ile doğayı duvarlar, binalar ve şehirler inşa ederek manipüle etmesi ile yakından ilişkilidir. Bu süreç, hayata yayılı heterarşik ilişkilenmeyi tehdit eder.

Doğa-kültür ayrımını, iç-dış, yaban-ehil, doğa-kent ya da kır-kent üzerinden uygulamayı seçen devlet ya da post-kapitalist paradigma gibi hiyerarşik yapılarca araçsallaştırılan insan merkezli mimarlık düşüncesi, doğayı nesnelleştirip şemalara indirgeyerek (Scott, 1998) koloniler inşa etmektedir: İnsan, hayvan, mantar, ağaç, orman, köy, kent diye bir ayrım yapmadan tüm varlıkları ile doğanın, iktidar tarafından tümden kolonileştirilmesi. Ormanın içerisinde yükselen fabrika, kırın orta yerinde bir müze, kentte bir sergi, tema ya da tarım parkları bu kolonileştirme sürecinin araçları olarak belirmektedir. Jame C. Scott (1998), eski imparatorlukların günümüz devletleri gibi varlıkların yaşama biçimlerini birleştirmekle ilgilenmediğini ifade eder ve hiyerarşik yapıların toplumu 'okunaklı' hâle getirmek için bu yolda doğayı 'okunaklı' hâle getirmeye çalıştığını işaret eder. Peki iktidarın ve mimarlığın yolu bu süreçte nasıl kesişir? Özellikle modern üretimin teknik olarak gerekli diktatörlüğü kurmak için temel sağladığını ifade eden Scott, Lenin ve Le Corbusier'in ikisinin de yıkıcı

berraklığa inandığını ve aralarında inkâr edilemeyecek bir benzerlik olduğunun altını çizer.

Örneğin bu dönemde ulusal olarak dikte edilen ürün modellerine ve satın alma kotalarına tabi olan, büyük, hiyerarşik, devlet tarafından yönetilen çiftliklerden oluşan yeni bir ortam yaratmaya çalışan iktidar mekanizması, tarım ve orman gibi karmaşık yapıları indirgeyerek yaşamı sekteye uğratırken, bir yandan yüksek modernist üretim karmaşık yaşamları yeni kent modelleri ve binalara indirgemeye çalışmaktaydı. Özetle hiyerarşik yönetim uygulamaları gibi indirgemeci, insan merkezli tasarım uygulamaları da gerek bir arada gerekse ayrı ayrı doğa-kültür yarılmasını derinleştirerek heterarşik ilişkilenmeleri sekteye uğratmaktaydı (Scott, 1998).

Sadece son yüzyılın yüksek modernist inşalarına değil yüzlerce yıl öncesine dayanan bu süreç, 2000 sonrası gezegensel krizlerle ivmelenerek devam ederken ana akım mimarlık ve tasarım alanında zaman zaman alternatif yaklaşımların belirdiği de görülebilir. Güncel mimarlık ortamının çağdaş ekolojik tartışmalara ve post-kapitalist gelişmelere yine insan merkezli meta anlatılar ile dahil olduğu indirgemeci yaklaşımların yanı sıra müşterekler, altyapı ve ağsal yapı paradigmalarının ilişkisel örüldüğü görülmektedir. İşte bu ortamda ortaya çıkan bütün problematiklerle kadim bir çoğul mekânsal örgütlenme biçimi arasında bir bağlantı kurma biçimi arayışı ile gerçekleşen bu tez araştırması, içinde bulunduğumuz zaman bizi giderek post-kapitalist ve hayli hiyerarşik bir dünyaya doğru iterken binlerce yıldır hayata yayılı müşterek örülen bir ağsal altyapısıyla heterarşik ilişkilenme için umutlu bir direniş noktası olarak beliren pazar ağlarına odaklanır.

Tasarım ve mimarlık alanının uzun yıllardır inşasında paydaş olduğu hiyerarşik varlık algısı, doğa ile ilişkinin giderek insan merkezli gelişmesine sebep olmaktadır. Bu varlık algısının oluşumu sürecinde doğanın mimarlık aracılığıyla nesnelleştirilmesi genelde iki kanaldan ilerler; ilki doğayı yaban ya da vahşi olarak inşa ederek onu kontrol altına almaya çalışan paradigma, diğeri ise onu tanrı ve anne gibi ilahi ya da pasif-kırılgan-korunması gereken pastoral bir imge olarak inşa eden paradigmadır. Her iki yaklaşım da doğal afet, doğa ana, ekolojik ayak izi, gibi metaforlarla doğayı kültürün dışına itmekte, mekânı salt insan merkezli kılmaktadır. Oysa Lefebvre (1992)'in de altını çizdiği üzere mekânın özü doğanın ta kendisidir.

Tezgâhları, müstahsilleri, üretici ve tüketicileri, gezgin ve tüccarları, mübadeleye konu olan varlıkları, yerleştiği sokak ve meydanları, ulaşım kanalları, yayıldığı coğrafya ve tüm bu gibi unsurların etkileşimleri boyunca her bir pazar ağı kendine has anlatısını oluşturur. Alexis Şanal'ın (URL-1) "Yüzyıllardır kentte sessizce gezinen üretken bir sistem" olarak tanımladığı ve neredeyse beş bin yıldır bu topraklarda var olan bir yapı olan pazaryerlerinin ağsal sistemi, sadece kentlerde değil gezegenin tamamında var olan, gezegenin yüzeyini ve varlıklar arasındaki ilişkileri tasarlayan bir müşterek örüntü olarak kendiliğinden heterarşiye eğilimlidir. Ancak mutlak bir hiyerarşi olmadığı gibi mutlak bir heteraşiden de bahsetmek güçtür. Zira yüzlerce yıl boyunca pazarın bileşenleri de —diğer her şey gibi— sürekli bir devinim halinde gezegenin yüzeyinde dolaşmaya devam etmektedir. Haliyle insan merkezli hiyerarşik düzenin modernite projeleri ve kapitalizmin araçları kolektif bir yapı olan pazarlara da sızmaktadır.

Anadolu'da yüzlerce yıldır doğaya yayılan, kent, kasaba, köy, sokaklar ve meydanlar, bahçe ve tarlalar, ormanlar ve buradaki tüm yaşamlarla müşterek örülen, dolaşan, dönüştüren, hemhâl eden ve çarpan bir altyapı ağına dahil olabileceğimiz pazaryerindeki her etkileşim anımız, doğayı bütünleşik bir sistem olarak kavramamızı ve yaşamamızı sağlar. Bu yüzden de pazar ağını, tüm ağsal yapıların ihtimallerini ve imkânlarını araştırmak ve tartışmak için ideal bir yapı olarak görüyorum. Bu tez çalışması, özellikle üretici paydaşlarla kurulan pazar ağını, insan merkezli hiyerarşik kavrayışla inşa edilmiş doğa-kültür ikiliğini aşan, ağsal yapısı sayesinde zamanlar, varlıklar ve mekânlar arasında yayılan, yüzlerce yıldır madde ve enerji akışlarının gerçekleştiği, kimi anlarda bu akışların pıhtılaştığı ve tüm madde ve enerji hallerinin hemhâl olabildiği heterarşik bir sistem olduğu argümanı üzerinde kuruludur. Ağsal düşünmenin bir örneği olarak pazaryerinin ağsal altyapısında heterarşik ilişkilenmelerin izini süren bu tez, aynı zamanda iç içe geçmiş heterarşik ve hiyerarşik ilişkileri de gösteren bir pozisyonda konumlanmayı hedefler. Bu tez, Anadolu'da oldukça kadim bir örüntü olan müşterek bir öğütleme ile oluşan pazaryerinin ağsal altyapısal tonuna odaklanır ve pazar ağı kavramınını da bu eksende ele alır.

1.1 Manifesto: Pazaryerinden Ağsal Altyapılara

“Attığımız her adımın altında ağın bağlantılı olması akıl almaz bir şey, devasa boyutlarda bir şey. Herkesin işi gücü bırakıp onu incelemediğine inanamıyorum” (Toby Kiers aktaran Sheldrake, 2020).

Bu tez, bir araştırmacı olarak yalnızca benim ya da süreçte beraber olduğumuz hocalarımın değil, okuyan, okuyacak ve okumayacak olanların dahi -inşa edilen doğa-kültür ayrımına rağmen- çocukluğundan bu yana haftada en az bir kere ve mutlak suretle doğayla ilişkisel olma hikayesine odaklanır: Pazaryerine. Sesiyle, kokusuyla, kalabalığıyla bizi çağıran ve gündelik hayatımızın bir parçası olan pazaryerine. Mevsimlerin geçişini, yerli malı haftasını, susuz yazları, dondurucu kışları, kapanan yolları, kavurucu sıcakları tezgâhlarında gördüğümüz, duyduğumuz, kokladığımız ve dokunduğumuz pazaryerine. Kuşların paylarından artan dutlar, salyangozların asılı kaldığı marullar, toprağı üstünde pancarlar, çocukların istilasından kurtulan erikler, yollara serilen karpuzlar, kulaklara küpe olan kirazlarla bir araya geldiğimiz pazaryerine.

Herkesin pazaryeriyle ilk karşılaşma anı ve bağı farklıdır. Benimki 7-8 yaşlarımda, babamın işyerinin sokağında oldu. Her hafta pazartesi günü annemle, üzeri çeşitli renk ve kokuda sebze ve meyvelerle örtülü taş parke sokakta, başlarındaki pazarcılarla tezgâhları ve tüm bunların etrafında akan insan selini yara yara ilerlerdik. Etrafımı saran marullar, ıspanaklar, lahanalar, turp otları, hodanlar, şalgamlar, elmalar ve onları taşıyan küfelerle tezgâhlar bir sokaktan diğerine taşar, kasabanın meydanına akardı. Uğradığımız her tezgâhta ayrı hikâye vardı. Pazarcı elmalarını ne zaman topladı, ağaçlarını nasıl kırağı çaldı, onları nasıl budadı, bağı neredeydi, elmalarını ne zaman toplardı, sabah kaçta kalkıp pazaryerine gelirdi… Elimizde tuttuğumuz elmanın serüveni, onu alan el ile veren elin tutuştuğu o kısacık mübadele anında paylaşılırdı. Pazaryeri, doğanın döngülerinin ve akışlarının gün yüzüne çıktığı mekânların, varlıkların ve zamanların bir arada yoğrulduğu, tüm bunları ve aralarındaki bağlantıları kuran bir ve hayata yayılan bir altyapısal ağla etkileşimi sağlardı.

Bundan yaklaşık yirmi beş yıl sonra, doktora sürecimde ağsal yapıların imkânlarını araştırırken pazaryeri ağsal ihtimalleriyle tekrar belirdi. 2018 yılında Tire Salı Pazarı’nda bir tezgâhın başında elimdeki elmaya bakarken onun serüvenine ve bu serüvenle yoğrulan ağlar evrenine duyduğum merakla başladı bu tez araştırması.

Elimde tuttuğum elma buraya nereden, nasıl ve kiminle geldi? Nasıl var oldu? Varlığı mekânları nasıl oluşturdu? Zemini bağa, bahçeye nasıl dönüştürdü? Hangi varlıklarla akrabalıklar kurdu? Bu akrabalıklar, hangi varlıkları ve mekânları doğurdu? Varlıklar havaya, toprağa, suya nasıl kök saldı, nasıl hemhâl oldu? Bu sokağa nasıl düştü, düştüğü mekânı pazaryerine nasıl dönüştürdü? Önce Tire, sonra Nazilli Pazaryeri'nde elimdeki elmaya bakarken zihnimde beliren bu sorularla anladım ki çoğul paydaşlarla yavaş yavaş örülen bu üretici pazar ağları, doğa-kültür, kent-kır, yaban-ıslah, yerel-küresel, insan-insan olmayan ikiliklerin inşa ettiği insan dışı varlıkları ve mekânları dışarda bırakan hiyerarşik varlık algısının yerine heterarşik bir ilişkilenme vaat etmekteydi.

Bu tezin hedefi, pazar ağları üzerinden ikiliklerle inşa edilen, varlıkların ayrıştırıldığı ve/veya görmezden gelindiği insan merkezli hiyerarşik varlık algısı yerine, çoğul paydaşların ilişkiselliği ile kurulan heterarşik ilişkilenmeyi mümkün kılan 'ağsal düşünmenin' keşfi ve imkânlarının serimini yapmaktır. Ve böylece mimarlık ve tasarım kültürünün ağsal yapılara ve güncel ekoloji tartışmalarına gönderme yapan pozisyonlarını göstermektir. Bu hedefi gerçekleştirme sürecinde tez, mimarlık ve tasarım kültürü içerisinde Tire ve Nazilli pazar ağlarının pazaryeri, bahçe ve tarla, havza ve yolları aracılığıyla mekânsal, mikro sosyolojik ve tarihsel süreçlerine odaklanmaktadır. Böylece ilişkisellikle kurulan heterarşik ilişkilenmeyi sağlayan ağla görmenin imkânlarını ortaya koymayı hedefliyorum. Pazar ağlarının bu arayışın öznesi olmasının sebeplerinden biri ise Lefebvre'in (1992) mekânın hammaddesi olarak tanımladığı ve hiyerarşik varlık algısının nesnelleştirme süreçlerinin tehdidi altında olan doğa ile gıda sistemlerinin, kırsal ve tarımsal pratiklerin hayli ilişkisel olmasıdır.

Doğayla hemzemin yapılan tarım, mantarları, algleri, tohumları, solucanları, köstebekleri, kuşları ve insanları, toprak, su gibi çeşitli varlıkları ve bahçe, tarla, yol, sokak gibi mekânları ve uzak geçmişin kalıntılarını birbirlerine *dolaştırarak* biriktirir, karşılıklı *dönüştürür*, *hemhâl* eder, *çoğaltır*. Bu süreçleri tüm bu paydaşların müşterekleşmesi ile tetikleyen-oluşturan ve sürekliliğini sağlayan altyapı sistemi ise çoğul paydaşlarla müşterek örülen pazar ağlarıdır. Ağsal yapı araştırmasında Tire ve Nazilli pazarlarına yoğunlaşmamın en önemli sebebi de yüzlerce yıldır süregelen bir sistem olarak bugün halen var olmalarıdır. Zira pazaryerindeki etkileşimlerin tümü, bu süreçlerle ilişkilenmemize ve heterarşinin izini sürmemize vesile olur.

Heterarşinin izini sürmek için ağsal yapısal keşifler için pazara yönelmemin sebeplerinden bir diğeri de, Anadolu'da hanelerin %70' i haftalık gıda alışverişlerinin çoğunu hala pazaryerlerinden yapıyor olmasıdır (Çarkoglu and Eder, 2006). Bu, toplumun %70' inin doğayla hemzemin ilişkilenme ve ağla görebilme sürecine işaret eder. Buna ek olarak, saha araştırması boyunca gerçekleşen görüşmeler ve deneyimlerle üretici paydaşların varoluşsal motivasyonun pazar olduğunun açığa çıkması da araştırma sürecinin önemli tetikleyicilerinden olmuştur. Yani herkes için pazar hayatidir. Bu aynı zamandan Anadolu'da pazarın sağladığı üreten el ile tüketen el arasındaki direk temasın, gıda üretim-tüketim ilişkilerinin yanı sıra gündelik hayatın ve mekânın üretimi için de ne denli hayati olduğunu gösterir. Bu tez çalışmasının en önemli motivasyonlarından biri de üretici paydaşların müşterek yaratımı olan pazaryerinde yaşadığımız deneyimin ve etkileşim süreçlerinin doğayla ilişkimizi, dikte edilmiş düşeş bir hiyerarşi ile değil, heterarşik bir ilişkilenme ile gerçekleşmesini sağlamasıdır. Zira hiçbir şey gıda gibi yaşamı somutlaştırmaz (Steel, 2008).

Bu tez, tarım, toplayıcılık, mübadele, zanaat gibi süreçlerin ve insanlar, hayvanlar, bitkiler, araçlar gibi çoğul paydaşların akışı, birikimi ve ilişkisellikleri ile müşterek kurulan heterarşik bir yapı olan pazar ağını, kapitalizm gibi sistemlerle insan merkezli hiyerarşik düzenin inşa ettiği doğa-kültür, kent-kır gibi ikilikleri aşarak doğayı bir müşterek mekân olarak gerçekleştirmeye devam eden bir altyapı olarak çerçevelemektedir. Heterarşi ve hiyerarşinin iç içe geçtiği yaşam ağında heterarşinin izini sürmeyi ya da heterarşik tasarlamayı 'ağsal düşünmek' olarak tanımladığım bir metodoloji ile gerçekleştirmeyi hedefliyorum. Bu noktada Tire Pazarı heterarşiyiye eğilimli bir yapıyı temsil ederken, Nazilli Pazarı hiyerarşik yapılara teslim olmuş izlenimi veren, ancak buna rağmen hala içinde heterarşiyi barındıran umutlu bir direniş noktası olarak belirmektedir. Bu yüzden aynı araçlarla bir arada tartışılması önemlidir. Metodoloji, Tire ve Nazilli pazar ağlarının pazaryeri, bahçe/tarla, havza ve yol süreçlerine mekân, mikro sosyoloji ve tarih lensleriyle bir arada bakarak, mimarlık ve tasarım kültürünün sık başvurduğu araçlar olan montaj ve haritalamayla keşfedip temsil etmek olarak özetlenebilir. Bu süreçte sahadaki etkileşimlerin de etkisiyle önerdiğim dörtlü kavram setiyle (*dolaşık, dönüştürüm, hemhâl, çarpan*) ağsal yapısal süreçlerde heterarşik ilişkilenmelerin izini sürüyorum.

Peki tez literatürde nerede konumlanır? Mimarlık ve mekân çalışmalarını ile ilişkisi üzerinden bir literatür altyapısı ile ele almak mümkün müdür? Doğayı bir çoğul

paydaşlı heterarşik bir örüntü olarak kavramamızı sağlayan ağlar, zamanın başlangıcından beri mantarlarla, kuşlarla ya da eğrelti otlarıyla yaşamı örmekte ve bir kavrayış biçimi olarak da belirmektedir. Heterarşik bir görme biçimi olarak önerdiğim ağsal yapılar özellikle 1980'ler itibariyle biyolojiden, teknolojiye, felsefeden sosyolojiye pek çok farklı disiplinin hem kuramsal ve hem de pratik olarak mercek altına aldığı bir konu haline gelmiştir. Bu tezin hafızasında, mantar ağlarından (Lowenphaut Tsing, 2017; Sheldrake, 2020), yabanıl atlasa (Tsing, Mathews and Bubandt, 2019) ve ağaç ağlarına (Simard, 2021), Aktör Ağ Teorisi'nden (Callon, 1984; Law, 1992; Latour, 1993) monadlara (de Tarde and Lorenc, 2011), rizomdan (Deleuze and Guattari, 1987) kayaların, mikropların ve dillerin ağlarına (De Landa, 1997) kadar çeşitli ağsal yapı araştırmalarının yer aldığı bir külliyat yer etmiştir. Tez çalışmasına ön ayak olan ve beraber ilerlediği birkaç temel kaynak ve kuramı ağ, ağsal altyapı ve ağsal altyapı olarak pazar şeklinde üçlü bir grup olarak çerçeveleyebilirim.

İlki, ağı bir görme biçimi (network notion) olarak çerçeveleyen ve bu bağlamda heterarşik ilişkilenmenin keşfi ve kurulumu için de imkânları araştırmama ön ayak olan Bruno Latour'un (2013) 'Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory' metnidir. Yine aynı metinle birlikte bu tez için önemli yaklaşımlardan olan Aktör Ağ Teorisi'ni kuranlardan Michel Callon' un (1984) deniz tarakları üzerine araştırması ve Bruno Latour'un (1993) 'We Have Never Been Modern' metni de failliğin ve heterarşinin çerçevelenmesi ve mekânsal araştırmalara da dahil olması açısından önemlidir. Latour'un -Gabriel Tarde'ın felsefesinden de etkilenerek(2000)- önerdiği heterojen toplumsallık ve bunu oluşturan aktörlerin insan merkezcilikten uzaklaşarak insan olmayan varlıkları da kapsıyor oluşu bu tezin metodolojisi için tetikleyici olmuştur. Latour'un, bugüne kadar failliği söz konusu bile edilmeyen insan dışı (non-humans) varlıkları da (su, toprak, pazar tezgâhı, çam, arı, eğrelti otu, keçi vb. gibi) heterarşik bir sistem olan ağa katarak çoğul aktörler arasında müşterek ilişkiyi işaret ediyor oluşu ve insan olmayan varlıkların, en az insanlar kadar toplumu şekillendirip dönüştürme gücüne vurgu yapıyor oluşu sebebiyle bu metinler tez için dikkate değer okumalar arasına girmiştir. Bununla birlikte Deleuze ve Guattari'nin (1987) rizom düşüncesi ve Donna Haraway'in (2010; 2016) hiyerarşik 'ağ oluşturmak' (networking) yerine heterarşik 'ağ örmek' (netweaving) tavrını ve yeni iletişim biçimlerini önerdiği, bu bağlamda ağ örme mefhumunu yer küreliler ölçeğinde genişleten 'Yoldaş Türler Manifestosu' da yine bu tez için hayatidir.

Haraway'in (2016) müşterek yaratım (simpoez)[1] kavramı da bu tezde ağ örme pratiği ile oluşan pazarları tanımlamak adına önemlidir. Zira bu tez, heterarşik ağı müşterek örülmüş bir sistem olarak görmektedir. Bu temel literatürün yanında Anna L.Tsing kapitalizmin inşa ettiği bu hiyerarşik düzenin yıkıntılarında yaşam olasılıklarını tartıştığı (2017) 'The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins' metni ile insan olmayan varlıkların yaşamla dolaşık ilişkileri boyunca failliklerini pek çok farklı disiplinle kavramaya çalıştıkları 'Feral Atlas' projesi ve Merlin Sheldrake'in görünen ve görünmeyen mantar ağlarının yaşamları nasıl kurduklarını ve nasıl da evrenle dolaşık olduklarını mercek altına aldığı (2020) metni yine ağsal yapıların bir görme ve kavrama biçimi olarak imkânlarını göstermesi açısından önemlidir.

Tezin kuramsal bölümünde tartışılacak bu külliyatın ortak özelliği ve tezin belleğini oluşturmasının temel sebebi, inşa edilmiş doğa-kültür ikiliğini aşmak için doğayla ilişkisel mevcudiyetini araştırmaları ve bu bağlamda birer model üretme potansiyellerinin görülmeleridir. Bununla birlikte bu referanslardan her birinin sosyolojiden biyolojiye, teknolojiden tarihe, jeolojiden filolojiye kendi bakışını çeşitli lensler kullanarak üretmesi, bu lensler yordamıyla ağları keşfetmekte ve serimini yapmakta olması da tezin metodolojisinin oluşumunda etkili olmuştur. Örneğin Manuel De Landa (1997) biyoloji, sosyoloji, jeoloji, filoloji gibi çeşitli lenslerin bütünleşik anlatısı ile doğa tarihini ağla okumayı denemiştir. Tez, kuramsal olarak böyle bir külliyatın örüntüsünde mimarlık ve tasarım kültürü içeresinden bir paydaş olmayı hedeflerken, bu süreçte ağla görmeyi mümkün kılacak kendi lenslerini üretmektedir.

İkinci olarak, altyapının ağsal yapısına ve müşterekleşme-müşterekleştirme imkânı yaratan pozisyonlarına ve mekân formuna gönderme yapan çalışmalara odaklanıyorum. Hiyerarşik ve dikey örgütlenmiş altyapı söylemine alternatif bir söylem geliştiren Keller Easterling'in 'We Will Be Making Active Form' (2012) ve 'Extrastatecraft: The Power of Infrastructure Space' (2016) metinleri, aynı zamanda altyapıyı aktif bir mekânsal form ve gizli bir yapı olmasından öte gündelik hayatın tüm

[1] "Sempoiesis basit bir kelimedir; "ile yapma" anlamına gelir. Hiçbir şey kendini yapmaz; hiçbir şey gerçekten otopoietik veya kendi kendini organize eden değildir. Sympoiesis, karmaşık, dinamik, duyarlı, konumlanmış, tarihsel sistemlere özgü bir sözcüktür. Birlikte, dünya için kullanılan bir kelimedir"(Haraway, 2016).

mekânlarını ve yaşamlarını kuran bir mecra olarak tanımlaması açısından bu tezin dikkate aldığı kaynakların başında gelmektedirler. Bununla birlikte, altyapıyı doğa ve kültürün birlikteliğini olduğu gibi tutan ve ortaya çıkaran müşterek bir ağsal yapı olarak işaret eden Bruno Latour'un (1996) 'Actor-Network Theory: A Few Clarifications and More Than a Few Complications' metni ve insan ve insan-dışı varlıkların bir arada failliklerine ve altyapının yaşam ağı kurucu tonuna işaret eden ve 'altyapı' kavramını bir lens ve bir asamblaj olarak çerçeveleyen Stephan Graham'ın (2009) 'Disrupted cities: When Infrastructure Fails' kitabı da yine tezin külliyatı içerisindedir.

Son olarak da ağsal yapı ve altyapı literatürü ile birlikte tezin araştırma sahası olarak pazar ağlarının literatürüne odaklanıyorum. Uzun zamandır ekonomik, sosyolojik ve tarihsel araştırmaların öznesi olagelmiş pazarın, ağ sistemi içerisinden ve mekânsal, tarihsel ve onu kuran paydaşlarla okumak noktasında ona yaklaşan önemli bir literatürü oluşmuştur. Bunlarla tez içerisinde ilişkilendiklerimin başında Fernand Braudel'in (1982) mübadele eyleminin tarihsel sürecini inceleyen ve pazarı toplumsalın, siyasalın ve ekonomiğin kesişiminde bir kurucu öğe olarak çerçeveleyen 'Maddi Uygarlık: Mübadele Oyunları' kitabıdır. Bununla birlikte William Cronon'un (2009) pazarı kentin ve kırsalın nasıl oluştuğunu keşfedebileceğimiz bir mecra, ayrıştırılmış kentle kırsalın aslında bütünleşik halini gösteren bir altyapı olarak ele alan ve bu bağlamda Tire ve Nazilli pazarlarının ağsal yapı olarak imkânlarının keşfine ve serimine ön ayak olan 'Nature's Metropolis' kitabıdır. Manuel De Landa'nın Deleuze'ün (1997) Deleuze'ün asamblaj teorisinden de etkilenerek kaleme aldığı 'Çizgisel Olmayan Tarih' metni kendi kendine örgütlenen ağlara ilk örnek olarak pazarı vermesi ve pazarı çoğul paydaşlı bir yapı olarak tanımlaması da tez için önemlidir. Carolyn Steel'in (2008) gıdanın ve gıda ağlarının kenti nasıl şekillendirdiğini ve pazarın nasıl her şeyi bir arada tutan bir ağ olarak tanımladığı 'Hungry City' kitabı ile Lefebvre'in (1992) pazaryerini 'örülen bir mekânsal ağ' olarak işaret ettiği 'Mekânın Üretimi' kitabı da pazar ağını, mimarlık ve mekân çalışmaları içerisinde konumlandırıyor oluşundan ötürü önemlidir.

Tüm bu metinler tez sürecinde zihin açıcı olmakla birlikte pazar konusunu salt ekonomi, sosyoloji veya tarih lensleriyle ele almaktadır. Mimarlık ve mekân çalışmaları içerisinden pazarı heterarşik bir ağsal altyapı olarak okumaya yaklaşan çalışmalara çok rastlanmamakla birlikte pazar yerleri ile ilgili araştırmalar

bulunmaktadır. Alexis Şanal'ın 'The Pazar: The Urban and Tectonic Structures of Istanbul's Open Markets' araştırma projesi, Hakan Tüzün Şengün'ün (2018) 'Sokak pazarının poetikası: Geçici yapının zamansallığı üzerine fenomenolojik bir inceleme' başlıklı doktora tezi ve Peter Mörtenböck ve Helge Mooshammer'ın (2015) 'Informal Market Worlds: The Architecture of Economic' gibi çalışmaları mimarlık ve tasarım alanında pazaryerinin mekânsal ve yaşamsal çoğulluk potansiyelinin tartışıldığı işler olarak öne çıkmaktadır.

Anadolu'da yüzlerce yıldır kentsel ve kırsalın gündelik hayatına yayılan, doğayla hemhâl olan kadim bir kültür olan pazar ağının mekânsal fragmanlarından biri olan pazaryeri son yıllarda tasarım eğitimi için de imkânlı bir araştırma alanı olarak görülmektedir. Kadir Has Üniversitesi Sanat ve Tasarım Fakültesi'nde Mimarlıkta Grafik ve Görsel İletişim dersinde üretilen ve pazar yerindeki tasarım ve kurulum süreçlerini araştıran 'Sokak Pazarları Atlası', kolektif üretilen mimari anlatıların potansiyelini pazaryerinden başlayarak tartışan İTÜ Mimarlık Fakültesi'ndeki bir mimari tasarım stüdyosu (Büyüktopcu and Bayrakçı, 2020) bu ilişkilenmeye örnektir. Tüm bu çalışmalar, pazaryerinin mekânsal potansiyeline mimarlık ve tasarım kültürü içerisinden bakmaları açısından önemli olmakla birlikte öncesi ve sonrası süreçlere dahil olmaz ve pazarı bir ağsal sistem olarak da ele almazlar.

Pazar yerinin ötesine geçebilen araştırmalarsa daha ziyade sosyoloji ya da ekonomi disiplinleri içerisinden gelir. Özlem Öz ve Mine Eder'in (2012) İstanbul'un periyodik pazarlarının yeni liberalleşmenin etkileri altında yer değiştirmesini ve yeniden boyutlandırılmasını tartıştığı araştırmaları, Candan Türkkan'ın İstanbul'daki gıda mübadele sistemlerine ve pazarlarına odaklandığı araştırmaları (2018; 2022) bu konuda öne çıkan yayınlardır. Tez çalışmasının araştırma sahasında pazar yerinden başlayarak özellikle ele aldığı pazar ağları üzerine üretilmiş olan çalışmalar daha ziyade sosyoloji, ekonomi ve tarih lensleri üretilmekte ve çoğunlukla İstanbul gibi metropoller üzerinden gerçekleşmektedir.

Mimarlık ve tasarım kültürü içerisinde pazar ağının çeşitli süreçlerine sirayet eden, çeşitli paydaşların bakış açılarından ve bir müşterek ağsal altyapısal sistem olarak ele alan ve hiyerarşi-heterarşi tartışmaları içerisinde heterarşi ihtimallini çoğaltan pozisyonlarına gönderme yapan dikkat çekici bir çalışma literatürde sıklıkla belirmez. Ancak 2018 yılında pazaryerinden toprağa gıdanın izini sürmek için Gamze Gündüz ve Tangör Tan ile birlikte kurduğumuz 'Pazaryerinden/From Marketplace'(Tan, 2020)

adlı araştırma inisiyatifi[2] bu pozisyona nispeten yaklaşmakta, hatta bu teze de katkı sağlamakta ancak daha fazla sayıda pazarı mercek altına aldığı için derinleşmemektedir. Bununla birlikte 'IAPS Kültür ve Mekân Buluşmaları Sempozyumu' kapsamında Özyeğin Üniversitesi'nde Ayşe Okudan'la gerçekleştirdiğimiz Kent Hal'i Atölyesi ile İstanbul'un gıda ağları üzerinden okumalar yapmakla birlikte bu bağlamda tasarım önerilerinin getirildiği bir ortam da yaratılmıştır. Böylece pazar ağları, salt mekânsal okuma ve iz sürmenin değil, tasarım yaklaşımı geliştirmenin de bir aracı olarak çerçevelenmiştir. Her iki örnekte de montaj ve haritalama gibi mimarlığın araçlarının hem keşif ve gösterme hem de tasarım yöntemi olarak kullanımı da yine bu tez için önem arz eder. Bu sebeplerden ötürü süreçlerinde paydaş olduğum bu iki proje de tez araştırmasında etkili olmuştur. Peki bu ortamın içerisinde bu tez, mimarlık ve tasarım araştırmalarına ne katkı sağlar, bunlarla nasıl ilişkilenir ve güncel tartışmalara nereden bağlanır?

Bu tezin metodolojisi ile hedefim, birçok farklı alanı bir araya getiriyor olmak, bunları bir araya getirirken insandan fazlasını içine alan perspektifle yapmak ve tekil olarak varlıklara değil aralarındaki ilişkilere odaklanmak, bunu da salt kent ya da kırsal üzerinden ve inşa edilmiş ikilikler ekseninde değil ilişkisellikler ve bütünlüklü bir yaşam ağı üzerinden gerçekleştirmektir. Böylece bir süredir doğa-kültür ve kırsal-kent meselesini odağına alan mimarlık alanına ve güncel ekolojik tartışmaların yoğun bir şekilde gerçekleştiği trans-disipliner eksene indirgemeci olmayan ve fakat ilişkisel ve heterarşik bir yaklaşım hedeflenmektedir.

Varlıkların zamanda ve mekânda akışları boyunca ilişkisellikleri ile kurulan müşterek örülen bir ağ olma potansiyeli taşıyan pazar, ağsal yapı araştırmaları ve bu bağlamda mimarlık kültürü için nasıl imkânlar sunar? Tüm bu paydaşların ve bunların dinamik etkileşimlerinin bir sonucu olarak her pazarın kendi serüvenini oluşturduğu ağdaki bu devingenliği anlamak ve anlatmak mekânsal ve yaşamsal olarak nasıl mümkün olur? Saha çalışması ile teorik çerçeve arasında karşılıklı bir hareketin doğurduğu bir başka soru ise; saha araştırması boyunca yeniden kavramsallaştırdığım ağsal düşünmek insan

[2] "Pazar yerlerinden ne öğreniriz?" sorusu ile başlayan araştırma sürecimiz Küçük ve Büyük Menderes Havzası'ndan çıkan ürünlere, ürünlerin dağılımına, üretici pazarlarına (Tire, Nazilli, Ödemiş ve Karacasu) odaklanır ve bir elmanın ölçeğinden bölgesel ölçeğe kadar açılır. Bu proje, ürünün tezgâhtan sokağa, yerleşimden kentlere, kentlerden bölgeye kadar her türlü mekânın biçimlenmesinde nasıl rol aldığı ile ilgili araştırmamın ilk adımıdır. Buna ek olarak proje kapsamında üretilen montajlar ve Can Sucuoğlu'nun desteği ile oluşturduğumuz haritalar, bu tez için önemli birer referans olmuştur.

merkezli düşünme pratiklerinin hiyerarşilere dönüştürdüğü ikilikleri aşarak, heterarşik örgütlenmeyi nasıl gerçekleştirir? Tez araştırması, bu üç temel soru ekseninde gelişir ve cevaplarını ararken gözünü Tire ve Nazilli pazarlarına diker.

Bu aşamada tezin bir kuramsal kabul ya da vaka üzerinden değil, bir alan araştırması üzerinden geliştiğinin altını çizmem gerekiyor. Bu iki pazardaki etkileşimlerin her aşamasında keşfettiklerimle ağsal yapı araştırmalarına mimarlık ve tasarım kültürü üzerinden alternatif açınımlar getirmeyi ve hiyerarşik varlık inşasının getirdiği ikili sistem düşünme pratiklerini aşacak bir heterarşik ilişkilenme için yeni bir terminoloji önermeyi hedefliyorum. Çünkü bilhassa üretici pazarlarının doğa-kültür, kent- kırsal, mekân-yaban gibi inşa edilmiş ayrımların ötesinde bir duruma karşılık gelen, varlıkların mekânda ve zamanda ilişkiselliği ile müşterek bir örme süreci gerçekleştirdiklerine ve bu bağlamda, pazaryerinin ağsal altyapısının kent, kır, yaban, taşra gibi ayrımlar olmaksızın paydaşları ile bütünleşik bir sistem olarak 'doğa' olgusunu bize gösterdiğini öneriyorum.

Üretici pazar örüntüsünü yüzlerce yıldır sürdüren Tire Pazarı ve bunun sekteye uğradığı durumları ortaya seren Nazilli Pazarı'nı bir arada tartışmanın yeni bir terminoloji üretmek için hayati iki mecra olduğunu düşünüyorum. Zira doğa ile hiyerarşik ilişkilenme biçimimizi değiştirmek için mevcut terminolojiyi dönüştürmeye çalışmak yerine (Moore, 2016a), doğa ile sürekli yeni bir terminoloji üretilmesi gerektiğini ve bunu da mimarlık ve tasarım kültürü içerisinden gerçekleştirmeyi öneriyorum. Bu bağlamda, çeşitli -izm'lerin araçlarına başvurmak yerine, alternatif bir kurucu altyapı olarak üretici pazar ağını keşfettim. Tire ve Nazilli pazarlarındaki araştırmalarımda sahayı, paydaşların her birinin kendi yeğinliklerinde özne ve birbirlerine içkin olduğu, salt ekonomik niyetleri değil, aynı zamanda tarımsal pratikleri, bu paydaşların gündelik hayat ritüellerini ve bunlara sahne olan mekânları içeren durumları ve sekteye uğradığı eşiklerin izini sürüyorum.

İşte bu heterarşik sistemi gösterecek ve imkânlı kılacak terminolojinin üretimi için de Tire ve Nazilli pazar ağlarının tarihsel süreçlerine, mikro sosyolojik yapılarına ve mekânlarını bakış açımı sürekli değiştirerek, ölçekler ve varlıklar arasında gidip gelerek ilişkisellik bağlamında araştırıyorum. Pazar yerindeki deneyim ve etkileşimler üzerinden kimi zaman elmalara, kuşlara, eğrelti otlarına, tezgâhlara, hasır küfeleri kimi zaman onları ören ellere, bunların bir araya geldikleri tarlaya, sokak ve meydanlara kimi zaman da bunları taşıyan yollara ve suya odaklanıyorum. Bunu yaparken de

Kartezyen felsefenin bilhassa mimarlık ve tasarım kültürü aracılığı ile araçsallaştırdığı ölçek, mesafe, sınır gibi aygıtlardan bağımsız, çeşitli yeğinliklerde varlıkları ve mekânları tarihsel eşikler boyunca kapsayan bir araştırma süreci oluşturmayı hedefliyorum. Bu niyetle Tire ve Nazilli pazar ağlarının sökümünü yaparken çeşitli varlıkların ölçekler arası ilişkilerini, çeşitli zamansal ve mekânsal akışlar boyunca mercek altına alıyorum. Ağla düşünmenin bir deneyi-modeli olarak özetleyebileceğim bu tez çalışması, salt ağ ve altyapı araştırmalarına değil, ağsal düşünmeyi bir tasarlama-yapma yöntemi olarak önermesi ile mimarlık ve tasarım kültürüne de katkı sağlayacaktır.

Tire ve Nazilli pazar yerlerinde elimizde tuttuğumuz elmanın oluşturduğu mekânsal, mikro sosyolojik ve tarihsel ilişkilerin süreçlerin sorgulanması ile başlayan bu tasarım araştırmasında, deneyim ve keşifler ile birlikte ağla düşünme biçiminin yöntem ve imkânlarını araştırarak bir ağsal yapı modeli üretmeyi hedefliyorum. Bu süreçte öncelikle insan merkezli inşa edilmiş hiyerarşik bakışın indirgemeci tutumunun bilhassa mimarlık ve tasarım alanlarındaki yansımalarının paradigmalarla tartışmaya açmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. İkilikler nasıl doğa aleyhine bozulmuş ve giderek nasıl hiyerarşik yapılara dönüşmüştür? Mimarlığın bu süreçlerde rolü nedir ve bu tol yeniden nasıl tanımlanır? Gezegensel krizlerin ve eşitsiz gelişimin temelinde yatan bu hiyerarşik konseptleri aşmak nasıl mümkün olabilir? Bir sonraki bölümde öncelikle bu sorular çevresinde gerçekleşen kılavuz tartışma ile, mimarlık ve tasarım kuram ve pratiklerinin konusu olan ‘mekân’ dan uzak ve kimi zaman ona karşıt olarak inşa edilen ‘doğa’ fikrini meşru kılan, bugüne kadar inşa edilmiş ve halen edilmekte olan hiyerarşik düzenin nasıl kurulduğunu ve indirgemeci bakışın nasıl inşa edildiğini açıklamayı ve tüm bu inşalara rağmen çoğul varlıkların müşterek yaratımı olan heterarşinin nasıl sürmeye devam ettiğini ve bunun keşfetmenin yollarını tartışıyorum.

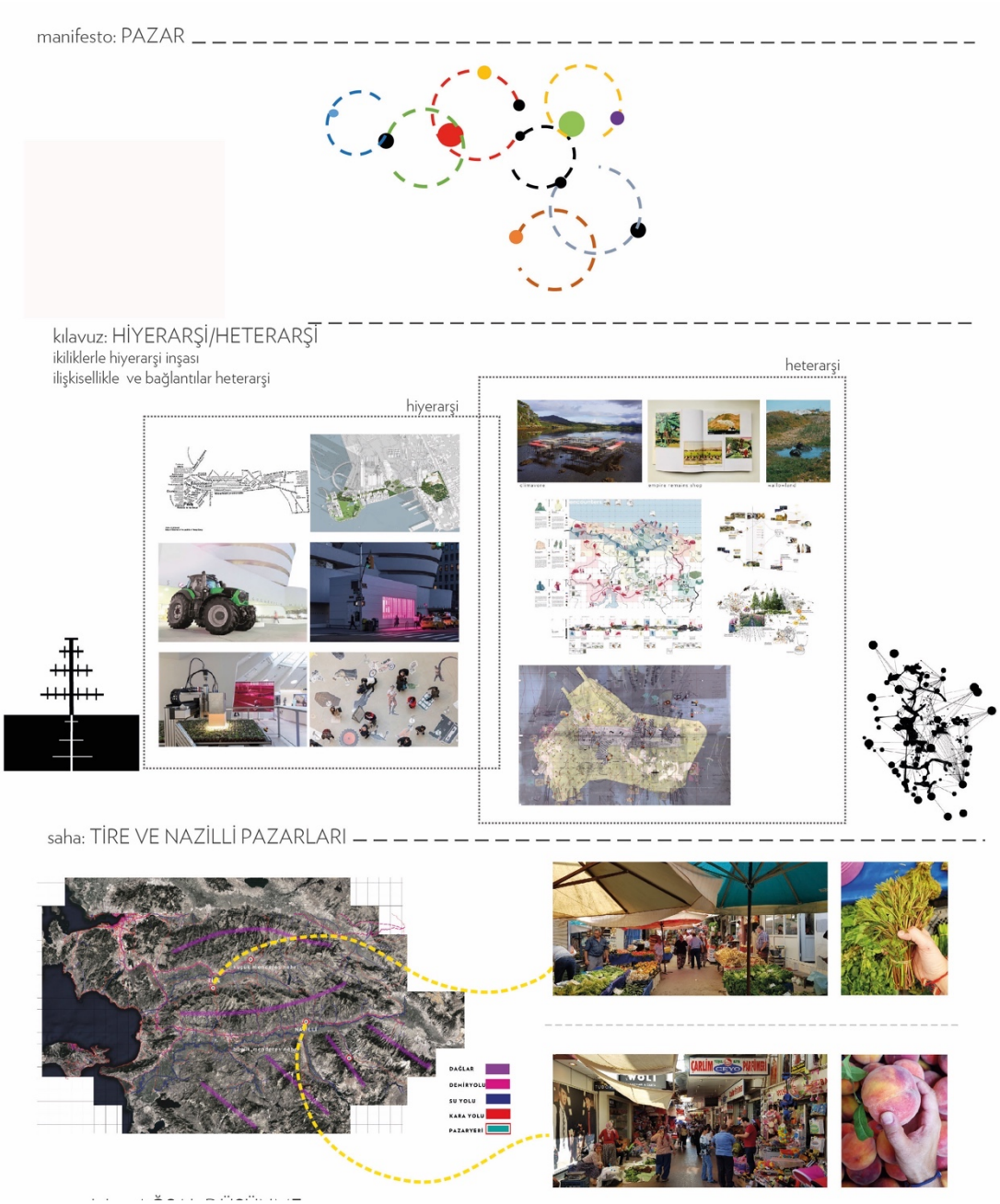

Şekil 1.1 : Tezin haritası I-kılavuz ve saha tartışması.

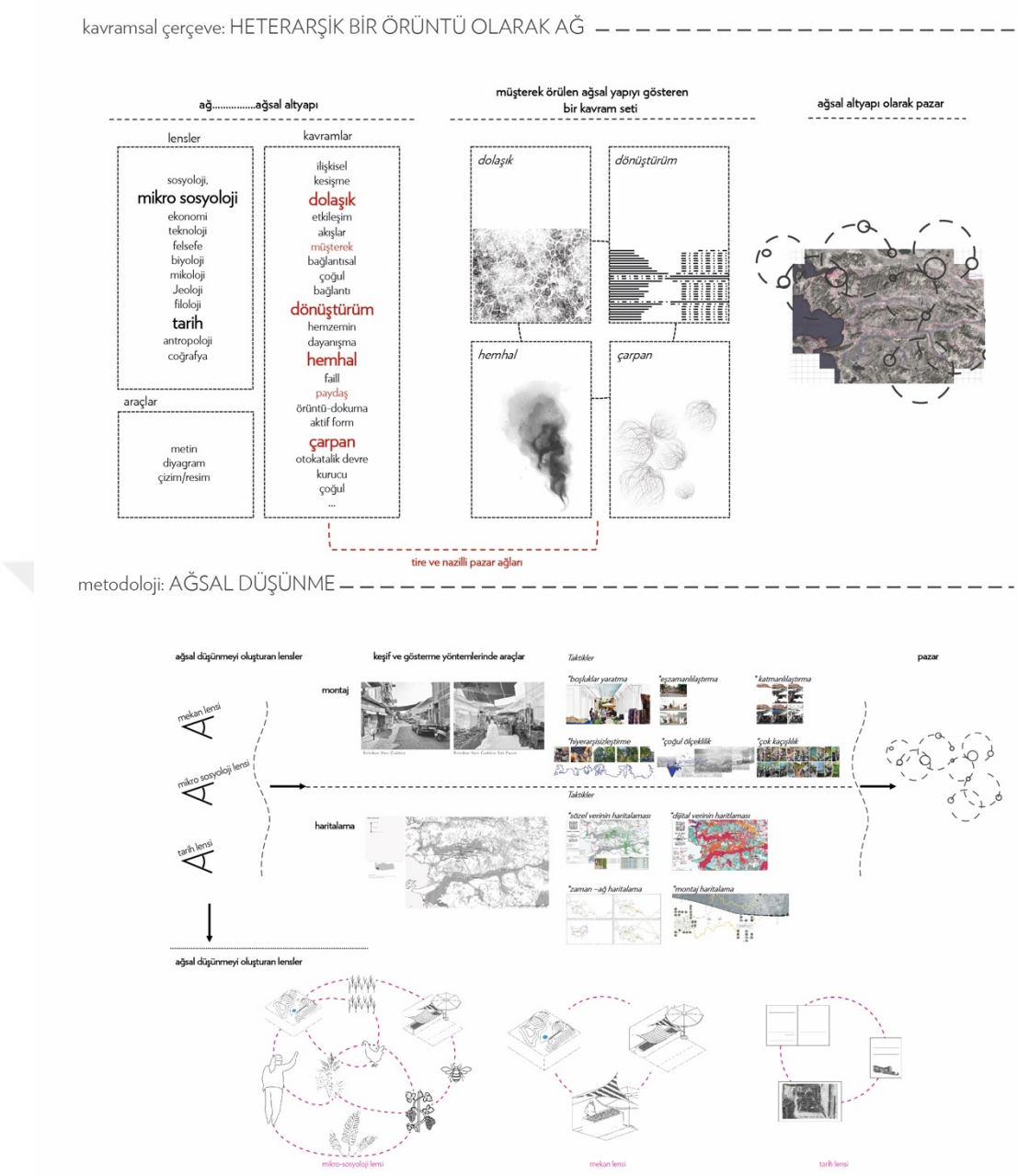

Şekil 1.2 : Tezin haritası-II: kavramsal çerçeve ve metodoloji.

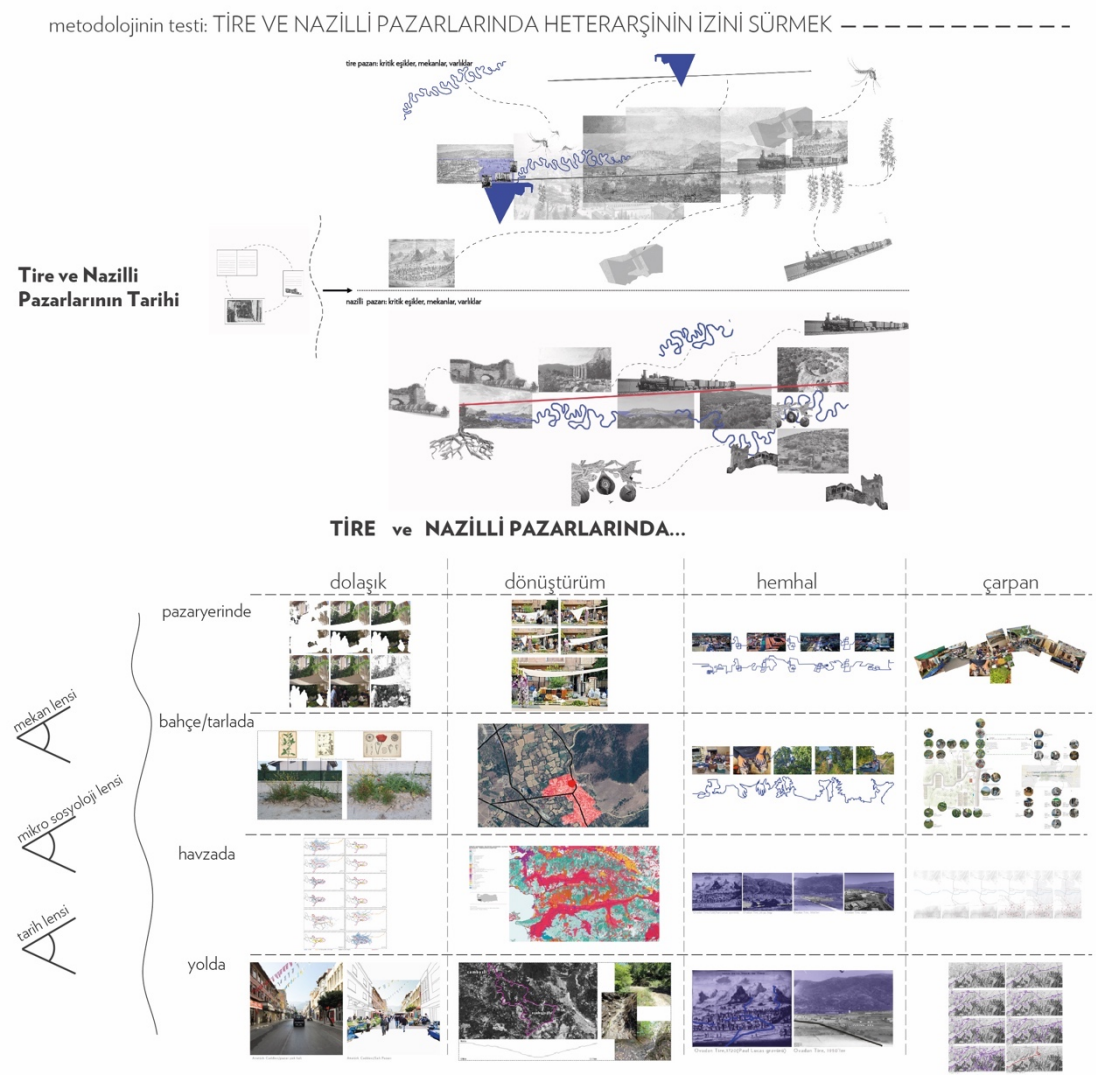

Şekil 1.3 : Tezin haritası-III: saha.

1.2 Kılavuz: Hiyerarşi/Heterarşi Tartışması

"Ben (Gılgamış) Sedir Ormanı'nı fethedeceğim… Ona el koyup sedirleri keseceğim" (Sandars, 1973).

Gılgamış Destanı, doğa karşısında bir zafer ve kahramanlık anlatısı olduğu gibi aynı zamanda mimarlık ve inşa kültürü ile iktidarın doğaya üstün gelme ve bu üstünlüğü, yıkarak, yeniden inşa ederek meşrulaştırma ediminin de ilk belgesidir (Dolcerocca, 2019). İnsan merkezli hiyerarşik düzenin ilk ibareleri olan bu destanda, iktidarın mimarlık aracılığıyla önce doğa, sonra toplum üzerinde muktedir olmak niyetiyle 'duvarla ayrılmış' bir kentin inşası anlatılır. Duvarın istisna hali olan Gılgamış -yani iktidar-, içerideki kentsel alanı (Uruk) kontrol altına tutarak, dışarıda bıraktığı doğaya hükmetmeye çalışmıştır. İnsan olan seçilmişler için duvarın içindeki 'kent'i, insan dışı

varlıklar için de duvarın dışındaki ‘doğa’ yı işaret eden bu destan, iktidarın ikilikler aracılığıyla mimarlığı araçsallaştırarak hiyerarşiyi nasıl inşa ettiğine, -insan ya da değil- tüm mikro sosyolojik yapıları ve mekânları kolonize etme girişimine şahit oluruz. Ancak destan tüm bu süreçlerin şiddet ve felaketle sonuçlanmasını da anlatır. Yani aslında hiyerarşinin nasıl çözüldüğü ve işlemez halini de gözler önüne serer (Dolcerocca, 2019).

Doğanın insan-insan olmayan ayrımı olmaksızın tüm paydaşların kendi yeğinliğinde canlı olduğu bütünlüklü bir sistem olarak değil de insan merkezli ikiliklerle inşası ile gittikçe derinleşen ayrışma hali hiyerarşik düzeni daha da baskın inşa ederken, heterarşik ilişkilenme hali silikleşmeye başlar. Bu sebeple mimarlık ve tasarım kültürünün bu süreçlerdeki rolü üzerinden hiyerarşinin ve heterarşinin ne olduğunu ve aralarındaki ilişkileri anlayarak tartışmak, bu dönüşümleri kavramak açısından önemlidir. Bu kılavuz bölümde her şeyden önce ‘doğa’ tanımını yapmak gereklidir. Tek ve mutlak bir doğa tanımı yapmak oldukça zordur. Zira doğa devingendir, dolayısıyla tanımlar da. Tezin benimsediği doğa tanımı ise Donna Haraway’ın doğa kavramsallaştırmasına dayanır:

> “…Doğa ne gidilebilecek fiziksel bir yer ne etrafı çitle çevrilecek ya da depolanacak bir hazine, ne de korunabilecek ya da tahrip edilebilecek bir özdür. Doğa gizlenmiş değildir ve bu yüzden peçesinin kaldırılmasına da ihtiyaç duymaz. Doğa matematik ve biyotip kodlarınca okunacak bir metin değildir. Köken, ikmal ve hizmet sağlayan ‘öteki’ de değildir. Ne annedir doğa ne bakıcı ne de köle; insanın üremesinin, kendini yeniden üretmesinin matrisi/rahmi, kaynağı ya da aracı da değildir” (Donna J Haraway, 2016,ss.120).

Bu tanımdan yola çıkarak doğayı, her varlığın kendi yeğinliğinde canlı olduğu ve bu varlıkların ilişkilenerek kurduğu bir müşterek yaratım örüntüsü olarak kavrıyorum. Böylece bir ev, taş bir duvar, bir keçi ya da insan, eğrelti otları, bir elma, gökyüzünde süzülen bir kuş ve pazaryerinde bir tezgâh bu müşterek yaratımda paydaşları oluverirler. Doğayı, hiyerarşik bakışın kurduğu ikiliklerle ayrıştırarak ve rekabet üzerinden bir anlatı ile değil, heterarşik yoldaşlıklar üzerinden düşünüyorum. Bu bağlamda da canlı ve cansız ya da insan olan ve olmayan ayrımı yapmaksızın tüm varlıkların farklı yeğinlikleri ile canlı olduğu fikrinden yola çıkarak, çoğul yoldaşlıklar ile örülen bir ağlar sistemi olarak görüyorum. Bununla birlikte yaşamın zaten

kendiliğinden heterarşik olduğunu kabul ediyor, ancak kapitalist yıkıntıların içinde yeşeren yabani otlar gibi hiyerarşiyi de içerebileceğini öneriyorum.

Bu araştırmayı tetikleyen ve tezin izleğinde kılavuz tartışma olarak hiyerarşi ve heterarşinin mimarlık ve tasarım kültürü içerisinden örnekleriyle serimi yapılacak bu bölümde, Donna Haraway, Anna L. Tsing, Henri Lefebvre ve Bruno Latour gibi birçok düşünürün metinlerinin yanı sıra Gökhan Kodalak'ın 'Spinioza ve Mimarlık' başlıklı tezi de başlıca referanslar olarak belirmektedir. Pazarların ağ ören anlatılarını araştırırken, her iki durumu anlamak ve kavramak için bir altlık olacak bu bölümde, heterarşi ve hiyerarşi iki ayrı-uç olgu olarak değil, iç içe geçmiş anlatılar olarak ele alınacak olması ise merkeziyetçi hiyerarşi ile ağsal heterarşinin aslen birbirinden o kadar uzak, kopuk, bağlantısız süreçler olmamasından ötürüdür. Hedefim mimarlık ve tasarım kültürünün paydaş olduğu hiyerarşik inşa sürecini ve yine aynı kültürün paydaş olabileceği heterarşik ilişkilenme ihtimallerini de sermektir.

Hiyerarşi

Etimolojik olarak hiyerarşi (Eski Yunanca), kutsal ve aziz (hieros-) olarak kabul edilen değişmez bir odağa göre dikey bir güç dağılımına (-arche) karşılık gelir. Hiyerarşi, insanın kendi içinde ve başka varlıklar üzerinde tahakküm kurmak için icat ettiği ister kapitalist ister sosyalist düzende olsun, ayrıcalıklı bir kitlenin (ki bu hep insandır) inşasını sağlayan ve ikiliklerle sınıflar inşa eden bir düzendir. Hiyerarşi, varlıklar arasındaki ilişkiselliği oldukça hemzemin ilişkilerden yavaş yavaş piramit ya da merdiven metaforlarıyla bezeli dikey bir inşaya doğru götüren bir sistem olarak belirir. Yüzlerce yıldır iktidar tarafından 'düzenin mutlak sağlayıcısı' ve 'tüm kaosa çözüm' olarak inşa edilmiş bu sistemi Kodalak (2019) tarafından "Yatay farklılıkları düşey katmanlara tercüme eden yaygın bir yanılgı" olarak tanımlanır ve Spinoza' ya göre çözümün tüm hiyerarşileri yıkmakta olduğunun altını çizer. Peki hiyerarşi ve heterarşi yaşam ağında karşıt mıdır? İç içe geçtiği durumlar var mıdır, ya da bu iç içe geçmiş hali nasıl kavrayabiliriz? Hiyerarşi gerçekten tüm yaşam ağını kendi metaforlarıyla kaplamakta mıdır? Tüm bu sorulara mimarlık ve tasarım kültürünün doğayla ilişkisi içerisinden cevap aramak mümkün müdür?

İnsanlığı yavaş yavaş çoğul, çeşitli varlıklarla ilişkisel ve oldukça eşitlikçi ilişkilerden komuta ve itaat çerçevesinde gelişen, insan merkezli iktidarın egemen olduğu bir yaşama götüren hiyerarşiye mimarlık ve tasarım kültürü içerisinden bakıldığında

Bookchin'in (1980) işaret ettiği üzere Erken Neolitik Dönem köy toplumunun çöküşünün kritik bir eşik olduğu görülür. Bookchin, insanın doğayla ilişkilenmesinde ve toplumsal örgütlenmede tarımın ve buna bağlı gezegenin yüzeyinin toplumsal olarak şekillenmesinin etkisinin olduğunu ifade eder. Ona göre eski çağların inşa edilmiş "yüksek medeniyetleri" ni bahçeci, çiftçi ve toplayıcı toplumlardan ayıran bin yıllık dönemde kasabaların, şehirlerin, imparatorlukların -üretimin topluluk tarafından denetlenmesinin yerini elitler tarafından denetlenmesinin aldığı, akrabalık ilişkilerinin yerini sınıfsal ve bölgesel ilişkilerin, ihtiyar ve halk meclislerinin yerini ise devlet bürokrasisinin aldığı her bakımdan yeni bir toplumsal arenanın- ortaya çıkışına tanıklık ettik (Bookchin, 2013). Bookchin kapitalizm ile birlikte kırsal yaşamın mekânı olan köy ve onun kültürel, mikro sosyolojik ve tarihsel birikiminin yerinden edildiğinin de altını çizer. Mekânın hammaddesi olan doğa (Lefebvre, 1992), kapitalizm gibi hiyerarşik düzenlerin muktedir olmaya çalıştığı ve üzerinden kendini paradigmasını oluşturduğu bir araç olarak görülmektedir.

Hiyerarşik yapılanmada doğa, değişmez yasalarla yönetilen ve insan faaliyetlerinin sonucu olmayan bir dünya olarak kabul edilir, toplumsal değildir ve kültürel dünyaya karşıdır (Pollini, 2013). Doğanın modernite projeleri ve kapitalist uygulamalarla karşıtlıklarla yeniden bir mecra inşa edildiği özellikle son yıllarda antroposen[3] gibi kavramlarla da çokça tartışılmaktadır[4] (Merchant, 2013; Pollini, 2013; Boscov-Ellen,

[3] Anna Lowenhaupt Tsing'in antroposen kavramını çoğul paydaşlı haliyle deştiği The Mushroom At The End Of The World (2015) kitabında kavramı şöyle tanımlar: "Jeologlar, zamanımıza, insan müdahalesinin diğer jeolojik güçleri geride bıraktığı bir çağ olan Antroposen demeye başladılar. Bu nedenle, bazı tercümanlar ismin insanların zaferini ima ettiğini görseler de bunun tersi daha doğru görünüyor: planlama veya niyet olmadan insanlar gezegenimizi alt üst etti. Dahası, "antropo-" ön ekine, yani insana rağmen, karmaşa türümüzün biyolojisinin bir sonucu değil. En ikna edici Antroposen zaman çizgisi, türümüzle değil, peyzajların ve ekolojilerin uzun mesafeli yıkımını yöneten modern kapitalizmin ortaya çıkışıyla başlar. Ancak bu zaman çizgisi, "antropo-" yu daha da problem haline getiriyor. Kapitalizmin yükselişinden bu yana insanı hayal etmek, bizi ilerleme fikirleriyle ve hem insanları hem de diğer varlıkları kaynağa dönüştüren yabancılaşma tekniklerinin yayılmasıyla dolaştırıyor"(Lowenphaut Tsing, 2017).

[4] Doğa, Hristiyan yaratılış mitinin özünde yatar; bilimin amacının insanlığın faydasına doğal güçleri kontrol etmek ve evcilleştirmek olan Aydınlanma idealini çerçeveler; Aydınlanma öncesinde, vahşi ancak her şeyin 'cömert anası' olarak hayat verdi. Zaman içerisinde Modern bilim doğayı kendi nesnesi haline getirip, tüm sırlarını ifşa etmek için doğayı parçalayıp inceledi. Doğanın sırları ifşa edildikçe, artık daha kontrol edilebilir bir konuma eriştiği düşünüldü. Doğanın erişilebilir hale gelmesi ile insanlar doğayı besleyici yaşam taşıyıcısı, yaşam getiricisi olarak görmeyi bıraktılar ve yavaşça onu sadece harcanılacak, tüketilecek bir diğer kaynak olarak görmeye başladılar. Günümüz anlayışında ise doğa o denli ıslah edilmiştir ki savunmasız kalmıştır, mağdur olmuştur ve korunmaya muhtaçtır. Bunun sonucunda insanın doğanın temel dengesini bozduğu ve bu dengenin yeniden sağlanabilmesi için arzularını insanların sınırlaması gerektiğini işaret eden çevreci söylemler belirir; doğa bu sefer onarılmalıdır. Her eşik farklı doğa anlatısını doğurmuştur ancak hepsinin ortak özelliği doğa içkin değildir. İnsan merkezli bir bakışla inşa edilen iklim krizi, ırkçılık, cinsiyetçilik ve de

2017). İnsanın sıkça fail olarak atandığı hiyerarşi tartışmalarına alternatif olarak Anna L. Tsing (2018), hiyerarşik düzenin ve antroposenin sorumlusunu insandan ziyade, insan-insan dışı, kent-kır, doğa-kültür gibi ikiliklerle insan merkezli hiyerarşik kavrayışı inşa eden kapitalizmin kendisini işaret eder. Donna Haraway (2016), yine benzer biçimde insanlık değerinin bu eşitsiz dağılımının tarihine vurgu yapmak için antroposen değil kapitalosen kavramını tercih etmiştir.

Hiyerarşik yapılanmanın, doğanın ehlîleştirilmesi veya pastoral bir imge olarak korunması sürecinde nesnelleştirme yoluyla yeniden üretimini yapması Aristoteles'in büyük varlık felsefesi ve Platon'un dünya dışı fikirlerini dünyevi nesnelere yansıtarak onları ideal taklitlere dönüştürdüğü varlık düşüncesi (Kodalak and Akcan, 2020), Sokrates'in karşıt ikilikler üzerinden kurduğu varlık inşası, hayvanları makineye insanları ise ruhu olan zeki varlıklara benzeten Kartezyen düşünce biçimi ile inşa edilen Aydınlanma Çağı (Descartes, Bailey and Johnston, 2020) modernizm ve kapitalizmle sıkça ilişkilendirildiği (Latour, 1993; Donna Jeanne Haraway, 2016) gibi ateşin keşfi (Scott, 2017), göçebe çobanlar (Bookchin, 2013), devletler (Scott, 1998), insan türü (Crutzen and Stoermer, 2013) gibi süreçler de bir arada tartışılmaktadır. Bruno Latour'un sistematik olmayan şeyleri sistematik hale getirme süreci olarak tanımladığı ve modern varoluş tarzının güçlendirdiğini ifade ettiği kapitalist sistemin, hiyerarşik yapılanmayı inşa sürecinde öne çıktığı da su götürmez bir gerçek olduğu gibi bunu son üç-beş yüzyıllık bir süreçle çerçevelemek de imkânsızdır. Bu tezde öne çıkan soru ise mimarlığın bu inşa sürecinde rolünün ne olduğudur?

---

türcülük gibi meselelerin temelinde yatan bu lineer ve hegemonik paradigmanın tarihi, Plato ve Aristo tarafından ortaya sürülen ve Batı felsefesinin temelinde yatan Büyük Varlık Zinciri görüşüne kadar uzanmaktadır. Birer mitolojik inşa olarak Tanrı ve çevresindeki varlıklar zincirin en üstünde yer alırken, insanlar -ki önce erkek, sonra kadın- ve diğer varlıklar olarak sıralanmaktadır. İkiliklerin inşasını ivmelendiren bu görme biçimi, bir heterarşik ağ sistemi olan evreni bir 'zincir' metaforuna indirger. Bu görme biçimi, bugün Batı Kanonu olarak tanımlanan medyumun temellerini atmıştır (Merchant, 2013). Sokrates ile temeli atılan insan-hayvan-bitki ve cansız varlık karşıtlıkları, 17.yy'a itibariyle insanın tekrar odak olması yönünde değişir. Bu bağlamda doğa-kültür düalizmi derinleşmeye başlar. Batılı Kartezyen düşünce biçimi, insanların "rasyonel" yaratıklar olduğuna; hayvan ve bitkilerin ise içgüdüleriyle hareket eden varlıkları olduğuna işaret ederek, düalizmi bir hiyerarşik yapı olarak inşa eder: "Hayvanın zekâsı yoktur, onların içinde eylemde bulunan organların düzenine göre doğanın kendisidir. Sadece yaylardan ve çarklardan oluşan bir saatin zamanı ölçmesi de aynı şekilde gerçekleşir... Kaba hayvanların bizden(insandan) ne kadar farklı olduğunu bildiğimizde, ruhumuzun bedenimizden tamamen fraklı bir öze sahip olduğunu kanıtlayan argümanları da daha iyi anlarız" (Descartes, Bailey and Johnston, 2020). Hayvanları makineye insanları ise ruhu olan zeki varlıklara benzeten Descartes' ın bu görüsü sayesinde doğanın nesnelleşme süreçleri ivmelenmiş ve doğa adeta bir 'laboratuvar' haline gelmiştir.

Oldukça uzun zamandır mimarlık ve mekân çalışmalarının öznesi olan hatta mimarlık kültürünü oluşturan kent, aynı zamanda insan merkezli düşünme pratiklerinin de mekânı olagelmiştir. İnsan merkezli bakış, mimarlık kültürü, 'tasarlanan kent' ve onun hinterlandına dönüşen 'kırsal' olarak iki kutuplu bir anlatı inşa etmektedir. Lefebvre bu süreci şu şekilde özetler;

> "Köylü yaşamına ait geleneksel topluluk, yani köy, dönüşüme uğramaktadır, daha geniş birimler onu massetmekte veya üzerini örtmektedir. Köy sanayiye ve sanayi ürünlerinin tüketimine entegre olmaktadır. Nüfusun yoğunlaşması, üretim araçlarının yoğunlaşması ile paralel ilerlemektedir. Kent dokusu tarımsal yaşantının artıklarını dağıtmakta, yaymakta ve aşındırmaktadır. Kent dokusu tabiri, dar anlamda şehirlerde oluşturulan alanı değil, şehrin kır üzerindeki hakimiyet göstergelerinin bütününü ifade eder. Bunu kabul ettiğimiz zaman, kırın orta yerindeki bir yazlık ev, bir otoyol, bir süpermarket kentin parçası haline gelir" (Lefebvre, 2003, ss.9).

Lefebvre'in gezegenin yüzeyinin neredeyse tamamının kente dönüşmesi olarak açıkladığı bu sürecin çekerleri, yüzlerce yıl öncesine dayanır. Gılgamış'ın duvarı bir sınır olarak inşa ederek insanı hayvandan ve bitkiden, kenti doğadan ayırmasından yüzlerce yıl sonra Aritotales'in büyük varlık felsefesi, Platon'un 'idealize' nesnelerle ürettiği aşkınlık ideası, Sokrates'in insan-hayvan-bitki-cansız varlıkların ikilikleri ile temelini attığı karşıtlık düşüncesi gibi paradigmalar istiridyenin içine giren kum tanesini sedefle kaplayıp zamanla inciye dönüştürmesi gibi birike birike 17.yy.'a değin ulaşır ve böylece Kartezyen düalizme dayalı düşüncenin oluşumu[5] ile doğa-kültür arasında yarılma iyice derinleşir ve tabiri caizse hiyerarşi hali 'tüm soruların cevabı' olarak biricikleşir. Ancak bir yandan da doğa idilik bir paradigma ile üretilmektedir. Lefebvre özellikle 18-19. yy' da daha görünür hale gelen insan merkezli kentli lensin

[5] Kartezyen düşünce biçimi, insanların "rasyonel" yaratıklar olduğuna; hayvan ve bitkilerin ise içgüdüleriyle hareket eden varlıkları olduğuna işaret ederek, düalizmi bir hiyerarşik yapı olarak inşa eder: "Hayvanın zekâsı yoktur, onların içinde eylemde bulunan organların düzenine göre doğanın kendisidir. Sadece yaylardan ve çarklardan oluşan bir saatin zamanı ölçmesi de aynı şekilde gerçekleşir... Kaba hayvanların bizden(insandan) ne kadar farklı olduğunu bildiğimizde, ruhumuzun bedenimizden tamamen fraklı bir öze sahip olduğunu kanıtlayan argümanları da daha iyi anlarız." (Descartes, Bailey and Johnston, 2020) Hayvanları makineye insanları ise ruhu olan zeki varlıklara benzeten Descartes'in bu görüsü sayesinde doğanı araçsallaştırması hızlanmış ve insandan ayrı inşa edilen doğa Aydınlanma Çağı ile birlikte adeta bir 'laboratuvar' haline gelmiştir.

inşasında başat olduğu doğa fetişizmini ve metalaşma sürecine şu cümlelerle dikkat çeker;

> "…Teorik olarak doğa uzaklaşır, fakat doğanın ve doğal olanın sembolleri artar, gerçek 'doğanın' yerini alır. Bu semboller kitlesel şekilde üretilir ve satılır. Bir ağaç, bir çiçek, bir dal, bir koku, bir kelime, var olmayanın sembolleri haline gelir. Yanılsamalı ve kurgusal bir varlıktır bu. Eş zamanlı olarak ideolojik doğallaştırma da saplantı haline gelir" (Lefebvre, 2003, ss.30-31).

Bir varlığın 'sembol' olarak inşası, onunla kurduğumuz içkin olmayan ilişkinin hem sebebi hem de sonucudur. Doğayla kurduğumuz ilişkinin insan ve kent odaklı gelişmesi, doğanın metalaşma sürecini hızlandırmış, Lefebvre'in köy yaşantısı dediği kırsal, bir 'kaynak' ya da 'pastoral bir manzara-kaçış' mekânı olarak kentin hinterlandına dönüşmeye başlamış ve ikilikler ile derinleşen yarılma ile de sembollerin üretimi hız kazanmıştır. Kent, kentsel mekân, insan merkezli mekân kurma pratiği açısından sayısız örnekle dolu mimarlık tarihi için bir kritik eşik olan, kent ve kentleşme kavramlarının öne çıkmaya başladığı 19. yy. sonu be 20.yy. başında da özellikle yeni kurulmakta olan ulus devletler aracılığıyla kent-kırsal ara yüzünde üretimler gerçekleşmeye başlar. Von Thünen Arazi Kullanım Modeli, Artura Soria y Mata'nın Lineer Şehir projesi (Boileau, 1959), Charles Fouirer'in Falanjları ya da Ebenezer Howard'ın Bahçe Şehir'i gibi projeler, kentli mimarlık kültürünün kırsal dünya ile ilişkilenme deneyleri olarak görülebilir. Ancak kırsalı normatif bir mekân galine getirerek kontrol etme ve yine kentin bir uydusu haline getirme deneyleri olarak da görülebilecek bu projeler 20. yy. boyunca devam etmiştir.

Kentlerin inşası ve kentlilik tartışmalarının şekillendirdiği 20.yy. mimarlık ortamında doğa ve kırsal, 18. ve 19.yy'daki sanayileşme ile ham maddeye dönüşen ve şemalarla ehlîleştirilen doğa, 20.yy. başlarında savaşlardan yorgun düşmüş, hatta yıkılmış devletlerin yaralarını saran iyileştirici bir mekân olarak yeniden anlatılandırılmıştır. Chambles'in Road Town projesi (2019), Dünya Savaşları sonrası 'Urban Farming' haraketleri, Le Corbusier'in Radiant Farm'ı[6], Anadolu'da Cumhuriyet Köyleri, Köy

[6] Projesi ile Le Corbusier "Çiftlik, mimari bir fantezi değildir. Bu, doğal bir olaya benzer bir şey, dünyanın insanileştirilmiş yüzü gibi bir şey, bir ağaç veya tepe gibi manzaranın büyük ölçüde bir parçası olan ve eşya veya makine gibi insan varlığının bir parçası kadar dışavurumcu olan bir geometrik ekim biçimi." diyerek evi nasıl makine olarak tariflediyse, aynı bakışla kırsalı da diyagramlara indirgeyip nesnelleştirir (URL-2). Le Corbusier insan merkezli görüşün ve bu bağlamda üretilen doğa-kültür ikiliğinin mimarlık ve tasarım alanında hem yapısal hem de kuramsal olarak

Enstitüleri, Gazi Orman Çiftliği gibi modernizasyon projeleri Sibel Bozdoğan'ın (2013) 'kırın kolonizasyonu' olarak adlandırdığı sürecin ürünleridir.

1950'lerle birlikte- özellikle Anadolu'da- doğa/kültür, kent/ kırsal gibi ikilikleriyle derinleşen bir yarılma sürecine girilmiş ve Anadolu'yu da içine alan tarımsal modernizasyon süreci ve 1980 itibariyle inşa edilen neoliberal tarım politikaları kent-kırsal ikiliğini derinleştirmiş ve güncel teknolojik ve altyapısal gelişmelerle bugüne değin devam eden hızlı bir yarılma baş göstermiştir. Son yıllarda gezegensel krizlerin belirginleşmesi, gıda ve su krizi ile kırsalın (ve çoğu zaman kırsal aracılığıyla doğanın) yeniden birçok disiplinin tartışma konusu haline gelmesi, antroposen ya da kapitalosen gibi kavramların belirmesiyle mimarlıkta, kentten kırsala doğru bir eksen kayması yaşanmaktadır. Günümüz mimarlık ortamının failleri, kırsal üzerinden doğa ile ilişkileri sorgulayan paradigma ve proje üretimi için adeta bir yarış halindedirler.

Çağlar boyunca farklı düşünce akımlarının ve pratiklerinin nesnesi olagelmiş doğa, bugün mimarlık ve mekân araştırmalarında yeni bir kırsallık anlayışının ve kent-kır ekseninde üretim ilişkilerini yeniden tanımlamanın temelini oluşturmaktadır. Ancak bu yarış aynı zamanda bir yarılmaya da işarettir. Zira bakış (gaze) yine kent merkezli ve hiyerarşiktir. Meta anlatılar ile 'bütün bir kırsal ve doğa fenomenini kavramak' paradigmasıyla şekillenen mimarlık kültürünün bu hiyerarşik bakışını Rem Koolhaas' ın işleri üzerinden tartışmaya açacağım. Kendi mimarlık ve tasarım pratiğini kent üzerinden kuran ve güncel mimarlık kültürüne de bir anlamda yön veren Rem Koolhaas, 2010 yılı itibariyle 'radikal değişimlerin' gerçekleştiğini ifade ettiği kırsala odaklanmaya karar vererek yine beraberinde bir kitleyi de sürüklemiştir. Mimarın ve tasarım kültürünün tüm bu hiyerarşik sistem içerisinde nasıl konumlandığını ve bu sistemin nasıl paydaşı haline geldiğini kır/kent tartışmaları üzerinden Rem Koolhaas ve OMA'nın projeleri üzerinden tartışacağım.

---

güçlenmesine ve mimarlığın içinden çıkamadığı açmazlara düşmesine sebep olan aktörlerdendir. İnsanı diğer varlıklardan, kırı kentten ve doğayı her şeyden ayıran bakışı Le Corbusier'i, kentin üretimi ile doğanın üretiminin farklı şeyler olduğu yanılgısına düşürmüştür. Böyle bir bakışla ürettiği Radiant Farm projesi onun doğayı ehlileştirme deneyidir. Resimde görüldüğü üzere, çiftliğin döngüsel ilişkileri içerisinde olan pek çok varlığı elemine ederek, tek tip bitki, yol ve binaları arasındaki hiyerarşik ve kendi merkezli bir sistem önerir. Kendi otonomisini diğer birçok varlığı eleyerek sağlamaya çalışır. Toprağın dahi görünmez olduğu bu düzende sıralanmış ağaçlar ve diğer yapısal öğelerle bir tarımsal üretim mekânı ve bir çiftlikten ziyade bir fabrika gibi görünmektedir. Kendi döneminde hayata geçmemiş olan bu proje, neo-liberal tarım politikaları ve kapitalist tarımın inşaları için bir model altlığı oluştur.

2010 yılında üzerinde çalıştığı West Kowloon Kültürel Bölgesi projesi ile Koolhaas, Hong Kong kırsalını gezerek geçirdiği tasarım sürecinde rastladığı göçmen konutları ve kırsal bataklıklardan etkilenerek bu etkileşim sonucunda ortasında pazaryerinin yer aldığı üç adet kent köyü düzenleme önerisinde bulunur. Farklı ırk, sınıf ve kültürlere ait insanları bir araya getirecek sosyal bir karıştırma kabı yaratmak için 'köy' tipolojisini bir model olarak önerdiği bu tasarım ve söylemi, sistematize olmayan çoğulluğu sistematize etme önerisidir; "Hong Kong metropolit karakterine karşın kırsal bölgelerle çevriliydi. Gerçekten muhteşem bir prototip keşfettiğimizi hissettik. Köyler sadece çok iyi birer kent modeli değil, aynı zamanda sürdürülebilir de". Bu indirgemeci söylemi kırsala bakışını ortaya serer: Köyü yine bir kent olarak üretmek ya da kenti 'kurtarmak' için köye başvurmak. Bu öneri, köyün çoğulluğunu, müşterek halini gören, onun kentten uzak/ayrı bir mecra değil de kentle ilişkisel ihtimallerini açığa çıkarmak yerine evirip çevirerek kente dönüştüren bir anlatı üreterek kent/kır ikiliğinden ve kentin hiyerarşik anlatısından beslenir. Projenin temsillerinde de görülür ki kente sirayet etmeyen ve kendi otonomisini inşa eden bu öneri, kırsal ve kentsel arasındaki gömülü ilişkiselliği de görmezden gelir. Ancak öte yandan mimarlık kültürünün kırsalı görmezden gelme eğilimini tartışmaya açan, hiyerarşik yapıların inşa ettiği kent/kırsal ikiliğini sorgulatması açısından önemini koruyan bu projeden itibaren hem kendisi hem de mimarlık ortamı araştırma alanını kentten öteye genişletmeye başlar.

Bundan iki yıl sonra Koolhaas, bir açıklamasında 2012 yılında İsviçre'de bir köyden geçerken ne kadar yapay gözüktüğünü fark etmenin şokunu yaşadığını ve yıllarca bu konu üzerinde çalıştıklarını ancak hiçbir zaman bu noktalarla gerçekten bağlantı kurmadığını da itiraf eder. Bu keşifle Koolhaas kırsal üzerine araştırmasını derinleştirmeye ve kendi tabiriyle kırsalı yeniden keşfetmeye serüvenine başlamaya karar verir. Yıllarca kentleri elementlerle açıkladığı gibi bu sefer de kırsalı elementlere indirgeyerek yine kentsel ilişkilerle tanımlamaya çalışacağı kırsal araştırmasının bu ilk adımlarında tek ve mutlak, dahası batlı bir kırsal dünya kabulu ile yine mimarlığın ikili sistem düşünme pratiklerini kurduğu hiyerarşik bakışı güçlendirir.

Bu keşif sürecinin anlatısı olan 'Countryside: The Future' (Kırsal Alan: Dünyanın geleceği) sergisi, 'mimarın kent ve insan merkezli bakışına eleştirel bir şekilde ele aldığı' söylemiyle üretilmiş olup bugünün değişen kırsal alanlarını sorgulayarak, göç, teknoloji ve yapay zekâ, mimarlık, politik-ekolojik değişimin daha az insanın

yerleştiği alanlardaki etkisinin araştırmalarını içermektedir. Koolhaas şu ifadeleri ile süreçte faillliğini sorgular gibidir;

> "Dünya nüfusunun %50' sinden fazlasının şehirlerde yaşıyor olması, kırsal kesimi görmezden gelmek için bir bahane oldu. Şehrin dönüşümü beni çoktan büyülemişti, fakat kırsal kesime son yıllarda daha yakından baktığımızda orada yaşanan değişimin yoğunluğuna şaşırdım. Bu değişimin öyküsü büyük ölçüde anlatılmamış ve bunu dünyanın en kalabalık şehirlerinden birindeki dünyanın en büyük müzelerinden birinde sergilemek özellikle anlamlı" (URL-3).

Aynı zamanda kentli bakışın biricikliğine de atıfta bulunmuştur. Bu ifadeler bir yandan da mimarlık kültürünün insan, kent ve kentsel olanla meşgul olup, 'dışında kalan her şeyi' görmezden geldiğinin de itirafıdır. Araştırma ve serginin meseleyi ilişkisel ve bütünlüklü bir bakışla değil de, kent-kır ikiliği üzerinden ve hatta kentli bir bakışla okuyup ortaya sermesi, kırsalı mimarlığın kentli inşa alanında yeniden konumlandırmaya çalışması ve 'insan yaşamı için yeni bir potansiyel' olarak yeniden inşa etmesi ve hayli indirgemeci oluşu gibi durumlar insan merkezli hiyerarşik düşünceyi gözler önüne sererken sergi içinde traktör gibi araçların jenerik bir sembolizmle kullanılması ve 'Preservations and Nature' (Koruma ve Doğa) gibi bölümlerin varlığı çözmeye çalıştığı hiyerarşi düğümünü kendi ayaklarına dolanmasına sebep olmaktadır. Kırsalı, en batılı ve jenerik haliyle teknolojik altyapılardan, insandan, endüstriyel tarım araçları ve tek kültürlü bir yapıdan ibaret mecra olarak inşa etmesi ve mimarlık ve tasarım kültürünün kırsala vasıl olmasının sadece böyle bir araştırma ve sergiyle kolaylaşacağını önermesi ise yine bakışın aşkınlığının göstergesidir.

Bunla birlikte sergi bir yandan da doğayla ilişkilenmenin ara yüzü ve insan/insan olmayan herkes için "yeni bir ortaklık alanı" olarak kırsalı işaret ederek bilhassa mimarlık ve tasarım dünyasının bakışlarını kırsala çevrilmesini sağlamış olması, merkezi ve hiyerarşik örgütlenmenin açmazları, tarımsal süreçlerde endüstriyel ve teknolojik gelişmelerle standardizasyon uygulamaları, 'organik' ve 'yerel' ve 'monokültür' gibi kavramları sorgulatıyor oluşu açısından önemlidir[7]. Ancak bunu

[7] Sergide konteynır görünümünde, büyük, beyaz bir kutuysa salatalık gibi küçük boyutta sebzeleri, doğal koşullardan tamamen uzak bir şekilde yetiştirmek için kullanılıyor. Yani ideal koşullarda sebzeleri yetiştirebildiğiniz tamamen yapay kontrollü bir ortam söz konusu. Bunun arkasında, üreticilerin yeni organiğin ne olduğuna dair söylemi var. Yeni organik olarak tarif edilen şey, en iyi

meta anlatılar üzerinden kurması ve kendi bir meta anlatıya dönüşüyor olması doğa/kültür hemzemin ilişkiselliğini açığa çıkarmadığı gibi kırsal/kent ikiliğini belirginleştirerek yarılmayı daha da derinleştirmiştir. Çünkü kırsal sadece sergide müzenin girişinde bir pankart gibi sergilenen traktörün ve enerji altyapılarının hegemonyasında salt endüstriyel bir alana indirgenemeyecek, genelleme yapılamayacak ve bir 'prototip olarak' görülemeyecek kadar çoğul, karmaşık, çeşitli ve devingendir.

Peki neden insan dışı varlıkların da failliği, ilişkisellikleri ya da bu çoğul devingenlik ve karmaşıklık hali olduğu gibi kavranmaya çalışılmaz? Örneğin altyapı, bu örneklerde sadece kentli ve hiyerarşik bir sistem olarak sunulur. Oysa başka anlatılar mümkün değil midir? Zeytinin döngüsü, üretici kooperatifleri ya da pazaryerleri çoğul paydaşlı ve bütünlüklü müşterek örülen bir altyapı olamaz mı? Bu projelerde, kırsalın meta anlatılar ve fragmanlarla-elementlere indirgeyerek yeniden inşasına şahit olduğumuz bu sergide mimarın kentli lensinin, kırsalı yine bir fragman olarak üretilen 'doğa' tahayyüllünün içine oturttuğu ve mimarlık kültürünün hiyerarşik olanla (bu durumda kapitalizm) ilişkisini görürüz.

Heterarşi

Etimolojik olarak heterarşi (Eski Yunanca), heterojen veya çoğul (heteros-) bileşenlerin güç dağılımına (-arche) karşılık gelir. Varlıklar, ontolojik farklılıkları sabit sıraları olan dikey bir merdiven oluşturmaz, ancak yatay bir alan içinde sürekli gelgitler halinde dağılırlar, potansiyellerin nasıl gerçekleştirildiğine göre yükselir ve düşer, etkileşimlerin nasıl gerçekleştiğine göre küçülür ve seyrelirler (Kodalak and Akcan, 2020). Hiyerarşi, her şeyin tepedeki büyük bir sisteme bağlı olduğu yönündeki geleneksel yönlendirici kuvvet sistemini simgelerken, heterarşide ise varlığın hükümdarı ya da varlıklar arasında atanmış bir ayrıcalıklı kesim yoktur. Heterarşi, temeldeki çoğul varlığın düzleminde karşılıklı etkileşimlerine dayalı olarak oluşturulan ortak mutabakatlara dayalı kuvvet alanı sistemine dayanır. Hiyerarşi, inşa edilmiş tepeden tabana bir örgütlenme iken, heterarşi aktif bağlantılılarla kurulu, ilişkisel ve ağsı bir örgütlenmedir.

---

yiyeceği elde etmek üzerine kurulu, tamamen kontrol edilen, bir hayli yapay ve teknolojik bir süreci kapsıyor. Bu da bizim için ele almak üzere enteresan bir kavram.

Spinoza, ‘doğal düzenler’ kılığına girmiş hiyerarşik metaforların, bizim hayali projeksiyonlarımızdan başka bir şey olmadığını, yani hiyerarşik ontolojilerin doğal düzen ile hiçbir ilgisi olmadığını ve insan tarafından inşa edilmiş ve doğaya atfedilmiş bir yanılgı olduğunu ifade eder (de Spinoza and Curley, 2016). Doğa/kültür yarılmasının da hiyerarşik bir inşanın ürünü olduğunu işaret eden ve doğa ve kültürün aslında tek bir süreklilikten ibaret olduğunu dile getirdiği söylemleri[8] heterarşik ilişkilenmeye işaret eder. İnsan bu süreklilikten kopuk, bu sürekliliğe tepeden bakan ya da bu sürekliliği yöneten başka bir yerde yaşamaz; bu süreklilikle *dolaşık*, *dönüştürücü*, *hemhâl* ve *çarpan* bir ilişkisellikle yaşıyoruz. Bu bağlamda doğa-kültür ilişkisi zaten ikili bir hiyerarşi üzerine kurulu değil, kendiliğinden heterarşiktir.

Heterarşi, temeldeki birçok farklı paydaşın karşılıklı etkileşimlerine dayalı olarak oluşan, bunların müşterekleşmesine dayalı kuvvet alanı sistemine dayanır. Heterarşi, kendi kendini organize eden varlıklar arası ağları ve bunlar arasındaki eşgüdümleri işaret eden, hiçbir koşulda bir varlığın başkası tarafından yönetilemeyeceği, dolayısıyla hiçbir varlığın geri kalanına hükmetmediği, otoritelerden bağımsız bir süreklilik halidir. Dolayısıyla, birbirine bağlı paydaşlarda oluşan esnek bir yapıya sahiptir ve ilişkiler, hiyerarşik kademeler yerine çoklu karmaşık bağlantılarla ve ilişkisellik ilkesi ile karakterize edilir. Yazar Erol Anar özgür toplumlardaki gönüllü örgütlenmeniz merkezsiziz olmaya eğilimli olduğuna dikkat çeker. Heteraşik örgütlenmenin -inşa edilmiş bir sistem olan hiyerarşiden farklı olarak- bu yüzden doğada kendiliğinden var olduğunu söylemekte bir sakınca yoktur. Ancak zaman içerisinde kapitalizm gibi insan merkezli yapılar, heterarşik olanı ikili sistem düşünme pratikleri ile hiyerarşik yaşamaya yönlendirse de buna rağmen var olabilen heterarşik düşünme, kendini sürdürmeye devam eder. Heterarşi, insan ağaç, hayvan, toprak, bir

[8] “Şimdi burada bahsetmek istediğim tüm önyargılar, bu tek nokta üzerinde dönüyor; insanlar arasında doğadaki her şeyin bir amaç doğrultusunda hareket etmede kendileri gibi olduğuna dair yaygın inanç. Tanrı’nın her şeyi belirli bir amaca yönlendirdiğini kesin olarak iddia ederler; çünkü Tanrı’nın her şeyi insan için yarattığını ve insanı Tanrı’ya kulluk etsin diye yarattığını söylüyorlar... Eşyalara araç gözüyle baktıklarından, onların kendi kendine var olduklarına inanamadılar, fakat kendileri için üretmeye alıştıkları araçlara benzeterek, doğanın, insan özgürlüğüne sahip, onların tüm ihtiyaçlarını karşılayan ve her şeyi onların kullanımı için yaratan bir yöneticisi olduğu sonucuna varmak zorundaydılar. Böylece batıl inanca dönüşen ve insanların zihninde derinlere kök salan bu yanılgıydı…. Ama Doğa'nın hiçbir şeyi boş yere, yani insanın yararına olmayan hiçbir şey yapmadığını göstermeye çalışırken, yalnızca şunu göstermiş görünüyorlar ki, doğa ve tanrılar da insanlık kadar çılgındır... Şeylerin doğasını anlamayanlar, şeylerde düzen olduğuna kesin olarak inanırlar (...) sanki düzen, doğada bizim hayal gücümüzle ilgili olandan başka herhangi bir şeymiş gibi...”(de Spinoza and Curley, 2016).

yapı ya da bahçe duvarı gibi her varlığın kendi hayatı olduğuna ve bu varlıkların eşitliklerine dayanır ve fakat bu farklılıkları aynılaştırmaya çalışmaz ya da tekillikleri merkezîleşme anlamına gelmez. Her varlık yaşam ağında üretkendir ve eşittir ancak he varlık aynı zamanda kendine has özellikleri açısından tekildir. Yani farklılıkların eşitliği, tekillerin müşterekliğidir.

Bu bağlamda heterarşiyi hiyerarşiye karşı, ondan ayrı ve bambaşka bir gerçeklik olarak düşünmek de doğru değildir. Anna Tsing bir konuşması esnasında kendisine yöneltilen "Kapitalizmle savaşan işçinin yerine tarihin hangi temsilcisi geçecek?" sorusuna "Bence tarihin yeterince büyük temsilcisine sahibiz, belki de başka birini istemiyoruz." yanıtını vererek kapitalizmle savaşan işçi figürünün, savaşan kahraman ekolojist figürünün yerini aldığı şeklindeki üstü örtülü algıyı tamamen alaşağı eder (Latour et al., 2018). Bruno Latour, kapitalizmle mücadele fikrinin 'o'na çok şey kattığını, sistemin adeta düşmanını icat ederek kendini güçlendirdiğini ifade eder ve karşıtlıklar üzerinden ilişkilenmeyi reddeder. Bu yüzden heterarşik ilişkilenmeyi, hiyerarşiye karşıt bir 'kurtarıcı' olarak inşa etmek yerine daha ziyade var olanın gözükmesi olarak kavramalıyız. Bu bağlamda hiyerarşik olarak sunulan her şey heterarşiktir de. Ancak hiyerarşi bunu eğip büküp gömmeye çalışır. Hiyerarşik olmayan bir yer bulmak oldukça zor olacak ama heterarşi her yerde![9]

Heterarşi, varlıkların kendi yeğinliklerinde yaşamlarını sürdürürken müşterekleşek ağ örmeleridir. Bu bağlamda tez, heterarşik ilişkilenmeyi bir ağla görme-kavrayış biçimi olarak çerçeveler. Mimarlık ve tasarım kültürü içerisinden gerçekleşecek bu çerçeveleme, yine doğa/kent yarılmasının derinleştiği kent/kırsal/gıda tartışması ekseninde yapılacaktır. Araçların ve mekânların onlarla ilişkisel varlıklarla çoğullaşıp ve melezleştiği heterarşi, mimarlık tartışmasının odaklandığı mekânları, harita, metin, kolaj, ortogonal çizim ve resim gibi mecraları kendi otonomisini dayatan birer araç olmaktan çıkarıp, ilişkisel ve ağ ören paydaşlara dönüştürür. Bu heterarşik kavrama ve yapma sürecini mimarlık ve tasarım kültürü örnekleri üzerinden tartışmaya açıyorum. Bu örneklerin ortak yanı, meta anlatılardan ziyade minör anlatılarla bir paradigma üretiyor olmalarıdır.

[9] "Kapitalist olmayan bir yer bulmak oldukça zor olacak ama kapitalist olmayan değer sistemleri her yerde" Bruno Latour.

Cooking Sections[10], Climavore[11], Empire Remains Shop[12] ve Wallowland[13] gibi araştırmalarında, gıda aracılığıyla dönüşüm halindeki doğayı inceler. Araştırmaları heterarşik kılan, insan merkezli lensin ötesine geçerek gıda, biyoloji, tarih gibi lensleri kullanarak ve çoğul paydaşlı doğayı bağlantılarla ve ilişkiselliklerle kavramaya çalışmalarıdır. Mandalarla, somonlarla, portakallarla ve iklimle karlıklı *dönüştürümleri*, insanların hareketlerini, kırsal ve kentselin bütünlüklü ilişkisini gözler önüne seren projelerinde, varlıklar arası *dolaşık* ilişkiler, mekânlar *hemhâl* süreçler, gıdanın *dönüştürücü* etkisi ve bağlantıları çoğaltan yani *çarpan* süreçleri sergilenir. Gıda lensinin, heterarşik bir görme biçimi olarak belirdiği araştırmalarında, bunu sağlayan belirli başlı anahtar kavramlar öne çıkar.

Kendilerinin farklı alanların nasıl inşa edildiğini anlamak için iklim değişiklikleri, ekonomik güç yapıları ile siyasal güç gibi dönüşümleri incelerken gıdanın nasıl kullanılabileceğini odaklandıklarını ifade eden insiyatif, dönüşümleri açıklayacak tek bir disiplin olamayacağı için odakları ve disiplinleri çoğalttıklarını ifade ederler (URL-5). Bu, botanik, deniz bilimi, ekonomi, hukuk veya tarih gibi çeşitli lenslerin bir aradalığını işaret eder. *Dolaşık, çarpan* ve *dönüştürüm* kavramları, heterarşik olanı gösteren, anlama ve kavramayı sağlayan yaklaşımlarında belirginleşir. Örneğin

[10] Dünyayı gıda aracılığıyla organize eden sistemleri inceleyen bir mekânsal araştırma insiyatifi olarak yerle ilişkisel projeler üreterek sanat, mimari, ekoloji ve jeopolitik arasındaki örtüşen sınırları yerleştirme, performans, haritalama ve video gibi araçlar kullanarak keşfetmeye çalışır.

[11] İklimcil: mekânsal uygulama ve enstalasyonlarla etçil, hepçil, vegan veya vejetaryen beslenmeden farklı olarak 'climavore' (iklimcil) beslenme tanımını ortaya koyarlar. Buna göre iklim krizinin sebebiyet verdiği alışılmadık mevsim koşulları ve iklim olayları gıda ve tüketiminin seyrini ciddi şekilde etkilemekte ve bu noktada; değişen, kaybolan veya ortaya çıkan yeni mevsimler ile birlikte ürettiğimiz gıdalar ile beslenmemiz de gittikçe farklılık göstermektedir. Bu bağlamda yeni bir diyet be yaşam formu olarak iklimcil olma halini öneririler.

[12] İmparatorluk mağazaları: ilk olarak 1920'lerde Londra'da İngilizlere kolonilerden ve denizaşırı bölgelerden gelen gıda maddelerini tüketmeyi öğretmek için geliştirildi. Mağazaların hiçbiri hiç açılmamış olsa da daha önce alışılmadık ürün ve ürünleri satışa sunmayı amaçlıyorlardı. Empire Remains Shop, Britanya İmparatorluğu'nun kalıntılarını bugün Londra'da geri satmanın olasılığı ve sonuçları üzerine spekülasyon yapıyor. Araştırma, sömürge sonrası gezegenimizin bugünü ve geleceği boyunca yeni coğrafyaların izini sürmek için gıdayı kullanır.

[13] Çamuralem: araştırmasının önemli bir bölümü İstanbul'un çevresinde arazileri iyileştirmek için sulak alanların kurutulması konusuna eğilir. Sulak alanlar, kırlar, bataklıklar, mandalar ve çamur düzlükleri, biyolojik çeşitlilikleri, filtreleme kapasiteleri ve sellere karşı tampon görevi görmelerine rağmen yüzyıllardır arazileri "iyileştirmek" adına kurutuluyor. Oysa bu alanların iklim değişikliğine direnç göstermede önemli katkısı olduğu uzun yıllardır biliniyor. Peki, sulak alanlar, geleceğin meyve bahçeleri olabilir mi? 2013'ten bu yana kentleşmenin mandaların alanlarına gittikçe daha fazla zarar verdiği, bunun bir yan etkisi olarak otlatma alanlarının daraldığı görülüyor. Türler arasındaki metabolik etkileşimleri inceleyen bu proje, sulak alanların, yetiştiricilerin ve onların sürdürdüğü kır hayatının ekolojik mirasını korumayı amaçlıyor (URL-4). İstanbul'un sulak alanlarının ve onları mesken edinmiş mandaların tarihini, çevresel önemini ve mutfak mirasını araştıran Wallowland (Çamuralem) projesinin, aynı zamanda kentle kırsal, insanla, hayvan ve tüm bunların su ve toprak arasındaki dolaşık ilişkilerine odaklandığı söylenebilir.

Climavore araştırmalarında hem Skye Adası'ndaki somon çiftliklerinden kaynaklanan kirlilik sorununu ele alırken "alternatif bir balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği bakış açısından yola çıkarak var olan kirlilik sorununa nasıl yaklaşabiliriz?" sorusu ile somonların yaşamından başlayarak ada hayatını içine alan bir sürece dahil olurlar[14]. Sahada gerçekleştirdikleri araştırmalarında video, fotoğraf ve montaj gibi çeşitli araçlara başvururlar.

AYDA Awards 2022 Mimarlık ve İç Mimarlık Kategorileri Finalistleri

Sıra No	Rumuz	İsim-Soyad	Okul	Bölüm
61	Grounding	Serra Oğuz	Bilgi Üniversitesi	İç Mimarlık
75	Anatomy	Salih Gül	İstanbul Teknik Üniversitesi	Mimarlık
78	Fault Museum – Field of Uninhabitable	Nursena Çolak	İstanbul Teknik Üniversitesi	Mimarlık
85	A Tale of Rurality	Muhammad Rifqi Fadhilah	Sakarya Üniversitesi	Mimarlık
91	İstasyon: Bir Kır Rotası	Hilal İlayda Lüy	Sakarya Üniversitesi	Mimarlık
100	Anthropocene Bazaar	Samet Yılmaz	İstanbul Teknik Üniversitesi	Mimarlık
101	Gardentales A Common Garden for Meditativ Encounters	Alperen Ergin	İstanbul Teknik Üniversitesi	Mimarlık
108	Lost in Aksaray	Elif Sude Aşkın	İstanbul Teknik Üniversitesi	Mimarlık
109	Creations of the Rural	Onur Demir	İstanbul Teknik Üniversitesi	Mimarlık

Şekil 1.4 : AYDA 2022 yılı finalistleri.

Çeşitli disiplinleri bir araya getiren mekânsal teori ve pratik üretimlerin yansıra bilhassa 2020 yılı itibariyle (Covid sonrası dönemde) mimarlık ve tasarım eğitimi de kırsal ve doğayı – sadece bir hinterlant olarak değil- yaşam ağının bir paydaşı olarak düşünmeye başlamış ve bu bağlamda gıda sistemleri, kırsal/kentsel ve doğa/kültür ilişkiselliği ve kırsal alan mercek altına alınmaya başlanmıştır. Stüdyo eğitimi ve çalıştaylarda, sergilerde, AYDA, Mimed ve Archiprix gibi yarışmalarda bu yoğunlaşmanın izlerini görmek mümkündür. Şekil 1.3'de finalist listesi görülen

[14] "Skye Adası'nda bizim için önemli olan, alternatif bir balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliği 'kültürü' oluşturmak için okullar, restoranlar ve işletmeler gibi farklı yerel gruplarla birlikte çalışacağımız uzun vadeli bir proje geliştirmekti. Projedeki ana odaklarımızdan biri, somon çiftliklerinin yarattığı kirliliği önlemek için suyu nefes alırken temizleyen farklı canlılardan, örneğin kabuklulardan yararlanmaktı. CLIMAVORE'da bu türlerin / canlıların gelişmesine izin verecek, bir yandan da ada halkını, adanın turizmini sürdürülebilir ve uzun vadeli destekleyecek ekonomileri, ekolojileri ve kültürleri nasıl yaratabileceğimizi sorguladık. Nitekim CLIMAVORE'un ana odağı sadece ve sadece bir sanat eseri üretmek değil. Değişimi, dönüşümü teşvik etmek, mevcut kurumların fikirlerimizi ve devam eden çalışmalarımızı nasıl güçlendirebileceğini görmek için bu kurumlarla, farklı işletmelerle ve eğitim platformlarıyla yaptığımız sürdürülebilir iş birlikleri de bizim için bir o kadar önemli" (URL-5).

AYDA ödüllerinde farklı okullarda farklı kişiler tarafından yürütülen 9 projeden 6'sının doğa, kırsal ya da gıda sistemleri ekseninde gelişmesi bu paradigma değişimine bir örnektir. Çok uzun zamandır insan ve kent merkezli inşa edilen mimarlık teori ve pratiğinin merkezsizleşmesi, insan dışı paydaşların failliğini de kabul etmesi ve kentin ötesinde bir arada bütünlüklü bir bakış geliştirmesinin kaynağı olan mimarlık ve tasarım eğitiminin pozisyonu bir örnek üzerinden tartışılabilir. Bu bağlamda heterarşik bir bakış örneği olarak el alacağım Kırsal ve Gelecek (Rural& Future)[15] stüdyosu gerek yaklaşımı gerekse stüdyo çıktıları bağlamında heterarşiyi işaret eden kavramsal oluşumları nasıl içinde barındırdığını da açıklamaya çalışacağım.

Prof. Dr. Ayşe Şentürer, stüdyonun paradigmasını *"*kırsalı bugüne kadar olduğu gibi kentten değil, kendi içinden doğru incelemek ve tasarlamak" olarak açıklamaktadır. Çok katmanlı bir literatür ve bağlamla ilişkisel olarak tasarlanmış olan stüdyo, geliştirdiği bakışla kent olgusunu da tartışmasının dışına itmeden -insan ve insan dışı- paydaşlarının bağlantılarıyla kırsalın dinamiklerini keşfetmeyi hedefleyen stüdyo sürecinde, kırsaldaki keşiflerle, çeşitli varlıkların yaşamlarının bir arada süreklilikleri boyunca ele alarak tasarlama, yapma süreçleri boyunca inşa edilmiş doğa/kültür kent/kırsal ayrımlarına rağmen bütünlüklü bir dünya kurmak amaçlanmaktadır. Bu da her stüdyo katılımcısının kendi seçtiği üç aktörün (insan, hayvan, ağaç ya da bir bina olabilir) zaman-mekân rotalarını keşfetmek için mimari-sinematografik kesitler almak, atlas kartları ve matris/tablo gibi araçlarla bağlantıları ortaya çıkarmak ve bunlarla yeni anlatılar tasarlamak olarak özetlenebilecek bir süreç olarak görülebilir. Stüdyo, çapraz kesit (transections), zaman-mekân rotaları ve montajları birer keşif ve tasarım aracı kullanmaktadır (URL-6).

Stüdyonun bakışını heterarşik kılan, çoğul paydaşların kırsaldan başlayan ancak gezegene yayılan müşterek yaratım süreçlerine odaklanması ve bu akışa dahil olmasıdır. Şile'de arıların ve üreticilerin, Toroslar'da keçilerin ve Yörüklerin, Büyük Menderes Havzası'nda suyun ve pamuğun ya da Çoruh Havzası'nda üzüm bağları gibi

[15] Araştırma Görevlisi Oya Yeşim Armağan'la birlikte kurguladıkları stüdyonun yürütücülerinden Prof. Dr. Ayşe Şentürer başlangıç sürecini ve motivasyonlarını şu şekilde açıklamaktadır; "Kentsel alanlar dışındaki değişim ve dönüşümlerin izini sürmek ve olası yeni gelecekleri bu defa kırsaldan doğru araştırmak ve tasarlamak üzere Rural & Future: Voices from the Countryside – Alternative Life and Architectures [Kırsal ve Gelecek: Şehir Dışından Sesler – Alternatif Yaşam ve Mimarlıklar] teması çerçevesinde Eylül 2020'de çalışmaya başladık. Bu tema ve bağlı serinin bir diğer amacı, ülke coğrafyasını tasarım perspektifine alarak daha yakından tanımak ve tartışmaktı ki farklılaşan yedi kırsal bölgede bu çalışmayı sürdürmeyi planlıyorduk" (URL-6).

çeşitli mekânsal ve yaşamsal süreçlerde keşfe çıkan stüdyoda, Charles ve Ray Eames'in Powers of Ten videosunda olduğu gibi çeşitli varlıklar ve ölçekler arasında gidip gelerek bunların hem birbirleri ile hem de stüdyolar genelinde kurdukları ilişkiler tartışılır. Arılar ve basra böceğinin yaşamının ne denli *dolaşık* olduğuna, keçilerin zemini ve Yörüklerin yaşamını nasıl *dönüştürdüğüne*, suyun havza boyunca yaşamları çoğaltarak *çarpan* olma haline ve çeşitli kültürlerin gıda ile toprakla ve birbirleri ile *hemhâl* olma ihtimallerine şahit olduğumuz stüdyo, her yeni dönemle müşterek bir süreç olarak örülmektedir. Temsil araçlar ile birlikte mekân lensinin yanı sıra paydaşların tarih, biyoloji, sosyoloji, botanik ve teknoloji gibi lenslere başvurması da yine sürecin heterarşik haline işaret eder.

Ağsal düşünmenin mimarlık teori ve pratiğindeki kanallarını sorgulayan Bruno Latour ve Albena Yaneva, inşa etme problemimizin Etienne Jules Marey'nin hareket fizyolojisine ilişkin araştırmasının tam tersi olduğunu ileri sürer. Ona göre binaların sorunu, son derece durağan görünmeleridir. Mimarlık ürünlerini hareket olarak, uçuş olarak, bir dizi dönüşüm olarak kavramak neredeyse imkânsız görünür. Buna göre binanın durağan bir nesne olmadığını, hareketli bir proje olduğunu ve inşa edildikten sonra bile eskidiğini, kullanıcıları, içeride ve dışarıda olup bitenler ile birlikte *dönüştürüm* süreçlerinden geçtiğini -en çok mimarlar dahil- herkes bilir. İnsan olan ve olmayan tüm bileşenlerin bu devinimde paydaş olduğunu ifade eden Latour ve Yaneva, mimarlığın ürünlerinin statik bir inşa olduğuna dair genel kavrayışın sorumlusunun da perspektif çizim[16] olduğunu ifade eder (Latour and Yaneva, 2017). Latour (2008), Rönesans'ta icat edilen bu hiyerarşik ve merkezi temsil yönteminin (ve bilgisayar destekli tasarımla daha hareketli hale getirilen ancak kökten farklı olmayan) bu ağlar evreninde halen bir tasarım ve üretim yöntemi olarak mimarlık kültüründe var olmasını eleştirir. Bu anlamda bir tasarım sürecinin, Öklid uzayında statik bir durumdan çok karmaşık bir bir ağsı ekolojiye benzediğini ifade eden Latour ve Yaneva (2017), Marey'in kuşların uçuşları ve atların yürüyüşleri için başardığının tersini binalar için yapmanın bir yolunu bulmamız gerektiğini ifade eder;

> "Yani sürrealizmin Rem Koolhaas'ın düşünce ve tasarım felsefesi üzerindeki etkisini analiz etmek yerine, ofisindeki model yapma girişimindeki köpük

[16] Perspektif uzayında bir bina çizdiğinizde, statik nesnelerle uğraşırken Öklid uzayının gerçekçi bir tanım olduğuna inanmaya başlarsınız ve böylece o bina biricikleşir, statik hale gelir.

maddenin düzensiz davranışını kavramaya çalışmalıyız. Bilimsel bir bina olarak Pensilvanya'daki Richards laboratuvarının mimarisinde ima edilen sembolizmden bahsetmek yerine, inşa edildikten sonra binayı kullananların tepki gösterdiği ve binayı kullandığı yolları izlemeliyiz. …Mimarlık teorisi, mimarlık dışındaki soyut teorik çerçevelere atıfta bulunmak yerine, ancak binaların ve tasarım süreçlerinin dünyevi hesaplarını üreterek, bir arada var oldukları belirli alanlarda ve zamanlarda çok sayıda somut varlığın izini sürerek mimarlar, kullanıcılar, destekleyiciler ve inşacılar için ilişkisel bir mecara haline gelecektir" (Latour and Yaneva, 2017).

Hem tasarım sürecinde temsilde hem de pratikte çoğullaşmayı, melezleşmeyi, heterarşiyi ve ağla görmenin işaretlerini Perry Kulper'ın temsil üretim süreçleri üzerinden tartışmak mümkündür. Mimar ve akademisyen Perry Kulper'un mimari temsil kültürü, çoklu ortamlar sayesinde performatif, ilişkisel ve kişisel -dolayısıyla çoğul- bir süreç olarak öne çıkar. Kulper, perspektif ya da öklidyen görüşün ötesine geçme düşüncesi ile tartıştığı ve kullandığı temsili, kendine özgü geliştirdiği yapma biçimleri ve söylemler üzerinden kurmakta ve bu da heterarşik bir kavrayışı işaret etmektedir. Geleneksel ve dijital temsiller, fotoğraflar, semboller, yazılar gibi çeşitli bilgi katmanlarının hibritleşmesi ile kurduğu çoğul yöntemler üzerinden bir araya getirerek oluşturduğu spekülatif öneriler onun hem teorik hem de pratik mimarlık kültürünü oluşturur. Wai Think Tank grubuna göre, Kulper'in çizimleri bilgi ve imkânların bir kozmosudur ve Latour'un önerdiği gibi statik olmayan ve sürekli gelişen bir evrendir. Kulper, mimarlık kültürünün bir projenin tasarımında bir şeyleri çok hızlı bir biçimde nesnelleştirmesini, indirgemesini nasıl aşabileceği üzerine düşündüğünü ifade eder ve bu sebeple metrik olmayan şeylerin temsiliyetini ve mekânsal ortamlardaki ilişkisel düşüncenin nasıl kurulabileceğini merak eder (Asar and Çebi, 2018). Perry Kulper'ın çoğul zamanları, varlıkları, disiplinleri bir araya getiren bu heterarşik yaklaşımı ağsı düşünme ile açıklanabilir.

Bir heterarşi önerisi olarak da gördüğüm David Adası projesi[17], çoğul paydaşların ilişkiselliği ile kurulmuş ağla düşünme ürünüdür. Mekânsal ve mikro sosyolojik

[17] "David Adası Fikir Yarışması, New York sahillerindeki küçük bir adaya odaklandı. Programlamanın yapısı ve içeriği her bir yarışmacının takdirine bırakılmıştır. Tarihsel olarak, ada Siwanoy Kızılderilileri tarafın- dan tarımsal yazıtlar, muhtemel bir mürekkep fabrikası, bir askeri üs ve bir bölgesel güç otoritesi tarafından işgal edilmiştir. 1973'ten beri adada yaptırım faaliyeti bulunmamak- ta ve bir zamanlar gururlu ve baskın askeri yapılar doğal ortamda terk edilmektedir.

paydaşların hareketleri boyunca, adanın tarihini ve yaşamsal çeşitliliğini araştırarak geliştirdiği proje sürecini Kulper şu şekilde açıklar;

> "mitlere özgü deniz yolcularının inişi, başkaldıran bir eksen, kamuflajlı yüzeyler, karaya gelen bir gemi, boşluğun labirenti veya alternatif olarak hava türbülans alanları, hareketli ve koordine olmayan manzaralar, erozyon yüzeyleri, parlatılmış metamorfik kaya bahçeleri, balastlı bir alan, çekici bir kabuk yüzeyi, kuş kolonisi hatları, panoramik çelik duvarlar ve uçuşa yasak bölgeler olarak programatik katalizörleri ve bunlar ile kurulacak mekânsallığın programatik çerçevesini hayal ettim" (Kulper, 2015, ss.114).

Kulper'ın bu yaklaşımı, mimarlık kültürünün Öklid uzayına sıkışıp kalmış merkezi bir nesne haline gelen tasarım ürününü ve statik sürecini devingen, çoğul ve çok karmaşık bir ekolojiye dönüştürür. Kuşların, deniz, hava ve insan hareketlerinin, mitlerin bir arada oluşturduğu bir atmosfer olarak ada projesi ile Kulper, temsilin tasarlanması ile başlattığı bu süreci mekânsal ve yaşamsal çoğulluğu ve devingenliği, dolayısıyla heterarşiyi vaat eder. Kulper'ın mimarlık kültüründe çeşitli temsil yöntemlerini araşsallaştırdığı gibi 'olay', 'performatif' gibi kavramları da birer araç olarak kullanmaktadır. Bu kavramlara eşlik eden diyagramalar, haritalar, buluntu malzeme, çizim ve fotoğraflar gibi araçlar da mimarlığını heterarşik ve ağsal kılar.

Mimarlık kültürünün heterarşik yaklaşımı bağlamında çerçevelediğim bu üç örnekle, pratikle kavramsal yaklaşımın bir aradalığının, mekân lens dışında farklı lenslerin, bir kavram setinin ve araçların imkânlarını keşfettim. Somonlar, mandalar, su, insanlar, keçiler, Yörükler, deniz haritaları, toprak ve dalgaların *dolaşık* halleri, iklimsel, hayvansal, tarihsel, karasal ya da atmosferik *dönüştürüm* ve *hemhâl* süreçleri ve nihayet tüm bu çoğul paydaşların *çarpan* etkileri heterarşiyi gösteren-işaret eden ağla görmenin belirtileridir.

Ada önerisinde bir dizi konuyla yaratıcı etkileşim kurmaya çalışılır: adalıların uzaklaşma ve izolasyon tecrübeleri, deniz mitolojilerinin ve folklorun yayılması, ardışık isyanlar ve ıraksak işgallerin tezahürleri, sürüklenme, göç ve geçişin kültürel ithalatı, yapılanmış taşkınlar için gizli potansiyel, baskıcı scopic (panoramik ve panoptik) rejimlerin gerçek ve hayali algısı, denizcilik haritalarının temsil edici uygulamaları ve etkileri ve askeri jargonun gerçek ve stratejik konuşlandırılması gibi" (Kulper, 2015).

1.3 Araştırma: Tire ve Nazilli Pazarları

William Cronon (2009), Nature's Metropolis kitabında, kırsalın ve kentsel gelişimin tek bir sürecine, kent ve kırsalın birlikte biçimlendirdiği tek bir sisteme, pazar ağını işaret eder. Kent ve kırsalın birbiri olmadan tartışılamayacağına ve bu iç içe geçmiş halin yanı sıra, kentsel ve kırsal boyutun pazar adı verilen tek bir gıda ağında bütünleştiğine dikkat çeker[18]. Cronon'un metinlerinde pazarı -neredeyse- bir kurucu öğe olarak görmesi ve bu bağlamda kentle kırsalı bir araya getiren anlatısına dikkat çekmesi, bu tezi hedeflediği heterşik bir ağsal yapı açınımı için pazarı imkânlı bir yapı olarak çevrelemede öne ayak olmuştur.

Ekoloji, ekonomi ve gündelik hayat pratikleri, pazar ağıyla birleşir; yerleşimler sadece ormanlar, meralar ve kırsal alanlar arasındaki sınırda değil, aynı zamanda mübadele sistemi arasındaki alanda gelişir (Cronon, 2009). Çiftçi ile tüketici arasındaki doğrudan etkileşim sonucunda doğan ve karşılıklı aktarımlarla yüzyıllarca devam eden bu sistem, kapitalizm gibi doğrusal ve hiyerarşik bir yapıdan farklı olarak çoğul paydaşların müşterek yaratım süreci olarak heterarşik ilişkilenme olarak karşımıza çıkar. Geçmişten günümüze bilgi, kültür ve metodolojiler taşıyan, doğa ile sürekli hemzemin ilişkileri görünür kılan Anadolu'daki üretici pazarları tezde, mekânsal mikro sosyolojik ve tarihsel yönleri ele alınabilecek yapılardır.

Küçük Menderes ve Büyük Menderes Havzaları'nda Selçuk, Seferihisar, Ödemiş, Urla, Karacasu, Söke, Koçarlı, Tire, Nazilli gibi çeşitli pazaryerlerine yaptığım ziyaretlerle başlayan araştırma süreci, 2018 yılı itibariyle Şekil 1.4' deki haritada görülen Tire ve Nazilli pazarlarının yayıldığı pazaryeri, bahçe-tarlar, havza, yol gibi farklı mecralarda yoğunlaşır. 2018 yılı başında başlayan ve paydaşlarından olduğum 'Pazaryerinden/From marketplace' araştırması ile de çakışan araştırma süreci ve 2021 yılı başına kadar mevsimsel döngüleri deneyimlemek için çeşitli periyotlarda devam etti. Bu süreçte Tire ve Nazilli pazaryerinde elimde tuttuğum elmanın serüvenine dahil olmak için o elmanın peşinden tezgâha, sokağa, oradan yola, köye ve bahçeye, tarlaya ve havzaya doğru akışa dahil olmaya çalıştım. Hasat süreçlerine katıldım, köylülerle dağlardan ot topladım, pazaryerinde tezgâhları, havzada köyleri dolaştım.

[18] Cronon, Chicago'nun gelişim sürecini araştırırken, kenti ve doğayı ya da kırsalı ayıranın fiziksel sınırlar değil, insanı doğadan uzaklaştıran somut olmayan uçurumlar olduğunu belirterek bir kentin ve doğanın ayrılmaz bir bütün olduğunun altını çizer.

Bugün Anadolu'da hiyerarşik örgütlenmeler, devletin kentsel mahallelere dönüştürdüğü köyler, çok uluslu ve ulusal şirketlerin ormanlarda, zeytinliklerde ve tarım alanlarında kurduğu yerleşim, maden ya da taş ocağı işletmeleri, zemini mono kültür sistemlerde kaplamış güya tarımsal pratiklerin her geçen gün artışı bu iki pazar ağının saha olarak seçilmesini tetikleyen başlıca etmenlerdir. Bu bölümde, araştırma sahası olan Şekil 1.4' deki haritada görülen Küçük ve Büyük Menderes Havzaları'nda bulunan Tire ve Nazilli pazarlarının yayıldığı alanı, yapısal özelliklerini ve saha araştırmasını neden burada gerçekleştirdiğimi açıklayacağım. Fernand Braudel'in (1982) pazarı açıklarken altını çizdiği üzere, Tire ve Nazilli pazarlarının tarihsel, mekânsal ve mikro sosyolojik oluşumu ile Tire ve Nazilli'nin oluşumu bütünleşik bir süreçtir. Her iki yerleşimin hikâyesi, pazar ve pazarın etrafında şekillenen öncenin ve sonrasın birbirlerine karıştığı bir anlatıda saklıdır.

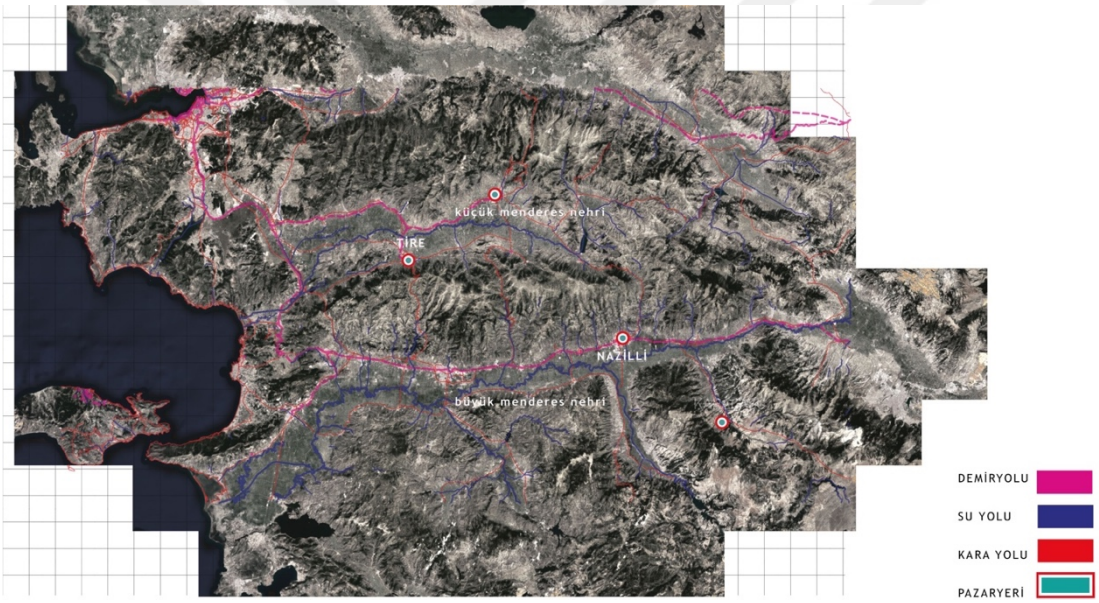

Şekil 1.5 : Büyük ve Küçük Menderes Havzası yol, su ve pazaryeri haritası.

Tezde bu iki sahayı birlikte çalışmamdaki sebeplerden ilki, her iki havzanın da yüz yıllardır pazar ağlarıyla yoğrulan, çeşitli varlıkların ilişkiselliği ile gerçekleşen heterarşi ve hiyerarşi kavramlarının bir arada tartışılabileceği birer ara yüz olmalarıdır. Köklü biraz pazar geçmişi olan dolayısıyla üretim, tüketim, dağıtım ve yerleşim pratiklerinin çok çeşitli olduğu, Türkiye'nin 25 havzasından ikisi olan Küçük Menderes ve Büyük Menderes, pazaryeri, köy, bahçe/tarla, havza, yol gibi mekânların örüntüsü, biyolojik, jeolojik, coğrafi ve atmosferik dokusu ve su ağları sayesinde Anadolu'da en yoğun tarımsal aktivitenin olduğu ve kırsal-kentsel örüntüsünün bir arada oluştuğu bölgelerdir (Öğdül, 2010; Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek,

Berke and Çeşmeci, 2011). Dolayısıyla bu iki bölgedeki pazaryerleri, çeşitli mikro sosyolojik ve mekânsal ve tarihsel ilişkilerin kavranabileceği bir müşterek altyapı sistemi olarak belirmektedir.

İkinci sebep, pazarlardan biri (Nazilli) hal sistemine dahil olarak hiyerarşik bir yapıya dönüşmeye eğilimli iken diğeri (Tire) üretici paydaşlarla kurulduğu için heterarşik ağsal yapısını sürdürmektedir. Büyük Menderes Havzası'nda Nazilli Pazarı'nın kısmen hal sisteminin paydaşlarından kısmen de çevre köylerdeki üreticilerden oluşması, Küçük Menderes Havzası'ndaki Tire Pazarı'nın ise tamamen üretici paydaşlı bir pazar olması, ağsal yapısal özellikleri araştırmayı, ağsal yapının sekteye uğramasını ve hiyerarşilere dönüşme ihtimallerini görmeyi ve keşfetmeyi imkânlı kılmaktadır. Tire Salı Pazarı'nı diğer pek çok pazardan ayıran en önemli özelliği üretici yoğun bir yapıda olmasıdır. Dolayısıyla pazarında örüntüsü üreticiler tarafından dokunmaktadır.

Üçüncü sebep, iki pazar arasındaki farklılıklara rağmen yüzlerce yıldır dolaşık ilişkiler içinde olmalarıdır. Olcak Pullukçuoğlu Yapucu'ya göre (2006) 19. yy.'da Aydın Sancağı yerleşim sisteminin en önemli durakları ve çekim alanları olan Güzelhisar, Tire ve Nazilli arasında Tire ve Nazilli'nin eski dönemlerden itibaren, yoğun ticari faaliyet alanları olması ve önemli pazaryerlerine sahip olmaları sebebiyle birbirleri ve havzalarıyla yoğun bir ilişkisellik halindedir. Buna ek olarak iki havzayı bağlayan yolun -demiryolu ya da kara yollarından önce-bu iki yer arasında olması da Tire ve Nazilli'nin bir arada ele alınmasında önemli bir unsur olarak belirir. Böylece birbirleri ile bağları yüzlerce yıldır devam eden bu iki saha üzerinden müşterek örülen ağsal yapılarla heterarşi ve insan merkezli bakışın inşa ettiği hiyerarşi süreçlerini yan yana ve hatta bir arada tartışma imkânı bulunabilir.

Dördüncüsü sebep, bu iki bölge halen aile çiftliklerinin doğayı ve hem tarımsal hem de gündelik hayat örüntüsünü, beşerî ve fiziki coğrafyayı oluşturuyor oluşudur. Türkiye'nin tarımsal örüntüsü uzun süredir küçük ölçekli (aile) çiftlikleri ile oluşmaktadır. Bu çiftliklerin %85'i, 8 hektar altı arazilerdir ve bunların çoğu köylerdedir (Türker, 2014). Küçük ölçekli çiftlikler Türkiye için gıda güvenliği, sürdürülebilirlik, geleneksel üretim yöntemleri, biyolojik çeşitliliğin ve yadigâr tohum ve üretim pratiklerinin, toplayıcılığın sürdürülmesi konularında hayati bir role sahip olduğu için bu alanda çalışmak önemlidir. Zira Anadolu'nun üretici pazarları, bu küçük ölçekli çiftliklerin ürünleri kullanılarak kurulmaktadır. Bu nedenle çiftçi

pazarları, yalnızca çiftçilerin küresel endüstriyel pazarlarla rekabet edebilmesi için değil, aynı zamanda neoliberal tarım politikalarına karşı dayanışma ve direniş için de çok önemlidir. Bunun yanında Nazilli pazarına farklı bölgelerden çok daha büyük hiyerarşik üretim tesislerinin pazara katılıyor olması ve küresel ticari yapılanmasın havzadaki eylemleri iki durumun beraber tartışılmasına olanak vermektedir. Zira küçük ölçekli aile içi tarımsal pratikler çeşitliliği, farklılıkları ve heterarşiyi de beraberinde getirirken, sözleşmeli tarım gibi pratiklerle yoğrulan büyük seralar ve çiftlikler ve mono kültür (tek türle inşa edilen) tarım pratikleri de hiyerarşik yapıların araçları olarak bölgede belirmektedir.

Beşinci sebep, günümüzde kentleşme olgusunun dinamikleri ve rant mücadelesi ile iktidarın hem mekândan hem hafızadan silmeye çalıştığı ilk şeyin pazaryerleri olmasına rağmen her iki pazarın da bulunduğu bölgede (Tire'de daha fazla) üretici paydaşlar tarafından üretim ve sosyalleşme bağlamında birincil motivasyon olarak görülmeleri ve dayanışma kültürü ile pazarların sürdürülebilmeleridir. Anadolu'da haftalık gıda alışverişinin, diğer ev ihtiyaçlarının, buluşmaların, görüşmelerin, fikir, deneyim ve gündelik hayata dair birikimlerin alışverişlerinin gerçekleştiği yer olarak pazaryeri, kültürel ve doğal bir aynadır. Ekonomik ve siyasi dalgalanmaların, sevinçlerin ve hüzünlerin, yıkımların bir arada anıldığı, paylaşıldığı bir ilişkisellik alanıdır.

Son olarak da Şekil 1.5'de görülen jeotermal ve rüzgâr enerji santralleri, maden ocakları, mono kültür tarım metotları ve sanayi gibi insan merkezli bakışın hiyerarşik yapıların bölgede günden güne artması ve havzaları tahakkümü altına almaya çalışmasına rağmen halen çoğul paydaşların ile müşterek bir süreç olarak örülen üretici pazarlarının bölgede hayatına devam edebilmesi, ağsal yapılara dair imkânları ve heterarşik ilişkilenmeleri keşfetmek için bu alanı tezin araştırma sahası haline getirmiştir.

Şekil 1.6 : Büyük ve Küçük Menderes Havzası'nda hiyerarşik inşalar.

Bu noktada Tire ve Nazilli pazarlarını karşılaştırarak değil bir arada ele aldığımın ve Nazilli'nin bu anlatı içerisinde manasının ayrıca altını çizmem gereklidir. Zira Tire Pazarı üretici tonuyla heterarşiye oldukça eğilimli iken Nazilli Pazarı, çeşitli hiyerarşik inşaların yoğun tahakkümü altında görünmektedir. Ancak her şeye rağmen tamamen de hiyerarşik değildir. Bu yüzdendir ki hiyerarşiye tamamen kendini bırakmaması ve halen içinde heterarşik ilişkilenmeleri barındırması açısından umudu temsil eder. Hiyerarşik hale getirilmeye çalışılsa da olmaması, onu umutlu bir direniş noktasına dönüştürür. Bu yüzden aynı araçlarla, aynı metodoloji ile bu iki pazara bakmak ve bir arada tartışmak, imkân, ihtimal ve aksayan noktaların izin sürmek açısından kritiktir. Her iki sahada süren heterarşi tartışması boyunca müşterek örülen ağsal yapıların çok yaygın, çoğul ve devingen olma özelliklerinden ötürü araştırma yöntemleri, lensler ve ifade halleri de devingen ve çeşitli olmalıdır. Dolayısıyla heterarşik bir ağsı sistemi kavrama ve açıklama noktasında metodolojiyi de yine çoğul ve devingen, yani bir ağ gibi geliştirmeyi hedefliyorum.

1.4 Tezin Strüktürü

Tez çalışması, giriş bölümünden sonra dört bölümden oluşur. Tezin manifestosunu önerdiğim, metodoloji ve saha araştırmasında kılavuz olan heterarşi ve hiyerarşinin açınımı yaptığım kılavuz tartışmayı içeren giriş bölümünden sonra 'Heterarşik Bir Örüntü Olarak Ağ' başlıklı ikinci bölümde kavramsal çerçeveyi oluşturuyorum. Bu bölümde ağ, ağsal altyapı ve pazar-pazaryerinin ilişkisel ve çok sesli kavramsal tartışmasını gerçekleştirirken tezin kavram setini de öneriyorum. Tezin metodolojisini çerçevelediğim üçüncü bölümde yöntem, lensler ve araçların açınımı yapıyor, bir önceki bölümde önerdiğim kavram seti ile metodolojinin ilişkisini açıklıyorum. 'Tire Pazarı'nda Heterarşinin İzini Sürmek' başlıklı dördüncü bölüm ve Nazilli Pazarı'nda Heterarşinin İzini Sürmek' başlıklı beşinci bölümlerde ise saha araştırması üzerinden metodolojinin uygulamasının anlatısını oluşturuyorum. Sonuç bölümünde ise parçalı bir anlatı ile tüm bu süreci mekânsal, mikro sosyolojik, tarihsel ve altyapısal boyutlarıyla tartışıyorum. Tezde, her bölüm sonunda kurguladığım epilogla diğer bölüme bir hazırlık ve öncül tartışma kurguluyorum.

2. HETERARŞİK BİR ÖRÜNTÜ OLARAK AĞ

"Tek bir yön yok, çoklu gelecekler var; ucu açık asamblajlar içinde kesişen, insan ve insan olmayan varlıkların geçici ritimleri eşliğinde müşterek bir oluş"(Lowenphaut Tsing, 2017).

Ağsal yapıların varoluşsal örüntüsüne yakından bakıldığında, yüzlerce yıldır organik ve inorganik varlıkların oluşumunda ve serüveninde hayati rol oynadıkları görülmektedir. Mantar ağları, ağaçların sosyal ağları, su ağları ya da iletişim ağları gibi sistemler asırlardır varlıklar arasında bağlantılar kurmak suretiyle varlıklarını sürdürmekte ve aynı zamanda birer yaşam oluşturucu altyapı işlevi görmektedirler. Bu tez ağı, inşa edilmiş hiyerarşik düşünme pratiklerini aşabilecek, heterarşik bir ilişkilenmeyi ortaya çıkaran veya buna olanak veren bir düşünme biçimi-kavrayış olarak görmekte ve literatürle de ilişkisini bu yaklaşım üzerinden kurmaktadır.

Şekil 2.1, bu bölümün nasıl kurgulandığının diyagramit anlatısıdır. Bu bölümde tezin omurga kavramı ve kurucu öğesi olan ağın kavramsal çerçevesi oluşturulmaktadır. Ardından ağın 'yaratım' sürecine gönderme yapan altyapı kavramı tartışılmaktadır. Bu iki bölümde de hangi lenslerin ve araçların kullanıldığını ve hangi kavramların öne çıktığını araştırıyorum. Kuramsal çerçevenin omurgasını oluşturan bu iki tartışmadan sonra araştırma sahasındaki deneyimler ve kavramsal tartışmanın beraber demlenmesi ile önerdiğim yeni bir terminoloji denemesi olan 'kavram seti'nin açınımını yaıyorum. Son olarak da pazarın 'bir kurucu öğe' (Braudel and Reynolds, 1982; De Landa, 1997; Callon, 1998; Steel, 2008; Cronon, 2009) olduğu argümanı üzerinden onu bir ağsal altyapı olarak ele alan literatürün serimini yapıyorum. Bu bölümde, hiyerarşilerin aracı olarak inşa edilen değil çoğul paydaşlarca müşterek örülen bir altyapının mimarlık ve tasarım kültürüyle de ilişkisel bir anlatısını oluşturmayı hedefliyorum.

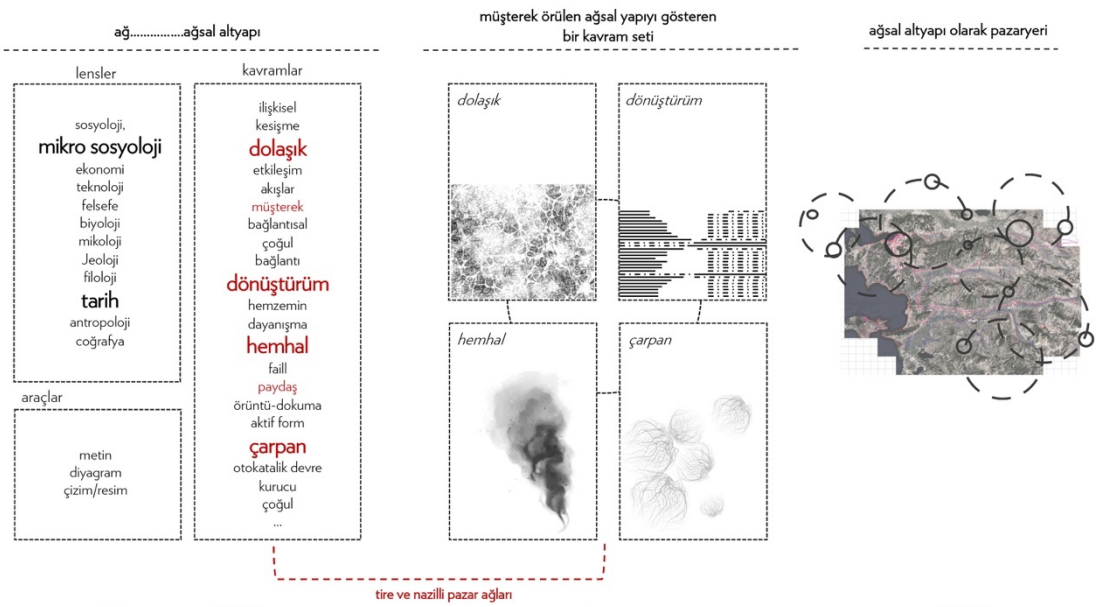

Şekil 2.1 : Kavramsal çerçeve.

2.1 Ağ

"Gözlemci bu organizmaların birbirleriyle doğrusal değil, ağ benzeri karmaşık bir dokuma oluşturacak şekilde bağlantılı olduğunu yavaş yavaş anlar" (von Humboldt, 1849).

Ağ kelimesi, Türk Dil Kurumu'nun güncel sözlüğünde, 'örme' ve 'dokuma' eylemi ile ilişkili tanımlanır. Dilimiz için nispeten yeni bir kelime olan 'ağ'ın İngilizce anlamına baktığımızda ise yine 'örme' eylemi ile ilişkilendirildiğini görürüz. İngilizce etimoloji sözlüğünde ise kökeni 1550'lere dayanan Net-work (net=örüntü/dokuma+work=iş) kelimesi, "ipliklerin, tellerin vb. dokunması veya örülmesi" ve 1839'daki genişletilmiş anlamıyla "herhangi bir karmaşık, birbirine bağlı sistem" olarak tanımlanmıştır. Farklı zamanlarda olsa da her iki dilde de ortak olarak 'dokuma-örme eylemi' veya 'bağlı sistem' olarak tariflenen ağ, çoğul bağlantılarla ve ilişkisellik ile kurulan bir sistem olduğu kadar bir kavrama ya da düşünme biçimi olamaz mı[19]? Bu bağlamda hiyerarşi heterarşi tartışmaları ağsal yapılar içerisinde nerede durur?

[19] İnsanlar tarafından tanımlanmadan, hatta insanlar olmadan dahi mantar ağları, mikorizal ağlar ya da orman ağları gibi yapılarla olarak doğa yayılan, onu sarıp sarmalayan ve adeta onunla hemhâl bir yapı olan ağ, inşa edilmiş telekominikasyon ağlarından önce varlıkları arasında iletişimi sağlıyordu. Alexander von Humboldt (1849), ekoloji araştırmalarının en temel ilkesi olan 'organizmalar arasında ilişkilerin' en somut hali olan mikorizal sistemleri anlatmak için 'ağ benzeri karmaşık bir dokuma'

Donna Haraway (2010; 2016) ağ kavramının her iki ilişkilenmede de mevcut olduğunu, birinde inşa edilmiş bir araçken, diğerinde o duruma ya da mecraya sirayet etmiş müşterek bir yaratım olduğunu biçimi olduğunu işaret eder. Hiyerarşik olan 'ağ oluşturmak' (networking) yerine heterarşik olan 'ağ örmek' (netweaving) tavrını ve yeni iletişim biçimlerini önerdiği gibi, 'örme-dokuma' eylemini ilişkileri çoğaltan yani *çarpan* bir süreç olarak tanımlar. Geçmişten gelen dayatmacı öğretileri ve hiyerarşik araçların geliştirdiği tahakkümcü politikaları aşmak için yeni iletişim ağları örerek yeni bakış açıları yaratmayı öneren Haraway, mevcut tahakküm sistemlerini alt üst etmek için başka türlü bir ilişkilenmenin gerekliliğine işaret eder. Tahakkümcü bir düzende komut ve kontrolü alt üst etmek ve iktidarın kapitalist sömürge sistemini sarsmak için yeni iletişim biçimlerine ihtiyaç vardır (Çelik, 2018). Bu bağlamda heterarşik bir ilişkilenme için ağ ören süreçleri ve ağ örme pratiklerini araştırmak gerektiğini öneriyorum.

Heterarşik ilişkilenmeyi ağ ören anlatılar üzerinden araştırmada bu tez için tetikleyici olan Aktör Ağ Teorisi Bruno Latour, Michel Callon, John Law ve Michel Serres gibi kuramcıların oluşturduğu çoğul ve bütünlüklü bir sistem önerisi olarak belirir. Aktör Ağ Teorisi, dikey olarak hiyerarşik örgütlenmiş sistemlerden ya da alanlardan oluşmuş insan merkezli bir toplum ve 'öteki' bir doğa anlatısı yerine, insan ve insan-olmayan unsurların çapraz bir şekilde melezleşmesinden ortaya çıkan bir toplum doğa birlikteliğinin anlayışını temsil etmesi açısından bu tezin kavramsal altyapısında önemli bir yer tutar. '*Dönüştürüm* sosyolojisi' adını verdikleri bu bakış, temel olarak beşerî ve beşerî olmayan tüm varlıkların, akışta oldukları alanlarda bulunan diğer varlıklarla girdikleri ilişkiler aracılığıyla şekillendikleri ve kendi özelliklerini kazandıkları fikrini taşır (Callon and Latour, 1981; Law, 1992; Latour, 1996; Callon and Hassard, 1999). Kuramın devinimin getirdiklerine yani *dönüştürüm* süreçlerine odaklanmasını (Miles, 2016) lensler bölümünde tartışılan Stavrides'in (2016) 'oluş mekân' kavramıyla da bağlantılı görüyorum.

Kuramın insan merkezli tanımlanan 'toplumsal' kavramı yerine 'ilişkilenme' yi koyması (Latour, 2000; Yiğit, 2021), yarılma süreçlerini perçinleyen hiyerarşik paradigmanın doğa-toplum, kent-kırsal, makro-mikro gibi ikiliklerin yerinden etme

---

metaforununu kullanarak doğanın yaşayan bir bütün oluşunu, varlıkların ayrılmaz biçimde hemhâl oldukları dolaşık ilişkileri de tarifler.

potansiyeli taşır. Böylece kuramın bu tez araştırması içi elverişli olmasının temel sebebi ortaya çıkar. Bağlantıların inşa ettiği ilişkilerin izini sürerek çoğul varlıkların paydaş olduğu doğa ve toplumun ilişkilselliğini 'ağ' olarak anlamaya ve açığa çıkarmaya çalışması, ağsal görme-düşünmeyi işaret eder. Bununla birlikte Aktör Ağ Teorisi, insan merkezli hiyerarşik paradigmanın inşa ettiği ikiliklerin aslen hiç var olmadığını ve özne ile nesnenin, doğa ile toplumun hiçbir zaman birbirinden ayrı olmadığını kabulüne dayandığı için (Latour, 1993) bu tez çalışmasının önceliediği herterarşik ilişkilenmenin ihtimal ve imkânlarının keşfi için önemlidir.

Aktör Ağ Teorisi'ne göre ağla görmenin bir topoloji değişikliğidir. Bu, iki boyutlu yüzeyler ya da küre gibi üç boyutlu geometriler ile düşünmek yerine, çok boyutlu bağlantılar ve düğümler ile yani *dolaşık* ilişkiler olarak düşünmek demektir. Dolayısıyla Latour'a (1996) göre ilişkisel yapıda örgün bir sistem olan ağla düşünmenin (Network Notion) başlıca imkânları, -söz konusu bağlantı olduğundan- sınıflandırmalardan ötede bir yöntem oluşu, mesafe, ölçek ve sınır gibi kavramların yeniden gözden geçirilmesini ve dönüşümünü sağlaması ve iç/dış ya da uzak/yakın[20] gibi ikilikleri ortadan kaldırmasıdır. Latour, böylece bir müşterek yaratımla mümkün olan heterarşik ilişkilenmenin de sinyallerini vermiş ve ağla beraber ikili sistem düşünme pratiklerini ve düalist bakışı aşmanın ihtimaline işaret etmiştir.

O'na göre ağ ile düşünmenin en büyük avantajı, 'uzaklığın' gaddarlığından ya da 'yakınlık' kavramından kurtulmaktır. Asıl olan bağlantıdır ve bağlantının gücü bağlamında ağ ile coğrafi görüş arasında çelişkili bir durum ortaya çıkar. Zira bildiğimiz metrik sisteme dayalı bir mesafe ilişkisi coğrafi görüşün (geographic notion) bize kazandırdığı bir düşüncedir. Ağ düşüncesi ise (Network Notion), coğrafi görüşün ikiliklerle inşa ettiği bu tiranlığını *dolaşıklık* ile aşmamıza yardımcı olur. Varlıkların *dolaşık* bağlantıları boyunca çarpan bir mecra haline gelen ağda bir varlık

[20] Latour, büyük/küçük gibi ikiliklerin doğduğu ölçek ayrımına da karşıdır ve tüm bu 'ölçek' metaforunu 'bağlantı' metaforu ile değiştirmeyi önerir (B. Latour, 2013). Bu da bir anlamda hiyerarşinin olmadığı bir gerçekliğe karşılık gelmektedir. Bir ağda, bir varlık hiçbir zaman diğerinden daha küçük ya da büyük değildir, yalnızca yoğunluk farkı olabilir. Callon, aktör ağda aktörün sabit olmadığını düşünür ve aktörün radikal belirsizliğini varsayar (Callon, 1998). Ağ düşüncesinde, a priori bir durum yoktur, toplumun başı-sonu eksen bilimsel bir mite bağlı değildir. Ağ kavramında, yerel veya küresel arasında bir seçim yapmak zorunda kalmak yerine, sürekli olarak yerel kalarak küresel bir varlık düşüncesi hakimdir. Kitlenin bireysel ya da tekil seviyesine veya ajansa başkaldırmak yerine, verilen bağlantıların sayısıyla belirli bir öğenin nasıl stratejik hale geldiği ve bağlantılarını yitirirken nasıl önemini yitirdiğini izleriz (Latour, 2013). Bu de demek oluyor ki, ölçek yani bağlantının türü, sayısı ve topografyası aktörlerin kendilerine kalmıştır.

hiçbir zaman diğerinden daha küçük ya da büyük, sabit ya da standart değildir; yani a priori bir durum yoktur ve varlıklar arasında yalnızca yoğunluk farkı olabilir. Yegâne mesele, devingenler arasında bir bağlantı kurulup kurulamayacağıdır (Latour, 2013). Bağlantı meselesi ile de ikilikler yerinden olur. Yakın-uzak, yerel-küresel, iç-dış gibi ikilikler yerini, ağ düşüncesi ile *dolaşık* bağlantılar kuran birlikler, bu birlikler boyunca yaşanan *dönüştürümler*, imkânlarının çoğalmasıyla *çarpan* süreçler ve bu süreçlerde içkinlikle sağlanan *hemhâl* durumlar barındırır. Law (1992) varlıkların dünya ile olan ilişkilerine göre konumlanması, kurdukları ilişkilerle anılmaları gerektiğini ve bu bağlamda dünyada var olan her şeyin birbirleriyle olan ilişkilerine göre biçimlenip anlam kazandığını önererek, bir anlamda farklı türlerin irtibatını ve birbirlerini biçimlendirme potansiyellini de işaret eder. Böylece aktör ağda her etkileşim çoğaltan-*çarpan* haldedir.

Kuramın mikro sosyoloji, ekonomi, tarih biyoloji, felsefe, ekoloji gibi çeşitli lenslerin yanında mekân lensi ile ilişkilendiği de bilinmektedir (Latour, 1993; Latour and Yaneva, 2017). Latour (2017) mekânın oluşumu ve mekânla ilişkilenme sürecimizle ilgili; bir binayı, farklı yeğinliklerde gerçekleşen çarpışmaları düzenleyen, kullanıcıların dikkatlerini yönlendiren, insan olan ve olmayan varlıkları karıştırıp bir araya getiren, zaman-mekânda üretken bir kuvvet bileştirebilmek için aktör akışlarını bir noktaya toplayıp dağıtan hareketli bir modülatör olarak görebilmemiz gerektiğini önerir[21]. Latour'un bir bina aracılığıyla önerdiği bu okumanın pazaryeri, bahçe ya da yol mekânı için de geçerli olabileceğini düşünüyorum. Ağ, mekân lensiyle birlikte başka lensleri de içeremez mi?

Bu sorunun cevabını Michel Callon'un deniz tarakları[22] üzerine araştırmasında buluyorum. Biyoloji, mikro sosyoloji ve mekân lenslerini bir arada kullandığı araştırmasında balıkçıları, deniz taraklarını ve etkilerine göre kategorize edilen

[21] Hareket halindeki, ayrık benzeşik bir mekânı huzurlu bir biçimde işgal etmektense, kapalı olarak tasniflenmiş ve kavramsallaştırılmış mekânları ardında bırakarak açık devrelerde rahatça gezinmeli ve uçmakta olan bir martı nasıl karmaşık ve çok evrenli bir tartışmalı uzamda bulunuyorsa, bir mekân da kendisine yüzer-gezer aktörlere, veri ve kaynaklara, bağlantı ve kanaatlere geçit verip vermeme, hatta hızlarını belirleme yetkisini sağlayan açıklık ve kapalılıklardan oluşurlar. Latour, tüm bunlarsa daima bir yörüngede, asla statik kapalılıklar içerisinde değil devingen bir ağ içerisinde bulunduklarını işaret eder (Latour and Yaneva, 2017).

[22] Michel Callon, Aktör Ağ Kuramı' nı deniz tarakları ve ilişkilendiği mecralar üzerinden test ettiği araştırmasında, balıkçıları, deniz taraklarını ve araştırmacıları ağda eş aktörler olarak tanımlamıştır. Aktörleri insan ya da insan olmayan olarak ayırmak yerine onların ağsal süreçlerdeki etkilerine aracı (intermediary) ve arabulucu (mediator) kavramları ile açıklamıştır.

aktörlerin akış halindeyken bağlantıları ve birbirlerini, pratikleri ve mekânı dönüştürme süreçlerini konu alır (Callon, 1984). Tezin saha araştırması için önemli bir referans olan bu araştırma, insanlar ve deniz tarakları arasında bir ayrım yapmaksızın ilişkisellikle ele alması ve mekânsal süreçleri de takip etmesiyle ağ ve mekân çalışmalarını bir araya getirmesi aşçısından da önem teşkil eder. Ancak kuram, aktör ağın bileşenlerinin durumunu göz önünde bulundurmaksızın, bağlantı ve aktör ayrımı yaparak ve salt bağlantı durumunu esas alarak bir model önermesi bakımından eleştirilir. Peki ağı 'bağlantı' ve 'aktör' diye ayrıştırmaktan ziyade 'paydaşların' müşterek ilişkilenmesi ile kurulan anlamlı bütünler olarak görmek mümkün olamaz mı?

Manuel De Landa'nın 'Çizgisel Olmayan Tarih' başlıklı metninde çizgisel olmayan akışlar ve çatallanmalarla oluşan bir tarih anlatısı geliştirmesi ağsal bir kavrayış olarak öne çıkar. De Landa, Deleuze ve Guattari'nin (1987) rizom[23] düşüncesi aracılığıyla metin, mikroplar, kayalar ve kelimler gibi farklı birçok varlığın hayatlarına karışarak, varoluşun maddesel etkileşimlerinin *dolaşık* süreçleri ile ilgilenir ve bu bağlamda ağsal bir dünya tanımlar. Metin çizgisel olmayan ve insan merkezli ilerlemeyen bir tarih yazımı ve temsilinin yanı sıra çoğul paydaşların etkileşimleri boyunca oluşan bir müşterek yaşam ağının da anlatısıdır. De Landa'nın (1997) başvurduğu ve en çok incelenen ağ yapısı olarak gösterdiği 'oto katalitik devre'[24] kavramının bu tezin literatüründe olmasının sebebi, kendini harekete geçirme sürecine dayanıyor olması ve bir araya gelmez olan iki maddeyi buluşturup, *hemhâl* etmesinden ve bir tepkimeye vesile olarak bu tepkimeden doğacak yeni ürünün birikimini kolaylaştırır yani *çarpan*

[23] Sınıflandırmanın soyaçekim yoluyla evrim modellerinin aksine, rizomlar, birleştirdikleri ağlar da hiçbir hiyerarşik düzene sahip değillerdir. Deleuze ve Guattari düşüncesine göre bir ağsal yapıda bileşenler arasında ilişkiler, sevk eden, saptıran ve soyutlayan rastlantısal ortaklıklar ve bağlantılardaki açık uçlu üretici durumlar olarak düşünülebilir. Bu bağlamda bir rizomun yapısındaki herhangi bir bileşen, bir son ya da başlangıç noktası olmaksızın, başka bir bileşene bağlanmış, merkezsizleştirilmiş bir çevreyi biçimlendiriyor olabilmektedir. Bu düşünce biçimi, insan ve kent merkezci bakışın düalist yapısının sorgulanır hale gelmesine ve kent-doğa, kültür-doğa ikiliklerinin aşılmasına imkân verecek bir sistemi işaret etmektedir.

[24] En temel ağ tipi olarak 'oto katalitik devre' örneğinden başlayarak varlıkların yerleşme biçimlerini inceleyen De Landa, kentlere odaklanır ve bir kentin kilit sistematik özelliğinin merkezlilik yani hiyerarşiden ziyade, bağlantısallığı olduğunu vurgular. Otokatalizin kimyasal anlamı, bir tepkime sonucunda oluşan bir ürünün kendi oluşum hızını katalizör görevi yaparak arttırmasıdır. Böylece oluşan ürünün derişimi arttıkça tepkime hızı da artar; yalnız tepkimeye girenlerin derişimlerinin azalmasıyla ürünün katalitik etkisinden hangisinin baskın geleceğini önceden kestirmek biraz zor gibi görünür. Otokatalizin kimya dışı en temel anlamı ise: Bir özelliğin, olayın veya nesnenin gerçekleşme olasılığının, o özelliğin, olayın veya nesnenin sayısının bir fonksiyonu olarak arttığı işlemdir. Özetle, reaksiyon arttırıcı bir dış faktör(katalizör) olmaksızın kendi kendini harekete geçiren ve sürdüren olay olarak tanımlanabilir.

olmasından ötürüdür. Yaklaşımı, tarih ve biyoloji lensleri ile çoğul bir bakış geliştirmesi, mekânsal durumların failliğini işaret etmesi ve ağsal yapılarla pazarı ilişkilendirmesi bakımından da bu tez için önemlidir.

Çoğul paydaşların müşterek örüntüsü olan heterarşik bir ilişkilenmenin keşfinde, çeşitli lensleri bir arada kullanmaları ile gerek kavramsal gerekse metodolojik olarak bu tez için alan açıcı birer nirengi olarak Suzanne Simard, Anna L. Tsing ve Merlin Sheldrake'in saha araştırmaları belirir. Doğayı bir ağsal yapı olarak görerek onun yine çoğul lenslerle oluşumunu kavramaya çalışan bu araştırmaların başında Suzanne Simard'ın (2021) biyoloji, botanik, ekoloji ve antropoloji gibi farklı lenslerin paydaşlığı ile ürettiği ormanlar ve ağaçlar üzerinden ağsal ilişkilerin imkânlarını önümüze serdiği 'Finding The Mother Tree' kitabı gelir. Ağaçların "sosyal canlılar" olduğu ve tüm ağaç türlerinin kendi aralarında farklı şekillerde iletişim kuruyor, ilişkileniyor ve dayanışıyor olduğunu keşfetmesi açısından bu tezdeki Tire ve Nazilli pazarlarında saha araştırma sürecinin kurgulanması açısından önem arz eder[25]. Çeşitli varlığın birbirine *dolaşık* olduğu ormanın, dayanışmayla var olan bir ağı olarak serimini yapan bu çalışma, ağsal yapısal araştırmalarda çoğul lenslilik ve ilişkiselliğin önemine işaret eder. Mantardan ağaca ağlar içinde ağlar ve dolaşık bağlantılarla örülen bir heterarşik sistem araştırması olarak bu metin, Merlin Sheldrake ve Anna Tsing'in araştırmalarındaki ağ ören anlatılarla ve altyapı kavramı olayları tartışmanın alan açıcı imkânlarını gösteriyor olması açısında da oldukça ilişkilidir.

Mantar ağlarının tüm evrene yayılı olduğunu ve adeta bir altyapı gibi yaşamı oluşturduğunu ifade eden Merlin Sheldrake'in (2020), telekomünikasyon ya da internet ağları gibi mantar ağlarının ağaçlar, bitkiler hatta tüm canlılar arasında iletişim kurduğunu ifade eder[26]. Bu bağlamda tezin ağın altyapısal özelliği ile araştırması ile

---

[25] Bu ilişkiyi gerçekleştirme ve sürdürme yöntemi olarak da ağaçlar, Simard'ın nöral ağlara benzettiği yer altı mantar ağlarını kullanmaktadırlar. Simard bu ağdaki simbiyotik ilişkiye dikkat çekerken, insanoğlunun yüzyıllardır ağaçlar arasında ilişkiyi ne denli yanlış tanımladığını ortaya serer ve aralarındaki ilişki biçiminin rekabetten öte dayanışma ilkesi ile açıklanabileceğini işaret eder. Ağaçların kendi aralarında bu ağlarla anlaştığı ve bu ağların ağaçlar arasında bilgi akışını da sağladığının altını çizer: "nesilden nesile akrabalarına bilgeliklerini aktarıyor ve neyin onlara yardım ettiğinin, neyin zarar verdiğinin, kimin dost, kimin düşman olduğunun ve sürekli değişen bir ortama nasıl uyum gösterip, hayatta kalacaklarının bilgisini paylaşıyor."(Simard, 2021) İnsan merkezli lens yüzyıllardır ağaçları, gün ışığına ulaşmak için rekabet halinde olan otonom yapılar olarak inşa etmiştir. Suzan Simard' ın saha çalışmaları sayesinde artık ormanın müşterek bir yaratım süreci olduğunu bilmekteyiz.

[26] "Mantarlar her yerdedir ama gözden kaçırmak kolaydır. Onlar sizin içinizde ve çevrenizdedir. Sizi ve güvendiğiniz her şeyi ayakta tutarlar. Siz bu kelimeleri okurken mantarlar, bir milyar yıldan fazla bir süredir yaptıkları gibi, yaşamın oluş şeklini değiştiriyor. Kaya yiyorlar, toprak yapıyorlar,

yan yana durur Sheldrake' e göre mantar ve diğer canlı ağları birbirine o kadar *dolaşık* ki, bazı bilim insanları ayrı organizmalar olarak değil de *hemhâl* olarak görülmeleri gerektiğine inanmaktadır[27]. Antropoloji, bilim felsefesi, tarih ve mikoloji gibi lensleri bir arada kullanan bu araştırma, nihayetinde gezegensel *dolaşık* ilişkilerin varlığını işaret etmektedir. Sheldrake'in mantarlar aracılığıyla önerdiği bir kavrayış biçimi için de ağaç metaforu yerine ağ ve rizomu önermesi, ağsal yapısal tartışmalar için önemlidir. Zira ağacın dallarının birbirlerine karışmak, dolaşmak şöyle dursun çatallanmaya daha eğilimlidir. Sheldrake'in mantar miselyumunu -ağaç metaforunun dahi- varlıkların birbirlerine karışmasına olanak veren, farklı türleri, alemleri birbirine bağlayan ve böylece yaşamı bu şekilde ören bir sistem, adeta kurucu bir altyapı olarak çerçevelemesi ağın altyapıyla olan ilişkisini işaret eder;

> "Bir yığın organizma birbiriyle etkileşim halinde. Kimin kiminle etkileştiğinin bir haritası yapılsa ortaya bir ağaç çıkar. Ne var ki mantar ağları bitkiler arasında fiziksel bağlantılar oluşturur. …araştırmacıların 'ortak mikorizal ağlar' olarak adlandırdığı bu yapılar ekolojinin en temek ilkesinin -organizmalar arasındaki ilişkilerin-somutlaşmış halidir. Humboldt 'ağ benzeri karmaşık bir dokuma' sözünü, doğal dünyada 'yaşayan bütün' ü, organizmaların ayrılmaz biçimde içine gömülü oldukları karmaşık ilişkileri tarif etmek için bir metafor olarak kullanmıştır. Mikorizal ağlar, bu ağı ve dokumayı gerçek kılar" (Sheldrake, 2020, s.s. 152-153).

Böylece sadece heterarşik bir ilişkilenme için ağı önermez, aynı zamanda hem ağların içindeki potansiyellerin *çarpan* süreçlerine ve hiyerarşik inşaların heterarşilere dönüşebileceğine ve aslında iktidar olanın muktedir olmadığına ve bütün varlığımıza yayılı hatta kimi zaman gömülü kalmış kurucu bir ağlar sistemine da atıfta bulur.

Altyapısal tonu sayesinde ilişkili oldukları hayatları *dönüştüren* ve *çoğaltan*, doğanın görünür-görünmez bağları olan ağları olan mantarların yaşamını mercek altına alan

---

kirleticileri sindiriyorlar, bitkileri besliyor ve öldürüyorlar, uzayda hayatta kalıyorlar, vizyonlar yaratıyorlar, yiyecek üretiyorlar, ilaç yapıyorlar, hayvan davranışlarını manipüle ediyorlar ve Dünya atmosferinin bileşimini etkiliyorlar" (Sheldrake, 2020). Birçok farklı ölçekte var olan 2 milyondan fazla mantar bütünleşik bir doğanın, bir yaşam ağının mayasıdır.

[27] Zafer Yenal, Merlin Sheldrake'nin Entangled Life: How Fungi Make Our Worlds, Change Our Minds & Shape Our Futures ve Anna Tsing'in The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins metni üzerinden insan olmayan canlıların ve oluşların failliğini, eyleyiciliğini görmeyen/tanımayan, insan merkezli bakış açısının sınırlarına ve tahrip potansiyeline dikkat çeker (URL-7).

Anna L. Tsing (2017), 'The Mushroom at the End of the World' kitabında matsutake mantarının[28] yaşam serüveni aracılığıyla insan merkezli bakışa karşı yer kürenin insan olmadan -hatta insan merkezli yıkımlar ve kaoslar içerisinde- da yaşamaya devam edebileceğini ortaya serer. Ağ ören anlatılar üzerinde yaptığı bu önerme ve çok çeşitli disiplini (biyoloji, sanat, tarih, mimarlık gibi pek çok farklı lensi) bir araya getirerek gerçekleştirdiği Yabanıl Atlası (Feral Atlas) projesi (Tsing, Mathews and Bubandt, 2019), Tsing'in ağsal yapı tartışmalarında araştırma alanı, yöntem ve metodoloji açısından alternatif bir kanal açmasından ötürü tez için tetikleyici olmuştur. Tsing'in (2018) ağsı düşünmeyle algılanan yaşamın, tek bir türden -yani insandan- azade dayanışmalarla, hatta bu dayanışmalar neticesinde bulaşmalar ve *hemhâl* olmalarla var olan ağ ören yapılar ile süregeldiğini ortaya koyması ve bu bağlamda mutlak bir hiyerarşiden söz edilemeyeceğini göstermesi de inşa edilmiş hiyerarşik bakışın ağsal düşünme ile heterarşik ilişkilenmeye nasıl dönüşebileceğini işaret eder. Bu bağlamda ağ, hiyerarşiyi dahi heterarşiye dönüştürebilecek bir kurucu öğe olarak belirir.

Tüm bu külliyat ağın, varlıkların salt bir araya gelmesi veya bir mekâna toplaşmasının ötesinde, ilişkilenerek birbirlerine bulaşmaları ve birbirlerini paydaşa *dönüştürmelerinin* izlenebileceği, çoğul lenslerin bütünlüklü kullanımı ile oluşabilecek, iktidar tarafından 'oluşturulan' değil paydaşlarca müşterek olarak 'ilmek ilmek örülen' heterarşik bir sistem olarak imkân ve ihtimallerini işaret eder. Ağsal yapısal literatür, ağ kavramının uzun bir süre çoğunlukla sanal mecralar üzerinden ya da biyoloji ve sosyoloji lensleri ile tartışıldığını göstermektedir. Mimarlık ve tasarım kültürünün bu literatürle ilişkisi hala henüz oldukça yeni olmasına rağmen tamamen de bağlantısız değildir. Mekân lensinin ara ara karşımıza çıktığını görülmüştür ancak mimarlık kültürünün içerisinden gelen bir araştırmaya da rastlanmamıştır. Tezle hedefim, bu literatürün içine mimarlık kültürünü, mekân lensini ile mikro sosyoloji ve tarih lensleri ile bütünleşik kullanarak yerleştirmektir. Zira ağsal düşünme ile mimarlık ilişkisi sayesinde hem tasarım süreçleri hem mekân kurulumu hem de mekânla

[28] Tsing'e göre Hiroshima'ya atılan atom bombası sonrasında dahi toprakta yetişebilen ilk varlık olması, insanın manipüle etiği ormanlık alanlarda yetişmesi, insan merkezli pratiklerin yıkıcı gücüne rağmen var olabilmesi bunun önemli göstergesidir. Tsing 'kitabında bir kadim bir ağsal yapı olan mantar aleminin, insan merkezli bakışla inşa edilen kapitalizme rağmen yaşamayı başarabilen ve adeta 'dünyanın sonunun' temsil eden zeminlerde yaşamını sürdürme ve başka hayatları inşa etmeyi süreçlerine odaklanmıştır. Zafer Yenal'a göre değişerek dönüşerek kendini sürdüren, farklı canlı türlerin oluşturdukları ortak yaşamlara, birlikteliklere (asemblajlara) ev sahipliği yapmaya devam edebilen bu yerler, dolaşık yaşam biçimlerine, farklı doğrultuların birlikteliklerine de imkân verir (URL-7).

ilişkilenme biçimlerinde mimarlığın merkeziyetçi yaklaşımları yerine çoğul paydaşlı, heterarşik ilişkilenme koyulabilir. Bununla birlikte soyut şemalarla mekândan ve zamandan bağımsız modelleme deneyimleri ve hatta kimi zaman ağın salt bir metafora dönüşmesi ihtimaline karşılık mekân lensinin mikro sosyoloji ve tarih lensiyle birlikte tasarımı, ağı şema olmaktan çıkarıp yaşanan, yaşamla *dolaşan* ve *hemhâl* olan bir yapıya dönüştürebilir.

Ağsal düşünmenin mimarlık ve tasarım kültürüyle bir arada tartışılması, insan dışı varlıkların hiyerarşik bir düzenle mekân inşasından ziyade fazla türün heterarşik ilişkilenerek paydaş olduğu ve müşterekleşerek örme süreçleri ile bir evren oluşturduklarını işaret eder. Bu argüman, tasarım eğitiminden mimarlık kuram ve pratiğine kadar her kanalı etkileyebilir. Bununla birlikte mimarlık alanın ağsal yapısal literatüre sirayet etmesiyle, mekânın bütün boyutları ve aşamaları ile ağsal düşünmenin süreçlerine sirayet ederek ağsal düşünmeyi çoğaltması anlamına gelir. Ağsal düşünme ile mekân biricik, mutlak ve insan merkezli olmaktan çıkıp ağsal kavranabilir ve yaşanabilir hale gelir.

Nasıl ki Deleuze'e göre sarhoşluk, içimizdeki bitkinin muzaffer patlaması ise (1987), mekân da mantarların, taş ve tuğlanın, ışık ve camın, insanların ve hayvanların, bir ağın muzaffer patlaması olamaz mı? Bu tartışmanın içerisinde karmaşık ve devingen bir yapı olan ağı çoğul lenslerle kavramaya çalışmanın ve kavram kitinin heterarşiyi işaret edebileceğini daha iyi kavrıyorum. Buna ek olarak -Tire ve Nazilli Pazar ağlarında deneyimlerimin de etkisiyle- bu kavramsal çerçeveyle ağın 'kurucu' olma özelliğinin daha derin bir kuramsal tartışmayla, 'altyapı' kavramı üzerinden ele alınması gerektiğini düşünüyorum.

2.2 Ağsal Altyapı

"Altyapı -gizli olmak şöyle dursun- her şeyin arasındaki açık temas ve erişim mecrası, gündelik hayatın tüm mekânını işleten kurallar bütünüdür" (Easterling, 2012).

Ağın ve hatta ağsal düşünmenin kurucu pozisyonlarının tartışması, altyapı kavramına tekrar göz atmayı gerektirir. Bu bölümde tezin kurucusu ağ kavramına eşlik eden altyapı kavramının literatürde nasıl ele alındığının ve ağ ile ilişkisinin serimini yapacağım. Altyapı kelimesi, Türk Dil Kurumu'nun güncel sözlüğünde, 1 "Bir yerleşim yeri veya bir yapı için gerekli olan yol, kanalizasyon, su, elektrik vb. tesisatın

tümü", 2 "Bireyin edindiği bilgi ve deneyim" ve 3 "Toplumun ekonomik yapısını oluşturan ve insan bilincinden bağımsız olarak biçimlenen üretim ilişkilerinin hepsi" olarak üç anlamda tanımlanır. Kentli lensin inşa faaliyetlerini anlatan ilk tanımı mimarlık alanına referans verirken diğer tanımlarının bilgi, birikim ve üretim gibi kavramlarla ilişkili ifadesi dikkat çeker. Kökeni (1875) Fransızcaya dayanan infra + structure, o yıllarda askeri operasyonlar için "Herhangi bir operasyon veya sistemin temelini oluşturan kurulumlar." anlamında kullanılmıştır. Cambridge Sözlüğü ise altyapıyı "bir ülke veya kurumun etkin bir şekilde çalışmak için kullandığı ulaşım ve güç kaynakları gibi temel sistemler ve hizmetler" olarak tanımlar. Tüm bu farklı tanımların ortaklaştığı nokta, kavramın kentle, insanla ve devlet, ordu, sermayenin kurumları gibi hiyerarşik yapılar ilişkili olduğu ve hatta bunların kendi otonomilerini inşa etme süreçlerinde bir 'kurucu' yapı olduğudur.

Scott (1998), çok uzun yıllar boyunca altyapı kavramı ile ilişkilendirilmiş, köprüler, barajlar, otoyollar, enerji şebekeleri gibi meta yapıların, devletlerin doğayı ve bu yolla toplumu kontrol etme güdüsüyle araçsallaştırıldığını belirtir[29]. Günümüzde ise altyapılar, uluslararası olarak bütünleşmiş, gittikçe kentleşmiş ve yine de yüksek oranda parçalanmış olan bir gezegen oluşturan bir toplumun ortaya çıkışını doğrudan destekleyen araçlar olarak kullanılmaktadır. Telekomünikasyon ve internet ağları, uydular ve uydu vericileri bunlara örnektir. Manuel Castells (2007) ve Keller Easterling (2012) son derece kutuplaşmış mekânsal ve toplumsal manzaralar ortaya çıkaran bu hiyerarşik ve dikey örgütlenmiş altyapı söyleminin, -artık çoğunlukla devletlerden de bağımsız olarak- günümüzde sermayenin hegemonyasında gelişmekte olduğunu ifade ederler.

Altyapı kavramı, doğayı ve toplumu tahakküm altında tutmak için bir ayrıştırma aracı olarak inşa edilmesinin yanı sıra, çok yaygın bir biçimde ve uzun bir tarihsel süreç boyunca kentsel alanları tasarlamak için ve aynı zamanda mekânsal nesnelerin üretilmesine olanak sağlayan bir ara yüz olarak kullanıldı (Graham, 2009; Easterling, 2016; Cesafsky, 2017). Mimarlık ve mekân çalışmalarının da ekseninde geliştiği bu

[29] 19. yüzyıl itibariyle iktidar (devlet veya ordu,) altyapı sistemlerini homojen, yeknesak ve kurallara uygun şekilde bir güç unsuru olarak inşa etmeye başlar. Bir devletin veya iktidarın görüp hükmedebileceği şey, altyapılarına gömülü olan standartlara ve sınıflandırmalara bağlıdır. Ancak 'Devlet Gibi Görmek' kitabında James Scott, devletlerin hegemonik lensle ürettiği altyapılar aracılığıyla doğayı basitleştirerek toplumu kontrol etme deneylerine rağmen, doğanın karmaşıklığı ortadan kaldıramadığını vurgular (Scott, 1998).

inşa edilmiş altyapı algısı, kentlerle ilişkili anılan ve insanın merkezli bir tasarım kaygısı ile ele alınmamıştır. Çevre bilimci Jesse H. Ausubel (1988), kentleri altyapıların toplamı ve en yoğun ifadeleri olarak tanımlar. Ancak bu eksik bir ifadedir. Zira altyapı her ne kadar kentlerde işlerliği en görünür olan bir sistem olarak algılansa da tüm everene sirayet eden bir etkisi vardır. Jason W. Moore'un (2016b) kapitalizmi bir altyapısal yaklaşımla tamımlar. Moore, birçoğumuzun kapitalizmi ekonomik hatta sosyal bir sistem olarak gördüğünü ancak aslında kapitalizmin bir doğayı düzenleme biçimi olduğunu ifade eder.

Gılgamış'ın Sümer kentinde duvarı bölücü bir aygıt olarak kullanımı ile başlayan iktidarın altyapılar aracılığıyla doğayı ve toplumu ayrıştırma ve kontrol etme projeleri, bugün kapitalizm veya devletler gibi formlarda karşımıza çıkan hiyerarşilerin, kendi otonomisini inşa emek için yeni aygıtlar icat etmek ya da var olanları yeniden kullanmak suretiyle sürmektedir. Son yıllarda kentten çıkan ve kırsala taşan inşa edilmiş uydu, telekomünikasyon ve enerji sistemleri ile ve tarımsal altyapılar ile doğanı manipülasyonu devam etmektedir. Hatta Rem Koolhaas (2019), insanların yerine makinelere yer verilen veri merkezlerinin, lojistik merkezlerinin ve fabrikaların geleceğin kırsal kesiminin insan sonrası altyapısını müjdelediğini ve altyapıların kırsal alanlarda daha da büyük, sessiz, özelliksiz kutulardan oluşan yeni bir mimari olarak ortaya çıktığını ifade eder[30]. Ve bu senaryoda elbette mimarlar faildir. Yine benzer biçimde küresel tarım tekelleri inşa ettikleri tarım endüstriyel, mono kültür ve neredeyse aşkın süreçleriyle, tüm doğaya yayılarak toprağı, suyu, mikroorganizmaları, bitki, hayvan ve insanların hayatları üzerinde muktedir olmaya çalışırlar. Örneğin bu şirketlerin ürettiği tohumlar, bu sürecin inşa edilmiş altyapısıdır**.** Peki ya yadigâr tohumlar?

Bugün Ardahan'da 10.000 yıllık siyez tohumu bir bahçe yaratıyor, Nevşehir'de 150 yıllık bağlarda yüzlerce yıllık endemik asmalar üzüm veriyor, Mersin'de 800 yaşında

[30] Koolhaas'ın 'Countryside' sergisi kırsalın da artık altyapı kavramından bağımsız düşünülemeyeceğinin altını çizmesi ve kırsalı, bir enerji ve teknoloji üretim sahası olarak ortaya koyarak, radikal değişimini gözler önüne sermesi ile bu eğilimin son dönemdeki en önemli mimarlık tartışmaların biri olmuştur. Hem kırsalı altyapı kavramı ile hem de altyapı kavramını 'yeniden tanımla' sürecini ise şu şekilde açıklar: '70'lerde New York'a dikkat etmemle aynı nedenle kırsalla ilgileniyorum. Başka kimse bakmıyordu' (Wainwright, 2022). Bu proje hem altyapı kavramını hem kırsalı kentli bir lensle -yeniden- hiyerarşik ilişkiler bağlamında üretmiştir. Ancak sermayenin yeni teknolojik altyapı sistemleri ile bu sefer kırsal üzerinden doğayı tebaası haline dönüştürme süreçlerini gözler önüne sermesi açısından önemlidir.

yerinden edilen zeytin ağacı yeni yerinde kök salıyor ve Tire' de 600 yaşında bir çınarın gölgesinde halen insanlar ve hayvanların dinlenebiliyor oluşu, yadigâr tohumların da bir altyapı olarak yaşamı kurduğunu işaret eder. Zira ağsal yapılar içerisinde de tartıştığım mantar ve ağaç ağları gibi araştırmalar, altyapı kavramının daha karmaşık anlamları olduğunu ve heterarşi ile ilişkili ele alınabileceğini de ortaya koymaktadır. Altyapı kavramı, -hiyerarşik paradigmaya alternatif olarak- bir süredir aktif organizasyonun, teknolojinin ve çevresel adaptasyonun çoklu ve heterojen ağsal yapı mimarisi olarak, doğa anlatıları, varlıkların hayatiyeti ve tüm bunların ilişkileri ile ve mekân çalışmalarında bir müşterek ağsal sistem olarak tartışılmaktadır (Larkin, 2008; Graham, 2009; Koolhaas, 2009; Easterling, 2012, 2016; Cesafsky, 2017; Penny Harvey, Casper Bruun Jensen, 2017). Michel Callon ve Bruno Latour (1981) yine benzer bir yaklaşımla altyapıların, ağsal yapıları ile doğanın ve toplumun birlikte oluşumunda aktif rol aldığını ifade ederler.

Altyapının bu yeni kavramsallaştırması, mekânlar arasında süregelen ilişkiler ekseninde çoğul varlıkların bir arada ördüğü bir yaşam kurucu ağ olarak uzun süre boyunca belirsiz yayılmış-dağılmış etkileşimler dizisine işaret eder (Penny Harvey, Casper Bruun Jensen, 2017). Altyapı, bağlayıcı bir unsur olmakla birlikte her şeyin dolaştığı-dolaşımına imkân veren bir ağlar evreni olarak görmek mümkün. Altyapıyı düşey hiyerarşik ve indirmeci bir araç değil, insandan önce dahi var olan[31] heterarşik bir ağ olarak gören bu kavrayış biçimi mantar ağları ve rizom tartışmalarında da belirmiştir. Latour (1996) ve Bateson (1979) altyapıyı, sürekli bir akış ve değişim halinde olan, bu akış boyunca *dönüştürümlere* sahne olan ve varlıkların ilişkisellikleri ile aktive olan ağsal bir sistem olarak çerçeveler. Bu ifade, altyapının kent odaklı, insan merkezli ve iktidar mercileri tarafından araçsallaştırılan hiyerarşik kurgusunu alaşağı ederek, yerine çoğul varlıkların dolaşık ilişkileri ile örülen heterarşik bir yapı olarak yeniden tarif etmesi açısından bu tez çalışması için kritiktir.

Bununla birlikte altyapının mekânsal göndermelerle ele alınması, tez için yine imkânlı bir araştırma aracı olmasını sağlar. Keller Easterling'e (2016) göre mekânın bir formu olarak altyapı, -asla salt bir bina formu değil- şeyler arasındaki ilişkiyi sağlayan, bağlantı kuran, bağlantının ve bilginin formudur, *bir aktif formdur*. Katı, durağan bir halden ziyade, varlıklar arasındaki ilişkisellikle müşterek oluşan devingen bir form.

[31] Misel ağların ağaçlarla beraber örülerek ormanı oluşturması gibi.

Artık sadece kentsel mekânı inşa eden, tanımlayan ya da ulaşım, iletişim ya da kamu hizmetlerinin sürdüğü salt fiziksel sistem, bir bina değildir. Gizli hiç değildir, hayata yayılı haldedir. Keller Easterling'in 'aktif form' tanımına ek, coğrafyacı Stephan Graham'ın (2009) altyapıyı "her türden insan, insan olmayan ve doğal yapıların coğrafi uzay boyunca çok sayıda sürekli bağlantılarla oluşan karmaşık yapılar " olarak tanımlaması bu tez araştırmasının benimsediği yaklaşımlardan olmuştur. Easterling (2016) aktif formu, Deleuze ve Guattari'nin 'diyagram' dediği tek bir düzenlemeyi temsil etmeyen, altyapı mekânındaki eğilimin kaldıraçları olarak farklı bağlantı ve etkileşimler olarak tanımlar. Pek mimarlık ve tasarım kültürü bu aktif formla nasıl ilişkilenir?

Akışlar kurucu ağ olarak altyapı, bu akıştaki tüm varlıklar arasındaki ilişkileri, yaşamları, sosyal pratikleri ve deneyimleri *dönüştüren b*ir ilişkilenme hali ve tekil olarak hazırlanmış bir nesne değil aktivitelerin *çarpan*[32] mekânıdır (Easterling, 2016). Altyapıların içerisinde sürekli yeni imkânlar üretildiğini ifade eden Easterling gibi Latour da (2013) bir araya gelmelerin izinin sürülmesi gerektiğine ve çoğul varlıkların müşterekleşerek yarattığı sonsuz ve devingen bir diyalog sürecine işaret eder. Bu diyalog süreci altyapıdır. Bu kavramsal çerçeve ile düşünüldüğünde de tezde kullanılan mekân lensi, diyaloğu, aktif hali ve müşterek yaratım formunu tarar. Böyle bakıldığında pazaryerinde elimizde tuttuğumuz elma ile başlayan diyaloğumuz bizi ağacının yeşerdiği bahçeye, onu toplayan çiftçinin peşinden asmalara sarılmış dama, damdaki asmaların arasında gizlenen üzümleri tırtıklayan keçinin dolaştığı patikaya, patikanın yanı sıra ayaklarımıza dolaşan otlarının arasında gizlenmiş mantarlara, mantarların dolup taştığı hasır sepetin örüldüğü dükkâna ve o dükkânın önünde kurulan bir pazarcının tezgâhına götürür.

Tire ve Nazilli pazarlarının ağsal altyapısal tonunu bu yaklaşım üzerinden sorgulamaya başlıyorum. Zira çeşitli varlıkların ilişkisel akışına ve mübadelesine olanak veren ve bu paydaşların örmekte olduğu ağsal altyapı olan (Larkin, 2013a) pazarın alameti farikası, akışlar boyunca etkileşimlerle ortaya çıkan bu ilişkisellik halidir. Gerek aktif ve devingen gerek müşterek haliyle atmosferinde sürekli yeni imkânların çoğaldığı örülen pazar ağının evrenle ilişkilenme biçimimizi heterarşik

[32] Çarpan özelliği iktidarın araşsallaştırdığı hiyerarşiler inşa eden altyapılardan ziyade, heterarşik örgütlenmeyi açığa çıkaran örgün ağsal altyapılarda kendini gösterir.

kuracağı argümanı ile Tire ve Nazilli pazarlarına bakıyorum. Tire ve Nazilli pazarlarından yola çıkarak ağ olarak örülen altyapıların, bir iktidar aracı olmaktan çıkıp heterarşik bir sistem oluşturabilme imkânları ve ilişkisel bir tasarım yaklaşımı geliştirebilme ihtimallerini araştırıyorum. Hedefim, uzun zamandır kent ve insan odaklı inşa edilen, bina zarflarının içindeki tasarlanmış alanlara yoğun bir şekilde odaklanan ve altyapıyı da salt bir 'servis' sağlayıcı sabit sistem olarak görmeye eğilimli paradigmanın yerine, ağ ören anlatılar boyunca sosyal, tarihsel ve mekânsal boyutlarıyla yeniden düşünebilme, tanımlayabilme ihtimalini araştırmaktır.

Bu bağlamda yadigâr tohumlar gibi hayata yayılı kadim bir ağ olan Tire ve Nazilli pazarlarının süreçlerini izleyen bu araştırmada, çoğul paydaşlara örülen bir heterarşik ağsal altyapı ihtimalini araştırıyorum. Bu sayede pazarı bir kurucu öğe olarak tartışmanın yanı sıra mimarlığın insan ve kent odaklı tartışma sınırlarını aşmayı ve pazaryerinin altyapısal süreçlerinde mekânsal, tarihsel ve mikro sosyolojik akışlara dahil olarak ağsal altyapılar ve doğanın birbiriyle dolaşık bir ilişkilerini keşfetmeyi hedefliyorum. Bu karamsal tartışması boyunca biriktirdiklerim, Şekil 2.2'deki haritada siyaz izler olarak görülürüken, bunların sahadaki deneyimlerle birleşerek pembe renkle ifade edilen yeni bir kavramsal akışının belirmesinde payı büyüktür. Bu pembe akış, müşterek örülen ağsal yapıyı işaret eder.

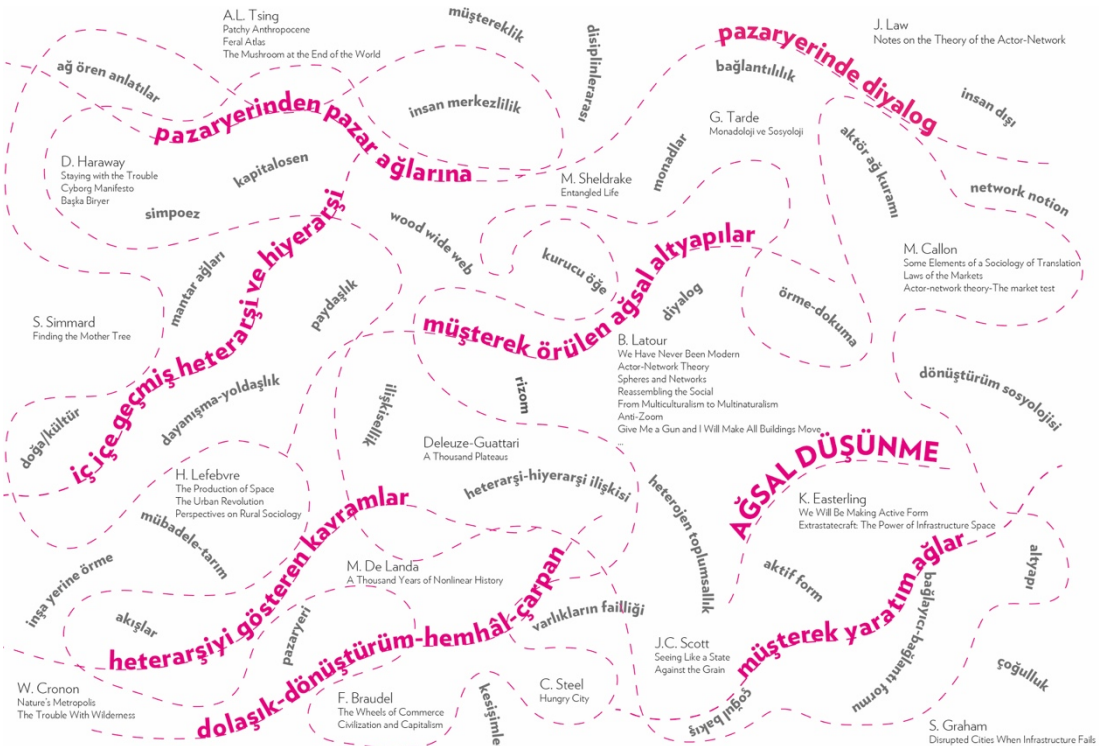

Şekil 2.2 : Kavramsal harita: izler ve keşifler.

2.3 Müşterek Örülen Ağsal Yapıyı Gösteren Bir Kavram Seti

"(Yer, gök, tanrılar veya) insandan söz ettiğimizde, zaten onlarla birlikte diğer üçünü de düşünüyoruz, ancak dördün basit birliğini düşünmüyoruz" (Martin Heidegger aktaran Gür, 2016).

Heidegger'in yerin, göğün, insanın ve tanrıların yaratımda bir araya gelmesi, "toplanması" ve bu "toplanma" olayı oluşturması olarak çerçevelediği 'fourfold''un[33] yani dörtlü setin birliğini anlamamız ve sürekli olarak bunun farkında olmamız konusunda ısrarından etkilenen Norberg Schulz, yerleşme konseptini tanımlarken dört modlu[34] bir sistem önerir ve dört modun toplam çevreyi oluşturduğunu ve bu modların her birinde içinde yaşamamız ve hayatımızda denge bulmamız gerektiğini ifade eder (Crowe, 2013). Her iki yaklaşım mekânsal ve yaşamsal süreçlerin bir kavram seti ile kavranması ve açıklanması bağlamında önemlidir. İnsan deneyimin biricikliğine vurgu yapan bu iki yaklaşımdan yüzlerce yıl önce hiyerarşik ontolojinin en eski ve en etkili yaratıcılarından biri olan Aristoteles, gerçekliğin dikey bir yapıya sahip olduğunu, her bir varlığın özünün veya ruhunun türüne göre daha yüksek veya daha düşük derecelendirilmesi gerektiğini savunurken yine dörtlü bir set kullanır (Arnzen, 1997). Aristoteles'in insandan, hayvanlara, bitkilere ve cansız varlıklara inen hiyerarşik merdiven ontolojisinin kavramsal oluşumu *dört neden kuramı*[35] olarak açıklanır (Arnzen, 1997; Kaçar, 2016; Kodalak and Akcan, 2020). Peki çeşitli zamanlardan ve disiplinlerden gelen ve kavram setleri aracılığıyla inşa edilen bu terminoloji üzerine kurulu insan merkezli hiyerarşik paradigma yerine, heterarşik ilişkilenmeyi yeni bir kavram seti aracılığıyla keşfetmek ve göstermek mümkün müdür?

Kavram ve sözcük dağarcığımız toplum-doğa ikiciliğiyle ile bağlantılı olduğunu ve bu ikiliği yenerek yeni kavramlar oluşturmamız gerektiğini öneren doğa tarihçisi Jason W. Moore' un da ifade ettiği üzere doğa ile ilişkilenme biçimimizi değiştirmek için

---

[33] Dörtlü (das Geviert) şeyleri düşünmektir. Dörtlü, Heidegger için şeyi oluşturan yer, gök, ölümlüler ve tanrıların "toplanması" anlamına gelir (Mitchell, 2009).

[34] Schulz, dört "varoluşsal alan" düzeyi tanımladı: coğrafya ve manzara, kentsel düzey, ev ve şey (Haddad, 2010).

[35] Birincisi, Aristoteles'e göre varlığı az çok modalitelere dağıtan sabit bir sıralama sistemi vardır, "nların doğuştan gelen özleri veya ruhları üzerinde. İkincisi, bu dağıtım sistemi dikey olarak çizgilidir. Üçüncüsü, ilişkili kastlara dahil etme ve bunlardan dışlama yoluyla çalışır. (cins ve tür) sıralaması kipleri birbirinden üstün veya aşağı kılar. Son olarak, dördüncüsü, bu bahşedilmiş mertebeler ve kastlar, üyelerinin geldikleri tekil yollardan bağımsız olarak yapabileceklerinin ve yapamayacaklarının sınırlarını önceden belirler (Kodalak and Akcan, 2020).

mevcut terminolojiyi dönüştürmeye çalışmak yerine, heterarşiyi işaret eden doğa ile sürekli yeni bir terminoloji üretilmesi gereklidir (Moore, 2016a). Ağlar bu aşamada imkânlı yapılar olarak belir. Heterarşik ilişkilenmeler boyunca müşterek örülmüş ağsal yapıları araştırma aracı önerdiğim kavram seti ile hedefim, bu yeni terminoloji üretmektir. Bunu da araştırma sahasında bir heterarşi okuması yaparak test etmeyi planlıyorum. Böylece ağsal yapılarla okuma, bakma ve de tasarlamanın imkânlarını tartışmaya açmayı hedefliyorum. Peki bu kavramları 'bir set' yapan, yani bir sisteme dönüştüren nedir? Bu kavramlar ve set neyi açar, neler gösterir? Bu kavramlar ile heterarşiyi nasıl keşfederiz?

Dolaşık, dönüştürüm, hemhâl ve *çarpan* kavramlarından oluşan bu dörtlüyü, heterarşik bir ilişkilenme olarak önerdiğim müşterek örülen ağsal yapıları kavramanın, görünür kılmanın, imkânlarını göstermenin bir aracı olarak kullanmayı hedefliyorum. Bir kurucu-sistem olarak önerdiğim kavram seti ve heterarşik ilişkilenme karşılıklı olarak birbirlerini görünür kılarken ağ ören anlatıların süreçlerini çeşitli açılardan ve boyutlardan kavramamıza ve ilişkileri açığa çıkarmamıza olanak verecektir. Gerek kılavuz tartışma gerek kavramsal altyapı gerekse Tire ve Nazilli pazarlarındaki saha deneyimleri boyunca gerçekleşmiş birikimlerle oluşan bu dört kavramı bir set yapansa aralarındaki ilişkiselliktir.

Bu seti bir sistem yapan ilişkiselliği, sahadaki deneyimlerimde şahit olduğum Nazilli ve Tire pazar ağının paydaşı olan incir ve ilek arısının (incir yaban arısı) süreçleri üzerinden açıklayabilirim. Yüzlerce yıldır ağlar ören incirler, genetik malzemesini yayacak incir arısı olmadan, incir arısı da incir olmadan yaşayamaz, çünkü larvalarını buraya bırakır. Ben Crair, The New Yorker' daki makalesinde her incir ağacı türünden yayılan özel aromanın belirli bir incir yaban arısı türünü çektiğini ifade eder. Dolayısıyla her etkileşim anı, kendine hastır ve yeni imkânlar çoğaltır, yani *çarpandır.* Dişi yaban arısı olgunlaşmamış incir çiçek kozasının içine girek yumurtalarını bırakır ve doğduğu incir ağacından getirdiği polenler de çiçekleri tozlaştırıp tohumların oluşmasını sağlar. Her çiçek, tek tohumlu bir meyve üretir. Bu demektir ki bir incir yediğimizde aslında çeşitli meyveleri ve incir arısını aynı anda yiyoruz. Bu da bir incirde ne kadar fazla yaşamın birbirine *dolaşık* ve bir incirin bu yaşamların *hemhâl* versiyonu olduğunun göstergesidir. Görevini yerine getiren incir arısı incirin içinde ölür ve incirde üretilen fisin adlı enzimle çiçeği meyveye dönüştüren arıyı incire dönüştürür. Bu karşılıklı dönüşüm de *dönüştürüme* işaret eder. İncir arıları, polenleri

doğdukları yerden çok uzaktaki ağaçlara da taşımalar sayesinde de incir ağaçları bir yerde kümelenmek yerine doğaya yayılır (Crair, 2016). Nihayetinde hava, arılar, çiçekler, polenler, diğer meyve türleri ve ağaçlar heterarşik bir ilişkilenme ile müşterek bir ağ örmüş olurlar. Her biri birbirini besleyen ve birbiri olmadan gerçekleşmeyecek olan bu süreçte görülen kavramları bir set yapan, süreçte birbirleri ile ilişkilenmeleri ve birbirlerini tetiklemeleridir. Yani, biri olmadan diğeri düşünülemez ve dolayısıyla biri sekteye uğradığında diğeri de aksamaya başlar.

Günümüze kadar insan merkezli hiyerarşik düşünceyi besleyen kavram setleri ya da dörtlüler, ikiliklerle, sınır, ölçek ve mesafe gibi mefhumlarla sınıflandırma ve nesnelleştirmeye eğilimli olmuşlardır. Bruno Latour (2013) ise bunun ötesine geçmek için önerdiği ağla düşünmenin (*Network Notion*) başlıca imkânlarını -söz konusu bağlantı olduğundan- sınıflandırmalardan ötede bir yöntem olması gerektiğine gönderme yapar. Bunun için de mesafe, ölçek ve sınır gibi kavramların yeniden gözden geçirilmesini ve dönüşümünü sağlaması ve iç/dış ya da uzak/yakın gibi ikilikleri ortadan kaldırması gerektiğini ifade eder. Latour, aslında çoğul paydaşlı, ilişkisel ve bütünleşik varoluşu öne çıkaracak yeni bir kavram setinin düşünme biçimimizi değiştirebileceğini ve bu bağlamda nesnelleştirmeye eğilimli aşkın hiyerarşik bakışı yerinden edebileceğimizi işaret eder. Bu bağlamda çoğul paydaşların ilişkiselliği ile

örülen ağsal yapılarda bu dörtlü kavram seti, inşa edilmiş ölçek[36], mesafe[37] ve sınır[38] gibi kavramların ve düşey metaforların yerine geçebilme, heterarşik olarak örülmüş ağlardan öğrenerek yeni ağlar örme veya keşfetme sürecini kurma potansiyelini barındırır.

---

[36] Bruno Latour, hiyerarşilere dönüşmeye eğilimli ikili sistem düşünme pratiklerini eleştirmekle kalmaz, bu ikilleri inşa eden meta anlatılara sosyolojinin meyilli olmasına ve aşkınlık halinin açmazlarına da dikkat çeker. Bunun salt sosyoloji disiplinine değil, bir görme biçimi olarak bütün bilimlere ve gündelik hayata yayılmış olduğunu söylemek gerekmektedir. Kartezyen dünyanın önerdiği limitlerin ötesinde, aslen her şey bir arada heterarşiktir ve önemli olan ilişkiselliktir. Bağlantıların eşikleşen hali sayesinde, ağ mecrası hiyerarşinin açmazlarından bizi korumaktadır. Örneğin bir sosyal ağ olan Twitter'da, kullanıcılarının bilinilirliği ve 'büyüklüğü', toplumun ya da iktidarın ona atfettiği rolden ayrı tanımlanır. Bir hayvan, olay ya da olgu, bir devlet başkanından daha yoğun bir ilişkisellik içinde olup kendine daha fazla yer edinebilir. "İçinden bildiğimiz tek dünya olan, [insana ait] sosyal dünyaya baktığımız zaman, eyleyicilerin, yani insanların, yönetime ait aygıtlara, hukuk ve inanç sistemlerine, hatta onların etkinlikleriyle oluşturulmuş sözlüklere ve dilbilgisi kurallarına kıyasla çok daha farklılaşmış, çok daha bireysel olarak belirlenmiş ve sürekli değişiklikler bakımından çok daha zengin olduğunu görürüz. Tarihsel bir olgu, bu olguya katılan herhangi bir katılımcının herhangi bir zihinsel durumundan daha basit ve daha açıktır (s. 6g)."(de Tarde and Lorenc, 2011) Mikro-bilimler araştırmasını öneren Tarde'ın altını çizdiği üzere, 'mikro' olarak gösterilen durumlar çok daha karmaşıktır. Bu bağlamda ağ, ölçeğin artık anlamsız olduğu bir mecradır. Önemli olan aralarındaki bağlantının gücü yani ilişkiselliktir. Zira A.N. Whitehead' in de (2012) altını çizdiği üzere "Büyüklüğün hiçbir mutlak ölçütü yoktur".

[37] Mesafe olgusu, kartezyen düşünme pratiklerince sıklıkla uzak-yakın ikiliği olarak inşa edilir ve bu bir başka düalist bakış ürünü olan 'ulaşılabilirlik' kavramını doğurmaktadır. Batı Kanonu'nun 'uzaklık' algısı ile 'yaban' olarak inşa ettiği doğa fragmanlarının, ulaşılabilirliği için kolonize etmesinin sebebi mesafe kavramı ile açıklanabilir. Kentten 'uzakta' bir mecra olarak inşa edilen, devletin ideolojik meşrutiyeti için kırın kolonizasyonu (Sibel Bozdoğan, 2013) mesafe algısının hakim olduğu bir sistemin ürünüdür. Modern devletin kolonizasyon projlerinden barajlar da bir anlamda bu sistemin hem ürünü hem de hammaddesidir. Hiyerarşik düzenlerde, 'uzakta' olan bilinmez ve kontrol edilemez olarak tahayyül edildiğinden, onu okunaklı ve kontrol edilebilir bir bedene kavuşturmak, bu yüzden kente 'yaklaştırmak' gerektiği düşünülmektedir. Oysa ki pozitivist dünyada aralarındaki mesafe Kartezyen ölçme pratikleri ile tanımlanan elemanlar, ağ düşüncesinde bağlantı kesildiğinde sonsuz uzaklıkta kalabilirler. Ya da birbirleri ile olan ilişkisi 'uzak' olarak inşa edilen iki aktörün bağlantının kuvvetine bağlı olarak yakınlaşabilir (Latour, 1996). Bu, ağsal yapılarda mesafe mefhumunun yerini ilişkiselliğin alabileceğinin göstergesidir. Örneğin, telekomünikasyon ağları ya da sosyal ağlarla binlerce kilometrelik mesafelerin aşılarak, aktörlerin işitilir ya da görünür olması konvansiyonel 'uzaklık' ve 'yakınlık' kavramlarını işlevsiz hale gelmektedir. Latour, ağ düşüncesinde ölçek kavramını ele alırken karşıt ikiliklerin karşısına bağlantı ilişkisini koyarak bizi düalist bir bakışın ötesine taşıma ihtimalleri sunmaktadır. Büyük-küçük gibi uzak-yakın ikilisi yerine de bağlantının gücü yani ilişkisellik ilkesi ağda esastır.

[38] Nitekim, sınır kavramı da yerini ilişkisellğie bırakır. 'Sınır' bir varlığın kendi benliğinden taşıp çokluğa ulaşma ve hatta ilişkisellik ihtimalini tehdit eden bir kavramdır. Ağ, bir çokluk ortamı olduğu için sınır kavramını da barındırmaz ve ağ müessesesinde iç-dış ikiliğinin yeri yoktur. Ağ doğası gereği kapsayıcıdır ve kendiliğinden her şey ağa dahildir. Ağ görüşü toplum ve doğa çalışmalarını zorlaştıran bu gibi mekânsal metaforları yeniden şekillendirmemizi sağlar: büyük-küçük, yakın-uzak, iç-dış. Düalist üretime sebep olan tüm bu ikilikler, ağ görüşü ile birikte ilişkisellik kavramı ile yer değiştirir. Latour, bunu esasında uzaklık, hiyerarşi, bağlantısızlık, dışsallık, merkezlilik ve yüzey gibi kavramların etkilerinden kurtulma çabası olarak görmektedir (Latour, 2011).

Dolaşık

“Evvela ‘geçmiş’ oradaydı gibi bir şey yoktur ve ‘gelecek’ göz önüne serilecek olan değildir; ‘geçmiş’ ile ‘gelecek’ dünyanın süregiden ilişkiselliğine içkin eylemler üzerinden yinelemeli olarak yeniden şekillenir ve sarmalanır” (Barad, 2010).

Dolaşıklık (entanglement) kavramı, ikiye ayırmaya alıştığımız zamanların ve yaşamların aslında iç içe olduklarını; ayrı ayrı çalışmadıklarını, birlikte hareket edip birbirlerine ayrılmaz bağlarla bağlı olduklarını ifade eder. Varlıklar ağlar örmeye başlarken git gide dolaşıklaşırlar. Ağ, Tsing’in (2019) de altını çizdiği üzere çizgisel, tekil ve hiyerarşik inşaların ötesinde evreni çoğul, yamalı ve birbirinin içine geçmiş hayatlar olarak kavramamıza ve yaşamamıza olanak verir. Ağ düşüncesiyle akışın çizgiselliği ve hiyerarşisi bozulur; öncesi-sonrası, geçmişi-geleceği, şimdisi olmayan bir devingen sistem oluşur. İnsan olan ve olmayan varlıkların, zamanlarının ve mekânlarının birbirlerini karıştığı bu hali, dolaşık varoluş olarak tanımlıyorum. Dolaşıklık, paydaşların ayrı etkileşimleri boyunca birlikte hareket edip birbirlerine ayrılmaz bağlarla bağlı olduklarını, toprağın altında büyüyen rizom gibi iç içe girdiklerini ve karmaşık hale geldiklerini ifade eder. Nitekim rizomda olduğu gibi de akışkan, dinamik ve merkezsizdir (Ceylan, 2013).

İncir ve arı ilişkisinin dışında dolaşık varoluşa verilebilecek örneklerden biri de yadigâr tohumlardır. Anadolu’daki pazar ağlarında yüzyıllar akan bu tohumlar, doğada insan, tarım, hayvan, toprak, iklim gibi paydaşlarla ilgili bilgi, kültür ve metodolojileri biriktiren, taşıyan ve paylaşan canlı veri varlıklardır. Pelin Tan'a (URL-8) göre, Anadolu'da yadigâr tohumların toplanması ve arşivlenmesi, neoliberal tarım politikaları, tek kültürlü yaklaşımlar ve sanayileşmiş tarım gibi merkezi sistemlere rağmen bir dayanışma, direniş biçimi ve doğa toplum ilişkisinde yeniden varoluş pratiği haline gelmektedir. Yadigâr tohumlar, toprakla, iklimle, insan ve hayvanla birlikte tüm zamanların ve mekânların birbirine dolaşarak biriktiği ve aktığı bir ağda paydaştır. Yadigâr tohumlarının sürekliliği, türler arası akrabalıkları, melezleşmeyi ve dolaşımı kapsadığı bu ilişkileri sayesinde, hiyerarşik kavrayışın merkezileşme ve basitleşme süreçlerine rağmen yaşamlar dolaşık hale gelebilmektedir.

Tire ve Nazilli pazarlarında gerçekleştirdiğim ağsal yapısal araştırma sürecinde özne ve nesne ikiliğininim ve bunların münferit failliklerini bir yana bırakarak dolaşık failliklerin ortak süreçlerine odaklanıyorum. Çünkü dolaşıklık, ağda içkindir ve

nesnenin özneden, maddenin düşünceden ayrı olmadığı, insanın insan dışı olandan ayrıştırılamayacağı bir ağ sisteminin tercümesini sağlar. Heterarşik ilişkilenmeler ile örülen ağda varlıkların dolaşma süreçlerinde karşılıklı dönüştürümler de gerçekleşir.

Dönüştürüm

"Şeylerin doğasını bildiğimizi varsayıp onları her tanımladığımızda hem yeni karma yapılar yaratır hem de bunlar tarafından mütemadiyen dönüştürülürüz" (Latour, 1993).

Dönüştürüm-transdüksiyon, genetik bir terim olarak; bir bakteride çeşitli rekombinasyonların gerçekleşmesini sağlayan ve çevreye uyum sağlamlarına olanak veren bir olaydır. Bruno Latour'un da gezegensel krizlerle ve ağlar ile ilgili konuşmalarında başvurduğu 'dönüştürüm'(transduction) kavramı, iki farklı varlığın ya da sürecin birbirini karşılıklı dönüştürme yetisini ve ağları oluşturanların, yeni gizil aktörleri nasıl cezbettiklerini ve son olarak da çıkarların yeni yorumlarının önerilmesi ve ilginin yönlendirilmesini ifade eder (Law, 1992; Latour, 1993; Miles, 2016). Dönüştürüm, aktörlerin aynı amaç için birlikte yol almaya ve üretim sürecine dahil olmaya, yani ağ oluşturmaya ilişkin ilgi ve etkilerini temel alır [39](Aral Duvan, 2021). Deleuze ve Guattari' nin (1987) canlı cansız arasındaki dönüşümleri, Simard'ın (2021) ağaçlar ve mantar ağlarında bilgi transferi boyunca etkileşimleri, Simmons (1989) ve Easterling'in (2012) altyapıları ve Latour'un (1996) ağsal yapı araştırmalarında 'dönüştürüm' kavramının belirginleştiğini görebiliriz. Dönüştürüm, dönüşümden farklı olarak karşılıklılık halini ifade eder. Dolayısıyla tek taraflı ve doğrusal değil, ilişkiseli en önemlisi karşılıklı ve hatta dolaşık bir süreçtir.

Müşterek örülen ağlardaki akışlar boyunca gerçekleşen bu süreç, sadece organik ya da inorganik organizasyonların unsurları değil, aynı zamanda ekonomik, politik ve sembolik hayatlarımıza yayılıdır. Bu akışlar, eşzamanlı eklemlenmelerin, sızmaların ve kaynaşmaların gerçeklemesini mümkün kılar. Bilhassa Bruno Latour'un Biz Hiç Modern Olmadık (1993) metninde öne çıkan dönüştürme kavramı, çeşitli varlıkların faaliyetlerinden oluşmakta olan doğayı tanımlayan bu tercüme pratiğidir. Bu bağlamda dönüştürüm kavramı, Tire ve Nazilli pazarlarında yaptığım saha araştırması boyunca

[39] Bu da genetik biliminde de açıklandığı üzere uyum sağlamakla olur. Sorunsallaştırma, anlaşma, katılım ve harekete geçirme şeklinde dört evreden oluşan dönüştürüm süreci, amaçların, araçların, insanların, hayvanların, bitkilerin vb. sürekli yer değiştirmesi ve dönüşmesini içerir.

varlıkların, mekânın ve zamanın birbirlerini nasıl dönüştürdüklerini anlamak ve böylece ağ örme süreçlerini keşfetmek için imkânlı hale gelir.

Latour'a göre (1996), ağı oluşturan her bir varlık aktör konumundadır, dolayısıyla hem ilişkide oldukları diğer varlıkları hem de ağın kendisini dönüştürme kudretine sahiptir. Ağsal yapılarda çeşitli varlıklar akrabalık kurarlar ve bu akrabalıklar boyunca dönüşür ve dönüştürürler. Deleuze ve Guattari (1987) madde ve enerji akışları ile oluşan bu gibi akışkan süreçler boyunca, kendi yeğinliklerinde tüm varlıkların sürekli olarak birbirlerine dönüştüklerinin altını çizer. Akışların oluşturduğu sürekli devinim hali dönüştürücü, yaratıcı bir sürece gebedir. Anna L. Tsing (2017) 'bulaşma' kavramı ile bu etkileşim halini açıklar: Hayatta kalmak için farklı varlıkların bir araya gelmesi ya da aynı ortama girip yine kendi hallerini sürdürmeye çalışması boşunadır, varlıkların birbirinden bir şey kapması, dönüşmesi ve dönüştürmesi kaçınılmazdır.

Tire ve Nazilli pazarlarındaki[40] paydaşlar hem kendi içlerinde hem de birbirlerine doğru sürekli bir akış ve dolayısıyla etkileşim halindedir. Pazar ağında toprak, su, atmosfer, bitki gibi her varlığın hayatının kendi akışı olduğu gibi, etkileşimleri ile yeni beliren yeni hayatiyetler ağın kararlı halini sürdürmesini sağlar. Örneğin, yıllardır saklanan yadigâr tohum kendini koruyarak hayatını devam ettirirken sürekli bir devinim halinde olan insan emeği bir araya geldiğinde hem insan hem de hayvan için enerjiye dönüşmekte, bu süreçte toprağı üretmekte ve yeni üretim pratiklerinin belirmesine sebep olmaktadır. Pazar ağındaki bu kendiliğinden akışkanlık sayesinde, paydaşlar arasındaki karşılıklı dönüştürümler gibi hemhâl süreçlere de rastlanır.

Hemhâl

Hemhâl (unified), bütünleşmek ve birliktelik özelliği göstermek anlamına gelir. Bu, tek tipleşmekten farklıdır. 'Öteki' yi inşa eden, 'O'' laştıran (insanlaştırmak, hayvanlaştırmak gibi) hiyerarşik paradigmadan farklı olarak varlıkların birbirine dolaşarak yeni bir hal meydana getirmesini ifade eder. Farklı varlıklar arası akrabalık

[40] Pazar ağı doğası gereği dönüştürüm süreçlerinden oluşur. Tarım, zemini tarlalara, seralara, hasat köylere veya yoğu mübadele edimi kentlere dönüştürür. Örneğin Bir mantar, bir bitkiye, binlerce insanın hayatına son verebilir, rejimleri değiştirebilir, bir ülke ikiye bölebilir ve hatta konuşulan dilleri bile değiştirtebilir. Öte yandan insan doğayı gıda ihtiyacı doğrultusunda tarımsal pratikle tarlalara dönüştürürken, doğa toprakla uğraşan insan bedenini de dönüştürür. (Scott, 2017). Çiftçinin ellerinin nasırlı, sırtının kambur oluşu, toprakla hemhâl süreçlerinde gerçekleşen dönüşümlerdir. Mübadelenin yoğunlaştığı anlarda, doğa bir pazaryerine ve hatta kente dönüşürken, tarımın yoğunlaştığı alanlar ise köylere dönüşür.

kurarak birbirlerine doğru akış ve yayılmak suretiyle yeni varlıklar ve imkânlar oluşturma sürecidir. Bir bütünleşik ağsal yapı olan doğada herhangi bir varlığın yok olmamasının nedeni hemhâl olma süreçleridir. Zira varlıklar hemhâl olarak yeni bir varlığa dönüşür. Nasıl ki dişi yaban arısı ve incirin dolaşık hayatları ilekleme döneminin sonunda arının incirin içinde ölüp onunla hemhâl olarak elimizde tuttuğumuz inciri oluşturuyorlarsa, ağlar örülürken varlıklar birbirine dolaşarak birbirleri ile hemhâl olur, yeni maddeselliklere kavuşurlar. Böylece ağda paydaş varlıkların hayatiyeti, hemhâl olmak ilkesi ile kopmayan, çektikçe sünen, uzayan ağdamsı bir yapı kazanır. Türler bedenen tükense dahi, ağda geride bıraktıkları bilgi ya da hafıza ile aktıkları-hemhâl oldukları bedende varlıklarını sürdürürler, başka bir varlığa hayat verirler. Hemhâl, ağı devingen yapan süreçlerdendir.

Hemhâl olmak aynı zamanda içkin olabilmekle ve etkileşimle ilgilidir. Pazaryerinde elimizde tuttuğumuz bir elmanın, etkileşime geçtiğimiz bir üreticinin, gölgesinde dinlendiğimiz bir binanın, çayını içtiğimiz kahvehanenin yaşamına hemhâl ilkesi sayesinde bürünebiliriz. Hemhâl olmak, onca keşmekeşin arasında sürekli akan bir çizgiye tutunup ona katılmak gibidir. Çizginin her hareketi ile bir de hareket eder, kıvrıldı mı kıvrılır, yavaşladı mı yavaşlarız. Müşterek örülen ağının herterarşik sürekliliğine kendini içkin kılmak kaydıyla başka varlıklar, tarihsel süreçler ve mekânla hemhâl olunabilir. Tire ve Nazilli pazarlarındaki hemhâl süreçleri araştırırken paydaşların birbirlerine bulaştıkları anları mercek altına alarak ağsal yapılarda hemhâl süreçleri anlıyorum. Bir tohumun toprağa bulaşarak hemhâl olmaları ile oluşan fide gibi. Pazar ağında hemhâl olma deneyimi, doğayla kurduğumuz hemzemin ilişkilerden kendini türetir. Heterarşik ağsal yapının tercümelerinden biri olan hemhâl süreçler, varlıkların bir arada yoğrulması ve bu esnada yeni imkânların oluşum ihtimallerini işaret eder. Hemhâl olma, bu sebeple çoğaltan bir süreçtir. Bu süreçte oluşan yeni imkânlar, mekân ve varlıklar da ağın çarpan özelliğini işaret eder.

Çarpan

Keller Easterling'in (2016) altyapı mekânını araştırırken başvurduğu çarpan (multiplier) kavramını, bu tezdeki ağal yapısal araştırmam için ödünç alıyorum. Çarpan, imkân-mekân çoğaltan (çoğul)-türeten anlamına gelir ki bu da aslında görülen (veya mevcut olandan) daha fazlasının gömülü varlığına işaret eder. Örneğin, araba banliyöye geldiğinde, her eve bir garaj eklenmesini gerektiren bir çarpandı ve bugün arabayı ve garajını yeniden kalibre etmek veya yeniden tasarlamak, mekânsal

değişiklikleri çoğaltacak ve bir ev alanına yayacaktı. Bu manzaralarda tek bir nesne biçiminden daha güçlü olan çarpanlar, tekrarlayan bileşenler üzerinde geri adım atarlar[41] (Easterling, 2016).

Çarpan, bir müşterekleşme pratiği olarak ağda farklı hayatiyette paydaşların farklı zamansal eşiklerde birbirleri ile ilişkilenmesi boyunca çoğalması-türemesi ve birbirlerini türetmesi anlamına gelmektedir. Müşterekleşmek, niteliksel anlamda yalnızken bile çoğul olabilmek, yani bedeni başkalaştırmak üzere diğer bedenlerle bağlantı kurarak her türden kimlikten sıyrılmamıza olanak tanıyan akrabalık ilişkileri oluşturmakla mümkündür (Uluğer, 2018). Heterarşik ağsal yapılar içerisinde, varlıkların arasında kurulan bu akrabalıklar sayesinde yeni varlıklar ve ilişkiler türemektedir.

Tire ve Nazilli pazarlarındaki deneyimler boyunca paydaşların ilişkilenmelerinin türetken süreçler olduklarına şahit oldum. Örneğin, bir elmayı elimizde tutma eylemi, o elmanın yetiştirilmesini ya da toplanmasını, kente ulaşmasını, üzerinde durabileceği bir yüzeyi, üzerini örten bir nesneyi, onu tasarlama ve yapma bilgisini gerektirir. Bu da demektir ki elma ile etkileşimimiz, tarlayı, yolu, tezgâhı, tenteyi, pazaryerini, bilgiyi ve emeği çoğaltır. Dolayısıyla bir ağ, tek başına yapılan bir nesne değil, çeşitli etkinliklerin çarpanıdır. Ve çarpan, aktif formu sağlar.

Birbirleri arasında tetikleyici ve üretici bir ilişki bulunan bu kavram setinde, okun hangi yönü gösterdiği, yani neyin neyi yarattığı muğlaktır ve bu muğlaklık sağlıklıdır. Çünkü belirsizlik, devingenlikten kaynaklanır. Bu devingenlikte örülen ağlardan gelir ki bunun keşfi için, kadim ağsal yapılar olarak hala kendilerini sürdüren ya da kimi zaman serüveni boyunca tökezleyen Tire ve Nazilli pazarlarına bakmaya başlıyorum.

2.4 Ağsal Altyapı Olarak Pazaryeri

Tarihçi Fernand Braudel'e göre kentler ve kasabalar pazaryerlerinin toplamından oluşur. O'na göre pazarlar ve paydaşlarını taşıyan ulaşım ağları olmadan kentler ve kasabalar olamaz. Zira bu akışlar, kentsel yerleşim örüntüleri için hayati önem taşır.

[41] Araba, otoyolların ve şehir dışı gelişimin şeklini ve tasarımını belirleyen bir çarpan olduğu gibi, asansör de kentsel morfolojiyi dönüştüren bir çarpanın basit bir örneğidir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, asansör, yapısal çelik iskeletlerin istiflenebilir zeminleriyle birlikte dikey binaları mümkün kıldı. İlk olarak Chicago ve New York'ta ortaya çıkanlar, dünyanın dört bir yanındaki şehirlerde yaygın bir mekânsal ürün olan modern gökdelene dönüştü (Easterling, 2016).

Ulaşım ağlarıyla birlikte tüm bu öbekleşmelerin haritası, pazarın haritasına tekabül eder (Braudel and Reynolds, 1995). Braudel pazaryerlerinin gelişimini şehirlerin gelişimini tetiklediğini ve insan öbekleşmelerinin sebebini pazar olarak işaret ederken pazarların bir araya gelerek kentler oluşturduğuna dikkat çeker. Pazaryerlerini ve buna bağlı örülen ağları bir kurucu öğe, hatta bir altyapı olarak öneren bu argümana ek olarak William Cronon (2009) ve Carolyn Steel (2008), bu sisteimin otonom bir yapı olmadığını ve bir araya gelerek 'kent' oluşturmaktan ziyade bağlantılar kurarak ağlaştığını, doğayla yayıldığını ve kent, kasaba, köy, mera, çayır, yol, nehir veya orman gibi çeşitli mecraların müşterek olarak birbirlerini tetikleyerek oluştuğunu ifade ederler. Pazaryerlerinden yayılan bu ağın müşterek örülen bir kurucu öğe, yani bir altyapı olduğunu işaret eden bu argümanlar üzerinden tez araştırması şekillenmeye başlar.

İnsan merkezli hiyerarşik düşünce sistemleri, varlıkları 'metalaştırarak' pazarları salt bir ekonomik model olarak inşa etmeye eğilimlidir. Braduel (1992) pazarı, -devletin de suç ortağı olduğu ve sermayenin tek elde birikimini ve kontrolünü önceleyen- kapitalizmin tam tersi bir sistem olarak tanımlar. Braudel'in pazarla kapitalizmi birlikte tanımlaması doğayla kurdukları ilişkiden ötürüdür. Aslen bir ekonomik düzenden fazlası olan kapitalizm çok arzuladığı 'doğa'ya uzanmaya çalışsa da hiçbir hemhâl olamaz edememiştir. Oysa pazaryerleri ile oluşan pazar ağları çoğul, ağsı ve ilişkisel yapısı ile doğaya sirayet eder, onunla yoğrulur. Pazaryerlerinin ağsal altyapısı, kapitalizm gibi merkezi ve düşey örgütlü bir aşkınlık projesi iken pazar dolaşık, dönüştürücü, hemhâl ve çarpan halde doğaya içkindir ve müşterektir.

Manuel De Landa (1997), pazarın bu müştereklik halini şu şekilde açıklar: "Tek tip unsurlardan oluşan hiyerarşilerin yani bürokrasilerin aksine muhtelif unsurların oluşturduğu kendi kendine örgütlenen ağlar". De Landa, Braduel, Cronon ve Steel' in argümanlarından yola çıkarak pazaryerleriyle tetiklenen pazar ağları, merkezi karar alma mekanizmalarının aksine, çıkarları kısmen örtüşen ve kendi kendini organize eden birçok farklı karar vericinin hemzemin ilişkilenmeleri boyunca kendiliğinden ortaya çıkan heterarşik yapı, akışlar boyunca çoğul paydaşlarla örülen bir kurucu altyapı olarak tanımlanabilir. Pazarların sosyal ve mekânsal boyutları ile ilgilenen Lefebvre (1992), Asurlular'ın Karum'undan, Antik Yunan'ın Agora'sına, Roma'nın Forum'undan Ortaçağ panayırlarına ve bugün Anadolu'da kurulan tüm açık ve kapalı pazarlara zarlarına kadar pazarın, oldukça uzun bir tarihsel süreç -yani ticari ilişkilerin

ve iletişim ağlarının karmaşık kümesi- boyunca çeşitli paydaşlarca yavaş yavaş dokunduğunu ifade eder. Bu, her pazarın kendine has ağsal yapısını olduğunu işaret eder. Böyle bir çeşitlilik nasıl kavranır ve ifade edilir?

Carolyn Steel'e (2008) göre pazaryerleri, hem kentsel hem de kırsal fenomenleri bir arada anlatısını oluşturan ve her ikisi için de hayati önem taşıyan durumları da beraberinde getirir: yaşamı sürdürmek için nelere gereksinimimiz olduğu ve gıda ağlarının sosyal ve fiziksel coğrafyayı nasıl şekillendirdiği konusunda farkındalık. Bu, pazarın mimarlık ve tasarım kültürü ile yakın ilişkisini işaret eder. Mimarlık ve tasarım kültürü için bir araştırma alanı olabilme potansiyeline işaret eden Alexis Şanal da pazarı "Sessizce gezinen birer üretken sistem örneği olarak hem mimari hem de kentsel bağlamda cazip, üzerinde düşünmemiz ve hakkında daha fazla bilgi edinmemiz gereken bir mesele." olarak tanımlayarak ne denli imkânlı bir alan olduğunun altını çizmiş olur (URL-9). Bu yaklaşımlar pazarı, doğa-kültür, ehil-yaban, kır-kent gibi inşa edilmiş ikiliklerle ayrılmaya çalışılan evrenleri bütünleştiren, çeşitli varlıkları ve ilişkilerini aynı anda kucaklayan, bir ağda ″kendi içinde birbiriyle uyumsuz" çeşitliliği bir araya getirebilen bir mecra olarak anlamamı sağlamıştır.

Bu bağlamda pazar bu tez için, yalnızca bir gıda sistemi değil, hayata yayılı bir yaşamsal altyapı ağı olarak, çoğul, müşterek örülen yapısıyla ve mekânsal, sosyal ve tarihsel boyutları ile mimarlık ve mekân araştırmaları için oldukça imkânlı bir alan olarak belirir. Lefebvre (1991), akışkan ve devingen, karmaşık yapıda, yaşayan ve yaşatan yani canlı olan mekânın özünü yakalayabileceğimiz tek yerin gündelik yaşam olduğunu ifade eden bunu mümkün kılan mekânların başında pazaryeri olduğunu ifade eder[42]. Buna göre kent ve kırsal ilişkisini kutuplaştırarak inşa eden, kentin kırsala egemen bir yapı olarak kurgulandığı ve doğayı kültürün dışına iten bilhassa kapitalizm ile kristalize olan hiyerarşik varlık inşası yerine, birbirlerine içkin ve sürekli, ilişkisel ve heterarşik varlık hali olan pazar ağlarında kendini göstermektedir. Pazar ağında, sürekli bir akış halinde olan çoğul varlıklar, yine dinamik etkileşimlerle var olurlar ver her etkileşim boyunca müşterek kuvvet alanı oluşturarak yeni varlıklar türetmeye devam ederler. Heterarşi olarak açıkladığım bu kuvvet alanı pazar ağında nasıl

[42] "Gündelik yaşamda ve onun kendine özgü söyleminde oda, caddenin köşesi, pazaryeri dediğimizde tüm bunların anlamı gayet açıktır. Gündelik söylem bu alanları birbirinden ayırırken onları izole etmez. Yalnızca birbirinden ayırarak anlatır. Bu ayrımın temelinde ise belli bir amaç için kullanma ve mekân odaklı oluşum ve edimler vardır. Buradaki karşılıklı ilişkiler daima belli bir biçimde gerçekleşir."

belirginleşmektedir. Çoğunlukla salt bir 'gıda sistemi' olarak tanımlanan ama aslında hayvanların, bitkilerin, toprağın, havanın ve-veya mikroorganizmaların heterarşik örgütlendiği, yani çoğul bir örme sürecinde birbirlerini tetikledikleri bir sistem olarak tanımlanabilecek pazar ağı, bu varlıkların kolektif organizasyonudur. Bu devingen organizasyonda[43] varlıkların birbirlerine *dolaşır*, bu dolaşmalar boyunca *dönüştürüme* tabi olur, kimi zaman *hemhâl* olur, kimi zaman da *çarpan* olurlar.

Pazarda, hiyerarşik inşa edilen ağlar gibi parçalar bir bütünü oluşturmaz. Heterarşik örülen pazar ağında, tohum, toprak, iklim, su, emek gibi parçaların bir araya gelirken aktive oldukları durumlarda pazar ortaya çıkar. Pazaryerinde elimizde tuttuğumuz elmanın -dolayısıyla pazarın- mevcudiyeti, onu tutan, üreten, tüketen el, toprak, hava, yoldaş bitkileri ile, tarlanın, tezgâhın, iletim ağlarının, kentin ve kırsalın *dolaşık* anlatısında gizlidir. Buna göre tezin ilişkilendiği pazar kavramı, her varlığın kendi yeğinliğinde süren yaşamı ve diğer varlıklarla ilişkisi ile ilgilidir. Bunu da 'paydaşlık' olarak tanımlıyorum. Buna göre bir elma, tezgâh, bir sepet ve üretici, emek pazar ağına paydaştır. Müşterek örülen pazar ağında bu sürekli devingen ve dolaşık paydaşların her biri birbirine içkindir. Michel Callon (1998) 'olmak' yerine 'oluşmak', 'alış-veriş' den ziyade 'alma-verme' eylemi yani ilişkisel olanla, bağlantı ile tanımladığı pazar[44], devingen bir sürecin ön planda olduğu bu sürekli değişen bu sistemin, bizi standartlar, hiyerarşilerle jenerikleşen ve kanonikleşen bir doğayla ve hayatla ilişkilenme halinden farklı ihtimallerin, çoğul bütünleşik heterarşik ilişkilenmenin kapılarını açabilir. Ancak tez hangi pazara bakar?

2000 sonrası paradigma değişimi ile belirginleşen, ancak aslında 20. yy. İtibariyle -sanayileşme ve yoğun kentleşme süreci ile- ortaya çıkan 'ekolojik pazar', 'organik pazar' ve bu bağlamda gittikçe belirginleşen 'hal pazarı' gibi kavramlar ve gıda

---

[43] Bruno Latour (1993)'un Aktör Ağ Kuramı' nda açıkladığı üzere pazar ağını oluşturan canlı ve cansız tüm aktörler sabit varlıklar olarak değil, sürekli etkileşim halinde ilişkisel akışlar olarak tasarlanırlar ve bunların kararlılığı, sürekliliği farklı eylemler ve denemelerle elde edilir.

[44] Callon'a (1999) göre pazar ağı, farklılık, çerçeveleme, içselleştirme faaliyetlerinin sonucudur. Pazar ağı tek tip unsurlardan oluşmaz, bu bağlamda 'farklılık' kavramı birbirinden farklı canlı ve cansız tüm unsurların paydaşlığını ifade etmek için kullanılmıştır. Callon, 'çerçeveleme'yi birbirinden farklı münferit ajanların birliğini tanımlamak için kullanılan işlem olarak tanımlar. Fakat Callon, pazarı irdelerken mutlak bir çerçevelemenin imkânsızlığından da söz eder ve böyle durumlar için 'taşma' kavramını önerir. Ona göre herhangi bir çerçevelemenin taşması şarttır. Her pazar, yayıldığı sosyal ve fiziksel coğrafyada farklı bağımsız ajanları, farklı ilişkiler dahilinde ağa dahil eder. Dolayısıyla her etkileşim anında müdahil olanlar da değişir. Örneğin üretici pazarları, üretici ve tüketici güçler arasında gidip gelen akışlarla şekillenir ve bu akışlarla taşarken, bir diğer pazar ağında, aracı güçler devreye girerek farklı biçimde taşmaya sebep olur. Buna rağmen tüm paydaşlar ağda içkindir. İçselleştirme, aslen bütün varlıkların bütün mecralarla olan içkin ilişkilerini tarifler.

sistemlerinin yapısı ekonomi, ekoloji, sosyoloji gibi farklı alanlarda çokça tartışılmaktadır. Ülkemizde her biri yerel yönetimlerce veya bakanlıklar işbirliği ile inşa edilen organik veya ekolojik pazarlar, David Harvey'in (2013) ifadesiyle iktidar tarafından "yaşamak veya ziyaret etmek, oynamak ve tüketmek için yenilikçi, heyecan verici, yaratıcı ve güvenli bir yer" olarak yeni şehir imajı oluşturmaya yardımcı olması için araçsallaştırılsa da içkinlik meselesi açısından tartışmalı ve aksayan bir yanı vardır. Dahası hiyerarşik yapılar bu kavramları sertifikasyon ve standardizasyon süreçleri ile yeni metalar üretmek için kullanır Böylece yüzlerce yıldır müşterek örülen mübadele ağı, iktidarın inşa ettiği bir mübadele zincirine dönüşür.

Sıra No	Pazar Adı	Açıldığı Yıl	Sıra No	Pazar Adı	Açıldığı Yıl
1	İstanbul/Şişli	2006	**11**	Ankara/Çayyolu	2011
2	Bursa/Nilüfer	2006	**12**	Balıkesir/Burhaniye	2013
3	Ankara/Ayrancı	2008	**13**	İzmir/Balçova	2013
4	Samsun/Sürmene	2008	**14**	İstanbul/Küçükçekmece	2014
5	İstanbul/Kartal	2009	**15**	Kayseri/Kocasinan	2014
6	İstanbul/Beylikdüzü	2010	**16**	İzmit	2016
7	İstanbul/Kadıköy	2010	**17**	Adana	2017
8	İstanbul/Bakırköy	2010	**18**	İstanbul/Büyükyalı	2020
9	İzmir/Bostanlı	2010	**19**	İstanbul/Ataşehir	2020
10	Eskişehir/Tepebaşı	2010	**20**	Diyarbakır	2020

Şekil 2.3 : Tarım ve Orman Bakanlığı sisteminde kayıtlı organik pazarlar.

Şekil 2.1'deki listede de görüldüğü üzere (URL-10) 2006 sonrası metropollerde belirmeye başlayan bu pazarlar, bakanlık -dolayısıyla devletin ve seçilmiş şirketlerin- sertifikasyon sistemi ile atanan müstahsillerle kurulan ve en önemlisi devletin tahakkümü altında inşa edilen gıda sistemleridir. Ve aslında sistem olarak kentlerde 'semt pazar' adıyla kurulan ve hal sistemine bağlı pazarlarla da akrabalardır. Zira her iki durumda da devletin denetiminde kurulup-kalkan hiyerarşik örgütlenmiş bir yapı söz konusudur. Hal pazarının temek farklı aracılı sistemi sebebiyle gittikçe uzaması, uzadıkça kademelenmesi ve doğrusal hali güçlenmesidir. Günümüzde Anadolu'nun neredeyse tamamına yayılmış hal pazarları, devletin ve aracıların gıda mübadelesi üzerinden, kırsalı, çiftçi ve toplayıcıyı ve varlı doğayla ilişkisel süreçleri üzerinde kontrolü sağladığı hal, bugün bilhassa kentsel alanda gündelik hayatımızın bir parçası olan pazarlarının yeni kurucuları olarak belirmektedir.

İktidar, bu gıda sistemleri aracılığıyla doğa ve toplum üzerinde tahakküm kurmaya çalışarak yarılmayı derinleştirir. Buna 'karşı' inşa edilen 'organik pazar' ya da 'ekolojik pazarlar' her ne kadar aracıları eksiltse de hala merkeze bağlı oluşu sebebiyle yine hiyerarşiktir. Bir ağsal yapıyı andırsalar da bunlar egemen güçlerin benimsediği 'ağ oluşturmak' stratejisi ile gerçekleşir (Çelik, 2018). Tezde doğayla ilişkisel hale gelme, heterarşik ilişkilenme ve ağsal düşünme için işaret ettiğim yapı pazar ise, en basit tanımını ile; inşa edilmiş mevcut hiyerarşileri yerinden edebilecek ya da ona rağmen var olan, çoğul paydaşların müşterekleşerek ördüğü ve her bir paydaşın üretici olduğu, heterarşik heterarşik ilişkilenmelerle kurulan ağıdır. Ancak tez araştırması her iki durumu da bir arada kavramak gerektiği üzerine kuruludur ve bu yüzden üretici paydaşlarla kurulan Tire ve bir hibrit pazar olan (hal+üretici) Nazilli'nin süreçlerine odaklanır[45]. Böylece ağsal yapıların imkânlarını ve altyapısal tonlarını ve müşterekleştikçe gerçekleşen heterarşik mevcudiyeti ve hiyerarşilerle karşılaşma anlarını keşfetmek için ideal yapı olan bu iki pazara bakar.

2.5 Epilog: Pazaryerinden Ağsal Düşünmeye Doğru

Hal sistemine bağlı pazarlarının kentleri sarmasına rağmen bugün hala Anadolu'nun pek çok yerinde pazaryeri, üreticilerle, müştereklikle, yadigâr tohumlar, doğayla ilişkisel ve hemzemin tarım yöntemleri, toplayıcılık ve kırsal yaşamla sıkı sıkıya bağlıdır. Ancak buralarda bile hiyerarşik yapıların izleri tezgâhlarda ya da tarlalarda görülebilir. Peki Tire ve Nazilli pazarları, heterarşik yapılarını nasıl sürdürür ya da nasıl hiyerarşik düzenin eksenine girerler? Çoğul paydaşlarca örülen ağsal altyapısal haller nasıl kavranır ve temsil edilir? Heterarşi ve hiyerarşi arasındaki süreçlerin, birbirlerine sirayet eden ya da etmeyen durumların nasıl izi sürülür? Müşterek örülen ağlar nasıl sürer ya da nasıl sekteye uğrar? Müşterek örülen ya da inşa edilen halleri nasıl görülür ve bunlar neyi gösterir? Tüm bu soruların cevabı, bir kavrayış -düşünme biçimi olarak önerdiğim -bir sonraki bölümde- tezin metodolojisinde yatar.

[45] 1970-2016 arasında Tire'de var olan ancak bir -iktidar aracı olarak- pazara nüfuz edemeyip kapanan, Nazilli'de 1966'dan beri yoğun bir faaliyet içinde Nazilli Pazarı'nı oluşturan yapılardan olan sebze meyve hali, araştırma sahasında da karşıma çıkmış ve bu araştırmanın süreçlerine dahil olmuştur.

3. AĞSAL DÜŞÜNME

"Pazarı anlamak için kutuları aç, içindeki varlıkları gör, sonra nereden geldiklerini, onları kimin buraya getirdiğini, kimin satın alacağını, sonrasında nereye gideceklerini sor. Satıcıyı takip et, alıcıyı takip et" (Cronon, 2009).

Bu tezin bir saha araştırması etrafında şekillenmesi, William Cronon'un Nature's Metropolis[46] (2009) metninde kullandığı bu kutu metaforu ile ilişkilidir. Ancak metodoloji, sadece veren ve alan elin değil, pazar ağındaki insan olan ve olmayan diğer paydaşların da ilişkisel süreçlerine dahil olmayı ve bunların mekân, mikro sosyoloji ve tarih lensleri izlerini sürme serüvenini ile ilgilidir. 'Sürekli bir devinim halinde olan ve paydaşların müşterekleşerek ürettiği sahayla kurulan bir araştırma metodolojisi de sürekli devinim halinde bir süreç nasıl olur?' sorusu ile şekillenmeye başlayan süreçte Tire ve Nazilli pazarlarını mercek altına alıyorum. Tire ve Nazilli pazarlarında yürüttüğüm saha araştırması ve literatür taraması süresince her iki pazara mekân, mikro sosyoloji ve tarih lensleri bakarak montaj ve haritalama ile ağsal yapıları işaret eden dörtlü kavram setini araştırıyorum ve heterarşik ilişkilenmeleri ve sekteye uğradığı durumların izini sürüyorum. Her biri kendi yeğinliğinde canlı olan çeşitli varlıkların mekândaki akışlarına, ilişkilerine ve öbekleşme süreçlerine dahil oluyorum.

Burada ilişkisellik, akışkan haldeki paydaşların birbirleri aralarındaki bağlantının yoğunluğunu ifade etmektedir. Yani, çeşitli varlıkları, bunların bir aradalıklarını ya da toplumsal yapıları otonom ve statik yapılarmış gibi analiz etmek ve ayrıştırmak yerine

[46] Cronon, Nature's Metropolis kitabında kent ve kırsal tarihini birbirine bağlayan yeni bir yaklaşımla, bir kentsel pazar ile onu besleyen doğal sistemler arasındaki yolu izleyerek, Chicago ve tüm Batı arasındaki ilişkiyi araştırır. Öte yandan pazarın araştırması ekseninde cereyan eden bir doğa inşası, kentsel ya da kırsal ayrımı yapmaksızın, bu ikisinin birlikteliklerinden oluşan bütünleşik bir sistem ihtimalini doğurur. Bu pazar ağının kapsadığı tüm bağımsız mecraları, karar alıcıları araştırmak ve ilişkilerini açığa çıkarmak demektir. Her etkileşim anında yeniden üretilen bu ilişkileri araştırmak demek, oldukça akışkan ve dinamik bir yapıyı araştırmak anlamına gelir. Salt doğayı değil, tüm hayatı kuran ve ikiliklerin ötesinde hemzemin bir ontoloji inşasına gebe bir sitemdir pazar. Dolayısıyla pazar ağı, baraj, köprü, yol gibi meta yapılarla inşa edilmiş jenerik bir altyapı kurgusunun aksine, minör yapılar ve müştereklikle kurulan dinamik, heterojen ve heterarşik bir altyapı mecrası olarak görülmektedir.

muhtelif mekânlara yayılmış varlıkları, farklı tarihsel süreçler içinde birbirleri ile etkileşimleri bağlamında ele almak anlamına gelir. Bu bağlamda tez, hiçbir varlığın - canlı cansız ayrımı olmaksınız- tecrit halinde var olmadığının altını çizen bir dünya görüşü olan ilişkiselliğe atıfta bulunur. Çünkü varoluş kaçınılmaz bir şekilde 'ilişki içinde' olmak anlamına gelir.

Varlıklar iç içe geçerler, birbirlerinin etrafında dolaşır, birbirlerini yerler, hazımsızlık çekerler, kısmen sindirirler ve kısmen asimile olurlar (Haraway, 2016) ve böylece hücreler, organizmalar ve ekolojik topluluklar olarak bilinen ağsı müşterek bir sistem dokurlar. Bunlar kolektif olarak üreten, sınırsız sistemlerdir (Dempster,L.,1998). Pazar ağını da sınırsız bir heterarşik yapı olarak anlamak ve anlatmak için, insan merkezli hiyerarşik bakışının araçları ile inşa ettiği çizgisel ve kısır 'ağ oluşturma' stratejisi yerine, Donna Haraway'in önerdiği muhalif varlıkların ilişkisellikle oluşturduğu ağ örmek ya da ağ dokumak (net-weaving) tavrını (Çelik, 2018) öneriyorum[47]. Ağ örme eylemi ile tanımladığım bu dörtlü kavram seti sayesinde, Haraway'in altını çizdiği üzere geçmişten bugüne gelen dayatmacı öğretileri ve teknolojik araçlarla geliştirilen tahakkümcü politikaları aşmak için yeni iletişim ağları örerek ya da var olanı keşfederek 'ağsal düşünmek' olarak önerdiğim bir görme biçimi oluşturmayı hedefliyorum. Tekillik yerine birliğin, rekabet yerine iş birliğinin asıl olduğu bu düşünme biçiminde aralarındaki ilişkiler varlıkların kendisinde önce gelmektedir. Haraway'in simpoez (müşterek yaratım) ve net weaving (ağ örme) kavramlarını ödünç alarak, heterarşik örgütlenen pazar ağlarını, müşterek örüntü olarak tanımlıyorum[48].

---

[47] Çağımızın geçmişten devraldığı dayatmacı öğretileri ve teknolojik araçlarla geliştirdiği tahakkümcü politikaları aşmak için yeni iletişim ağları örerek yeni bakış açıları yaratacak olanın, merkezsiz bir süreç yani dokuma-örme pratiği olduğunu öne sürer (Çelik, 2018).

[48] Mübadele ağı, çoğul parçalı yörüngelerde gerçekleşen bu etkileşimin kendisidir ve bu süreçte çoğalan varlıklar dolaşık ilişkiler kurmaya başlarlar. Toprak, mineraller, insan, hayvan ve bitkiler arası mübadele süreçleri boyunca oluşan üretici pazarları gibi bu çoğul bağlantılarla dokunmuş ağlar, dolaşık hayatları ören ve yeni hayatlar türeten yapıların başında gelir. Mantarlardan (Lowenphaut Tsing, 2017; Sheldrake, 2020), rizomdan (Deleuze and Guattari, 1987; De Landa, 1997), ağaçlardan (Simard, 2021), balıkçılardan ve deniz taraklarından (Callon, 1984) doğanın ikiliklerin rekabetçi inşalarıyla değil, başına müşterek bir yaratım süreci olduğunu öğrenmeye başlamıştık. Doğayı, kendi yerine kolektif, tekil yerine çoğul, inşa yerine yaratım gibi kavramlarla düşünmeye başladığımızda, üretici pazar ağları da kadim bir 'müşterek yaratım' süreci olarak belirirler. Hayvanlar, mantarlar, insanlar, toprak ve su ağları pazar ağını gerçekleştiren onlarca paydaştan sadece bir kaçıdır. Callon'un deniz taraklarına, Sheldrake'in mantarlarına ya da Simard'ın ağaçlarına dörtlü kavram seti ile bir örülerek gelişen pazar ağında rastlamak mümkündür. Müşterek yaratım, ağsal yapıların paydaşlarının ilişkisellikle örgütlenme sürecidir ve bu süreç heterarşiktir. Bu yüzden de pazar imkânlı bir keşif alanı olarak belirir.

İlişkilerin incelenmesi çetrefilli bir süreç olabilir. Kim kimi, ne neyi yarattı? Ok hangi yönü gösterir? Bunlar ancak doğrusal düşünme biçiminin soruları olabilir. Koordinat sisteminin dayattığı coğrafi ilişkiler yerine, topolojik ilişkiler kurarak[49] ilişkisel ancak karmaşık yapıyı kavramak mümkün olamaz mı? Müşterek yaratımda bu mümkündür. Büyük-küçük, önce-sonra, iç-dış ikiliği yerine ilişkisel yerine müşterek yapmanın geçtiği görülür. Heterarşik ilişkilenmeyi işaret edenin de dolaşık, dönüştürüm, hemhâl ve çarpan kavramlarından oluşan set olduğunu öneriyorum.

Pazar ağının 'kutularını açmak' sürecinde araştırma stratejisi ise şu şekilde oluşmuştur: (1) Tire ve Nazilli pazaryeri ziyaretleri, (2) Bu pazarların paydaşı olan bahçe/ tarla ziyaretleri, (3) Nazilli Pazarı'nın paydaşı olan hal ziyareti, (4) Yerel yönetim birimleri ziyaretleri, (5) Küçük Menderes ve Büyük Menderes Havzası alan ziyaretleri, (6) Tüm bu ziyaretlerde üretici, pazarcı, esnaf, tüccar ve idareciler ile yapılandırılmış ve yarı-yapılandırılmış görüşmeler, (7) Bu ziyaretler boyunca paydaş olmak: pazaryerinde pazarcı, tarlada çiftçi, (8) Araştırma sahası ile ilgili -özellikle tarihsel- literatür taraması yapmak[50].

Bunun için, saha araştırması boyunca Tire'de Turizm ve Tanıtım Birimleri ve Belediye Zabıta Müdürlüğü ile, Nazilli'de ise Belediye Zabıta Müdürlüğü ve Esnaf ve Pazarcılar Odası, Nazilli Yaş Sebze ve Meyve Hali'nde yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiş, bu görüşmelerle pazar ağındaki üretici ve pazarcı esnaf paydaşların sayısı, paydaşların pazaryerinde, kentsel mekânda ve havzada yerleşme stratejileri ve pazara havza dışından varlık akışı gibi nicel veriler biriktirilmiştir. Görüşmelerin bahar ve yaz aylarında yoğunlaştığı bu süreçte, Tire'de bilgi akışı açık ve şeffaf iken, Nazilli'de akış kesintiye uğramıştır. Nazilli'deki yetkililer özellikle pazarcı ve üretici

---

[49] Bu model önerisi ile tez hiyerarşi ile inşa edilen geometrik ilişkilere karşı, heterarşi ile inşa edilen topolojik ilişkileri kurmayı hedeflemektedir. Geometrik ilişkiler koordinat sistemine bağlıdır ve onunla değişir. Mesafe bu ilişkinin en önemli kavramıdır. Örneğin düz bir harita kullanmanın ve iki nokta arasındaki mesafeyi ölçmek için elipsoidal bir yüzeyin farklı sonuçlar verebileceği bilinir. Latour, önceden belirlenmiş bir geometrik şekle ya da kartezyen bir modele uyan verilerin tutulmasında ısrar etmenin anlamsızlığından bahseder ve ANT ile, bir çevreyi sabit tutmaya çalışmaktan ziyade, kararsız ve değişen referans çerçeveleri arasındaki bağlantıları kaydetmenin bir yolunu bularak daha sağlam ilişkiler izlemenin ve daha farklı örüntüler keşfetmenin mümkün olduğunu iddia eder (Lecomte, 2013). Bağlantı ve süreklilik ekseninde şekillenen üetici pazar ağlarının modellenmesi topolojik ilişkilerin kurulması ile mümkün olur. Kanonları inşa edilen geometrik ilişkilere karşı önerilen topolojik ilişkiler koordinat sisteminden etkilenmez. Tarlanın ovada olması gerçeği ister düz bir haritaya ister elipsoidal bir dünyaya bakın, değişmez. "Topolojik ilişkiler, uzamsal nesnelerin göreceli konumunu karakterize eden niteliksel özellikleri tanımlar." (Clementini, 2009).

[50] Ayrıca saha ziyaretleri boyunca ve sonrasında bölgenin tarihi ve coğrafi metin külliyatı üzerinde çalışmaya ve bunları ağsal yapı literatürünü bir araya getirmeye çalıştım.

sayısı ve dağılımı ile ilgili afaki veriler paylaşmış ve -Nazilli Pazarı'nın bir paydaşı haline gelen- Nazilli Yaş Meyve-Sebze Hal'ine yönlendirmişlerdir. Burada kayıtlı 30 esnafın 23'ü ile yapılandırılmış görüşmeler yapıp, pazaryerine meyve sebze akışının nerelerden ve hangi zamanlarda gerçekleştiğini keşfettim. Böylece pazarların havzaları ile kurdukları ilişki, ağsal yağısı ve yıllık akışları ile ilgili veri birikti. Bu yeni paydaş aynı zamanda pazarın en ayırt edici özelliği olarak belirdi.

İnsan olan ve olmayan varlıkları ve ilişkiselliklerini anlamak için pazaryerinde yarı-yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirdim. Bu görüşmeler sayesinde paydaşların kaynağı, hangi varlıklarla ilişki içinde oldukları ve nasıl yetiştikleri, mevsimsel döngüleri açığa çıkarmayı hedefledim. Bununla birlikte Tire Pazaryeri'nde 53 üretici, Nazilli Pazaryeri'nde 40 üretici 7 pazarcı esnaf ile çoğunlukla bahar ve yaz aylarında, kısmen de eylül, ekim aylarında gerçekleştiren bu görüşmeler, önceden hazırladığım ve kendiliğinden gelişen sorular ile emek süreçleri ve gündelik hayat ve sergileme pratiklerinin keşfine ön ayak olmuştur. Mekân ve mikro sosyoloji lensleriyle ağdaki çeşitliliği kavramak için de görüşme, gözlem, deneyim gibi sahada gerçekleştirdiğim araştırmaların yanı sıra tarih lensiyle her iki pazarla ilgili literatür taraması yaptım[51]. Tire, Küçük Menderes Havzası ve Nazilli, Büyük Menderes Havzası'nın özellikle tarihsel süreçlerini kavramak oluşturduğum literatür taraması, için tarih, coğrafya, tarih, mimarlık, sosyoloji, antropoloji ve ziraat mühendisliği gibi farklı disiplinlerde üretilmiş doktora ve yüksek lisans tezleri, makale ve bildiriler ve bölge ile ilgili üretilmiş derleme, anı ve gezi yazılarından oluşmaktadır.

Tüm varlıkların birbirleriyle etkileşimleri yoluyla gerçekleşen pazar ağını kavramak ve anlatmak için, hem ikili sistem düşünme pratiklerine alternatif bir bakışla bir model oluşturmayı hedefliyor, parçaların toplanarak değil, birbirleriyle çarpılarak bir araya gelirken sürekli yeni imkânlar ürettiği bir metodoloji öneriyorum. Doğaya yayılı bahçe, tarla, pazaryeri, kent ve köy, insan, bitki ve hayvanlarla müşterek örülmüş bir altyapı olan pazar ağındaki çeşitli paydaşların süreçlerine ve ilişkilerine

[51] Yaklaşık iki yıla yayılan saha araştırması sürecinde, yapılandırılmış ve yarı-yapılandırılmış görüşmelerin yanı sıra pazaryerinde, tarlada, menderesteki deneyimler ve gözlemler de hayati birer keşif yöntemi olarak belirmiştir. Zira pazar salt nicel ve salt fiziksel değil, sosyal ve nitel de de bir ağdır. Bu bağlamda gözlem ve deneyim de ağı kavramak, bilhassa üreten paydaşların hayatlarına dahil olmak için için önemli araştırma yönetimleri olarak belirir. Zira gözlem ve deneyimler, sözel olmayan akışları keşfetmek için en imkânlı taktiklerdir. Bu bağlamda pazaryerinde yapılan görüşmeler esnasında tanıştığım üreticilerin köyleri ziyaret ettim. Tire'de Kaplan, Cambaz ve Pınarlı Köyü, Nazilli'de Demihan Köyü'nde hem gözlem yapıp hem de üretim süreçlerine dahil oldum.

odaklanıyorum. Bunu yaparken de sürekli baktığım açıyı, mecrayı ya da kanalı değiştirerek devingen bir süreç tasarlıyorum. Örneğin bir üreticinin süreçlerinden, araçlarına, oradan kargıların yaşamına, sazlıklardaki hayata, nehrin akışına, dokuma atölyelerine ve köylere gidip geliyorum. Model, neden pazaryerindeki etkileşimin kendisi gibi olmasın?

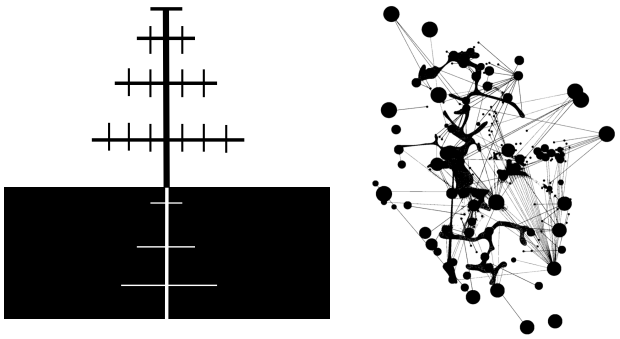

Şekil 3.1 : Ağaç metaforu ve ağ.

Lesh ve Doerr'e (2004) göre bir model, karmaşık sistemleri ve yapıları yorumlamak ve anlamak için zihinde var olan kavramsal yapılar ile bu yapıların dış temsillerinin bütünüdür[52]. Bu bağlamda modelleme bir nevi sistem tasarımı ya da yeni bir görme - düşünme biçimi anlamına da gelmektedir ve modeller çok uzun bir süredir doğayla ilişkimizi şekillendirmektedir. İnsanın doğayla ilişkisini inşa eden modellerden en yaygın olanı özcü, temelci ve merkezileşmiş, durağan, belli bir öznenin temsiline dayanan bir bakış üreten hiyerarşik bir sistem olan ağaç metaforudur (Deleuze and Guattari, 1987). Gündelik hayat pratikleri ve farklı yeğinlikte varlıkların anlatıları ile oluşturulmayan bu modeller, çoğunlukla ikilikler yoluyla dünyayı hiyerarşilerle inşa etme için kullanılır. Ben bu tezde, ağaç gibi doğrusal örgütlenmiş modeller yerine, ağ

[52] Lesh ve Doerr (2003) basit bir problem çözümü için dört aşamalı bir modelleme döngüsünü önerir:
1. Model dünyaya gerçek (ya da hayal edilen) dünyadan eşleme yapan bir çeviri,
2. Orijinal problem çözme durumuyla ilgili tahminler veya eylemler oluşturmak için modelin manipülasyonu.
3. İlgili sonuçları gerçek (ya da hayal edilen) dünyaya geri taşıyan çeviri (ya da tahmin)
4. Eylemlerin ve tahminlerin yararlılığı ile ilgili doğrulama. Oysa ki problem çözücüler karmaşık problem çözme durumlarının üretken yorumlarını geliştirmek için çalıştığında, tek bir modelleme döngüsü ya da süreci dört aşamaya indirgemek yeterli değildir. Bir problemin matematiksel yorumu önemsiz değilse, çözümler genellikle deneme testlerinden alınan geri bildirimlere dayanarak tanımlama, açıklamaların ve tahminlerin aşamalı olarak rafine edildiği, gözden geçirildiği veya reddedildiği ve hatta yinelemeli birkaç "modelleme döngüsü" ve ek aşamalar içerir (Lesh and Doerr, 2003). Başka bir deyişle model, gerçek hayat durumu ile ilgili zihinde var olan yapılar ve bu yapıların birlikteliklerinin temsilleridir. Modelleme ise olayları ve olguları keşfetme ve anlatılandırma sürecinde bunları zihnimizde organize etme, koordine etme, sistemleştirme ve nihayetinde bir örüntü oluşturma sürecidir(Tutak and Güder, 2014).

modelini geliştirmeyi öneriyorum. Modeli, metaforlar yoluyla salt bir yorumlama, basitleştirme ya da temsil işlemi olarak görmüyorum. Bu tez araştırmasında kastedilen model, bir anlamda doğayı, hayatı kavrama ve ilişkilenme süreçlerini yeniden düşünmemizi sağlayacak bir düşünme biçimi olarak oldukça hayatidir. Bu bağlamda Tire ve Nazilli pazarlarındaki saha araştırma üzerinden yapmayı hedeflediğim şey, ağaç, merdiven gibi inşa edilmiş modellerden sıyrılıp pazar aracılığı ile hiyerarşik bir ağ modellemesi yapmaktır.

Dijital, toplumsal veya biyolojik ağlar farklı kodlama yöntemleri ile kavramsal bir sisteme dönüştürülür. Nihayetinde jenerik diyagramlar, içkin olmayan ve bir hayli rijit yapıların üretimi ile sonuçlanır. Sürekli değişen bir yapının tek bir jenerik temsilini oluşturmak ya da farklı birçok varlığı tek bir kat sayı ile temsil etmek, insan merkezli hiyerarşik kavrayışın doğa-toplum ikiliğini inşa ederek kendi otonomisini dayatma stratejidir. Oysa doğaya içkin bir toplum düşüncesi, ilişkisellik ile sürekli bir devinim halinde olan bir döngüsel yapıya; farklı paydaşların müşterek yaratımı olarak dokudukları ağa işaret eder. Bu ağ düşüncesi, değişkenliğin bir katsayı veya kodlamayla indirgenmesi ile değil de farklı katmamalarla ifade edilebileceği bir model geliştirme imkânı tanır.

Araştırma sürecinde, tarladan pazaryerine, tezgâhtan, bahçeye, halden havzaya kadar birçok ölçekte ve organizasyonel yapıda mekânsal ve sosyal paydaşı çok fragmanlı bir ilişkisellikle hemhâl eden Tire ve Nazilli pazarlarını ağ sistemi içerisinden okumak ve bir heterarşi ilişkilenme örneği olarak çerçevelemek için de ‘ağsal düşünme’ olarak tariflediğim metodolojik yaklaşımı, ‘Ağsal Düşünmeyi Oluşturan Lensler’ ve ‘Keşif ve Gösterme Yöntemlerinden Araçlar’ başlıkları altında iki aşamalı bir kurgu ile anlatıyorum (Şekil 3.1). Bu metodoloji ile hedefim, tek bir lensin merkezileşebilme ihtimaline karşın de lensleri çoğaltarak, ölçekler ve varlıklar arası bir kavrayış geliştirmek ve ağsal yapısal açınımlarda çok fazla başvurulmayan mimarlık ve tasarım kültürünün temsil yöntemlerinden montaj ve haritalamayı bir kavrama ve ifade aracı olarak kullanarak hem ağsal yapısal literatüre hem de mimarlık kültürüne katkıda bulunmaktır. Metodoloji, tüm bu lens ve araçlarla Tire ve Nazilli pazarlarının pazaryeri, bahçe/tarla, havza, yol süreçlerine bakarak heterarşik bir yapılanma olan ağı kavram seti ile keşfetmek serüvenini kapsar.

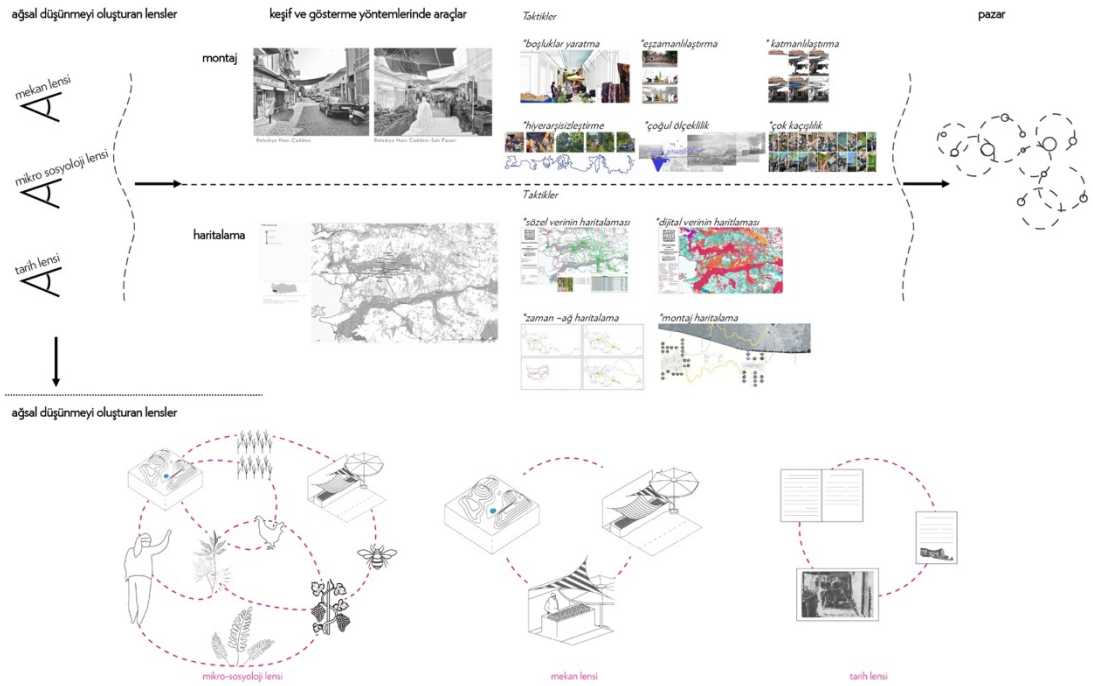

Şekil 3.2 : Metodoloji.

3.1 Ağsal Düşünmeyi Oluşturan Lensler

İnternetin keşfi, dijital mecraların ve enformasyon sistemlerinin gelişimi ile ağsal yapılar, yaklaşık son otuz yıldır özellikle teknoloji, felsefe, sosyoloji ve antropolojinin, kısaca neredeyse tüm bilimlerin başlıca araştırma konusu haline gelmiştir. Ağ, insandan önce dahi var olan organik ve inorganik yapıların oluşumunda ve yaşamında yer alırken, bugün ulaşım, sulama ve telekomünikasyon gibi altyapıları oluşturmaktadır. Bilimler kendi indirgemeci süreçlerinde ağı ya salt fiziksel ya da salt sanal bir fenomen olarak inşa etmekte, bütüncül bir yaklaşım gerçekleştirememektedirler. Oysa ki ağ ne tek başına kavramsal ya da sosyolojik ne de teknolojik bir olgudur.

Ağ, bir kavrayış ve ilişkilenme biçimidir. Ve ağsal düşünmek pek çok farklı boyutun ilişkiselliği ile gerçekleşebilir. Ben bu tezde indirgemeci ve merkezi hiyerarşik kavrayışı açacak, pek çok farklı paydaşın çok farklı boyutta dolaşık ilişkileri ile dokunan bir sistemin anlaşılmasının çeşitli lenslerin bir araya gelmesinde yattığını öneriyorum. Tezin araştırma alanı olan Tire ve Nazilli pazarlarının mekânsal akışlarını anlamak için mekân lensi, varlıklar arasındaki ilişkileri ve etkilerini mekânsal ve tarihsel boyutlarda anlamak için mikro sosyoloji lensi ve zamansal akışları anlamak

içinde tarih lensinin ilişkisel anlatısını kurguluyorum. Tüm bu lensler ağsal kavrayış için birer aygıt olarak kullanılmaktadır.

Tek bir lens kullanmak yerine lensleri çoğaltmamın sebebi, karmaşık sistemleri kavramak ve göstermek için disiplinler arası paslaşmaların, diyalogların, birlikte araştırma kültürünün yaygınlaşması gerekliliğidir (Lowenphaut Tsing, 2017; Sheldrake, 2020). Özellikle pazar gibi kadim ve karmaşık bir sistem söz konusu olduğunda da salt mekân ya da tarih lensi ile bakmanın bu sistemi kavramak için kâfi olmayacağını, ancak ve ancak lenslerin çoğalarak bütünlüklü bir kavrayışın mümkün olabileceğini öneriyorum.

3.1.1 Mekân lensi

Henri Lefebvre'e (1991) göre mübadele ağları boyunca gerçekleşen enerji akışı hem mekânı şekillendirir hem de mekân tarafından belirlenir. İnsan, hayvan, bitki, emek mekânla bir araya gelerek, müşterekleşerek beraber bu enerji akışını oluşturur. Mübadele ağlarının bu mekânsal süreçleri, varlıklar arasındaki inşa edilmiş hiyerarşik düzeni aşarak heterarşik örgütlenmeyi mümkün kılar. Ancak ağsal yapısal araştırmaların mekân çalışmaları ile bağı zayıftır. Bu sebeple pazar ağlarını araştırma noktasında mekân lensine başvurmak hem ağsal yapı hem mekân çalışmaları için gerekli görülmüştür. Böylece mekân da ağsal düşüncenin bir paydaşı olarak görülebilmektir. Bu lens, ağda mekânsal süreçlerin oluşumu anlamak ve anlatmakla birlikte tüm bu paydaşların mekânda ilişkilenerek nasıl bir örüntü oluşturduğunu da kavramayı sağlayacaktır. Araştırmanın pazaryeri, bahçe-tarla, havza ve yol gibi farklı mekânlarda geçekleşmesinin sebebi de budur.

Larkin'in (2013) de altını çizdiği üzere pazar ağının varlıkları, aralarındaki ilişkiler sayesinde var olurlar ve mekân bu süreçlerin yaratımına olanak verir. Mekân lensi ile, tarih ve mikro sosyoloji lensi bir arada kullanarak bu ilişkiler boyunca ağın çeşitli eylemler ve ölçeklerde oluşumunu araştırmayı hedefliyorum. Çeşitli zamanlarda çeşitli varlıkların etkileşimlerinin nerede ve nasıl gerçekleştiğini ağın çeşitli mekânsal süreçlerinde bakış noktamı değiştirerek kavramayı hedefliyorum. Bir bahçe duvarının önündeki tezgâhtan bir sokağa, oradan bostana ve patikalara ya da demiryolu boyunca bir istasyona kadar çok farklı paydaşlarla iç içe geçen bir araştırma süreci kurmayı hedefliyorum.

Tire ve Nazilli pazar ağlarında çeşitli bağlamda mekânsal süreçlerin ağ kurucu birer paydaş olarak ele aldığım bu araştırma sürecinde, mekân lensi Stavrides'in müşterek mekân kavramı ile şekillenmiştir. Buna göre mekân, sadece bir yerden ibaret değil ve fakat çeşitli varlık ve zamanların dolaşık ilişkiler ağından oluşan bir birlikte yaratım sürecidir. Burada müştereklik sadece ortak ikametgâhla ilintili değildir. Müşterek mekân, aynı ideolojiyi paylaşan grupların inşa ettiği mekân olmaktan ziyade farklılıkların zemini olan mekânlardır. Devlet ya da sermaye gibi hiyerarşik yapılanmaların inşa ettiği mekân olgusuna alternatif önerdiği bu mekân yaklaşımı ile, müşterekleştirme pratiği yoluyla etkin biçimde sürece katılan paydaşlar tarafından müzakere edilen ve yaratılan bir imkânlar sürecini tarifler. Bitmiş, tamamlanmış, sonlu bir mekân algısı yerine, süreci koyarak paydaşları ve mekânları hep hareket halinde oluşmaya ve yeni paydaşlara, farklılıklara, değişime daima açık olacak mekân ve pratikler yaratmaya "oluşum halindeki ortaklıklar" kurmaya çağırır (Stavrides and De Angelis, 2016).

Simpoez kavramıyla bir arada düşündüğüm bu yaklaşımla pazar ağı, müşterekleşerek örülmüş mekânlarla sürekli devingen, çoğul ve heterarşik örgütlenme biçimi olarak anlam kazanır. Mekân lensi ile Tire ve Nazilli'ye bakarken saha ziyaretleri boyunca kaydettiğim fotoğraf ve video gibi görselleri, paydaşlarla yaptığım görüşme ve gözlemlerim boyunca topladığım sözel bilgiler ve sahaya dair yazılı bilgileri biriktirerek mekânda tarihsel süreçteki mikro sosyolojik akışları keşfetmeyi ve göstermeyi hedefliyorum. Bu süreçte montaj tekniği, sürekli devingen- 'oluş' halinde olan mekânsal süreçleri çeşitli katmanlar aracılığıyla ele almamı sağlarken, haritalama özellikle sözel ve yazılı külliyatın görsel bir zemine oturmasını sağlıyor. Pazaryerindeki araştırmalarda montaj ağırlıklı olarak öne çıkarken yer yer haritalamaya başvurulmaktadır. Bahçe/tarla, havza ve yolun mekânsal süreçlerinde ise haritalamanın daha yoğun kullanımı söz konusudur.

3.1.2 Mikro sosyoloji lensi

Mikro sosyoloji kavramını öneren Gabriel Tarde'ın (2011) monadoloji teorisine göre makro, mikronun belli belirsiz bir uzantısından başka bir şey değildir ve toplum-birey ilişkisi gibi bir problem yerine bireyin içindeki toplumları, toplumlar içindeki

bireylikleri keşfe çıkmak gereklidir (Tarde, 2004)[53]. Tarde, özdeşlik kavramının anlamsızlığını ve çeşitliğinin, çoğulun önemini işaret eder[54]. Bruno Latour da Tarde'ın bakışının baştan sona heterarşik olduğunun altını çizer (Yiğit, 2021). Mikro sosyoloji lensi olarak tanımlanan bu kavrayış, makro olaylar, yapılar veya 'insan' merkezli makro ölçekte varlıklardan ziyade her varlığın kendi yeğinliğinde yaşamda fail olduğu kabulü üzerinden dünya ile ilişkilenir.

Tarde'dan ödünç aldığım ağsal düşünmenin bir diğer bakış biçimi olan mikro sosyoloji lensi, öznenin mikro, toplumun makro gibi ikiliklerle kavrandığı ya da insan odaklı bir hiyerarşik bakışa dayanmaz. Tüm yaşamın özünde öznelerin (bu bir insan, mantar ya da bitki olabilir) önceden kestirilemez karşılıklı ilişkiler boyunca etkileşimleri ile bir heterarşinin oluşturduğunu önerir. Bu yüzeyden tek bir varlığın failliğinden öte, çoğul varlıkların ilişki ve etkileşim örüntülerinin incelenmesi gerektiğini öne sürer. Kültür dediğimiz şey doğadan bağımsız değil, aksine bütünleşiktir ve çeşitli varlıkların eylemler ağı, birbiri üzerinde etkili olan zihin halleri örüntüsüdür. Asmalar, eğrelti otları, incirler ve yaban arıları, insanlar, gibi çeşitli varlıkların ilişkilenerek yarattıkları pazar ağında, farklı yeğinliklerde tüm paydaşların rollerini büyük küçük, az çok ayrımı yapmadan, kavramak ancak mikro-sosyoloji lensiye mümkündür[55].

---

[53] Ali Akay, Tarde'ı bütüncü Durkeim'ın ezdiği mikro sosyolojinin kurucularından biri olarak tanımlar. Akay'a göre Fransa'da teleolojik sosyolojilerin güç kazandığı bir dönemde Tarde, toplumsal fenomenlerin biricikliğini vurgulayan bir mikro sosyoloji inşa ederek sosyometrinin kurucularından biri olmuştur (Balcı, 2014).

[54] "Nasıl? Eğer kâinatta değişmez olduğu ve her şeye gücü yettiği durağan dengeleri hedeflediği farz edilen yasalardan ve bu yasaların uygulandığı kabul edilen homojen bir tözden başka bir şey yoksa nasıl olur da bu yasaların bu töz üstündeki eylemi her an kâinatı gençleştiren bu harika değişkenlikleri ve kâinatı dönüştüren şu devrimler serisini üretiyor? Nasıl en küçük bir nota süslemesi bile bu katı ritimler boyunca kayarak dünyanın ezelî-ebedl kutsal şarkısını söyleyebiliyor? Bunca monoton ve homojen bir rahimden sıkıntıdan başka ne doğabilir ki? Her şey özdeşlikten [bugün sosyolojide ayrıcalıklı mefhumlardan olduğu için aslında 'kimlik' diye de okumanızı öneririm] geliyorsa ve ona doğru gitmişse, gidecekse bizi kapıp götüren bu çeşitlilikler ırmağının kaynağı ne? Emin olun, ne kadar renksizmiş gibi kabul edilse bile şeylerin dibi o kadar da yoksul, o kadar da kısır değil" (de Tarde and Lorenc, 2011).

[55] Her zihinler arası etkileşim, biri diğerini etkileyen, biri diğerini eğiten veya yönlendiren, biri konuşan biri dinleyen; kısacası, biri diğerini özüne dokunmadan bir söz veya tavırla karşılıklı veya karşılıksız değiştiren iki varlığın ilişkisine dayanmaktadır. Latour (2000) Tarde'ın bakışını şöyle açıklamaktadır: Toplum, bireysel monadlardan daha yüce ve daha karmaşık bir yapı olarak görülemeyeceği gibi, birbirinden ayrı beşerî faillere de toplumu oluşturan esas unsur gözü ile bakılamaz: Bir beyin, bir zihin, bir beden; daima her biri farklı inanç ve arzulara sahip ve dünyaya ilişkin kendi bütüncül yorumlarını yaymaya çalışan çok küçük şahsiyetlerin veya faillerin çokluğundan meydana gelmiştir. Büyük olan veya bütün olan toplum, küçük veya az olan birey veya parçadan, Tarde' ın deyişiyle monaddan üstün değil, yalnızca kendi bakış açısını diğerlerinin paylaşmasını veya benimsemesini sağlamayı başarmış olan parçalardan biriyle ilgili niyetin daha basit ve standart hale getirilmiş biçimidir (Çebi, 2012).

Mikro sosyoloji lensinin bu tez için hayati kılan özelliği, varlıklar arasın bakış açılarının değişimine ve ölçekler arası ilişkisel kavrayışa de olanak veriyor oluşudur. Bu sayede çok uluslu bir şirketin ya da kolonyal bir devletin Büyük ve Küçük Menderes Havzası'nı maden ocakları ya da tren yolları ile kendi hinterlandına dönüştürüme süreçlerinin anlatısı ile yaban arılarının ve incirlerin havzada bahçeler, ormanlar oluşturması anlatısı ile aynı zeminde tartışılması, hatta ilişkilerinin kurulması mümkün olabilir. Dahası bir elmanın tezgâhta, yolda, havzadaki serüveni, tezin içerisinde Dünya Savaşı'ndan daha fazla kendine yer bulabilir. Mikro sosyolojik lensi sayesinde mekânsal ve tarihsel süreçlerde 'ölçek' mefhumunun yerine ilişkisel ve etkileşim geçer. Yani mikro sosyoloji lensi, hem herhangi bir varlığın yaşamına dahil olmama, hem de mekân ve tarih lensleriyle bir olayı incelerken bakış açılarımı-bakış noktamı değiştirmeme olanak vermektedir.

Bu tezde insan merkezli hiyerarşik bakışın inşa ettiği makro yapıların değil, mikro yapıların ilişkiselliklerini araştırmayı imkânlı kılan mikro-sosyoloji lensiyle Tire ve Nazilli pazar ağlarında karaduttan incire, virüslerden sivrisineklere, mantarlardan insanlara, keçilerden kuşlara çeşitli paydaşların süreçlerini yine mekânsal ve tarihsel boyutlarıyla ile ilişkili olarak mercek altına alınmaktadır. Zira pazar ağı, parçalardan oluşan bir bütünden ziyade paydaşların bir araya gelirken aktive oldukları durumlarda belirmektedir. Bu süreçte fotoğraf serileri oluşturduğum gibi montaj tekniğine de katmanlı bir kavrayış ve ifade için sıkça başvuruyorum. Özellikle literatür taraması, kısmen de görüşme gözlemlerle biriktirdiğim bilgiyi de yine haritalama ile dönüştürüyorum. Özellikle süreçlere yoğunlaştığımda montaj ve haritalama tekniğini bir arada kullandığım anlatılar oluşturuyorum. Mikro sosyoloji lensinin böylece tarihsel anlatı içerisine de sızdığını söylemek mümkün.

3.1.3 Tarih lensi

Pazarın tek ve doğrusal bir tarihi akışı yoktur, geçmiş gelecek ve günümüz iç içe geçmiştir (De Landa, 1997). Manuel de Landa, 'Çizgisel Olmayan Tarih' kitabında tarihsel süreci insan merkezli hiyerarşik bakışın inşa ettiği 'ilerleme' paradigması üzerinden değil, -bu tezde kritik eşikler olarak çerçevelen- faz geçişleriyle birbirinden ayrılan ve ardından birbirine bağlanan parçaların oluşturduğu bir anlatı üzerinden tasvir etmiştir. Bu parçalardan biri diğerinden üstün değildir, ilişkiseldir. Geçişler bir aşama, basamak olarak ya da fazın bitip diğer fazlın başlaması şeklinde gerçekleşmez.

Olaylar gibi fazlar da birbirine dolaşıktır. Örneğin Tire'de bir köy tarım toplumunun izlerini taşırken, bir diğeri halen dağlarda ot ve mantar toplayıcılığıyla yaşam kurar sürdürür. Fazalar iç içedir ve ilişkiler devingendir.

Tarih lensi, Tire ve Nazilli pazarlarının oluşumunu -inşa edilmiş kronolojik düzeyler olarak değil- farklı eşikleri ve zamansızlıkları barındıran heterojen bir yapıda, ilişkisel olarak kavramayı sağlar. Bu lensle pazar ağındaki varlık ve olayların kendi zamansallığı içerisinde ve belirli kritik eşiklere odaklanarak ağdaki genleşme ve büzülme dinamiklerinin izini sürüyorum. Bu bağlamda yaklaşık uzun bir süreçte ancak değişken aralıklarda gerçekleşen bu yolculukta mekânın ve ilişkilerin Pazar ve gıda aracılığı ile nasıl organize edildiğini araştırıyorum.

Tarih lensi, Tire ve Nazilli pazar ağlarında hava, su, jeomorfoloji, insan, bitki gibi çeşitli varlıkların belirli zaman aralıklarındaki akışlarının kavranmasına olanak vermekle birlikte bölgenin tarihini yeniden anlatılandırmayı da sağlar. Bu iki saha için yazılmış çeşitli alanlarda tezler, makaleler, süreli yayınlar, gezi ve anı yazıları gibi metinleri ve görsel malzemeleri tarayarak, gerçekleştirdiğim araştırma süreci bir anlamda Tire ve Nazilli pazar ağının tarihi olarak da düşünülebilir. Montaj ve montaj-haritalama bu süreçte çeşitli zamanları bir arada kavramak, olayların ya da paydaşların ilişkilerini açığa çıkarmak ve çeşitli mecraları bir araya getirip anlamak ve anlatılandırmak açısından imkânlı bir araç olmaktadır.

Tire ve Nazilli pazarlarında her bir aşamada bir arada kullandığım bu üç lensle kavram setinin araştırmasını yaparken kavrayış ve gösterme yöntemleri olarak mimarlık kültürünün içerisinden araçlara başvuruyorum.

3.2 Keşif ve Gösterme Yöntemlerinde Araçlar

Bu noktaya kadar üretilen yaklaşım süreci, Tire ve Nazilli gibi gıda sistemleri üzerinden ele alınan bir yapıyı, aygıtları çoğaltarak bir anlama ve kavrama öneri olarak özetlenebilir. Tezin metodolojisinin oluşturan bir diğer kanal olan araçlar ile de Tire ve Nazilli pazar ağlarını mekânsal, tarihsel ve mikro sosyolojik süreçleri boyunca söküme uğratıp yeniden anlatılandırıyorum. Tezin önerdiği 'ağsal düşünme' modelini literatürdeki diğer bakışlardan ayıran da mimarlığın anlama ve anlatma yöntemlerini pazar ağları üzerinde kullanıyor oluşumdur. Mercek altına aldığım Tire ve Nazilli pazar ağlarını anlama ve anlatmada başvurduğum 'montaj' ve 'haritalama'

yöntemlerinin çoğullaşarak ve melezleşerek daha devingen hale gelerek daha faydalı olacaktır. Zira pazar gibi çoğul ve devingen bir sitem sistem ancak ve ancak yine benzer yapıda bir araç kiti ile ele alınabilir. Hedefim, üç lensin bir aradalığı ile oluşturduğum bakışla birlikte araçların da çeşitli paydaşlıkların ilikiselliği ile heterarşik bir yapıda olmasıdır. Bu sebeple fotoğrafla çizim, harita ile fotoğraf, sayısal olanla sözel olanın bir arada-bütünleşik anlatıları, daha açık bir tabirle montajları denenmiştir. Bu sebeple günümüzde mimarlık ve tasarım araştırmalarının sıklıkla başvurduğu montajı, çoğaltan ve melezleşmelere imkân veren yapısı ile bu araştırmada başat bir yöntem olarak görüyorum.

Pazar ağının akışlarını keşfetmek ve anlatılandırmak için gerek montaj gerekse haritalama sürecinde boşluklar yaratma[56], eşzamanlılaştırma[57], katmanlılaştırma[58], hiyerarşisizleştime[59] ve çoğul ölçeklilik[60] (Batuk, 2019) ve çok kaçışlılık gibi taktiklere başvuruyorum. Tire ve Nazilli pazarlarında araştırmalarım boyunca biriktirdiğim nitel ve nicel, sözel ve görsel malzemeyi ve saha ile ilgili mevcut literatürü montaj, haritalar ile yeniden anlatılandırarak pazaryeri, bahçe-tarla, havza ve yoldaki süreçlerde pazarların ağsal yapısal durumlarını anlama ve anlatmaya çalışıyor, bu sayede 'ağsal düşünme' biçimini tasarlıyorum. Her iki aracı detaylı tartışacağım bu bölümde aynı zamanda bu araçların bakışlarla ilişkisini de anlatıyorum.

Bakış aygıtlarını çoğaltarak karmaşık bir sistemi anlamaya ve anlatmaya çalışırken araçlar ön plana çıkar. Tezin metodolojisi 'ağsal düşünme' yi literatürdeki diğer pazar, gıda, ağ ve altyapı çalışmalarından ayıran yaklaşım ise araçlarla belirginleşmektedir. Mimarlık ve tasarım kültürünü anlama ve anlatma yöntemlerinin pazar ağlarının heterarşik süreçlerinin keşfi için üzerinde kullanıyorum. Bu süreçte başvurduğum

---

[56] Aybike Batuk (2019), imgede boşluklar üreten eksiltmelerin yapılmasını, öznenin hayal gücünü tetikleyen durumlar olarak işaret eder ve boşluklar yaratmanın onu özneye açan bir etki yarattığını ifade eder ve ekler: "Teknik olarak fotoğrafik bir imgenin içine çizgisel ifadelerin kolajlanması, tasarlanan mekânı imajinatif etkisini koruyarak özneye aktarır. Çünkü çizgisellik esnek ve öznel yargılara karşı geçirgen bir ortam üretir."

[57] Batuk'a göre eşamanlı bir anlatılandırma, yaşantı özne arasındaki duyumsamayı ortaya çıkaran bir yaklaşımdır. Eşzamanlılığı "Ardışık anlarda görülebilecek parçaların bir araya gelerek yeni anlamlar ürettiği" bir taktik olarak tanımlar (Batuk, 2019). Zamana bağlı akış halinde olanın anlatısı ile o akışa dahil olmak mümkün olabilir.

[58] Batuk'a göre imgenin katmanlarla üretimi, görünen imge parçalarının bir aradalığı üzerinden gizli kalmış-görünmeyeni üreten bir taktiktir. Çeşitli zamanlardan ve-veya ortamlardan koparılarak bir araya gelen ögelerin içinde gömülü bilgilerin kısmen eriyerek yeni bir anlatı üretmek için hibritleşmesidir (Batuk, 2019).

[59] Bütünleşik bir anlatıyı oluşturan paydaşların birbiri içinde eriyerek hiyerarşisiz bir kavrama ve anlatılandırma üretilmesidir.

[60] Çeşitli ölçeklerden paydaşların bir aradalığı.

‘montaj’ ve ‘haritalama’ yöntemleri, müşterek örülen bir ağa gibi devingen, çoğul ve heterarşik anlatılara olanak vermektedir. Lenslerden oluşan bakış ve araçlar birbirlerini karşılıklı olarak beslemektedir. Sahada kaydedilen ya da literatürde bulunan harita, çizim, fotoğraf, video gibi görsel, sözel, sayısal ve yazılı mecraların anlaşılması ve yeniden anlatılandırılması sürecinde montaj ve haritalama ön plana çıkmaktadır.

3.2.1 Montaj

Montaj, mimarlık ve tasarım kültüründe bir temsil ve araştırma aracı olarak sıkça karşımıza çıkmaktadır. Zaman, mekân ve farklı mecralar arasında kurduğu çoğul katmanlı ve ilişkisel dili sayesinde pazar gibi çoğul varlıklar atmosferinin kendi kendine organize etme süreçlerini keşfetmeye olanak verir. Bu sebeple çoğul zamanlarda ve mekânlardaki devinim halinde olan paydaşların arasında heterarşik ilişkilenmeyi kavrayabilmek için kritiktir. Sürekli bir devinim halinde olan Tire ve Nazilli pazar ağlarında heterarşik ilişkilenmeleri anlamak ve anlatmak için sahada mekân, mikro sosyoloji ve tarih lensleri kavram setini araştırırken yaptığım keşifleri, montaj ile strüktüre ederek yeni anlatılar oluşturmayı ve bu bağlamda hem keşfedip hem de keşiflerimi aktarmayı hedefliyorum. Peki katmanlar nelerdir? Nelere göre bir araya gelirler? Zaman ve mekân bir katman olduğu gibi varlıklar da birer katmandır. Yapısal olarak bakılırsa renk, çizgi, fotoğraf, çizim veya harita bir katmandır ve tüm bunları bir araya getiren ise kurdukları ilişkiler ağıdır.

Montaj, iki şeyin üst üste binmesiyle o şeyler arasındaki ilişkiyi deşifre etmekle birlikte o ilişkileri kullanarak bir bütün oluşturmaya ilişkindir. Deleuze (2001) montajı akışlarla ilişkilendirir ve uyuşumlarla, kesmelerle ve uyuşumsuzluklarla bütünün belirlenmesi olarak tanımlar. Montajın zamanla ilgisi vardır. Montajlanan anlatılar, ilki biterek diğeri başlayan kesmeler ile yeni bir anlatı kurmaktan çok artık her iki anlatıya da ait olmayan bir bağlam içerisinde birbirlerine bağlanırlar, iç içe geçer ve birbirlerine dolaşırlar (Hiz, 2020). Farklı zamanları bir araya getiren, kronolojik olmayan ve irrasyonel kesmeler ile oluşan bağlarla oluşan, fotoğraf, metin, çizim gibi farklı mecraların ve akışların hibritleşmesine olanak veren tek bir aşkın bütüne ya da merkeze götürmeyen, dağıtan, yayan, niteliği sayesinde (Deleuze, 2001) montaj, tezin ağsal yapısal keşifleri için hayati hale gelir.

Araştırma sürecinde çeşitli zamanlarda kaydettiğim ve arşivlerden eriştiğim görseller ve çizimler ile ürettiğim montajlarla hedefim, ilki biterek diğeri başlayan anlarla yeni bir anlatı kurmaktan ziyade bu anların ve eylemlerin birbirleriyle içi içe geçen, dağıtık, dolaşık ve heterarşik ilişkilerini anladığım ve anlattığım yeni bir bağlam önermektir. Böylece hiyerarşik düzenin inşa ettiği doğa-insan, insan-bitki, köy-kent gibi ikilikleri aşarak bunların bütünleşik varlık hallerini keşfedip ortaya sermeyi hedefliyorum.

Montajları üretirken de belirli taktiklere başvuruyorum. Boşluklar yaratma taktiğini kullanılarak pazaryerindeki tezgâh, sokak ve meydanlarda ve kısmen de yoldaki keşiflerle biriktirdiğim görsel kayıtlar üzerinde boşluklar yaratıp çizimlerle tamamlayarak mekânsal ve bazen de de mikro sosyolojik akışları yeniden oluşturuyorum. Olay örgüsü boyunca paydaşlarının ilişkilerini ve hayat akışlarını araştırdığım ve temsil ettiğim bu montajlarda pazar strüktürleri, binalar, patikalar ve sokaklar gibi farklı zamansallıkları ve yeğinlikleri olan yapıların ilişkilerini keşfediyor ve anlatılandırıyorum. Heterarşiyi işaret eden dönüştürüm, dolaşık ve hemhâl kavramları bu taktikle keşfedilmektedir. Örneğin Şekil 3.3 'deki montajda sokak, üretici, bitki, mesken ve tezgâh gibi paydaşların mekânsal örüntüsünün nasıl oluştuğun, mekân ve paydaşların müşterekleşmesi ile dönüştürüm süreçlerinin araştırması yapıyorum.

Şekil 3.3 : Boşluklar yaratma (Tan, 2020).

Eşzamanlılaştırma ve hiyerarşisizleştirme taktiği ile pazaryeri ziyaretlerim boyunca pazarın kurulduğu ve kurulmadığı günlerde kaydettiğim görseller ve araştırma sahasının tarihsel süreçlerini açıklayan metinlerden topladığım görsel ve anlatılarla

oluşturduğum bu montajlarla, mekân ve nadiren tarih lensleri ile izini üsrdüğüm süreçleri ve keşfettiklerimi anlatılandırıyorum. Bu taktiklerin hibrit kullanımı da denediğim bu montajlarla pazaryeri ve havzadaki süreçlere odaklanıyorum. Örneğin Şekil 3.4 'deki montaj, hibritleşmenin ürünüdür. İlk görselde pazar kurulmayan bir günde Tire'de bir sokak görürüz. Boşluklar yaratma ve hiyerşisizleştirme taktiği ile üretilen ikinci görselde pazarın kurulduğu günkü ise akış izlenebilir. Mekânsal lens ile üretilen bu iki görselin katmanlaşması ile oluşan üçünce görsel eşzamanlılaştırma taktiğinin bir ürünüdür. Bu taktiklerle tasarladığım montajla hedefim, pazar ağındaki zamansal-mekânsal dönüştürüm, dolaşık ve çarpan süreçleri, var-yok halleri ve paydaşların nasıl birbirlerini tetiklediklerini anlamak ve anlatmaktır.

Şekil 3.4 : Eşzamanlılaştırma ve hiyerarşisizleştirme.

Katmanlılaşma ve çoğul ölçeklilik taktiklerinin hibritleşmesi ile ürettiğim montajlar, mekân, mikro-sosyoloji ve tarih lensi baktığım havza, yol ve bahçe-tarladaki kritik eşiklerle odaklanmaktadır. Bu montajlarla, araştırma sahasının geçmişini araştırdığım çeşitli gezi ve anı yazıları, tez ve süreli yayın metinleri ve bu kaynaklardan topladığım ve sahada kaydettiğim görselleri, çizim, leke hatta harita gibi çeşitli mecralarla bir arada yeniden anlatılandırıyorum. Dönüştürüm, dolaşık ve hemhâl kavramlarını bu taktiklerle ürettiğim montajlarla tartışıyorum. Örneğin Şekil 3.5'deki montaj,

sivrisineklerin, demiryolunun ve suyun beraber Küçük Menderes Havzası'yla bir arada dönüştürüm süreçlerini anlatmaktadır.

Şekil 3.5 : Katmanlılaşma ve çoğul ölçeklilik.

Son olarak da çok kaçışlı montaj taktiği ile bakış noktalarını çoğaltarak ürettiğim montajlar sayesinde fotoğrafın inşa etmeye eğilimli olduğu merkezi hiyerarşik bakış yerine, pazar gibi çoğul, dağıtık ve heterarşik bir yapıyı yine aynı dilde bir mecra ile keşfedip gösteriyorum. Yine hiyerarsisizleştirme, eşzamanlılaştırma ve çoğul ölçeklilik taktikleri ile hibritleşen bu montajlarda, pazaryerindeki mekânsal ve mikro sosyolojik süreçlere odaklanıyorum. Araştırma boyunca kaydettiğim görselleri kullandığım bu montajlar ile hedefim, ağsal yapının dinamik ve akışkan olay-mekân ilişkisini açığa çıkarmaktır. Her denemede kendi formunu bulan ya da Şekil 3.6'daki gibi bir ızgara sistemle organize olan bu anlatılarla hedefim, heterarşik ilişkiselliği araştırırken, 'olay' la 'mekân' ın ve 'varlıklar' arasındaki ilişkilerinin dolaşık ve çarpan süreçlerini keşfetmek ve göstermektir.

Şekil 3.6 : Çok kaçışlılık.

3.2.2 Haritalama

"Haritalar, üzerinde yaşadığımız ve birer öznesi hâline geldiğimiz dünyalar için olasılık koşullarını ortaya koyar" (Pickles, 2011; aktaran Ceylan, 2013).

Montajla biriktirdiğim görseller üzerinden kurduğum araştırma ve temsil yaklaşımı, haritalamanın çoklu, nicel, nitel ve devingen bilginin bir arada işlenmesine olanak veren özelliği ile tamamlanmaktadır. Tire ve Nazilli pazar ağlarında sahada yaptığım görüşmeler, deneyim ve gözlemlerimle topladığım bilgiyi, bölgeye dair coğrafi, atmosferik ve biyolojik veriler ile kişisel arşivlerle yoğurduğum bir yöntem olarak haritalama -uzun yıllar boyunca hiyerarşik düzenin aracı olarak haritaya rağmen- heterarşik olanı kavramak ve ağsal düşünmek için imkânlı bir araç olarak belirmektedir. Bunun sebebi haritalamanın hiyerarşik düşüncenin merkeziyetçi inşaları yerine yeni bağlantılar önermesi, farklı bağlantılara da açık olması ve doğrusal sistemlerdeki gibi tek bir başlangıç, ve tek izlenecek yol yerine, farklı başlangıçlar ve kişisel yollara imkân sağlamasıdır (Deleuze and Guattari, 1987). Ağsal düşünmeyi oluşturmak için çoğul lenslerle hibrit anlatıların ve 'yer' in gerekliliğini göstermeyi hedeflediğim bu tezde haritalama önemli bir araç olarak belirir. Nitekim Uz ve Pınar'ın (2020) altını çizdiği üzere nesnel ve tekil bir bilgi olarak yeri temsil etmek, yerin yaşamını ve çoklu kavrayışını yok etme tehlikesi barındırır. Haritalamanın yer ve mimarlık arasında alternatif ilişkiler kurma imkânını işaret eden Şenel (2019), devingen olanın haritalama gibi yine devingen bir yöntemle araştırılabileceğini ifade eder.

İlişkileri hiyerarşik bir bakışla katı, durağan bir biçimde inşa eden tekil bilgi oluşturan haritaya[61] eleştirel bir yaklaşımla beliren haritalama, bakanın ve baktığı konumun yerinin bilgisini dönüştürdüğünün ve bu bilginin çoklu olduğunun görülmesini sağlar (Diprose and Ferrell, 1991). Optiğin kartografi üzerinde hükmünün haritacılığı tamamen bozduğunun altını çizen Latour (2017), optiğin tiranlığı ile inşa edilmiş

[61] Batı dünyasının araçsallaştırdığı ve kanonik yapıların inşasını tetikleyen bir yöntem olarak haritalanın evrimine baktığımızda, haritayı sadece fiziksel coğrafyanın çizgi- renk gibi kodlarla kaydedilmesi olarak düşünemeyeceğimizi görürüz, harita aynı zamanda bir keşfetme, üretim ve daha da önemlisi manipülasyon aracı olarak kullanılmıştır. Ceylan (2013), batı dünyasının mevcudiyetinin temelinde haritalamanın olduğunun, nitekim batı düşüncesinin harita mantığı ile özdeş olduğunun ve Batı'nın gezegenin yüzeyini bir takım kodlarla inşa edip, silip, yeniden inşa edip üzerindeki tüm varlıkların yaşamlarını da şekillendirmeye eğiliminin altını çizmektedir; "…dolayısıyla varlığı, dünyayı, yaşamı sürekli olarak yeniden sunmakta, arz veya takdim etmekte, [geçici olarak] orijinallerin yerine geçen, onlara benzeyen, onları örnekleyen üretimler ortaya koymaktadır. Bu çizimleri yaparken varlığı, dünyayı, yaşamı -hiçbir zaman tam anlamıyla nesnelliğe ulaşamayan, dolayısıyla varlığı, dünyayı, yaşamı insanın katılımıyla, onların temsilleriyle birlikte temsil eden, bu nedenle asla gerçekliği temsil etmeyen, ancak ona eklemlenen- soyut bir işâret diline çevirmekte, genellikle benzeşimden uzak simgelerde şifrelemesine [kodlama] rağmen doğalmış gibi göstermeye çalıştığı bir gösterge sistemine aktarmakta, daha sonra bu dilin işâretlerini bozmakta ve her şeyi yeniden şifrelemektedir."

hiyerarşik harita olgusunu aşmak için haritalamayı önerir. Haritalamanın, -öklidyen değil- bir toplumsal ara yüz olarak ve topolojik ilişkilerle düşünmekle mümkün olduğunu ifade eder. Zira David Harvey (1992), harita mantığının nokta ve çizgi gibi semboller ve kodlardan ziyade kavramlarda yattığını, salt nesnelerin coğrafyasının değil, ancak uzamın coğrafyasını da çözmeye yarayan bir kavramsal kit ile haritalamanın mümkün olabileceğinin altını çizmektedir. Haritalamanın bu imkanları, bu tezde onu öznel deneyimler ve çoğul bakışlarla ve bir kavram seti ile ilişkisel bir araç olarak kullanmama olanak vermektedir.

Deleuze ve Guattari (1987), şeyler arasında her zaman birinden diğerine götüren sonsuz bağlantıları kuran rizomik yapıda bir harita mantığı önermektedir. Açık sistem olan ve bu sistemin bütün boyutları içinde bağlantı kurulabilen, sökülebilen ve her türden montaja uyarlanabilir olan bu haritayı bir süreç ve-veya hibrit bir anlatı olarak tanımlamaktadırlar. Statik hiyerarşik ve baskıcı ağaç metaforunun tersine, birçok katmanla, heterarşik ve çok sesli bu köksap haritada kurulan bağlantılar her zaman için birinden diğerine götüren sonsuz ve iptal edilip değiştirilebilir olan yatay ilişkiselliklerdir. Rizom düşüncesi ile önerdikleri bu harita mantığı, çoğul okumaların, değişken ne karmaşık kombinasyonların ortaya bir mecrayı ifade eder (Alanyalı Aral, 2018). Bu araştırmada, optiğin tiranlığını aşan (Latour, 2017), nesnel kodlardan ziyade kavramlarla oluşan (Harvey, 1992) çok katmanlı, çoğul ve devingen (Deleuze and Guattari, 1987) haliyle heterarşik, hibritleşebilen ve karşılaşmaların ve alternatif ilişkilen kurulmasına olanak sağlayarak Tire ve Nazilli pazarları üzerinden ağsal düşünmeyi çerçevelememe olanak sağlayacak bir haritalama yöntemini benimsiyorum. Sahadaki deneyimlerim gibi öznel eylemlerle oluşan, akışkan ve minör anlatılarla örülen ve montaj mantığının da sürece sızdığı heterarşik bir kavrayış ve ifade aracı olan haritalama ile çeşitli zamanların, varlık ve mekânların bir arada ağsal anlatısını oluşturmayı hedefliyorum.

Özellikle mekân ve mikro sosyoloji lensleriyle bakışta sıkça başvurduğum haritalamadan, havza ve yoldaki tarihsel süreçlerin araştırması için de faydalanıyorum. Bu süreçte Copernicus Land Monitoring System, Open Street Map, Instagram: #pazaryerinden ve #frommarketplace, Google Earth, Google Timeline, Landlook Land Monitoring, Meteoroloji Genel Müdürlüğü (MGM) ve TUİK gibi veri toplama ve biriktirme arayüzlerinin yanı sıra, pazaryerindeki görüşmelerin ve görgül süreçlerin ürünleri ağsal haritalama için bir araya gelerek bir bilgi setine dönüşmüştür. GIS,

Adobe Photoshop ve Adobe Illustrator ile haritalar ürettiğim bu araştırmada haritalama, çoğul paydaşlı ve katmanlı ve yine birden çok taktikle ilerleyen bir süreç olarak belirir.

İlki, Şekil 3.7'de bir örneği görülen ağsal yayılım haritalaması, pazaryerinde elimizde tuttuğumuz elmanın ya da bir ot türünün serüvenini öğrenmek için pazaryeri ve halde yapılan görüşmeler boyunca biriken sözel verinin ifadesidir. Bu taktikle, pazarın coğrafyasını ve ağsal altyapısal tonunun yaratım süreçlerini anlamak ve anlatmak mümkün olmaktadır. 'Pazaryerinden/Frommarketplace' araştırması sürecinde GIS ortamında üretilen bu haritalar, Tire ve Nazilli pazaryerlerindeki müstahsillerle yapılmış yarı yapılandırılmış görüşmelerle elde edilen sözel verinin, coğrafi veri ile ilişkili olarak anlatılandırılması olarak özetlenebilir[62].

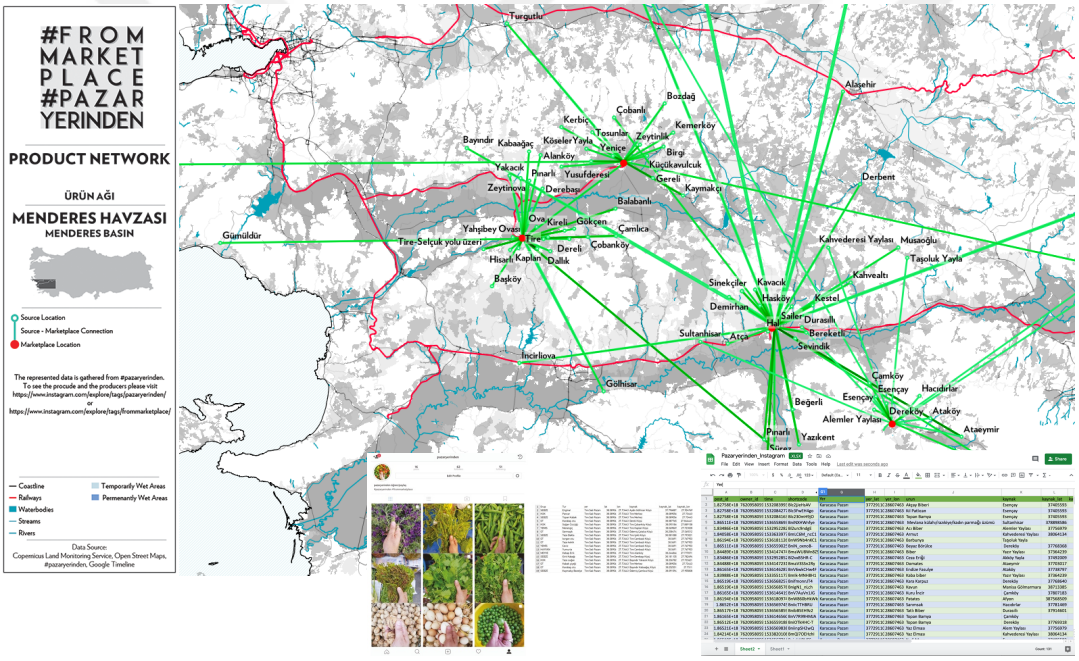

Şekil 3.7 : Sözel verinin haritalaması (Tan, 2020, 2021).

İkincisi, Şekil 3.8'de bir örneği görülen formasyon haritalamalarıdır. Bir kısmı 'Pazaryerinden/Frommarketplace' araştırması sürecinde Copernicus Land Monitoring

[62] Bu görüşmelerde tezgâhındaki valıkların kimliğine, nereden geldiğine ve kim tarafından yetiştirildiğine dair sorular sorarak ve bununların cevaplarını imgelerle kaydettim. Araştırmanın ilk evrelerinde yapılan bu haritalar sayesinde pazar ağındaki varlıkların akışına, dağılımına ve bunların coğrafya ile ilişkisini dair bir kavrayış geliştirmiş oldum. Zamanla ilişkinin endirekt olduğu ve pazar ağının Menderes'teki dönüştürücü süreçlerine odaklanan bu haritalama yöntemi araştırmanın ileriki aşamalarında gerçekliştireceğim diğer haritalara ön ayak olmuştur. Bu yöntem, görüşemelerle elde ettiğim sözel veri seti ile yer görüntüleme ara yüzlerinden gelen görsel veri setinin hibritleşmesini sağlayarak zemin, su, fauna ve flora ile pazar ağının kurduğu ilişkiyi araştırmama da olanak verir.

System, Open Street Map, Landlook Land Monitoring arayüzleri kullanılarak GIS ortamında üretilen, bir kısmı da bölgeye dair literatür taramasında toplanan verilerle manuel olarak gerçekleştirdiğim bu haritalama sürecinde pazaryeri, havza ve yoldaki su, bitki, hayvan ve insan gibi çeşitli varlıkların mikro sosyolojik, tarih ve mekân lensi ile akışlarını mercek altına alıyorum. Bu yöntemle dolaşık, dönüştürüm, hemhâl ve çarpandan oluşan dörtlü kavram setini pazar ağının paydaş mekânlarında bütün lenslerle arayabiliyorum. Bu, tüm haritalama yöntemleri içerisinde, çeşitli anlatıların tasarımına imkân vermesinden ötür tezde en sık başvurduğum yöntemdir.

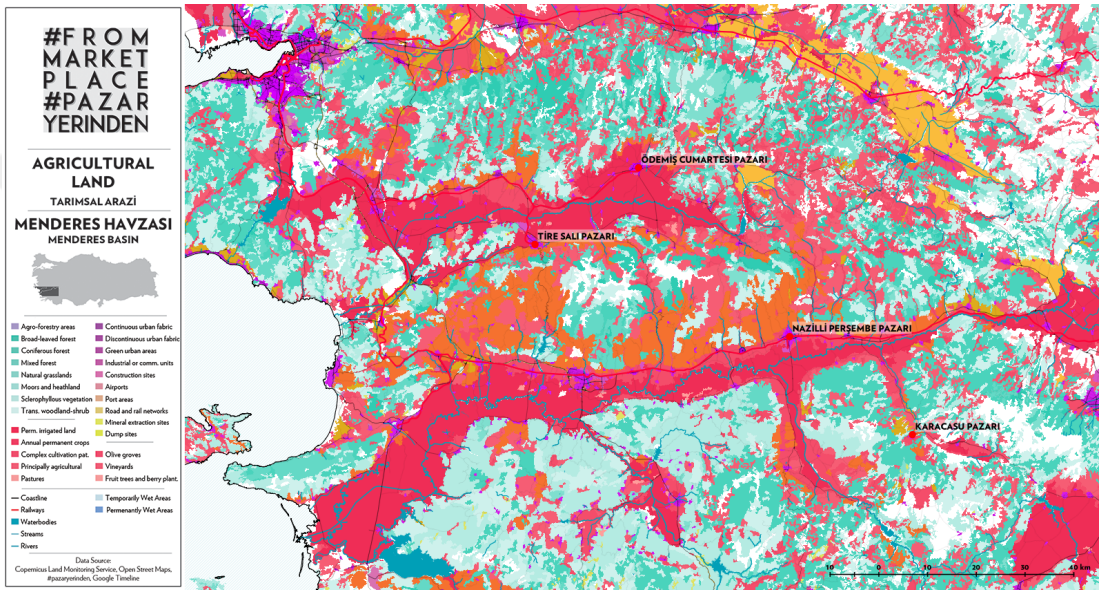

Şekil 3.8 : Formasyon haritalama (Tan, 2020, 2021).

Şekil 3.9'da örneği görülen bir diğer yöntem ise, zamanın direk paydaş olduğu çok katmanlı, dinamik haritalama sürecini içermektedir. Her iki pazar ağında da domates, patlıcan ya da mantar gibi bir varlığın aktör olduğu bu yöntemlee, bu varlığın kendi zamansal döngüleri içerisindeki serüvenine, bulunduğu yer, su, yol ve iklimle ilişkisine ve pazar ağı boyunca yolculuğuna odaklanmak mümkündür. Mikro-sosyoloji ve mekân lens için imkânlı bir araç olarak öne çıkmaktadır. Halde ve pazaryerinde yaptığım görüşmeler neticesinde elde ettiğim veri seti ile, MGM, TÜİK' deki iklimsel istatistikleri ve literatür taramasını bir araya getirerek oluşturduğum bu haritalar, coğrafi paydaşları ve deneyimleri belirli bir zaman aralığı içerisinde bir araya getiren pazar ağında havza ve yolda çarpan ve dolaşık halleri araştırmama olanak tanır.

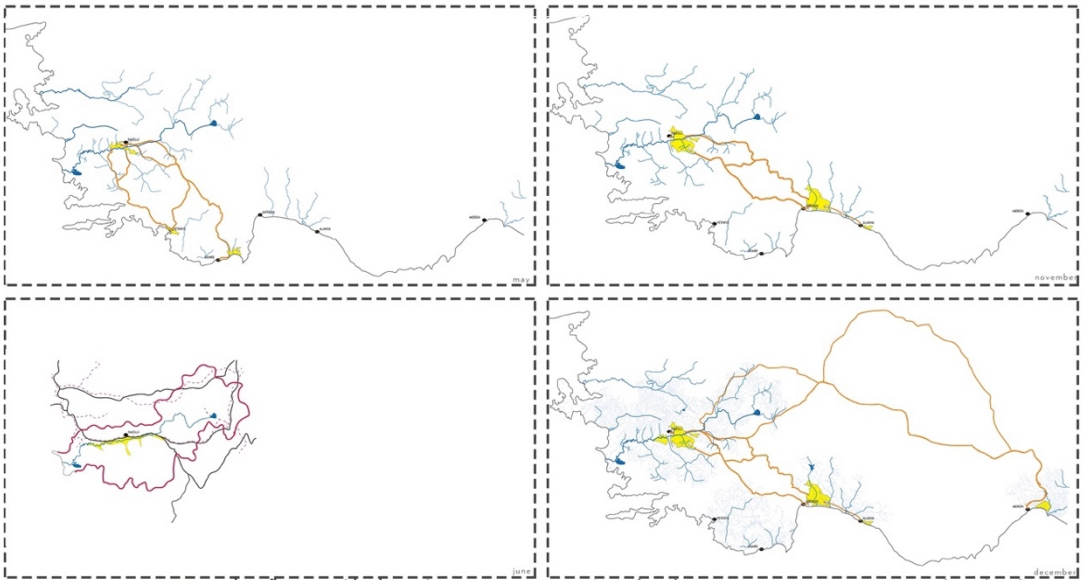

Şekil 3.9 : Zaman-ağ haritalama.

Son olarak da deneyimlerin, görsel birikimlerini sayısal ve sözel veriler ile bir arada işleyebilmek için haritanın farklı mecralar ile montajlanabilir olma özelliğinden faydalanıyorum. Mekân, mikro-sosyoloji ve tarih lensleriyle pazar ağnı kendi zamansallığı içinde kavramaya ve anlatmaya çalıştığım montaj-haritalar, pazaryerinde ve bahçe/tarlada yaptığım gözlem ve deneyimlere, çeşitli paydaşlarla geliştirğim diyaloglara dayanmaktadır. Şekil 3.10'da örneği görülen montaj-haritalamayla, imaj, harita, ortagonal çizim gibi çeşitli mecraların hibrit anlatısını oluşturarak, tarladan pazaryerine olan serüveni ölçekler arası ve çeşitli varlıkların pozisyonundan mercek altına alabiliyorum. Hibrit ve katmanlı yapısı sayesinde montaj-haritalar, ağın sürekli akan, dinamik yapısı boyunca, dolaşık, dönüştürüm, hemhâl ve çarpan kavramlarını anlamak ve anlatılandırmak için imkânlı yapılar olarak belirmektedir.

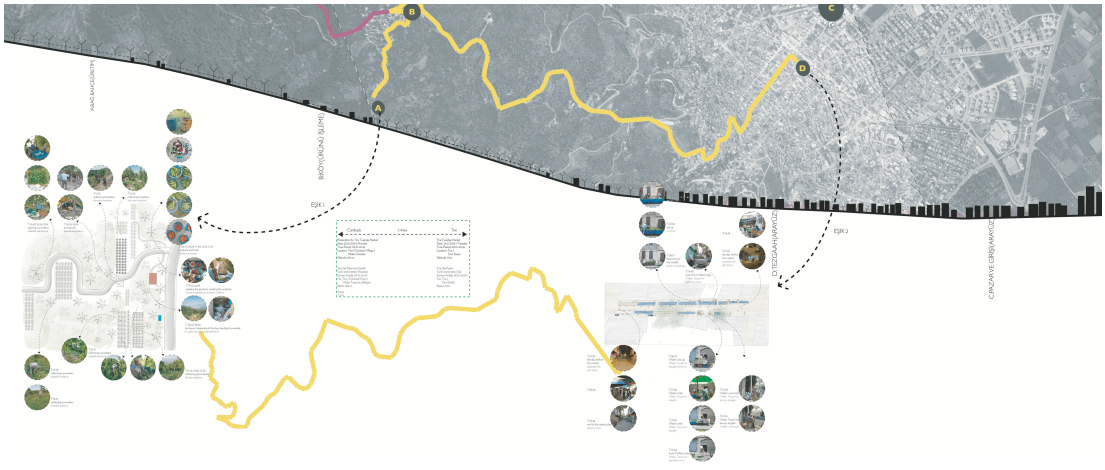

Şekil 3.10 : Montaj- haritalama.

Saha araştırması boyunca pazaryerinde, halde ve tarla-bahçede gerçekleştirdiğim görüşme ve gözlemlerle elde ettiğim bilgiler, istatistikler ve kaydettiğim görsellerle birlikte, ağda topolojik ilişkileri araştırdığım bu süreçte haritalar, montaj tekniği ile bir arada palimpsest bir araca dönüşmüştür. Bu araştırmada haritalamayı, ölçekler ve varlıklar arası ilişkileri ve akışları kavrama ve temsile olanak veren, pek çok farklı paydaşın akışlarının ilişkiseliklerinin araştırılıp gösterildiği devingen, ağsal anlatılar olarak kullanıyorum.

3.3 Epilog: Tire ve Nazilli Pazarlarında Ağsal Keşifler ve Paydaşlar

Modernizasyon süreçleri, neoliberal tarım politikaları, küresel ticari yapılanmalar ve sermayenin baskısı, hal ve mono kültür sistemler aracılığıyla hiyerarşik yaptırımlar ve baskılar içerisinde Tire ve Nazilli pazarları nerede dururlar? Tire ve Nazilli pazarlarının ortaklaştıkları ve farklılaştıkları durumlar vardır. Her iki pazar da çoğul üretici paydaşlarca tetiklenmiş olmalarına rağmen Tire'nin çoğulluğunu ve heterarşik karakterini sürdürdüğü, Nazilli'nin ise merkezileşme ve hiyerarşi eğiliminde olduğu anlaşılıyor. Her iki pazar da iktidarların merkeziyetçi ve hiyerarşik bakışı tarafından benzer normlaştırma ve nesnelleştirme süreçlerine tabi tutulmuş olsalar da bugün Tire Pazarı heterarşik yapısını sürdürmekteyken Nazilli Pazarı nasıl hiyerarşiye daha eğilimli hale gelmiştir? Ancak yine de her şeye rağmen Nazilli Pazarı'nda heterarşik mevcudiyetin izin sürmek nasıl mümkün olur?

Bu metodoloji ile tüm bu soruların cevaplarını araştırılmaktadır. Metodolojinin uygulaması olan bir sonraki bölümde bu soruların cevaplarını, pazarları oluşturan yüzlerce paydaş içerisinden mekânsal kritik akışlarda arıyorum: pazaryeri, bahçe/tarla havza ve yol. Saha araştırması boyunca süreçlerine dahil olduğum ve her iki pazarın yapısını bütüncül olarak kavramama olanak veren bu paydaşların içerisinde akan tezgâh, bitki, orman, ağaç, ot, çiftçi, sokak, tüccar, sera, virüs gibi her biri kendi yeğinliğinde çeşitli varlıklarla pazarın müşterek yaratım süreçlerine odaklanıyorum. Her iki pazar evrenine gerçekleştirdiğim ziyaretleri bu mekânsal eşikler bağlamında tartışıyor olmamın ve en önemlisi tüm bu tartışmaya pazaryerinden başlıyor olmamın sebebide, Şekil 3.11 ve Şekil 3.12'de görülen katmanlaştıkça katmansızlaşan paydaşlıklar arasındaki ilişkisellikleri bu akışların bütünleşik anlatısı üzerinden kavrama imkânlarıdır.

Şekil 3.11 : Tire Pazaryeri (Tan, 2020).

Şekil 3.12 : Nazilli Pazaryeri (Tan, 2020).

Paydaşlar: Pazaryeri, Bahçe/Tarla, Havza, Yol

Bir pazar ağının elma, mantar, tezgâh, halat, sokak, insan, keçi, dam, taş bir duvar, bostan gibi çeşitli yeğinliklerde canlı ve her biri kendine özgü hayatiyeti olan onlarca paydaşı vardır. Her bir paydaşla etkileşime geçtikçe yeni anlatılara ve yeni paydaşlara içkin oluruz. Böylesi bir çoğulluk haliyle karşılaşma mekânları olan *'pazaryeri,*

bahçe/tarla, havza, yol' ise bu tez için pazarın serüvenine katıldığım hayati paydaşlardır. Kentsel ya da kırsal ayrımı yapmaksızın bütünlüklü bir kavrayış sağlayabilmek adına bu dört paydaş üzerinden pazar ağındaki heterarşik ilişkilenmeleri araştırıyorum;

Pazaryeri: William Cronon (2009), kentlerin mübadele ilişkileri sebebiyle, birer pazar ağı ile doğduğunu ifade eder. Kent ve kasabaların sokak ve meydanlarında gezinen, kalıcı mekâna sirayet eden günü birlik geçici strüktürlerden oluşan pazaryeri, tasarlanma ve kurulma bilgilerinin yanı sıra gündelik hayat deneyimlerinin üretildiği ve biriktirildiği bir mekândır. Üst örtü ve tezgâhlardan oluşan geçici strüktürel sistemleri sayesinde içerdiklerini en iyi sergileyecek şekilde oluşturma zanaatını yüzlerce yıllık deneyimler boyunca edinen pazarın müstahsil paydaşları, Anadolu'nun birçok yerinde tarımsal üretim ve toplayıcılık bilgisini de üretir. Bu bağlamda pazaryerini mercek altına almak, pazar ağındaki akışları, mekân tasarım ve kurulum süreçlerini kavrayabilmek, bu üretken sisteme katkıda bulunmak için kritiktir. Zira bu saha araştırmasında bütün soruları tetikleyen ve ötesine gitmemi sağlayan pazar ağıyla ilk karşılaşma mecram pazaryeridir. Paydaşlarıyla birlikte sürekli bir dönüşüm içinde olan ve dolayısıyla dahil olduğu kentsel mekânı da dönüştüren, pek çok farklı aktivitenin içi içe geçtiği pazaryerleri, gündelik hayata sirayet etmiş ağsal araştırmayı tetikleyen mekânlardır. Tezgâh ve örtüler, sokak ve meydanlar ve kalıcı yapılarla kurulan ilişkiler bağlamında pazaryerini araştırmak, heterarşinin mekânsal ve yaşamsal hallerini anlamak için gereklidir.

Bahçe/tarla: Kentsel mekânla bir arada kurulan pazaryerinde başlayan araştırma süreci, söz gelimi, tezgâh başında elimizde tuttuğumuz elmanın nereden geldiği, nasıl yetiştiği ve nasıl bu tezgâha düştüğünün sorgulanması ile bahçe ve tarlalara taşınır. Bu araştırmada, iki farklı mekânsal ve yaşamsal oluşum olan bahçe ve tarladaki süreçler irdelenir. Farsça 'bağ' kelimesinden türeyen 'bahçe' TDK tarafından *'sebze, meyve, çiçek veya ağaç yetiştirilen yer'* olarak tanımlanırken, Nişanyan Sözlüğü'ne göre kökeni Eski Türkçe olan 'tarla' kelimesi *'ekin ekmek, tohum saçmak'* eyleminden türemiştir ve TDK'ya göre de *'tarıma elverişli olan, sınırlı ve belirli toprak parçası'* anlamına gelmektedir. Bahçede yaşamsal ve mekânsal sınırlar daha bulanıkken, tarlada daha nettir. Özellikle Anadolu'da tarla, on dokuzuncu yüzyıl itibariyle modernite projeleri ile ölçeği büyümüş, tek türe ve makineye odaklı standardize edilmiş insan merkezli bir mekânsallaşma sürecine girerek dönemin periyodik

yayınlarına da konu olmuştur (Hiz, 2020). Öte yandan Küçük Menderes Havzası'nda tarımsal örüntünün yaklaşık %71'i 0-19 dönümlük bahçeler oluştururken(Yoldaş, 2011), Büyük Menderes Havzası'nda 0-20 dönümlük bahçelerin yaklaşık %40 oranında olması (Deniz, 2013) bahçeyi ayrıca ele almayı gerektirir. Zira bahçe, çoğul ve yeni ihtimallere gebe haliyle kolektif bir mekân olmaya daha yatkın gözükmektedir. Bölgede, topografya, flora ve faunayla hemhâl oluşan bahçeler çoğunlukla makinelerin sirayet etmediği, birden çok türün yetiştiği veya yetiştirildiği alanlar olarak belirir

Havza: TDK havzayı 'bölge' ve 'dağ veya tepelerle sınırlanmış, suları aynı denize, göle veya ırmağa akan bölge' olarak iki şekilde tanımlamaktadır. İktidarın insan merkezli bir lensle kâğıt üzerinde sınırlar çizerek belirlediği değil, doğal formasyonlarla ilişkisel oluşmuş bölgeler olan havzaları, bu tezde pazar ağının yayıldığı, hemhâl olduğu ve dolaşıklaşarak birbirlerini şekillendirdikleri kavramsal bölgeler olarak tanımlıyorum. Havza, pazaryerindeki gıdanın coğrafyasıdır. Örneğin Kadıköy Salı Pazarı hal sistemine bağlı olduğu için havzası bütün Anadolu'dur. Bu bağlamda tez içerisinde ele alacağım Küçük Menderes ve Büyük Menderes Havzası'nın da pazar ağıyla birlikte sınırlarını sorgulayarak su kütlelerinin, yerleşim örüntülerinin ve topografya gibi paydaşların mekânsal ve yaşamsal süreçlerine dahil olduğunu savunmaktayım.

Yol: Yol ağları ile pazar ağları arasında dolaşık bir ilişki vardır. Yol örüntüsü gevşedikçe veya kısaldıkça pazar ağı da gevşer ve kısalır. Yol ağlarının gelişmesi ile paralel pazar ağı da gelişir. Carolyn Steel (2008) yolların gıdayı takip etme ve kaynağına kadar izleme imkânı sunduğunu ve pazarın gelişmesine yolların ön ayak olduğunu belirtir. Nihayetinde iletim ağları olmadan pazar ağının varlığından söz etmek zordur. Kentin cadde ve sokaklarından, tarla, köy ve diğer kentler arasında dolanan yol ve patikalara kadar çeşitli hayatiyette iletim mekânın bir arada ördüğü yol ağlarında pazaryerine doğru akan yaşamlar olduğu gibi pazardan başka yönlere akışlar da gerçekleşir. Pazarın toplanma ve dağıtım sistemini anlamak için yol haritasına bakmak yeterlidir. Tarihi güzergahların da bulunduğu her iki araştırma sahasında yol, mübadelenin hareketini ve akışını kavramak için en imkânlı mekân olarak belirir.

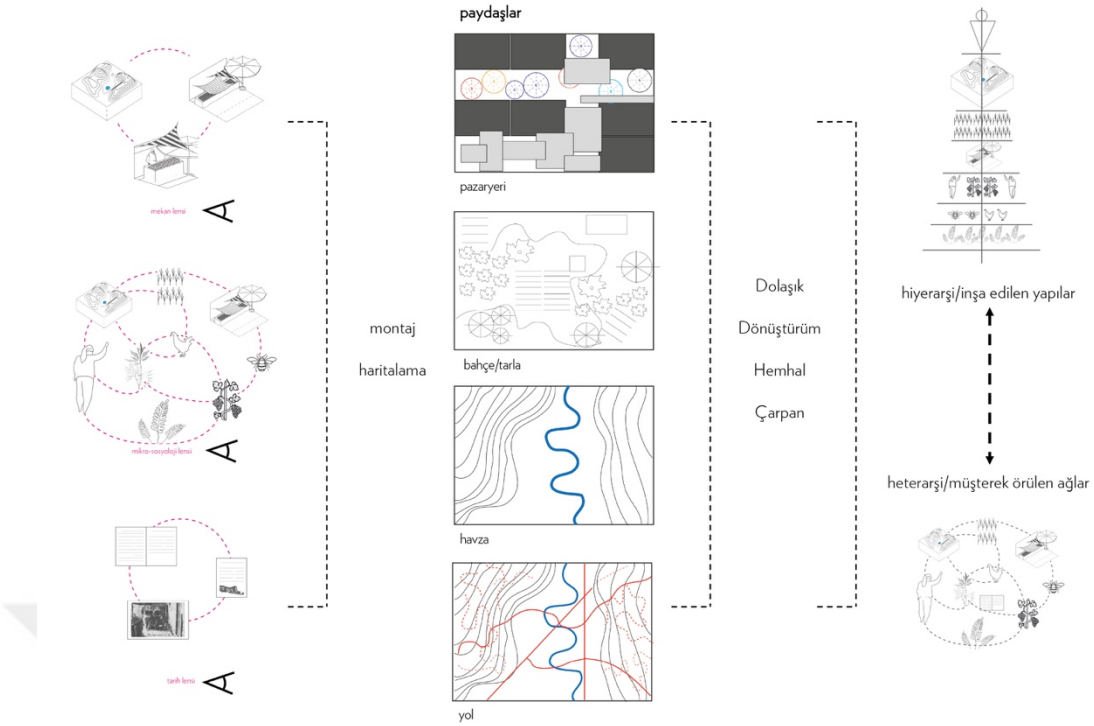

Şekil 3.13 : Metodoloji, saha ve kavram setinin ilişkisi.

Peki metodoloji, saha ve ve kavram seti bir arada nasıl işler? Şekil 3.13'deki diyagram bu sistemi açıklar. Mekân, mikro sosyoloji ve tarih lenslerinden oluşan ilişkisel bir kavrayışla sahanın 'pazaryeri, bahçe/tarla, havza, yol' dan oluşan mekânsal paydaşlarında montaj ve haritalama yöntemi ile heterarşik ve hiyerarşik ilişkilerin izi sürülür. Burada dörtlü kavram seti heterarşik ya da hiyerarşik olma durumunu ya da bu durumların nasıl sürüp nasıl sekteye uğradığını gösterir. Örneğin havzadaki araştırmalarda yapılan haritalamalarda görülür ki bal arısı, basra böceği ve çam ağacının ilişkisinin *dolaşık* hali heterarşiyi işaret eder. Ancak çam ormanlarının yerine mono kültür incirliklerin inşası, bu dolaşık ilişkileri sekteye uğratır; ilişkiler doğrusal, merkezi ve haliyle hiyerarşik hale gelir. Bunu da montajlar üzerinden görmek mümkündür. Bu da bize çoğul paydaşlarla müşterek örülen ağsal bir sistemin heterarşik, insan merkezli ve doğrusal inşa edilen ilişkilerin ise hiyerarşik olduğunu gösterir.

4. TİRE PAZARI'NDA HETERARŞİNİN İZİNİ SÜRMEK

'Tire Pazarı'nın tarih' olarak çerçeveleyebileceğim bu bölümde, yüzlerce yıldır çoğul paydaşlarla müşterek örülen Tire bir pazaryeri olarak ela alınmaktadır. Ağsal altyapısı üzerinden pazar ağının paydaşlarının süreçleri boyunca heterarşinin tarihsel bağlamda izi sürülerek hiyerarşik düzenin sisteme sızma eşiklerinin tartışması yapılmaktadır. Bu bağlamda ana akım hiyerarşik tarih anlatısına alternatif heterarşik bir tarih anlatısı oluşturulmuştur. Varlıkların sürekli göç ettiği 'göçebe' bir mecra olan pazaryerinin tarihsel anlatısından sonra ikinci bölümde ise ağsal yapının heterarşik ilişkilenmesini gösteren haller, dörtlü kavram setinin (dolaşık, dönüştürüm, hemhâl, çarpan) ağın dört mekânsal paydaşı olan 'pazaryeri, bahçe/tarla, havza ve yol' un mekânsal, mikro sosyolojik ve tarihsel süreçlerinde montaj ve haritalama yöntemleri ile araştırılmaktadır. Aynı zamanda hiyerarşik inşaların nasıl gerçekleştiği, heterarşiyi nasıl sekteye uğrattığı da bu araştırma sürecinde görülmektedir.

4.1 Tire Pazarı'nın Tarihsel Anlatısı: Kritik Eşikler, Mekânlar, Varlıklar

Tire Pazarı'nın bulunduğu Küçük Menderes Havzası, Türkiye'nin batısında Gediz ve Büyük Menderes havzaları arasında kalan Küçük Menderes Nehri su ağının Ege Denizi'yle kavuştuğu İzmir ve Kuşadası'nın bir kısmını kapsayan 702.931 hektarlık alanda yer almaktadır (Şekil 1.2)(Küçük Menderes Havza Kirlilik Önleme Eylem Plani, 2016). Coğrafi ve iklimsel formasyonuna bağlı olarak çok farklı türün bir arada yaşadığı çoğul varlıklı bir yapıdadır. Havzada ekim-dikim yapılan alan 290.067 hektar olup, bölgenin yaklaşık %41'ni oluşturmakta, yaşayan halkın % 69'u tarımla uğraşmakta ve yaşamları toprakla hemhâl olmaktadır (Muslu, 2005). Yine çoğul yapıda orman örüntüsü sebebiyle insanlar tarlalarında, bağ ve bahçelerinde çiftçilik yaptıkları gibi, orman ve dağlarda ot ve meyve toplayıcılığı da yapmaktadır. 'Keçi' gibi dağda, 'cambaz' gibi ağaç tepelerinde gezen insanlar, doğayla *dolaşık*, ilişkisel yaşamlar sürmektedirler. Yüzlerce varlığın uzun bir tarihsel süre boyunca birbirleriyle ilişkilenmesi yaşamlar *çoğalmakta* ve öbekleşmeler yani pazaryerleri oluşmaktadır. Bu sebeple Küçük Menderes Havzası çok uzun bir tarihsel süreç boyunca Tire,

Ödemiş, Selçuk, Torbalı, Seferihisar, Alaçatı, Foça, Urla, Bayındır gibi önemli üretici pazarlarına ev sahipliği yapmaktadır (Tan, 2020). Bunlar içinden araştırma sahası olarak seçtiğim Tire Salı Pazarı yüzlerce yıldan beri aynı yerde kurularak halen üretici yoğun ve çoğul paydaşlı yapısını sürdürmektedir.

Tire Pazarı, Küçük Menderes Havzası ile *hemhâl* bir ilişki içinde kurulmaktadır. Güneydeki dağlık alan ile kuzeydeki ova arasında Güme (Küme) Dağı'nın kuzey yamaçlarına yerleşen Tire, Küçük Menderes Nehri'nin genleşme ve büzülme döngüleri ile sürekli bir süreçte dönüşmüş, sivrisineklerin taşıdığı sıtma, ulaşım ağları, isyanlar ve işgaller gibi farklı eşikler ile birikinti konilerinin üst bölümlerinde gelişmeye başlamıştır (Meriç, 1983). Luviler'den Antik Yunan ve Roma'ya, Bizans'tan Aydınoğulları' na, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne çeşitli devletlerin akışına sahne olan Tire Pazarı gerek devletin gerekse ulusal ve küresel sermayenin tahakküm süreçlerine de sahne olduğu bilinmektedir. Bu yüzden de Tire Pazarı'nın yapısını kavramak için 'kritik eşikler' bağlamında tarihsel süreçleri çerçevelemek gereklidir.

Güler Muslu (2005) Tire'nin Antik Çağ'a doğru uzanan bir geçmişe sahip olduğunu, hatta Hatti- Luvilere kadar dayandığını belirtir. İlkçağ boyunca kalelerle zenginleştiği bilenen Tire, Kral Yolu'nun güzergahları boyunca bir mübadele alanı olarak düşünülebilir. Tire'nin bir pazar olarak tarih sahnesinde ortaya çıkışı M.Ö. 500-300 tarihleri arasında Pers, Lidya ve Makedonya zamanlarında olmuştur (Meriç, 1983; Muslu, 2005; Yüksel, 2009). Tire, Efes ve Sardes ticaret yolundaki insan ve insan dışı akışların yoğunlaşması birlikte bu yol üzerinde bir durak olmuş ve farklı varlıkların ilişkisellikleri boyunca mübadelenin yoğunlaşması ile önemli bir pazara dönüşmüştür (Muslu, 2005). Yol boyunca kara ve deniz aşırı seyahat eden tüccarların Tire Pazarı'na gelerek bölgedeki çiftçiler ile etkileşime girmesi ile bağlantılar kurulmuş, bu bağlantılar yeni bağlantılar doğurmuştur. Pazarın *çarpan* yapısına işaret eden bu ilişkilenme döneminde meyve, sebze ve buğday gibi çeşitli biyolojik varlıklar Tire Pazarı'ndan Efes-Sardes arası yol boyunca akmaya başlamıştır. Tire'nin kapalı ve otonom bir yapı olmadığını, aksine çevresiyle ilişkisel bir yapıda ve bir genleşme sürecinde olduğunu Müfid Mansel şu şekilde açıklar;

> "Büyük İskender'in Anadolu'yu işgali sırasında havzada yerleşme merkezleri olarak Tire (Tiral) ve Selçuk yakınında Bülbül ve Panayır dağı kesiminde yer alan Efes şehirleri görülmektedir. Efes, devrin büyük ticaret ve liman şehri iken

> Tire ise, krallığın merkezi ve daha kuzeyde Bozdağların kuzeye bakan yamaçlarının eteğinde bugünkü Salihli kasabası yakınındaki Sart "Sardes" şehri arasında bir geçit ve pazar yeridir. Başka bir deyişle Tire, ovadaki ziraî faaliyetleri idare ederken Efes ise, hem ticari merkez aynı zamanda ihraç ve ithal limanı olarak önem kazanmıştı" (Mansel,1955, s.s.503).

Tire Pazarı ve Küçük Menderes Havzası'nın bir arada tarımla *dönüştüğünün* altını çizen Muslu (2005), bölgede Roma Dönemi' ne ait buluntuların yayılımına ve sayısına bakıldığında pazarın giderek genleştiğini böylece ifade etmiş olur. Bu dönemde pazarın mekânsal ve yaşamsal çeşitliliğini, etrafında yükselen manastırlar, kiliseler, hamam ve çeşitli yerleşme birimlerinden ve Strabon'un (2000) tarif ettiği Güme Dağı'nı donatan üzüm bağlarından anlıyoruz. Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde ise diğer devletlerin tehditleri karşısında savunma gereksiniminin artması ile pazar, etrafında inşa edilen surlarla -yani bir sınır olarak duvarlarla- çevrilerek merkezi ve hiyerarşik örgütlenmeye eğilimli bir yapıya dönüşmüş ve büzülme sürecine girmiştir (Meriç, 1983). Duvarın istisna hali olan iktidar, içeride pazar aracılığı ile tahakküm kurmaya çalışırken, duvarın dışındaki alana da muktedir olmaya çalışmıştır: doğa ve diğer devletler. Duvar, Tire Pazarı'na kent-kır ikiliğini getirse de pazar, yine de doğayla *hemhâl* ilişkisini sürdürmeyi başarmıştır. Bunu, kamusal alandaki temsillerden anlamak mümkündür. Örneğin Molla Yokuşu Sokak'ta bulunan Sülüklü Çeşme'nin ayna taşında merkezde bir rhombus ve dışında yer alan köşelerde yürek şekilli sarmaşık yaprakları ile yer yer üzüm salkımı olabilecek, -ancak aşındığı için tam algılanamayan- bitkisel bezeme motifleri (Karabacak, 2019) görülmesi, Tire'deki tarımsal faaliyetlerin yoğunluğunun, varlıkların birbirlerine içkin oluşunun gündelik hayattaki bir göstergesidir. Merkezileşme eğilimin etkisiyle pazarda mekânsal tekilleşme ve büzülme gerçekleşmiş, pazaryerinin izi belirginleşmiş ve günümüzdeki Ulu Camii (Azize Katerina Kilisesi) çevresini kendine yer etmiştir (Türkyılmaz, 2011). Pazaryeri, Güme Dağı'nın eteklerinde doğu-batı yönünde gelişmeye başlamıştır.

14. yy'a kadar çeşitli devletlerin kazanış-kaybediş anlatıları içinde kendini sürdürmeye devam eden Tire, 14. yüzyılın başında tamamen Aydınoğulları' nın eline geçmesi ile tekrar genleşme eğilimine girmiştir. Devletler arası savaşların durakladığı bu dönemde Tire artık sadece Batı Anadolu için değil, tüm Anadolu için önemli bir pazaryeri haline gelmiştir. Seyyahı İbn-i Batuta, Tire'nin toprak ve suyla birlikte yoğrulmasına dikkat

çeker (Muslu, 2005). Bu dönemde, tahıl, pirinç, kestane ve üzüm gibi paydaşları ile nam salan Tire Pazarı, deniz aşırı genleşmeye başlamıştır (Yüksel, 2009). Pazar, 16.yy'da da çeşitli varlıkların ilişkiselliği ile daha da genleşerek parçalı ancak bütünlüklü yapısına[63] kavuşmuştur. Tire Pazarı havza ile kurduğu *dolaşık* ilişkiler sayesinde çiftçiler, tarla, bağ, bahçe, orman, kestane, pirinç, incir, zeytin üzüm, tahıl, kara ve su hayvanları, gibi çeşitli varlıkların ilişkiselliği ile dokunarak heterarşik bir hale kavuşmuş gibi görünmektedir. Üreticilerin paydaş olduğu bu dönemde pirinç, balık, kestane gibi bitki ve hayvanların pazaryerine girişi ile her varlık kendi pazarını yaratmaya başlamıştır. Varlıkların diğer varlıkları çağırması pazaryerinin *çarpan* özelliği ile ilişkilidir. Böylece Tire, pirinç pazarı, meyve pazarı, ilek (incir) pazarı, sebze pazarı, balık pazarı, hayvan pazarı, hasır pazarı, kestane ve elma pazarı gibi çeşitli ancak birbirlerine *dolaşık* ilişkilerle bağlı mikro pazarlar belirmiştir (Yüksel, 2009). Tire Pazarı o dönemde bu mikro yapıların bütünlüklü haliydi.

İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmasıyla Anadolu'da ticaret yolu ağı ve buna bağlı olarak pazaryerlerinin ağırlıkları değişmiştir (Faroqhi, 1978, 1984). Tire Pazarı, imparatorluğun etki alanına girerken Batı Anadolu'nun bölgesel mübadele ağı içinde yerini korumuş ve hatta İzmir'den İstanbul'a kadar uzanan yeni kurulan mübadele ağında kendine özel bir yer bulmuştur (Yüksel, 2009). İzmir ve İstanbul'a olan ticaretin artmasıyla, gıda ticareti açısından İmparatorluğun önemli bir kenti olan Tire'de bakkallar, fırıncılar, börek, yufka ve helvacılar, kasaplar, eczacılar, aşçılar ve şerbetçilerin kendilerine has çarşıları, ve çeşitli gıda pazarları çoğaldığı söylenir(Yüksel, 2014). Üretim ağı bölgesel (havzada) kalan ancak dağıtım ağını genişleten pazar, artık sadece kendini değil, imparatorluğun başkentini besleyen bir yapı haline gelmiştir. Bu süreçte imparatorluğun hiyerarşik yapılanmasının etkisi altına girse de Tire'yi gezginler, halen köyleri, hanları, çarşıları, çeşitli varlıkların akışları ve çarşıları ile bölgesel sık bir örüntü, bütünleşik bir yapı olarak tariflemiştir. Örneğin Evliya Çelebi Seyahatname'de (2013) Tire'yi hareketli ve canlı pazaryeri olarak tasvir etmiştir;

"Bütün çarşıları kuzeye iniş aşağı olup yukarısından aşağı baksan sanki bu yollar içinde insan deryası, deniz dalgası gibi dalgalanıp insan kalabalığından omuz omzu sökmez bir kalabalık Tire'dir. Özellikle hafta pazarı günleri akıllı olan pazara

[63] Tezin ilerleyen bölümlerinde açıklanmak üzere.

varmamak gerekir. Zira o pazarda insan rahatsız olup hasta olur. Ta bu derece kalabalık çarşıları vardır."

Pazarın gelişimini ve çoğulluğunu gösteren en önemli unsurlardan biri de şüphesiz eylemlerin çeşitliliğidir. Hanlar, hamalar, dükkanlar, çarşılar, ibadethaneler, kahvehaneler, lokantalar, konaklama ve eğitim mekânları pazarın ürettiği yapılardır. Pazarın bu *çarpan* özelliğini Evliya Çelebi'nin (2013) anlatılarında da okumak mümkündür. Tire'nin 68 mahallesi, 36 cami olmak üzere 144 mihrabı, 30 medresesi, 13 hamamı, 27 hanı, 60 okulu, 270 çeşmesi, kurşun kubbeli 5 sebili olduğunu belirtmiştir. Tire'yi büyük bir pazar olarak tanımlarken mekân ve eylemlerin çoğulluğu ile anlatması, bunların pazar ağını ören yapılar olmasından ötürüdür. O dönemki anlatılarda dahi pazar ağının çoğul Paydaşlı heterarşik bir yapı olarak tasvir edildiğine şahit olmaktayız. Bu durumun mekânsal kuruluma da yansıdığını görürüz. Çelebi, pazaryerini parçalı, üstü kapalı çok fazla yapının birleşimi olarak tanımlamıştır. Kargız ve toloz kubbelerden oluşan, yazın dahi serin olan ve çoğunluğu üstü kurşunla örtülü dükkanlardan 2800 adet olduğunu ve bu pazaryerine hamamların, hanların yine bir çarşı yapısı olan bedestenin eşlik ettiğini belirtmiştir. Pazarın eylemleri doğayı tarlaya dönüştürdüğü gibi hanlara, hamamlara, çeşmelere, kısacası mübadelenin mekânlarına *dönüştürmüştür*.

16.yy. sonundan 18.yy. başlarına kadar Tire Pazarı için tarihsel eşiklerin sıklaştığını görüyoruz. İsyanlar ve coğrafi keşifler gibi insan eliyle şekillenen olaylarla deprem gibi doğa olayları bir araya gelerek pazarın süreçlerini etkilemiştir. Tüm bunlara rağmen pazar kendini sürdürmüştür. Örneğin 17.yy'da bölgeyi ziyaret eden Polonyalı Simeon, Tire'yi her gün yük bağlanan ve bir kervanın yola çıktığı bir yer olarak anlatarak hareketli ve sürekli akışkan bir pazar olarak tasvir eder (Bournoutian, 2007). Tire'nin mübadele yollarına yakınlığının yanı sıra çoğul biyolojik yapılarla örülmesi akışkanlığının sebeplerinden olabilir. O dönemde pamuk ve tütünün yan ısıra pirinç, kestane, üzüm, zeytin, karadut gibi meyveler, sebzeler ve buğday gibi bitkisel varlıklarla, at, inek, keçi gibi hayvanlar, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Afro-Türkler, Ortodoks Bulgarlar ve Bulgar göçmenleri, Giritliler, Yunanistan göçmenleri, Yörükler, Çerkezler, Çeçenler, Türkmenler, Nogaylar ve Arnavutlar bir arada *dolaşık* ilişkilerle *hemhâl* olarak pazarı gerçekleştirmekteydi (Yüksel, 2009). Pazar her yeni paydaşla ilişkilendikçe yeni paydaşları da beraberinde getiriyordu. Paydaşları ve ilişkileri çoğaltan, *çarpan* bir yapı olarak belirmekteydi.

Coğrafi keşiflerle birlikte Anadolu'da yüzyıllardır örülen mübadele ağları büzülme sürecine girmiş ve yerel döngülerle oluşan Tire Pazarı'ndan, hiyerarşik bakış ile inşa edilmiş merkezi ticaret sisteminin limanlarına enerji akışı başlamıştır. Tire'nin üzümü, kestanesi ve pirinci Akdeniz'in kıyısındaki pek çok yeni limana taşınırken, pazaryerindeki eylemler eksilmeye başlamıştır. 17. Yüzyılda yaşanan genleşmenin akabinde eylemsel ve mekânsal çözünme kendini göstermiş, müşterek kurulan heterarşik pazar küreselleşerek, imparatorluğun kendi otonomisini inşa sürecinde hiyerarşik bir yapıya dönüşmeye başlamıştır. Merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip olan devlet, vergilerle emek, fiziki ve beşerî coğrafya üzerinde tahakküm kurmaya çalışınca toplumsal direnişle karşı karşıya kalmıştır. Farklı paydaşların müşterek yaratım süreci heterarşik yapıdan, imparatorluğun kontrolünde inşa edilmiş hiyerarşik bir yapılanmaya doğru giden pazaryerindeki köylü ve çiftçiler bir süre sonra başkaldırmıştır (Yüksel, 2009).

Celali İsyanları olarak bilinen bu süreç, Tire Pazarı için hayati bir eşiktir. 1575-1610 yılları arasında Anadolu'da genel bir ayaklanma halini alan Celali İsyanları'nın başlıca sebebi, pazarın hayati paydaşlarından olan köylüyü bir ölçüde kollayan tarımsal üretim sisteminin dağılmasıyla birlikte oluşan yeni düzende köylünün toprağı işleyemez hale gelmesidir. Böylece yer yüzü değişmeye başlamış ve insanın toprakla hemhâl olmuş hayatı dönüşüm sürecine girmesi ile pazarın paydaşları hayatlarını sürdüremez hale gelmiş ve pazaryerinde yapısal bir çözünme baş göstermiştir. İnsanın gündelik yaşamıyla *hemhâl* olmuş, yaşamın parçası haline gelen çiftçilik yerine aşkın bir 'işçilik' sistemi getirilmeye çalışılmıştır. İnsanın toprakla, dolayısıyla doğayla kurduğu ilişkilerin değişimi ile, toprağı işleyemeyen, doğayla hemhâl olamayan ve pazaryerini kuramayanlar "çiftbozan" olup toprağı terk etmiş ya çete kurup haydutluğa başlamış ya da giderek güçlenmekte olan yerel sermaye sahiplerinin yanına sığınıp taşra eşrafının elinde askeri bir güce dönüşmüşlerdir. Bir hiyerarşik yapılanmadan sıyrılmak isteyen pazarın paydaşı köylü diğerine kapılmış ve giderek bir iktidar emrindeki "sekban" bölüklerine dahil olmuştur ve içinden geldikleri köyleri ve dolayısıyla pazarı tehdit etmeye başlamışlardır (Akdağ, 2009).

Pazar ağının paydaşlarından köylü ve çiftçiler devletin manipülasyon araçlarından olan çeşitli ticari yaptırımlar ve vergiler altında ezilmiş ve yerlerinden edilmiştir (Faroqhi, 1984). Yerlerinden edilen elbette sadece köylü değildir, köylüyle beraber yaşan diğer türler, bilgi, birikim ve de bellektir. Üzüm bağları ve pekmez, şarap gibi

buna bağlı gıdalar, incir, kestane ve tüm bunların taşıdığı tarımsal bilgi de yerinden edilmiştir. Buna bağlı olarak da pazarda paydaşlıkları silinmeye ve pazar büzülmeye başlamıştır. Bu dönüşüm ile devlet-toplum ilişkisinin hiyerarşiye dönüşümü arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Zira Tire Pazarı'nın genleşme ve büzülme eşiklerine baktığımızda bu *dolaşık* ilişkinin de genleşme ve büzülme süreçlerine bakmış oluruz. Celali İsyanları'nı takip eden süreçte 17.yy. ve 18. yy.' da büzülme ivmeli bir şekilde devam etmiştir. Örneğin bugün Tire Pazar'ında ve Küçük Menderes'te yadigâr asmaların oldukça az olmasının sebepleri insan eliyle inşa edilmiş bu süreçlerde yatar.

Tire Pazarı, yalnızca çeşitli kültürlerin yer değiştirmesine veya karşı karşıya gelmesine bağlı değil, aynı zamanda deprem, yangın ve virüslerle de önemli mekânsal ve mikro sosyolojik dönüşümler geçirmiştir. 1846-1850, 1778, 1739, 1688, 1664, 1653, 1048 tarihlerinde gerçekleşen depremler, 1832' deki gibi seller, 1866, 1838' de veba salgınları ve 1916, 1880 ve 1857'de yangınlıların pazarın büzülme süreçlerine etki ettiği bilinmektedir (Yüksel, 2009). Bunun yanı sıra sivrisineklerin taşıdığı sıtma ile insan toplulukları ve filoksera gibi türlerin aşırı çoğalmasıyla da diğer türlerin toplulukların azaldığı bilinmektedir (Muslu, 2005; Yüksel, 2009; Keskin, 2015). Bu gelişmelerin de pazarın büzülmesinde etkisi olmuştur.

19. yy. itibariyle modernizasyon süreci ile sanayi ve seri üretime dayalı hiyerarşik yapılar kendi otonomisini inşa etmek adına Tire Pazarı gibi çoğul paydaşların müşterek yaratım süreci ile kurduğu heterarşik sistemi baskılamaya ve hızla hiyerarşik bir düzene dönüştürmeye çalışmıştır. Bölgede 19.yy' da İngilizlerce inşa edilen demiryolu hattı sadece Tire'yi değil, Büyük ve Küçük Menderes Havzası'nın çok büyük bir bölümünü batılı emperyalist devletlerin hinterlandı haline getirmiştir (Kurmuş, 2016). 1856 yılında İngiliz tüccarların Aydın-İzmir-Tire-Ödemiş hattı boyunca demiryolu inşa etmek üzere Osmanlı Devleti'nden imtiyaz alarak kurduklar Ottoman Railway Company, her iki havzayı baştan başa kateden bu altyapı projesiyle Batı merkezli hiyerarşik yapılanmasın Küçük Menderes ve Büyük Menderes Havzası'na 'yol' üzerinden hakim olma girişimi olarak okunabilir[64] (Yılmaz, 2018). İzmir Limanı üzerinden tahıl, üzüm, incir, zeytin ve bilhassa tütün ve meyan kökünü Batı'ya ulaştırmak için inşa edilen demiryolu hattı ile Tire Pazarı, kapitalizmin araçları

[64] Demiryolu sayesinde bu yeni kapitalist yapılanma, hattın güzergahı ve her iki yanındaki yaklaşık 50 km'lik mesafedeki alt ve üsyapılara bedelsiz kullanım hakkı elde ederek toprağın altındaki ve üsttündeki biyolojik örüntünün tümüne sahip olmak ve kontrol etmek niyetindeydi(Yılmaz, 2018).

ile küresel bir hiyerarşik yapıya dönüşmeye zorlanmıştır. Yüzyıl ortasına kadar Tire ve Nazilli'nin heterarşik yapıda ve yoğun mübedele alanları olmasına rağmen demiryolu bu çoğul ve heterarşik lineer bir hiyerraşik yapıya dönüşmeye zorlamıştır. Çünlü demiryolu öncesi yollar içe dönük ekonomik ilişkilerin bir kanıtı ağsı yapılanma içindedir. Ancak kapitalist ilişkilerin ve modernleşmenin somut örneklerinden biri olan demiryolu bu ağsı yapıyı ve buna bağlı olarak pazarın heterarşik yapısını sekteye uğratmıştır (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006).

20. yy. itibariyle kurulan ulus devletin demiryollarını kendine tahsis etmesi, yeni kırsal politikaları, ulaşım stratejisi olarak yeni karayolu inşası gibi gelişmelerle Tire Pazarı küresel hiyerarşik yapılardan kendini sıyırmış, bugünkü salt üretici paydaşlarla kurulan heterarşik yapısını kavuşmuştur. Ulus devletin ilk yıllarında kırsal kalkınma projelerine ağırlık verilse de iktidarın inşalarıyla gerçekleşen bu süreç devamlı olamadı. Özellike 1950'ler itibariyle tarım ve kırsalda yaşanan kopuşa rağmen Tire Pazarı -1950-1980'ler arasında yoğunlaşan neoliberal tarım politikalarına[65] dahi- dayanabilmiştir.

Şekil 4.1 : Tire Salı Pazarı haritası (Tan, 2020, 2021).

[65] IMF ve Dünya Bankası himayesinde ekonominin neoliberal yeniden yapılandırılmasına paralel olarak, kamu harcamalarını azaltmak ve gıda piyasalarını serbestleştirmek amacıyla çeşitli yapısal reformlar ve tedbirler ge- tirilmiştir (Yenal, 1993 aktaran Keyder ve Yenal, 2011, s.64). Bu bağlamda Türkiye'deki "köy toplumu" yani üretici mecralar, neoliberal yeniden yapılanma ve küreselleşme altındaki pazarların mantığına ve zorlan- masına yenik düşen arazi ve işgücü düzenlemelerine bir miktar istikrar sağlayarak kırsal hanelerin uyumlulu- ğuna katkıda bulunan mekânizmalar olarak artan bir kargaşa içindedir (Keyder ve Yenal, 2011).

Bugün, Tire Salı Pazarı sadece bölgenin değil tüm Anadolu'nun paydaş ve yayılım açısından en büyük pazarı olarak gösterilmektedir (Türkyılmaz, 2011). Saha ziyaretlerim boyunca gözlemlediğim bu araştırma için daha da önemli olansa, pazarın çeşitli coğrafya ve mikro-iklimlerden gelen çoğul varlıkların müşterekleşerek yaratımı olması ve pazarın paydaşların gıda ile ilişkili gündelik yaşamında öncelikli motivasyonlardan olmasıdır. Tire Pazar Ağı, haftanın iki günü (Salı ve Cuma[66]) Tire'nin sokakları pazaryerine dönüşmektedir. Saha çalışması boyunca her iki gün de ziyaret ettiğim pazarlardan salı günü kurulanı seçmemin sebebi hem daha büyük hem de daha çoğul paydaşlı olmasıdır. Tire Salı Pazarı Şekil 4.1' deki haritada görüldüğü üzere sarı boyalı sokaklara ve caddelere yayılan 1200 yerel üretici, 750 pazarcı esnaf[67] ve mevsimsel döngüsü boyunca yüzlerce çeşit biyolojik paydaş ile yaklaşık 41.000 m2' lik bir alanda kurulmaktadır (Şekil 3.1). Tire'nin Güme Dağı'na ve eteklerine yayılmış 64 köyünden[68], kısmen de Selçuk, Torbalı, Ödemiş, Bayındır ve Gökçen'den paydaşların bir araya gelirken aktive oldukları durumlarda Tire Salı Pazarı ortaya çıkmaktadır. Saha araştırmasını konusu olan Salı Pazarı yaklaşık 90.000 nüfusa sahip Tire'yi, kısmen de Selçuk, Bayındır, Gökçen gibi çevre yerleşimleri ve hatta kimi zaman İzmir'i dahi besleyen pazarın bu denli geniş bir alanda deneyimlenmesinin sebeplerinden biri pazarın çoğulluğu -yani çok çeşitli paydaşla kuruluyor olması-, diğeri ise tarih boyunca önemli mübadele yollarının üzerinde bulunmuş olmasıdır. Günümüzde ise Tire halen demiryolu ve karayolu üzerinde özel ve kamusal ulaşım imkânları ile havzaya yayılmakta, belde, ilçe, köy ve kent gibi çeşitli yerleşimlere bağlanmaktadır. Bu da pazarın kurulduğu günler bölgede yoğun akışa sebep olmaktadır. Esnaf ve üretici gibi sayısal verileri kayıt altına almaya çalışan belediye yetkililerine göre özellikle bahar ve yaz aylarında salı günleri yaklaşık 1 milyon insan, sayısız bitki ve hayvan tarihi kentin sokaklarında dolaşımdadır.

[66] Cuma günü kurulan -ve bu araştırmanın doğrudan konusu olmayan- pazar ise, daha az üretici ve Tire'nin bazı köylerinden gelen paydaşlarla kurulmaktadır (Ataberk, 2010).
[67] Pazarcı esnaflar, çoğunlukla züccaciye, tekstil, et ve süt ürünleri tezgâhlarını oluşturmaktadırlar.
[68] 2012 yılında çıkarılan Büyükşehir Yasası ile köylerin mahalle olarak yeniden inşası neticesinde TUİK verilerine göre bugün Tire 87 mahalleden oluşmaktadır. Ancak bunun 23'i merkez mahalle olduğu için geri kalan 64 mahalleyi köy olarak anlatılandırıyorum.

4.2 Heterarşinin İzini Sürmek

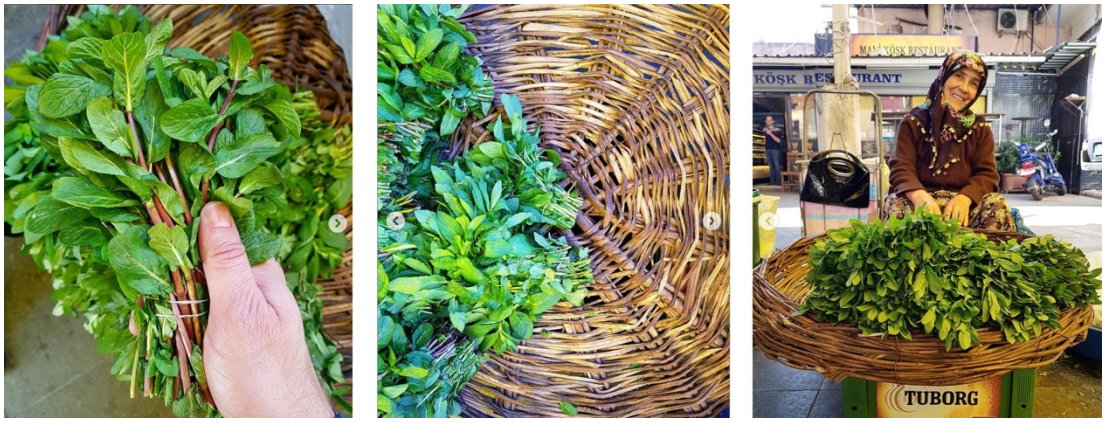

Şekil 4.2 : Elde nane- tezgâhta nane- Şükran Hanım'ın tezgâhında nane.

Yazın sabahın erken saatleri. Elimde nane, pazaryerinde duruyorum. *'Sabah topladım'* diyor Şükran Hanım. Nanenin kokusu, nemi elimde, kalanı da alttaki örme sepetinin üzerinde. Şükran Hanım tezgâhının başında, ovadaki köyünden gelmiş, yanında da nanelerini ve Küçük Menderes Nehri'nin kargılarından örülmüş sepetini getirmiş. Gözlerden sakındığı nanelerini başka bir bitki örüntüsü üzerinde sergileyen Şükran Hanım, yerin neminden korumak ve pazaryerini gezenlerin bakışlarına yaklaştırmak için sepetini bir kasa ile zeminden yükseltmiş. Kasa köyden değil sokaktan, arkasındaki Mavi Köşe Restoran'dan. Bir salı günü köyünün çiyi üstünde naneler, Küçük Menderes Nehri'nin büyüttüğü sazlıklardan örülen bir sepet, Şükran Hanım, Mavi Köşe Restoran ve ben; herhangi bir günde bir araya gelmeyecek beş benzemez birbirine dolaşıp Tire'nin bir sokağını pazaryerine dönüştürüyoruz. Restoran için atık olan şey, Şükran Hanım için tezgâh olurken; bana gıda olan, Şükran Hanım'a gelir oluyor. Tire Pazarı çarpan; akışları her varlığın anlamını çoğaltıyor. Şükran Hanım'ın tezgâhı tarlasında başlıyor, sokağa yayılıp Mavi Köşe'ye giriyor ve önüme düşüyor. Naneler, bahçeler, yol, emek… Hepsi birbirleriyle hemhâl oluyor. Şükran Hanım'ın köyünde, içinde otlar yetişen bir bahçesi var. Bugün bahçesi sadece nane vermiş ve Şükran Hanım pazar arabasına naneleri doldurup pazaryerine gelmiş. Şükran Hanım'ın tezgâhı, kentte görmeye alışık olduğumuz, üzeri 'ürünle' dolup taşan, brokoliyle kış mevsiminin, çilekle yaz mevsiminin yan yana geldiği halden gelen pazar tezgâhlarından farklı. 10-15 demet nane için mi pazara geldiğini sorduğumda "Ne varmış! Niye gelmeyeyim? Pazar her şeyimiz!" diyor. "Hepsini alma daha…Nanelerimi bekleyen müşterilerim var."

Pazar, Tire'de çiftçinin adeta yaşam motivasyonudur. Ben de bunu keşfettiğim yerden yani pazaryerinden başlıyorum kavram kiti ile ağ ören süreçleri araştırmaya. Otlar, meyveler, sebzeler, müstahsiller, tezgâhlar ve brandalar birlikte her hafta sokakları pazaryerine dönüştürürler. İlk olarak dönüştürüm süreçlerinin pazaryerinde nasıl gerçekleştiğini tezgâh, sokak, meydan kurulumları ve bitkisel varlıklar üzerinden montaj ve haritalamayla izlemeye çalışırken oradan bahçe ve tarlaya gidip yine haritalarla bu süreçleri keşfe çıkıyorum. Beni tarlaya getiren yolu harita ve montajlar ile izlerken havzaya ve onunla yoğrulan suya ve bu süreçte birçok paydaşın yaşamına dalıp çıkıyorum.

4.2.1 Dolaşık

Şekil 4.3 : Tire Pazaryeri.

Bir pazartesi akşamı Tire sokaklarında dolaşmaya çıkarsanız, demir direklerin çınlamaları ve membranların hışırtıları ile birlikte pazarcıların bağırışlarını duyarsınız. Salı günkü pazar için Bayındır, Selçuk gibi komşu yerleşimlerden gelenlerin çoğu pazartesi akşamından tezgâhlarını el birliğiyle kurmaya başlamışlardır. Tire'nin köylerinden gelen paydaşların da sabaha karşı tezgâhlarını kurmalarıyla güneşin ilk ışıkları ile birlikte tezgâhlar muhtelif meyve, sebze, çiçek, ot, fide ile dolup taşarken, sokakların üzeri tamamen brandalarla örtülür. Salı sabahı Şekil 4.3'deki harita-montajdaki noktadan başlanıp haritadaki Atatürk Caddesi boyunca yürünerek, kuzey-

güney yönünde Enstitü Caddesi-Ankara Caddesi ve doğu-batı yönünde Yıldız Caddesi-Aydınoğlu Caddesi arasındaki sokak ve meydanlara yayılan, bedesten ve hanların içlerine kadar sızan pazaryerine dolaşmak mümkün. Büyük bir kısmı sit alanı içerinde kalan pazaryerinin devinimi, güneşin doğuşundan sonra artık bir gelenek haline gelmiş pazar duası ile başlar ve güneşin batışı ile gelecek salıya değin sönümlenir. Peki 24 saatlik bu süreçte pazaryerindeki dolaşıklık nasıl gerçekleşir?

Pazaryerinde dolaşık

Şekil 4.4 : Dolaşık hayatlar.

Bir tezgâhın başında onlarca insan. Kiminin eli koruklarda, kiminin gözü fasulyede, kimi salatalık seçer, kimi domates. Eğrelti otlarının üzerine dizilmiş şişelerde karadut suları, kavanozlarda salçalar, sepetlerde sabunlar. Pazarcı bir eliyle fasulye tartarken diğeriyle salataları poşete koyuyor. Tüm elleri tezgâhta dizili bu varlıklar buluşuyor, her biri birbirine dolaşıyor. Ağustos güneşiyle aralarına yeşil beyaz çizgili bir branda ve çınar ağacının dalları girmiş. 16.yy.'dan bugüne süregelen Yeni Camii'nin duvarı önünde, minaresini altında sokakta tüm bu varlıkların hayatları, mekânları ve zamanları sürekli birbirlerine doğru akıyor. Tezgâhın etrafından insanlar geçiyor, kimi duraksıyor, kimi duruyor, kimi ise bakmıyor bile. Domateslerini alanlar, yan tezgâhlardaki yumurtalara dikiyor bu sefer gözlerini. Bir hengamedir gidiyor pazaryerinde. Pazarlığın, mübadelenin, bakışın, tezgâhın nerde bitip, başladığı muğlak. Güneşin hayatı brandaya, brandanın renkleri salatalıklara, eğrelti otları domateslere, domatesler onları alan ellere, o eller ise pazarcının emeğine dolaşmakta. Tüm bu hayatların, mekânların ve anların bir arada olduğu Şekil 4.4'deki montaj, pazaryerinin—var olan—bu iç içe geçmiş ilişkileri nasıl görünür kıldığını ifade ediyor.

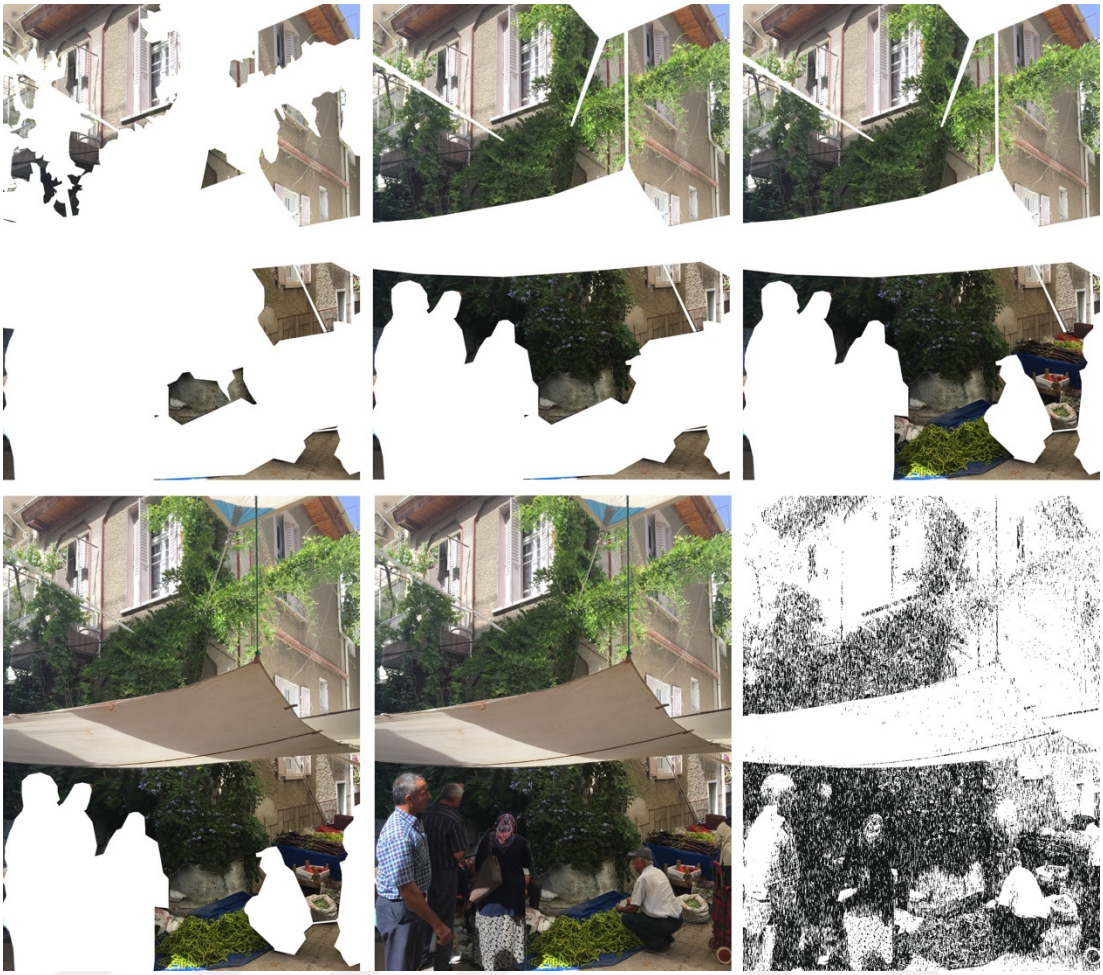

Şekil 4.5 : Dolaşık hayatlar tezgâh-I.

Tire Pazaryeri'nde bir tezgâh, üzerinde yayılan hayatlarla insanı ormana, dağa, yaylaya, tarlaya, bağa bahçeye götürebilir. Her bir tezgâh, çeşitli hayatların hikayeleri ile örülü kendine has birer atmosfer taşır. Sokaklar, meydanlar ve caddeler tüm bu hayatları iç içe geçirir. Yüzlerce yıldır yerinde duran binalar, sokaklar ve buralarda yeşeren insan bitki ve hayvan hayatları her salı günü pazarın akışı ile hareketlenir. Şekil 4.5'de bir tezgâhın etrafında tüm bu hayatların dolaşık ilişkilerini anlatıyorum: Bir bina, ona sarılarak büyüyen sarmaşıklar ve birlikte oluşturdukları cephe; bu ikisinin gölgesinde biberler. Bunlara eklemlenen brandalar ve etrafında toplanan insanlar, birbirini besleyen yapılardır. Binanın yüzeyi olmasa büyüyemeyecek olan sarmaşık gibi pazar olmasa oraya yerleşmeyecek insanlar da bu binayı inşa etmezdi. Paydaşlar arasında karşılıklı bir geri besleme vardır. Brandalar da sarmaşık gibi yapıya dolanır ve altında insanların ve bitkilerin toplanmasına olanak verir. Biberler, onları alan ele gıda olurken üreten el de emeğinin karşılığını bulur ve nihayetinde Şekil 4.4

içerisinde bulunan son görseldeki gibi hayatlar sokaklarda birbirinin içine geçmeye ve ilişkiler muğlaklaşmaya başlarlar.

Şekil 4.6 : Dolaşık hayatlar tezgâh-II.

Pazaryerinde sadece varlıklar değil, çeşitli zaman ve mekânlar da birbirine dolaşır. Şekil 4.6'da Tahtakale Meydanı'nda Tahtakele Camii önünde tek bir anda toplanmış anlar ve mekânlar görülmektedir. 15.yy.'da yapılan Tahtakale Cami, ticaret yapısı olarak altında dükkanlar barındırır ve bugün hala özgün işlevini sürdürmektedir. Tire'nin Pazar olarak tarih sahnesinde belirdiği günden beri bu bölgede pazaryerinin kurulduğu tahmin edilmektedir (Yüksel, 2009). Şekil 4.6'daki montaj, mekân ve ilişkilerin birbiriyle dolaşarak, birikerek bugüne değin sürdüğünün göstergesidir. Montajda caminin bir bölümü, altında bir terzi ve hemen yanında bir zücaciye dükkânı görülür. Dükkanının kapısı açık, terzi içeride çalışırken, hemen yanında sokağa taşan ve ona karışan zücaciye dükkanının sahibi mallarının başında bekler, etrafı izler. O sırada terzinin önündeki tezgâhında bahçesinden getirdiği domates, biber ve patlıcanların başında pazarcı müşterileri ile konuşur. Zücaciye dükkânın tentesi

pazarcının şemsiyesine, tezgâhlar sokağa ve birbirine karışır. Farklı zaman ve eylemlerin mekânları, biberler, domatesler, patlıcanlar, esnaf, pazarcı ve müşterinin hayatları birbirine geçer, bulaşır. Pazarcı sırtını terzinin dükkanına dayarken, terzi onun gölgesinden faydalanır, mutfağına sebze meyve alışverişi yapan müşteri yandaki dükkândan evin diğer ihtiyaçlarını giderir. Pazarın nerede başlayıp bittiği, kimin pazarcı olup olmadığı artık muğlaktır.

Tire'deki pazaryeri, statik yapılar olan cami, mesken, dükkanlar, devingen yapılar olan tente, branda, şemsiye, tezgâhlar, pazarcı, esnaf, zanaatkar, müşteri gibi insan ve domates, biber, sarmaşık gibi bitki akışlarının dolaşık ilişkisiyle oluşur. Müstahsiller, tezgâhlarını tasarlayıp kurarken bu dolaşıklık halini yansıtırlar. Şekil 4.7'de Güme Dağı'nda yayladan gelen bir üretici ve tezgâhı görülmektedir. Yetiştirdiği ve topladığı varlıkları sergilemek için bunları taşıdığı kasalarla tablasını yükseltmiş ve örtü yerine de eğrelti otlarını kullanmıştır. Peki kirazlar, erikler, cevizler, sabunlar ve eğrelti otlarının tezgâhta birlikteliği ne ifade eder?

Şekil 4.7 : Tezgâhta dolaşıklık.

Yaklaşık 400 milyon yıllık yaşamları ile dünya tarihindeki tüm değişimlerle dolaşık yaşayan eğrelti otları[69], Güme Dağı'nda Cambazlı Köyü ve daha yukarısındaki ormanlık alanlarda zemine yayılarak varlığını sürdürür. Kuraklık etkisini hafifletme potansiyeli taşıdığı için, yağmur yağmasa bile sisten nemi orman zeminine aktararak Güme Dağı flora ve faunası için önemli rol oynar. Toprağı azot bakımından zenginleştirmesi ve suyu temizlemesi sayesinde bir nevi 'doğal gübre' görevi görerek bulunduğu yerde yetişen diğer varlıklara da can verir. Bu yüzden Şekil 4.6'deki müstahsilin de ifade ettiği üzere kiraz, ceviz ve erik gibi ağaçlar daha bol, lezzetli ve sağlıklı olur. Eğrelti otları, devlete bağlı birimler (URL-11) ve ziraat şirketleri gibi hiyerarşik yapılarca yabani veya zararlı ot görülerek mücadele yöntemleri geliştirilmiş olmasına rağmen, Tire Pazar Ağı'nda paydaşlar olarak yer alır ve diğer varlıklarla dolaşık ilişkileri ile tezgâhlarda özellikle sergilenir. Köylüler, hiyerarşik yapıların 'mücadele' çağrılarına rağmen, bağ ve bahçelerinde eğrelti otlarıyla iç içe yaşamlarını sürdürürler. Tire Pazarı'nda, bu tür 'yabani' olarak inşa edilen durumların bitkilerin hayatlarıyla nasıl alaşağı edildiğine şahit olmak mümkündür.

Bu tezgâhta dikkat çeken bir başka birliktelik ise erik ve kirazdır. Tire Pazarı'nda birçok tezgâhta bu iki varlığı beraber görmek mümkündür. Zira bu iki tür bahçede birbirleriyle akrabalık kurarak yaşamlarını etkilerler, bir arada yeşerirler. Tire pazaryerinde üreticilerin tezgâhları, bağ, bahçe ve tarlalarındaki bu dolaşık anlatılara dahil olmamızı sağlar. Hal pazarı veya süpermarket gibi mekânlarda tesadüfi bir araya gelen ya da inşa edilen bir düzende sergilenen varlıkların üretim mecrası ve emek süreçlerinden koparılarak bu varlıkların var olan dolaşık ilişkileri Tire Pazaryeri'nde açıkça görülebilir. Tezgâhlar üzerindeki varlıklara daha yakından bakarak insan ve doğanın dolaşık ilişkilenme süreçlerine katılabiliriz.

Pazaryerinde bir köylü, bölgedeki kuraklıkla ilgili görüşü sorulduğunda "Hiçbir şey üretemezsek de ot kavurur yer, yine yaşarız. Ya siz ne yapacaksınız?" demişti. Tezgâhlarda yığılı otlar, neoliberal tarım politikalarının yol açtığı monokültür inşalar,

[69] 300 milyon yıl önceki Devoniyen Dönem'de, henüz karada hiçbir hayvanın yaşamadığı çağlarda yeryüzünde beliren eğretli, bundan 250 milyon yıl önceki Karbonifer Dönem'de ise çiçekli bitkilerin ve ağaçların bulunmadığı yeryüzünde bütün bataklık yerleri kaplamaktadydı. Dünyadaki kömür yataklarının başlıca kaynağı da bu eğreltiotu ormanlarıdır. Eğreltiler yeryüzünün bütün iklim bölgelerine yayılmakla beraber genellikle nemli ortamlarda yetişirler. Bunun yanısıra bazı türler kurak bölgelerde de yetişmelerine karşın tam bir kuraklığın hâkim olduğu çöl bölgelerinde bulunmazlar. Günümüzde eğreltilerin dünya genelinde yaklaşık 12.000 türle temsil edildikleri tahmin edilmektedir. Türkiye florasında 86 takson bulunmaktadır(Ders Notlar, 2023).

endüstrileşen tarım alanları ve tüm hiyerarşik dayatmalar gezegensel krizler, kent merkezli bakış ve doğrusal kurgulara sebep olur. Bun rağmen doğa-toplum ilişkisinin dolaşık halini ve yeniden doğayla hemzemin ilişkiler kurabilme ihtimalini pazaryeri ortaya koyar. Dolayısıyla bu otlar, sadece kavurularak tüketilen bir gıdadan ötesinde anlam taşır.

Mart'tan Eylül'e kadar olan dönemde, pazaryerindeki tezgâhların neredeyse tamamında en az bir çeşit yeşillik bulunur. Bu yeşillikler, doğanın döngüleriyle ilişki kurmayı sağlayarak paydaşlar için baharın geldiğini haber verir. Pazar paydaşlarının 'ot' veya 'ege otları' olarak, hiyerarşik ve insan merkezli bakışın 'yabani' ya da 'yabancı ot' olarak tanımladığı ve kimilerine göre de 'yenilebilir ot' ismini taşıyan çeşitli otsu bitkiler, Tire'de tezgâhlara yayılır. Şekil 4.8'de görüldüğü üzere tezgâhlara yayılan, dizilen ya da derin bir kap içerisinde suda bekletilerek sergilenen ve yaklaşık 300 çeşit bitki türü, Güme Dağı boyunca ormanlık ve kayalık alanlarda, yol kenarlarında, bağ, bahçe, tarla, çayır, su kenarlarında, sulama kanallarının çevresinde ve insan etkisiyle tahrip edilmiş inşaat ve maden alanı gibi doğa parçalarında kendiliğinden yetişirler (URL-12). Dolasıyla, Tire Pazaryeri'nde tezgâhlar yalnızca üretilen-yetiştirilen varlıklarla değil, aynı zamanda tahrip edilen ya da görmezden gelinen mekânlarda yetişen bu otlarla da iç içe kurulur. Tezgâhlar, bu bitkileri toplayan ellerin ve tüketen kişilerin dolaşık ilişkilerini de yansıtır.

Şekil 4.8 : Otlar tezgâhta.

Şekil 4.9'da bir kısmı görülen bu otlar, çok uluslu ziraat şirketlerinin ve salt verim odaklı insan merkezli tarım pratiklerinin her daim 'mücadele' içinde olduğu, tahrip edilmiş ve göz ardı edilmiş alanlarda dahi yaşamlarını sürdürmeleri ve Tire Pazaryeri'nde tezgâh kurmaları, ağının tüm paydaşlarının ne denli dolaşık olduklarının göstergesidir. Şekil 4.9'da görülen otların her birinin kendine özgü sergileme pratiği ve tezgâh kurucu özelliği vardır. Örneğin tilkişen (asparagus acutifolius) ve çitlembik (pistacia terebinthus) su dolu kaplara yerleştirilerek yaşatılmaya çalışılırken, turp otu (raphanus raphinistum) ve iğnelik (erodium cicutarium) gibi otlar bir bağ ile öbeklenerek tezgâhlara dizilir. Her bir bitki yere özgüdür ve sadece Tire'nin köylerinden gelirler.

Şekil 4.9 : Tezgâhta otlar.

Antik kentlerin üzerinde, kayalarda, yollarda, tarlalarda yüzlerce yıldır yeşeren bu otların yanı sıra, tezgâhlardaki tohumlar da geçmişle dolaşık ilişkilenmenin bir halidir. Uzun tarihsel süreç boyunca su, hava, toprak, emek, tohumları taşıyan arılar ve kuşlar gibi varlıkların birbirine dolaşarak oluşturduğu belleği aktaran yadigâr tohumlara, Tire pazaryerinde bazen bir kabın, bezen de bir bohçanın içinde ya da meyve olmuş haliyle sıkça rastlanır. Pazaryerindeki tezgâhlarda börülce, fasulye, barbunya, nohut gibi baklagillerin tohumlarının yanı sıra buğday, mısır gibi hububat tohumlarına ve bamya, salatalık, biber, patlıcan ve domates gibi bitkilerin tohumluk hallerine rastlamak mümkün. Endüstriyel tohumlarla tehdit altında olan bu yerel tohumların pazaryerinde

varlığı, geçmişle ve doğayla hemzemin üretim pratikleri ile iç içe geçme halini göstermektedir. Örneğin Şekil 4.4'deki montajda, Vildan Hanım'ın tezgâhı üzerinde ailesinden kalan yadigâr tohumlarla yetiştirdiği bitkiler yer alır. Aynı şekilde, pazaryerinin müdavimlerinden olan lokanta sahibi Lütfü Çakır da kendisine verilen yadigâr salatalık tohumlarını çoğaltarak yetiştirir. Bu tohumlar elden ele geçerken taşıdıkları bellek de aktarılır ve her bir elle yeni akrabalıklar kurularak yüzlerce yıllık bir süreçte çeşitli zamanlar ve mekânlar iç içe geçer.

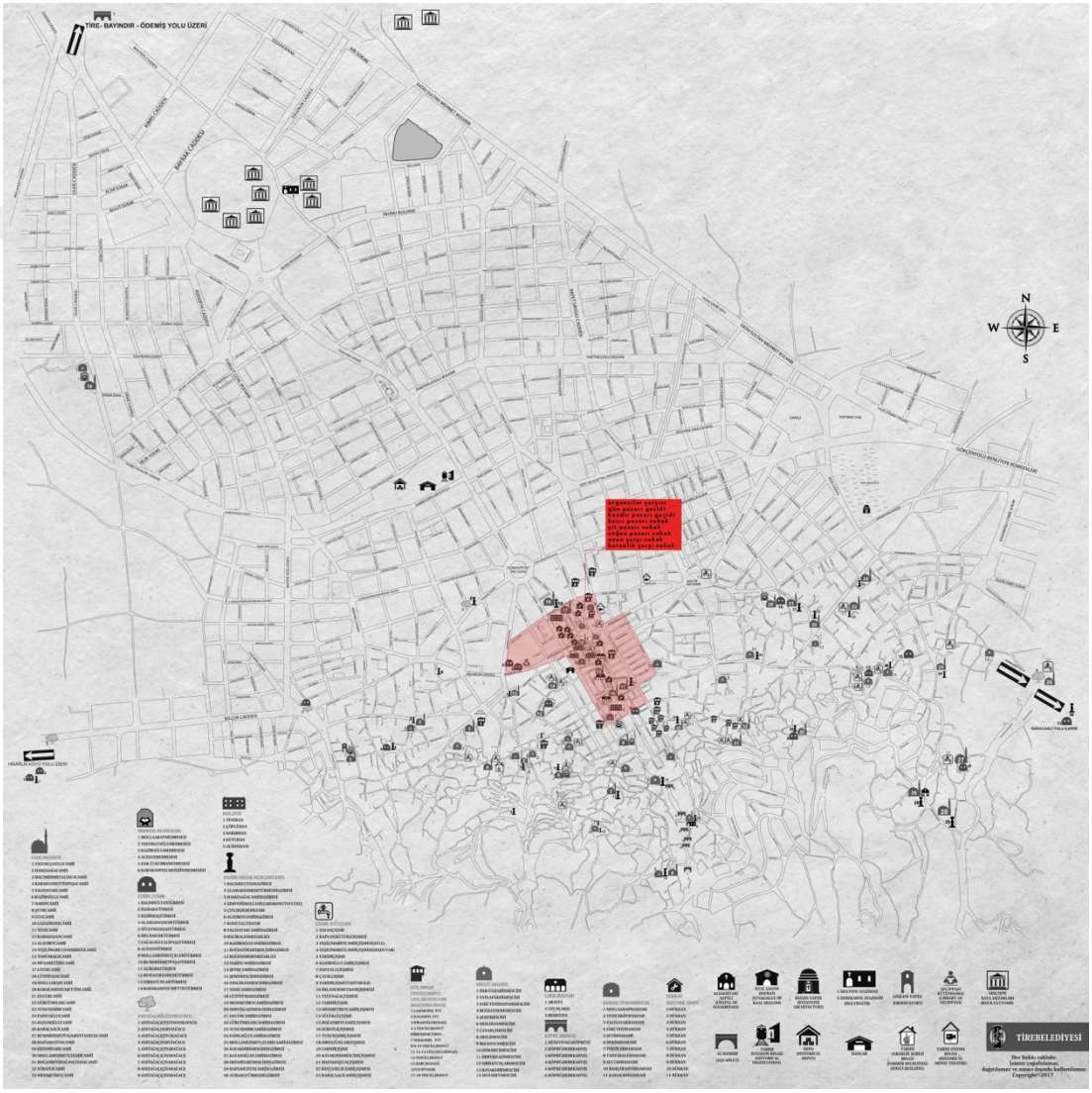

Şekil 4.10 : Tire Pazaryeri'nde tarihsel dolaşık ilişkiler (Tire Belediyesi, 2017).

Şekil 4.10'da tarihsel dolaşıklığın mekânsal izini sürmek mümkündür. Tire Pazaryeri ilk olarak Bizans Dönemi'nde yerleştiği tahmin edilen (öncesinde bugünkü pazaryerinden farklı yerde olduğu tahmin edilmektedir) yerinde devam etmektedir(Yüksel, 2009). Antik Dönem, Roma, Bizans, Beylikler, imparatorluklar ve

ulus devlet dönemleri ile pazeryeri, genleşip büzülse dahi, Şekil 4.10'daki haritada işaretli yapılar, tüm bu dönemlerin izlerini taşıyan, iç içe geçmiş zamanları yansıtan mekânlarda hala faaliyet gösterir (Meriç, 1983; Texier, 2002; Yüksel, 2009). Yüzlerce yıllık mesken, medrese, cami, sinagog, kilise, han veya çeşme gibi mekânlar ve eğitim, ibadet, mübadele gibi çeşitli eylemlerin yoğunlaştığı bu alan, hala günümüzde pazaryeri olarak kullanılır. Bu kırmızı ile taralı bölgedeki mekânlar, farklı kültürlerin, inançların, adetlerin, okulların ve eylemlerin biriktiricisidir ve birbirine dolaştığı bir merkezdir. Bugün pazaryerinin kurulduğu bölgede pazarın en genleşmiş halinde olduğu 14.yy. ve 15.yy.'dan mekânların[70] süregeliyor oluşu tüm bu eylemlerin, mekânların ve mikro sosyolojik yapıların bitimsiz olduğunu işaret eder. Bu süreklilik, Tire Pazaryeri'nde paydaşları arasındaki dolaşık ilişkinin sonucudur.

Şekil 4.11 : Bedesten, Ali Efe Hanı, Gazazhane Caddesi.

Bizans Dönemi'nde pazaryerinin ilk olarak kurulduğu ve günümüzde Yukarı Çarşı olarak anılan bölgede, 15.yy.'da inşa edilen kapalı bir pazaryeri olan Bedesten, güney cephesindeki Bedesten Caddesi'ndeki komşusu 16.yy.'dan Ali Efe Han ve doğu cephesindeki Gazazhane Sokak'taki komşusu 15.yy.'dan Gazazhane Camii hala varlıklarını sürdürerek bulundukları bölgeyi bir pazaryeri olarak koruyorlar (Çakmak

[70] Kutu Hanı, Çöplüce Hanı, Karakadı Hanı, Abdüsselam Hanı, Lütfi Paşa ve Bakır Hanı gibi yapılar pazaryerinin hareketliliğinin simgesi haline gelmiş mekânlardır.

ve Yalçın, 2018). Bu mekânların ve eylemlerin tarihsel iç içe geçmişliği, Şekil 4.11'deki montajın merkezindeki panoramik görselde görülen Bedesten, Ali Efe Hanı ve Gazazhane Camii'nin etrafında kurulu tezgâhlarda pazarın akışları ile birbirlerine dolaştığını ve mekânların işlevlerinin zaman içinde değişmiş olmasına rağmen hala varlıklarını sürdürdüğünü gösterir.

Pazar ağının en yaygın olduğu 15.yy.'da, ticaret faaliyetlerine ayrılan alanda, şehrin çekirdeği olarak planlanan ve inşa edilen pazaryeri, Tire'nin gelişimiyle paralel olarak önemli bir ticari yapısı olan Bedesten'e komşuluk yapar (Yüksel, 2009). Kapalı bir pazaryeri olan Bedesten, uzun süre parçalı pazaryeri yapısı ile kendini sürdürür. Çeşitli kapılarıyla kentle geçirgen ilişkisi olan, dış cephesindeki dükkânlarıyla çoğul ve müşterek bir mekân olarak çalıştı ve yüzyıllar boyunca kentin en canlı sosyo-ekonomik merkezi haline geldi (Gülersoy, 2014). Çevresindeki hanlar (Tabakhane, Karakadı, Ali Efe, Hoca Emir, Hoca Kemal, Kurşunlu, Pirinçhanı ve Yenihan), camiler (Yeni, Gazazhane ve Tahtakale) ve hamamlar (Tahtakale, Terziler gibi) da yer bu hareketliliği destekledi. Ancak zamanla, önceki bölümlerde bahsi geçen hiyerarşik yapıların etkisiyle bu hareketlilik azaldı. İç mekân eylemsizleşerek kapıları kapanmış olsa da yapının kente açılan diğer kapıları olan dükkanlar açık kalmıştır. Bedesten'in komşusu olan köylerden gelen pazarcılar ve tüccarların için bir konaklama yeri olan Ali Efe Hanı, aynı dönemde işlevini yitirerek bugün Şekil 4.11'de görüldüğü üzere hayvanların barındığı bir han ve kahvehane olarak yaşamakta, bu üçgendeki Gazahane Camii ise orijinal işlevini koruyarak devam etmektedir. Bu mekânlar, pazaryerinin diğer paydaşları olan pazarcı, tezgâh ve bitkilere mekân olur ve halen salı günleri pazaryerini oluşturan unsurlara katılırlar. Susayan ve yorulan pazarcılar Ali Efe Hanı'ndaki kahvede soluklanır, hayvanları ve yüklerini buraya bağlar, Bedesten'in saçakları altında tezgâhlarını kurarlar, dükkanlarından alışveriş yaparlar ve Camii'de ibadet ederler. Her bir yapı pazar ağı sayesinde birbirine o kadar bağlıdır ki yıpransa veya yıkılsa dahi pazarın mekânı olma özelliğini yitirmez.

Günümüzde pazaryerinde tezgâh kuran paydaşlar arasında eksilmeler yaşanmış olsa da büyük bir kısmı atalık tohumlar, aile çiftlikleri ve ot toplayıcılığı gibi kadim kırsal pratikler sayesinde kurucu paydaşlıklarına sürdürmektedir. Örneğin Antik Dönem'de pazaryerinde tezgâhları kurduğu bilinen incir, dolaşık ilişkileri sayesinde virüsler, savaşlar, yangınlar ve depremlere rağmen günümüzde hala önemli bir paydaş olarak yerini korumaktadır (Muslu, 2005). Coğrafyacı Strabon'a (2000) göre Tire'nin alameti

farikası olan Güme Dağı'nın üzümü, batı merkezli hiyerarşik yapıların kendi türlerini bölgeye getirilmesiyle azalmıştır (Belen, 2017). Ancak 19.yy.'da baş gösteren filoksera sürecinde bu sömürgeci türlerin azalmasıyla (Başaran, 2000) günümüzde tekrar pazaryerinde yerini almıştır. Tire'nin yüzlerce yıl boyunca çevresel etkilerle birlikte yoğrulması, onu dirençli kılmış ve bugüne kadar hayatta kalmasını sağlamıştır.

Hal pazarında ya da markette görülemeyecek, tezgâhlarda dizili yadigâr tohumlar, bir tür bellek işlevi görerek, insanlar, toprak, hava ve arılar gibi çeşitli varlıkların müşterek yaratımı olan olan doğada kesişen hikâyelerini, mirasını ve yöntemlerini biriktirir. Yadigâr tohumların ve otların pazaryerinde varlığı, pazaryerinde egemen olmaya çalışan monokültürel yaklaşmalara rağmen türler arası melezleşme ve dolaşıklıkla ağ ören bir pazaryerine olanak tanır.

Bahçe/tarlada dolaşık

Şekil 4.12 : Ot toplama (URL-13).

Pazaryerinde tezgâhtan başlayan dolaşık ilişkilerin keşfine çıkmak, Güme Dağı'nın eteklerine ve yamaçlarına yerleşmiş köylere, bağlara, bahçelere, bostanlara, ovadaki tarlalara, ormana, makiliklere, yaylalara ve tahrip edilmiş alanlara yayılan türlere ve bunlarla insanın kurduğu ilişkilere, yadigâr tohumlarla üretim pratiklerine ve türler arası akrabalıklara daha yakından bakmayı beraberinde getirir.

Tire Pazarı'nın temel paydaşlarından olan otlar, farklı mekânlarla kurdukları muhtelif ilişkilerle öne çıkar. Yol ve su kenarlarından tarlalara, çalılıklardan makiliklere, kayalıklardan ormanlık ve sulak alanlara, kısacası ovadan Güme Dağı'nın zirvelerine

kadar çeşitli formasyonlarda ve özellikle insan tarafından tahrip edilmiş alanlarda kendiliğinden yetişen otların Tire Pazarı'nda varlığı, tüm bu mekânları pazarın paydaşı haline getirir. Salt insan ve hayvan emeğiyle tasarlanmış bağ, bahçe ve tarlalar değil, aynı zamanda bu çoğul mekânların paydaşlığı, ot toplama pratiği sayesinde pazaryerinin doğa ile kurduğu dolaşık ilişkiyi yansıtır. Mevsim döngülerini takip etmek, kuşların göçlerini gözlemlemek, topoğrafyanın ve suyun hareketlerini anlamak, otların çeşitliliğini ve renklerini tanımak, bu pratiğin paydaşları için başlıca enstrümanlardır. Tire Pazaryeri'nde neredeyse tüm yıl boyunca tezgâhlarda yayılı olan otların toplanması, doğanın insan merkezli bir yaklaşımla manipülasyonuna değil, doğayla dolaşık bir varoluşa işaret eder. Ayrıca bu pratik, avcı-toplayıcı dönemlerden bu yana süregelen kadim bir geleneğin yansıması olarak da düşünülebilir.

Ot toplayarak pazar ağının paydaşı haline gelen müstahsiller, genellikle 2-4 kişilik gruplar halinde kilometrelerce yürüyerek Güme Dağı boyunca farklı yükseklik seviyelerine göre değişen zemini, iklimi, flora ve faunayı deneyimler. Bu deneyimler sayesinde, doğanın farklı mekânları da pazaryerinin paydaşı haline gelir ve doğanın döngüleriyle dolaşık ve ilişkisel bir ağsal yapının oluşmasına katkı sağlar. İnşa edilmiş ıslah-yaban ikiliğini yıkan bu pratik, Şekil 4.12'de görüldüğü gibi Tire Pazar Ağı'nda yol kenarlarında, zeytinliklerin ve bağların içerisinde, hatta bazen yolların dahi olmadığı alanlarda bilhassa kadınlar tarafından gerçekleştirilir. Bağ-bahçe ve bostanların büyük bir kısmında 'yabani' olarak inşa edilen varlıklarla 'mücadele' edilmez; aksine bu varlıklarla iç içe geçen bir üretim kurgulanır.

Ot toplama eylemi, insanların kapitalizmin tahrip ettiği veya görmezden geldiği yerlerde hayata dolaşarak bu alanları ağın mekânsal paydaşları haline gelmesini sağlar. Şekil 4.13'de Tire Pazar'ında sıkça rastlanan şevketi bostan, ebegümeci, turp otu gibi türlerin üzerinde yeşerdiği şantiyenin toprağının bir parçası ve insansız bir yol görülmektedir. Son 20 yılda özellikle Küçük Menderes Havzası'nın kıyı kesimlerine yakın bölgelerinde hızla yayılan tarım alanlarının inşaatla ikamesi sürecinde, bu bölgedeki şeftali bahçesi gibi bir alan da imar planları gereği inşaat alanına dönüşmüş, şantiye alanı haline gelmiş, ağaçlar ve sulama kanalları mimarlığın nesneleriyle yer değiştirmiştir. Ancak üzeri örtülen ya da kenara itilen zeminde, yüzlerce yıldır üzerinde yaşayan varlıkların yeşermeye devam etmektedir. Her baharda tohumları etrafa saçılan bu türler, insan merkezli yapılarca verilen 'mücadelelere' rağmen toprak, hava, arı, kuş, böcek ve insan gibi diğer türlerle dolaşık ilişkileri sayesinde varlıklarını

sürdürürler. Toplayıcılar, tohumları etrafına saçmakla kalmaz, aynı zamanda budama gibi bir işlem de yaparak bitkilerin daha coşkun yeşermelerini sağlarlar. Ot toplama eylemi otların yaşamlarını ve mekânlarını çoğaltırken, bir doğa parçasını gıda mekânına dönüştürür.

Şekil 4.13 : Tahrip edilmiş alanlarda yenilebilir otlar.

Çeşitli türlerin dolaşıklık hallerine ve mekânsal süreçlerine, Tire Pazar Ağı'ndaki bağ-bahçede ya da bostanlarda şahit olmak mümkündür. Şekil 4.33'de haritalaması görülen Vildan Hanım'ın bahçesindeki mekânlara, Şekil 4.14'deki görseller üzerinden daha yakından bakarak, hayvanlar, otlar, meyve ağaçları, patlıcan, domates, fasulye ve salatalık bitkileri ve Vildan Hanım'ın yaşantısının ne denli iç içe geçmiş olduğu anlaşılır. Vildan Hanım, mekânın tamamını su kanalları ile bostan olarak kurmaz, zemini sürmez, kendi haline bırakır; böylece tasarlanmış ve tasarlanmamış mekânlar birbirileriyle akrabalık kurar ve müşterek bir şekilde yeşerir. Şekil 4.14'deki bahçe-a'da biberler ve domateslerin beraber yaşadığı alanda kiraz, karadut gibi meyve ağaçları ile kekik, dalgan, turp otu gibi çeşitli otların bir arada olduğu görülür. Vildan Hanım'a göre otlar suyu tutarken biber, patlıcan ve domates gibi bitkiler de iyi geçinirler. Ağaçlar da tüm bu varlıkların yarattığı mikro iklimde daha rahat yaşarlar. Bu dolaşık süreçte, farklı türler dayanışarak bir mekân oluştururlar. Yine Vildan Hanım'ın aile yadigârı tohumlarla yaptığı çiftçilik pratiği, geçmişle, bellekle ve doğanın döngüleri dolaşık bir sürece işaret eder.

Şekil 4.14 : Bağda dolaşıklık.

Salt yadigâr tohumlarla bahçesini kuran ve burada kendiliğinden yetişen otlar ve meyvelerle pazarcılık yapan Vildan Hanım, kimyasal ilaç veya hazır gübre yerine dam-a'da beslediği hayvanların gübresini kullanarak hayvanlarla toprağı iç içe geçiren döngüsel bir sistem kurar. Bu iç içe geçme süreci boyunca insan ve hayvan damları oluşur. Hayvan damı, pazaryerindeki tezgâhlar gibi geçici bir strüktürdür ve temel olarak hayvanları sıcaktan veya yağmurdan korumak amacıyla sarı renkli hareketli bir üst örtüyle inşa edilmiştir. İnsan damı ise kalıcı bir strüktür olarak hem depolama hem de kısa süreli dinlenme gibi temel ihtiyaçları gidermek üzere bir göz oda ve ıslak hacim olarak tasarlanmıştır. Geçici bir eylem için inşa edilen meskenin bir kısmı da bitkilerle oluşturulmuştur. Terasın üstünde yer alan mutfak, sadece bir tezgâh şeklinde tasarlanmış ve etrafını dolaşan asma kapatmaktadır (Şekil 4.14). Çoğul, çeşitli türlerle iç içe geçen, yaşayan heterarşik mekânların oluşumu Tire Pazar Ağı'ndaki bağ bahçe ve bostanlarda sıkça rastlanır.

Kırsalın ve tarımın mekânsal pratikleri uzun bir süredir Tire Pazar Ağı'nda dolaşık bir şekilde örülse de Şekil 4.36'de bir örneği görülen merkeziyetçi hiyerarşik yapılar, Tire Pazar Ağı'ndaki çoğul türlerin dolaşık ilişki örüntüsünü bozarak, ovadaki tarlalarda

monokültür ve doğrusal düzenler inşa etmeye çalışırlar. Mevsimsel döngüleri göz ardı ederek, toprakta ve havada yetişen her varlıkla mücadele etmeye dayalı bir yaklaşım benimseyerek tarlalarda tek kültürlü bir mekânsal kurgu inşa eden bu yapılar, ovadaki çoğul ve dolaşık yapıyı sekteye uğratmaktadır. Bu durumun mekânsal yansıması ise pazaryerinde görülmektedir: Ova köylerinden Pazar ağına katılım zamanla azalırken, pazaryerindeki tezgâhlar seyrekleşmekte ve mevcut tezgâhlarının da genellikle tek tür ürünlerle kurulduğu gözlemlenmektedir. Bu nedenle, Tire pazaryerinde Güme Dağı'nın yüksek kesimlerinden gelen paydaşların kurduğu tezgâhlar, eğrelti otları gibi bulunduğu yerin çok kültürlülüğünü gösteren aktörlerle sergilenmektedir.

Tire Pazar Ağı'ndaki dağ ve ovalara yayılan bağ-bahçe, bostanlar ve tarlalardaki paydaşların arasındaki dolaşıklığı üzüm bağlarının tarihsel süreçleri üzerinden anlamak mümkündür. Pazar ağındaki bağ ve bahçeleri oluşturan önemli bir paydaş olan üzüm, Antik Dönem'den 19.yy.'daki filoksera salgınına kadar görünür vaziyettedir (Meriç, 1983; Başaran, 2000; Yüksel, 2009; Nelson Keleş, 2016). Tire Pazarı'nın ilk dönemlerinde asmalar ve bağcılık, bağ, bahçe, bostan mekânlarını oluşturan önemli unsurlar olarak kendilerini gösterir. Strabon (2000), Tire Pazar Ağı'nın tarih sahnesinde belirginleştiği dönemde, Tire'nin yaslandığı Güme Dağı'nın üzüm bağlarıyla donandığını anlatır (Muslu, 2005). Bizans Dönemi'nde ise üzüm bağlarının gündelik hayatla ne denli iç içe olduğu, bugün Molla Yokuşu Sokak'ta bulunan Sülüklü Çeşme'nin ayna taşındaki bitkisel bezeme motiflerinden anlaşılır; merkezde bir *rhombus* ve dış köşelerde yürek şekilli sarmaşık yaprakları yer alır, ayrıca bazı yerlerde—aşındığı için tam algılanamayan— üzüm salkımı bezemeleri bulunur (Karabacak, 2019). 14. ve 16. yüzyıllar boyunca Tire'de hafif yokuşlara doğru uzanan bağlar, hem üzüm yetiştiriciliği ve buna bağlı pekmez gibi gıda üretimi olanaklarını teşvik eden bağcılık faaliyetlerinin mekânıydı. İbn Batuta, Tire'yi "Suyu bol bağlar ve bahçeler içinde" tasvir eder (Yüksel, 2009).[71] Bu dönemde, bağların çeşitli otlar, mantarlar, solucan ve böceklerle iş birliği içinde, sürülerek ve zeminle mücadele ile ıslah edilmeyen mekânlar olduğu bilinmektedir (URL-14).

Tire Pazar Ağı'nın değişmez bir paydaşı olan üzüm bağlarının[72], Osmanlı döneminde ova ve dağı baştan başa kapladığı ifade edilmektedir (Faik Tokluoğlu, Tire Çevre

[71] "Full of vineyards, gardens, and abounding in water!"
[72] Tire'de bağlar, Beylerce, Germe, Çekirdeksiz, Parmaküzümü ve Tire Karası gibi çeşitli asmalardan olmasına rağmen bağların %90'ı Tire Karası'ndan oluşmaktaydı.(Başaran, 2000)

İncelemeleri). Bu üzüm bağları aynı zamanda Tire'deki dini yapıların gelir kaynağı olarak da hizmet ettiğinden, bu kurumlar da ağda paydaş haline gelir[73]. Tire'nin diğer eski mahallelerinden Alihan ve Murtaza Mahallesi (günümüz Bedesten'in çevresi ve güneyinde Güme Dağı'nın yamaçlarını kapsayan bölge), 19.yy.'a kadar üzüm bağları ve burada yaşayan canlılarla bir arada bir yerleşim örüntüsü içinde olduğu bilinmektedir[74] (Başaran, 2000).

Yüzlerce yıldır süregelen bağlardaki mikro sosyolojik ve mekânsal dolaşıklık, batı merkezli ticari yaptırımların etkisiyle doğrusal bir inşa sürecine dönüşür. İzmir Limanı üzerinden bu bağları kendi hinterlandına dönüştürmeye çalışan batılı merkeziyetçi yapılar, 19.yy.'da iç içe geçen ilişkileri çözülme sürecine soksa da örülen her ağda olduğu gibi dolaşıklık hali var olmaya devam etmiştir. Mehmet Başaran'ın belirttiği üzere, 19.yy.'da Avrupa'daki üzüm bağlarını etkileyen filoksera hastalığı, batının bu bölgeye ilgisini arttırmış ve Fransa'da üretimin azalması sonucunda Tire'nin siyah üzüm türleri ve bunlardan üretilen şarap önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Bu dönemden sonra, Tire'nin endemik üzümleri ile dolaşık yaşayan bağlar, Avrupa'nın batının hinterlandına dönüşmeye başlamıştır. Batı merkezli kapitalist örgütlenme, bağlardaki çoğul varlıklarla kurulan dolaşık ilişkileri tek merkezli monokültür yapıyla değiştirmeye çalışmış (Keskin, 2015) ve bu da bağları pazar ağının alanından çıkartıp, batının hiyerarşik ticari örgütlenme sürecine dahil ederek monokültür yapısı onu filokseranın mekânına dönüştürmüştür[75]. Mantarın tek varlıklı ve manipüle edilmiş alanlarda var olup yayıldığı, çoğul ve müşterek varlıklarla örülü bir bağda var olamayacağı bilinmektedir. Bu olanları karşıt bir paradigma olan mücadeleyle aşmaya çalışan devlet, mevcut asmaların sökülüp yerine tek tür bölge dışından gelen Amerikan

---

[73] Mehmet Başaran'a göre, Tire'nin ilk yerleşim yerlerinden olan güneydeki Hacı Fakıhlar Mahallesi (günümüz İstiklal Mahallesi), Hacı Fakıhlar Camii'nin başlıca gelir kaynaklarından birinin bağcılık olduğu düşünülür (Yüksel, 2009; Başaran, 1998)).

[74] Mehmet Başaran 'Tire'de Bulunan Camiler, Temuttuat Defterlerine Göre Görevliler ve Mal Varlıkları' (1998) metninde, 1844-45 seneinde bu bölgede yaşayan Naksibendiye Tarikatı Dervişi'nin kayıtlı olan 5 dönümlük üzüm bağı varlığından bahseder.

[75] "Alman bağcılık şirketi Muller-Suppa'nın Almanya'dan getirdiği asma fidanlarının hastalıklı yani flokseralı olması ile 1877 yılından itibaren yavaş yavaş gelişen hastalık, birdenbire yayılmaya başladı. 1900-1902 tarihinde Tire'nin dağ koyu olan Akmescit Köyü'nde filoksera haşeresinin üzüm salkımlarını ve asmalarını tahribe başlaması ile Tire ovası bayat balık kokusunu andıran bir kokuya bürünmüş ve 21500 dönüm bağ bu hastalıktan etkilenmiştir"(Başaran, 2000).
Filokseradan en fazla etkilenen yerlerin başında İzmir, Urla, Manisa, Çeşme, Tire ve Karaburun gelmektedir. Zararı önlemek amacıyla filokseranın vilayete ulaştığı tarihten 1907 yılına kadar bölgede toplam 500.000 dönüm bağ Amerikan asmalarıyla yeniden inşa edilmesine rağmen bağlar üzümsüz kalmaya devam etmiştir (Keskin, 2015).

fidanlarının dikimini örgütlerken yine monokültür bir mekân inşası sürdürerek yüzlerce yıllık dolaşık olan bağları ve eylemleri yine doğrusal bir kurguya dönüştürmeye çalışmış ancak nihayetinde, üzümün yerini zeytin, bağların yerini zeytinlikler almıştır. Devletin teşviği ile inşa edilen zeytinliklerle beraber 1890-1891 yıllarında yağ fabrikalarının sayısı iki iken 1908'de altıya çıkması, bu ikamenin en önemli göstergelerindendir (Başaran, 2000). Bugün Tire'deki zeytinlikler bağların yerini kaplamış gibi görünse de asmaların izleri halen bahçe ve pazaryerinde görülmektedir. Örneğin, 1900 yılında filokseranın ilk olarak görüldüğü ve en büyük zararı verdiği dağ köyü olan Akmescit'te incir bahçelerinin yanında halen üzüm bağları varken, yine Başköy ve Gökçen'de de aile çiftliklerinde bağcılık yapılmaktadır. Pazaryerinde karşılaştığım bu köylerden gelen çiftçiler, üretimlerini salt pazar için ve 'pazara kadar' yani endüstriyel düzeyde olmayan bir üretim yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, üzümlerin Tire Karası, Kahrat veya Sultan Dilmik gibi bölgesel adlarla anılan yadigâr asmalar olması, hiyerarşik yapıların yerinden ettiği çoğul kültüre rağmen bu asmaların yaşamı ile köylerin, bağların ve bostanların iç içe geçtiğini göstermektedir.

Havzada dolaşıklık

Tire pazaryerinde dolaşırken, tezgâhları oluşturan otların, meyve ve sebzelerin bölgesel olduğu göze çarpar. Mevsimlerin değişimini, coğrafi ve mikro iklimleri tezgâhlardaki çeşitlilikten anlayarak, Tire Pazarı'nın Küçük Menderes Havzası'nın tarihi, mekânları ve mikro sosyolojik yapılarıyla iç içe geçmiş ve ayrılamaz bir ilişki içinde olduğunu fark ederiz (Şekil 4.39'deki ağ haritası ve Şekil 4.43'deki formasyon haritası). Devingen bir süreç olan bu dolaşıklığı, zamansal olarak da anlamak için, pazarın yıllık döngüsünün havza ile ilişkisini temsil eden Şekil 4.15'deki ağ haritasını oluşturdum[76]. Ovadan dağa uzanan bu haritada, havzanın çeşitli mikro iklimleri ve coğrafyalarından Pazar ağına katılan domates, patlıcan, fasulye gibi mevsimsel paydaşların yolculuğunun mekânsal süreçlerini irdeledim. Bu haritada, pazarın ağ ören anlatıları, suyun, toprağın, yolun ve bu bitkilerin ilişkiselliği boyunca havzanın kıvrıla büküle ilerleyen dinamikleri görülebilir.

[76] Bu haritayı, tezgâhtaki ürünün nerden geldiğini araştırdığım pazaryerinde müstahsillerle ve yerel yönetim birimleri ile yaptığım görüşemelerden edindiğim bilgiler ve Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün Küçük Menderes Havzası, Gediz ve Büyük Menderes Havzası 2019 yılı aylık YAS ve YÜS potansiyeli verileri ile oluşturdum.

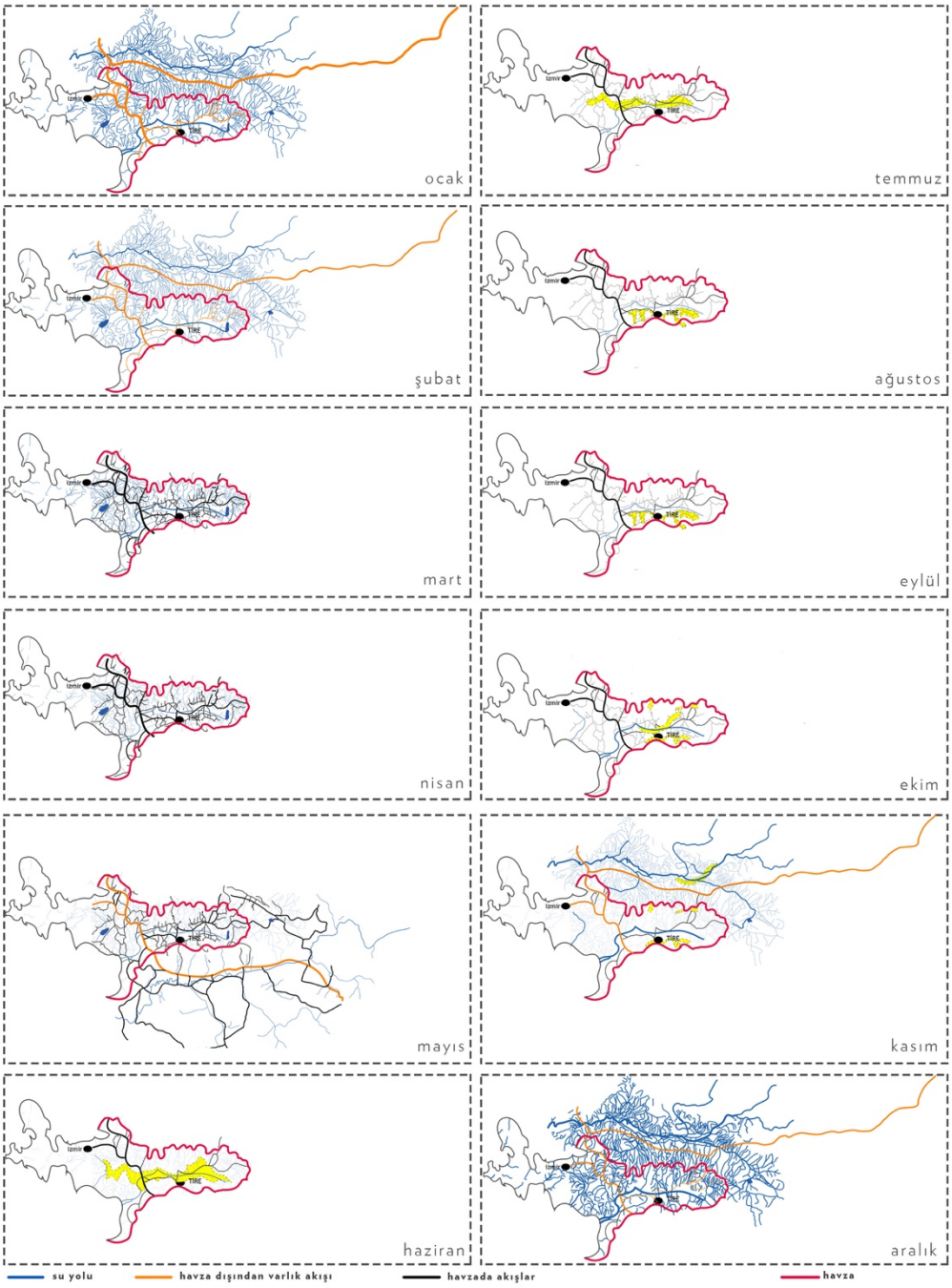

Şekil 4.15 : Tire Pazarı'nın Küçük Menderes Havzası'nda yıllık akışı (Tan, 2021).

Küçük Menderes Havzası, salt insan eliyle çizili sınırlardan ibaret bir alan değil, aynı zamanda coğrafi, atmosferik ve hidrolik paydaşların biyolojik ve kültürel formasyonla ve en önemlisi pazar ağlarıyla müşterek yarattığı bir bölgedir. Şekil 4.15 ve Şekil 4.39'da da görüldüğü üzere, yılın büyük bir kısmında havzanın içinde kurulan bölgesel ilişkilerle birlikte, bazı dönemlerde Büyük Menderes ve Gediz havzalarından gelen üreticilerle oluşan pazarın ağsal yapısı, oldukça dolaşık ve kısadır. Yüzlerce yıldır

üretici paydaşlarla ve doğayla hemzemin örülmesinin sonucunda halen bölgesel kalabilmeyi başaran ağda, tüm paydaşlar giderek iç içe geçerken, ağ da bölgesel hale gelmiş ve kısalmıştır. YAS (yer altı suyu) ve YÜS (yer üstü suyu) potansiyelinin en yüksek olduğu ve su kütlelerin en dolu, havanın ve toprağın en soğuk olduğu aralık, ocak ve şubat aylarında toprak dinlenmekte ve tarımsal üretimin çoğulluğu da azalmaktadır. Aynı dönemde yüksek rakımlı bölgelerde ve ormanlık alanlarda soğuyan hava ve azalan ot yoğunluğu, pazar ağının komşu Gediz Havzası'ndaki üreticilerin seralarından biyolojik bir akışa maruz kaldığı dönemdir. Bu akış, mart ayı ve sonrasında havanın ve toprağın ısınmasıyla tekrar bölgesel hale gelir. Suya ve neme doyan toprak ve hava ile uyanan havzada, ovada ve özellikle dağda yeşeren 'ege otları' pazara katılır. Haritadaki yol ağlarının belirginleşmesi, havzanın dağlık bölgelerinden pazar ağına katılımı temsil eder. Mayıs ayında ise pazar halen dağlık bölgelerde yaygınken, bazı ürünler için Büyük Menderes Havzası'na doğru açılır.

Sularının azalma ivmesine girdiği haziran ayında, mevsimlik sebze ve meyveler ovada olgunlaşır ve dağ yollarındaki yoğunluk dağılır. Haziran ve temmuz aylarının haritalarında sarıyla gösterilen sulak alanda yetişen paydaşlar pazar ağına katılır. Ağustos, eylül ve ekim aylarında havzanın ısınmaya ve kurumaya başlamasıyla, mikro-iklimsel özelliğinden dolayı dağlarda ovaya göre daha geç olgunlaşan bitkiler pazar ağına katılır. Örneğin, ovadaki Kireli Köyü'nün domatesleri mayıs ve haziran aylarında pazaryerinde görünürken, Kaplan Köyü'nden gelen domatesler ağustos ve ekim ayları arasında tezgâhlarını kurar. Nihayetinde farklı yükseklik seviyelerine ve topoğrafyaya bağlı olarak değişen mikro iklimlerin ve su yoğunluğunun, bitkileri büyüme döngülerini ve dolayısıyla pazar ağını etkilediği görülmektedir. Yadigâr tohumlarla yapılan tarım ve toplayıcılık eylemleri de atmosferik ve hidrolik değişkenlerle ilişkilidir. Tire'de baharın gelişi, pazar ağındaki otlarla, ağustos ayının incirlerle, kış mevsiminin kestanelerle ilişkilendirilmesi, havzanın coğrafi, atmosferik ve hidrolik iç içeliğini yansıtır. Aynı zamanda 'ova domatesi' ya da 'yayla domatesi' gibi söylemler gündelik hayata da bu dolaşıklığın tesir etmiş olmasıyla alakalıdır.

Yağışların başlaması ve havanın kışa dönmesiyle birlikte zeminin dinlenme evresine hazırlık sürecinde, kısmen Gediz Havzası'ndan akış gerçekleşir. Pazar ağının havzada yayıldığı yerlerde, yükseklik, su ve mikro iklimlerin değişmesi, flora ve fauna arasında çeşitlenen dolaşık ilişkileri beraberinde getirir. Pazaryerinde de mekânsal ve mikro sosyolojik çeşitlilik oluşur. Bu da demektir ki, Şekil 4.39'deki ağ haritasının bölgesel

ve kısa bir süreyi kapsaması, Şekil 4.43'de formasyon haritasındaki çoğulluk ile ilişkilidir. Bu durumların nasıl ilişkisel olduğu ve birbirlerini tetikledikleri, Şekil 4.15'deki devingen ağ haritasında saklıdır. Hal, market ya da çok uluslu endüstriyel tarım şirketlerinin mevcut olmadığı pazar ağı, neredeyse salt havzada paydaşların dolaşıklığı ise bölgesel, kısa ve devingendir.

Hiyerarşik yapılar, ağdaki dolaşıklık halini basitleştirerek doğrusal bir yapıya dönüştürmeye ve bu şekilde okunaklı kılmaya ve böylece, havzada muktedir olmaya çalışırlar. İmparatorluk ve 19.yy. itibariyle buna eklemlenen batılı kapitalist yapılar, havzadaki dolaşıklığı yeni merkezler inşa ederek, bir sonraki aşamada tartışılacak olan yollar inşa ederek dolaşıklığı çözmeye eğilimlidirler. Ancak onlarca paydaşın müşterek oluşturduğu dolaşık hal üzerinde hiyerarşilerin mutlak kontrolü mümkün değildir. Havzada mübadele ağındaki yer değiştirmeler, büzülmeler veya genleşmelerde suyun, bitkilerin, sineklerin ve hatta tek hücreli organizmaların dahi payı vardır.

Havzadaki bu dolaşıklık haline bir örnek; Tire Pazarı, Efes/Ayasuluk, İzmir, su ve sivrisinekler ve kendir arasındaki ilişkilerdir[77]. Tire, Lidya ve Bergama krallıkları döneminde havzanın ürünlerinin alınıp satıldığı bir pazaryeri olarak rol belirmiş, bu da Efes'in varlıklı kişileri tarafından bir terapi ve sayfiye merkezi olarak görülmesini sağlamıştır[78] (Muslu, 2005). Orta Çağ'da da havzada yetişen ürünler Tire Pazarı'ndan sonra Efes Limanı'na taşınmış ve Venedikliler ile Araplar arasındaki geniş ticaret yelpazesi nedeniyle bu ağ genleşmeye devam etmiştir (Arıkan, 1991). Aydınoğulları döneminde Efes'in fethedilmesi ve nüfusunun büyük bir bölümünün Tire'ye göç etmesi, iki kentin yaşamı birbirine dolaşmaya başlamıştır (Wittek, 1944). Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetinde bu dolaşık bağ, ayrışmaya başlamış, 14.yy.

[77] Bozdağ'dan doğup ovada menderesler çizerek ilerleyen Küçük Menderes Nehri, denize ulaştığı alanda havzanın verimli topaklarını biriktirirken, tarım ve toplayıcılık faaliyetleri için de bir mekân oluşturur ve bu yolculuk boyunca Efes Limanı'nı ve Tire Pazarı'nı kurar. Tire gibi Efes de havzanın flora ve faunasıyla çok sıkı bir ilişkiye sahiptir ve bu nedenle diğer İyon şehirleri gibi kolonileşme eğilimi göstermemiştir (Meriç, 1983). Recep Meriç, bu hiyerarşik yapılanmaya karşı çıkan durumu havza ve kentlerin dolaşık ilişkisine bağlar.

[78] Tire'li araştırmacı Munis Armağan (1989) Efes'teki Artemis Tapınağı'ndan Tire'nin batı köylerini de içine alan ve Bozdağa dek ulaşan Artemis Tapınağı Kutsal Toprakları bu yoğun ilişkisellik sonunca inşa edildiğini belirtir.

itibariyle de Tire, imparatorluğun pazar başkenti olarak İzmir ve İstanbul gibi yeni ancak hiyerarşiye eğilimli bağlantılarla genleşme sürecine girmiştir [79] (Yüksel, 2014).

Havza ile tarımsal üretim ve toplayıcılık aracılığıyla hemzemin bir ilişki kurarak pazar ağını ören Tire, bir pazar olarak genleşirken, ağdaki ilişkiselliği azalmış olan Ayasoluk'da su nasıl limanı oluşturduysa onu yerinden de etmiştir[80]. Kentleşme ve hızlı nüfus artışı nedeniyle bölgede ormansızlaştırma faaliyetleri (Stock, 2015) ve endüstriyelleşen tarımsal üretim, bu dolaşık ilişkiyi çözünmeye başlatmış ve bu süreçte oluşan bataklıkların sıtma salgınına yol açmasıyla tam bir kopuş gerçekleşmiştir. Merkeziyetçi yapılar ağa sızmış olsa da Tire Pazarı ile havza arasındaki yoğun ilişkisellik sürmüştür. Günümüzde Tire'nin Efes ve Ayasuluk'un yerinde bulunan Selçuk ile organik bağları halen devam etmektedir. Selçuk Pazarı'nda Tire'nin kestanesi satılırken, Tire Pazarı'nda ise Selçuk'un şeftalisi tezgâhlarda görülür. Selçuk, köylerin dışından katılan birkaç yerleşimden biri olma özelliği taşırken, Şekil 4.46'da görülen Belevi Sazlığı'ndan gelen kargıların da halen pazar ağında kendine yer bulması, bu dolaşık ilişkilerin sürdüğünün göstergesidir.

Sıtmanın bu kopuşta oynadığı rol, dolaşık ilişkilerin hiyerarşik örgütlenmelere sekteye uğratılmasından kaynaklanmaktadır. Zira havzanın kendine özgü bitkilerinden biri olan kendirin 14.yy.'da sıtma hastalığının tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir (Ceylan, 2022). Osmanlı döneminde, özellikle 14.yy. ve 16.yy.'lar arasında, havza hem bölgesel hem de başkentin ihtiyacını karşılayan önemli bir alan haline gelmiştir (Yüksel, 2009). Sonraki dönemlerde ise çoğunlukla lif üretimi için kullanılan kendirin (Kendirlerimiz, 1938, s. 3-4), 19.yy.'da bölgesel müşterek pazar ağlarından koparak küresel kapitalizme entegre olmasıyla dış ticaret serbestleşmiştir (Pamuk, 2015). Bu bağlamda, İzmir Limanı'ndaki ticaret faaliyetleri artmış, ve bu liman, özellikle Büyük

[79] Yüksel'e (2009) göre, bu dönemde Tire'yi diğer Batı Anadolu şehirlerinden ayıran en belirgin özellik, 14. ve 16. yüzyıllar arasında kentsel fonksiyonların sürekli olarak gelişmesi ve artması olmuştur. Bu durum, sadece toprak sınırlarının büyüklüğünden kaynaklanmamış, aynı zamanda nüfusun ve kentsel işlev ölçeğinin de genişlemesi ile bölgenin en büyük yerleşim yeri olduğunu vurgular. Farklı olarak, Ayasuluk ise Tire'ye kıyasla büzülme sürecine girdiğini işaret eden Yüksel, bunun sebebini mübadele faaliyetlerinin azalmasıyla eşzamanlı olarak limanların alüvyonla dolması ve yerleşim coğrafyasının bataklık oluşumu nedeniyle kentsel mekân yayılımını engellemesi olarak belirtir.

[80] Mübadele ağından çıkarıldıktan sonra Ayasuluk, büzülme dönemine geçer ve artık ne deniz aşırı liman ne de çoğul bir Orta Çağ metropolü olarak kalmaz, yavaşça yerini başka limanlara, özellikle de İzmir'e bırakır. Evliya Çelebi'nin gezi notlarına göre, Ayasuluk 17.yy.'da küçük, terkedilmiş bir köy halini almıştır. Tavernier ise kıvrıla kıvrıla akan bir ırmağın kıyısında, tepenin eteğinde bulunan Ayasuluk'un şehir gibi bir yer olmadığını, hatta sağlam bir evin dahi bulunmadığını belirtir.

Menderes ve Küçük Menderes havzaları bölgesel pazar ağlarına değil, uluslararası kapitalist yapıya yönelik tarımsal üretim artışına hizmet etmiştir (Seyfi, 1928, s. 372). Kendirin yetiştiği havzanın sulak zemini, nemli ve yağışlı iklimi, sivrisineklerin ve sıtma hastalığına neden olan plazmodiumların yaşamamasına sebep olmuş, ancak yüzyıllar boyunca iç içe geçmiş yaşamları ayırmaya çalışılınca ağdan kopuşlar gerçekleşmiştir. Tarımın ve toplayıcılığın doğayla dolaşık ilişkiler içinde geliştiği durumlarda, bir varlık diğeriyle beraber bir yaşam geliştirebilirken, doğrusal örgütlenme sürecinde varlıkların ilişkiselliğinin sekteye uğradığı bir akışta inşa edilen demiryolları ve yeni limanlar gibi faktörler Ayasuluk'un ağdan kolayca kopmasını kolaylaşmıştır (Şekil 4.16).

Şekil 4.16 : Küçük Menderes Havzası'nda dolaşık hayatlar.

Kendir, sıtma ve veba gibi hastalıkları önlemekle birlikte, aynı zamanda buradaki yaşamın ve mekânların oluşumunda önemli bir paydaş olmuştur. Sulak alanları seven kendirin, Küçük Menderes Nehri ile dolaşık hikayesi Antik Çağ'a dayanır ve 20.yy.'ın başlarına kadar da devam eder. Yüzyıllar boyunca havzanın biyolojik formasyonun en yoğun türlerinden biri olan kendir (Meriç, 1983), mekânsal, ekonomik ve ekolojik açıdan havzanın şekillenmesine katkı sağlamış ve tarih boyunca Küçük Menderes Havzası, özellikle Tire ve Ödemiş bölgeleri, Türkiye'deki kendir tarımının en yoğun ve organize yapıldığı bölgelerden biri olmuştur (Taşlıgil and Şahin, 2019; Ceylan, 2022).

Şekil 4.17 kendirin endüstriyel dönem öncesi serüvenini havzada hasadından pazaryerine kadar suların üstünde, kıyısında, köylerde ve pazaryerlerinde insan bedeni ile ilişkisel mekânlar oluşturduğunu gösterir. Kendir, nemli ve rutubetli ortamları seven, buralarda suyla dolaşık yetişen bir bitkidir ve bu nedenle havzanın düzlüklerinde, yani ovada ve nehir kıyılarına yakın bölgelerde yetişir (Meriç, 1983;

Taşlıgil and Şahin, 2019; Ceylan, 2022). Şekil 4.17'nin[81] 1.alanında Seha Gidel'e ait görselde, kendirin tahayyül edilen suyla dolaşık yaşam alanları ve hasadına dair izler görülmektedir. Kırmızı nokta ile işaretli alanlarda yetişen ve hasadından sonra yine haritalamada gösterilen alanlarda zemine serilerek 'kurutulan' kendir, daha sonra suyun üzerinde 'havuzlama' işlemi olarak tanımlanan nehrin üzerindeki mekânlarda suyla ve bakterilerle iç içe geçerek dinlendirilir[82]. Tire'li araştırmacı-gezgin İbrahim Fidanoğlu, geçmişte kendirin süreçlerine şahit olmuş Hasan Doğan ile yaptığı röportajda, Küçük Menderes Nehri'nin hemen kıyısında, toprakla oluşturdukları geçici havuzcuklarda suyun akışını iliman dedikleri bu havuzlarda, durgun sudaki bakterilerle birlikte olgunlaşmayı sağlayan havuzlama aşamasının gerçekleştiğini anlatır (URL-15). 1.Havza bölümündeki görselde, suyun üzerinde bu havuzlama işlemi son aşamada olan develere yüklenme kısmını gösterir. Develer bu aşamada, Şekil 4.20'deki 2.bölgede görülen köylere, yani Tire'nin sırtlarında Güme Dağı'nın yamaçlarındaki yukarı köylere doğru yola çıkarlardı. 2.Bölgede köyde görsellerde görüldüğü üzere açık havada ve genellikle zeytinliklerin içinde kendi ürettikleri urgan çarklarında, imece usulüyle kendiri ipe dönüştürürlerdi.

[81] 1. ve 2. alandaki resimler Seha Gidel' a ait olup URL-15'deki İbraim Fidanoğlu'nun arşivinden edinilmiştir.

[82] Hasadı tamamlanan kendirler, ilk etapta toprağa / tarlalara serilerek 5 – 6 gün kadar kurutlur. Sonrasında saptan liflerin ayrılmasını kolaylaştırmak için bakterilerin faaliyete geçmesini sağlamak adına havuzlama / sulama işlemine geçilir. Derelerde, göllerde, kuyu adı verilen özel havuzlarda olmak kaydıyla durgun veya hareketli su ortamında bağlar suya bastırılır / yatırılır ve üzerlerine taşlar konarak (Taşlama adı verilir) su üzerine çıkması engellenir. Halk arasında "Çürütme / Olgunlaştırma" olarak da adlandırılan bu işlem sonrasında, çevre koşullarına göre 10 gün ila 1 ay kadar değişen sürelerde suda bekletilen sapların fazla suyunu bırakması için tarlalarda konik biçimde çatılarak bir miktar kuruması sağlanır. Bu işlemin ardından ise soyma işlemine geçilir. Lifler soyulurken ilk etapta dış kabuk parçalarının da içinde bulunduğu kirli lif elde edilir, sonrasında ise özel taraklardan geçirilerek çırpılır, çöplerinden ayıklanan lifler demetler haline getirilip ham kenevir lifi olarak balyalanır. Balya halindeki lifler ya depolanır (Fazla nemli olmayan ortamlarda) veya doğrudan pazara sürülür. Kenevirden lif elde etmede suda yapılan işlem dışında bir de çiğde kurutma / havuzlama adı verilen işlem söz konusu olup bu uygulama daha uzun sürmektedir. Arazi havuzlaması da denilen bu işlemde 1 – 3 ay arasında arazilerde kurumaya bırakılan kenevir sapları iyice kuruduktan sonra sulanır ve kabukları soyulu ve sonrasında işleneceği yere gönderilir(Taşlıgil and Şahin, 2019).

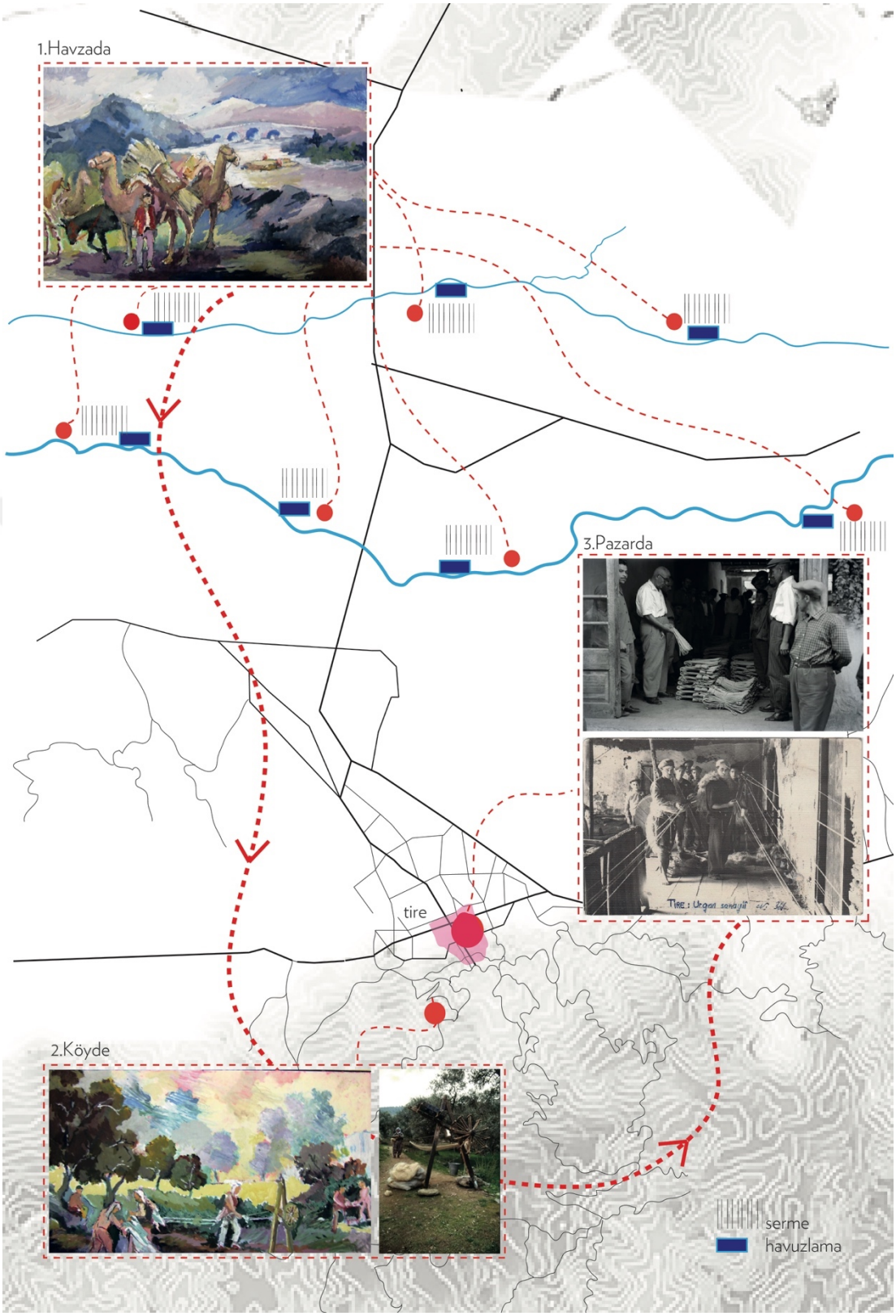

Şekil 4.17 : Küçük Menderes Havzası'nda kendirin serüveni.

19.yy. sonlarında zanaat faaliyetlerinin kentleşmesiyle urgan çarkları, Şekil 4.17'deki 3.Pazarda bölümünde görüldüğü üzere terkedilmiş veya kullanılmayan pazaryeri binalarını geçici imalathanelere dönüştürdü. Ancak bu çarkların uzun tarihsel bir süreç boyunca köylerde kullanıldığı bilinmektedir. Havza suyunun, ovanın ve dağının kendirle dolaşık bir hayat sürdüğü bu bölgede, kendirin halat veya iplik haline dönüştüğü urganın mübadelesi, Urgancılar Çarşısı olarak adlandırılan pazaryerinde devam etti. Şekil 4.17'nin 1.Pazaryeri'nde, 1950-1960'lı yıllara tarihlenen fotoğrafta, çarşıda bir mübadele anı görülmektedir. Urganlar, üzeri örtülü geçit veya arasta gibi mekânları pazaryerine dönüştürür. Aynı zamanda, ürünlerle ilişkilendirilen ayrı bir pazaryeri olan Kendir Pazarı da mevcuttu. Hasan Doğan'ın ifadesine göre, bu çarşı ve pazarlarda esnaftan köylüye ve kentliye kadar çeşitli amaçta insan dolaşırdı.

Kendir bitkisinin serüveni, tarladan pazaryerine kadar çeşitli paydaşların emek süreçlerinin dolaşıklığı ile kurulmuş; suda ve karada çeşitli mekânlar ve araçlar oluşturmuştur. Bir zanaat olarak da görülebilecek bu uzun tarihsel süreçte yine kent, kırsal ve köy de birbirine dolaşırdır. Ancak kapitalist örgütlenmenin üretim bandıyla kendirin dolaşık hikayesine sekteye uğratmaya çalışması, 1930'larda devletin getirdiği yasaklar ve vahşi sulama ve hastalıklarla mücadele için kurutma çalışmaları yüzünden Küçük Menderes Nehri'nin suyunun azalması ile 1950'lerde 600 civarında çark bulunurken, bugün kendir üretimi yok denecek durumda ve buna bağlı zanaat alanları da müzede yaşamaktadır (Gülersoy, 2014).

Şekil 4.18 : Çit Pazarı Sokak ile Kendir Pazarı Sokak kesişimi.

20.yy.'a kadar havzadan pazaryerine kadar hayatları dolaştıran ve mekânlar oluşturan kendirin, belirtilen süreçlerde eylemlerin ve araçların silinmesi ile pazar ağından kopuşu hızlandırmıştır, kendirin etrafında şekillenen mekânlar, eylemler ve araçlar da silinmeye başlamıştır. Nitekim bugün Tire Müzesi'nde yeniden inşa edilen mekânlarda kendirin süreçleri kısmı olarak bir sergi malzemesine dönüşmektedir. Ancak yüzlerce yıldır birbirine dolaşan süreçleri doğrusala dönüştürmek ya da bir varlığı ya da mekânı silmek o denli zordur ki kendirin kendisi olmasa dahi Tire Pazaryeri'nde mekânsal izleri devam etmektedir. Şekil 4.18'de Kendir Pazarı Geçidi, Urgancılar Çarşısı, Çit Pazarı Sokak ve Hasır Pazarı Sokak gibi yer isimleri bu izlere örnektir. Şekil 4.18'de geçmişte kendir ve kendirden üretilen ürünlerin pazarı olan Çit ve Kendir Pazarı Sokağı'nda günümüzde Salı pazarının yayılımı görülmektedir. Pazarla dükkanların sınırlarının olmadığı, iki mecranın iç içe geçtiğinin görüldüğü karede sebze meyvelerle dolu tezgâhların yansıra halen urganların ve urgandan örülen ürünlerin asılı olduğu dükkanlar görülmektedir. Herhangi bir günde kapalı olan ya da günün kısa bir kısmında açık olan bu dükkanlar, salı günü pazarla birlikte gün boyu yaşamını sürdürmektedir. Bugün kendirin süreçlerinin pazarın akışında silinmeye yüz tutmasına rağmen sürecin kültürünün halen pazarla dolaşık olmasını yine Şekil 4.19'daki tezgâh-dükkân dolaşıklığından ve az miktar da olsa urgan ve yine aynı

pratikle üretilen ürünlerin iç içe geçerek bir tezgâh oluşturmasında da anlamak mümkündür. Havzada birbirine dolaşan tüm bu yapıların doğrusal inşasının, müşterek örülen ağlarda gerçekleşemeyeceği bu şekilde anlaşılabilir.

Şekil 4.19 : Urgancılar Çarşısı'nda bir tezgâh.

Yolda dolaşık

Tire'de yol ağı, müşterek örülme süreçleri boyunca topoğrafya, su, hayvan ve insanlarla, bahçe/tarla ve pazarla dolaşıktır. Dolayısıyla Şekil 4.20'deki haritalama, pazarın da haritasına tekabül eder. Burada yol, topoğrafya, varlıklar, yerleşim örüntüsü n ve pazarın dolaşık ilişkileri görülebilir. Haritalama, Tire Pazarı'nın yüzlerce yıldır hayati paydaşı olan Güme Dağı'na yayılan köylerin pazara akışını sağlayan ve Tire'nin tarih sahnesinden ilk belirdiği zamanlarından beri topoğrafya ile içi içe olan yolların topoğrafyanın hareketiyle ilişkiselliğini göstermektedir. Suların aktığı vadilerde ya da deve, eşek at gibi hayvanların tırmanış için seçtiği, keçilerin otladığı rotalarda oluşan bu izler, haritada kırmızı ile işaretli nispeten düzlük yerlerde insanları, hayvanları, bahçeleri ve damları yoğunlaştırarak köyleri oluşturur. Vadiler boyunca kimi zaman suyla ilerleyen bu izler, birbirine kavuşa ayrıla beraberinde taşıdıkları köyleri de

kavuşturur. Pazarın üzerindeki akışları yoğunlaştırması ile izler ve bağlantılar yol ağına dönüşür.

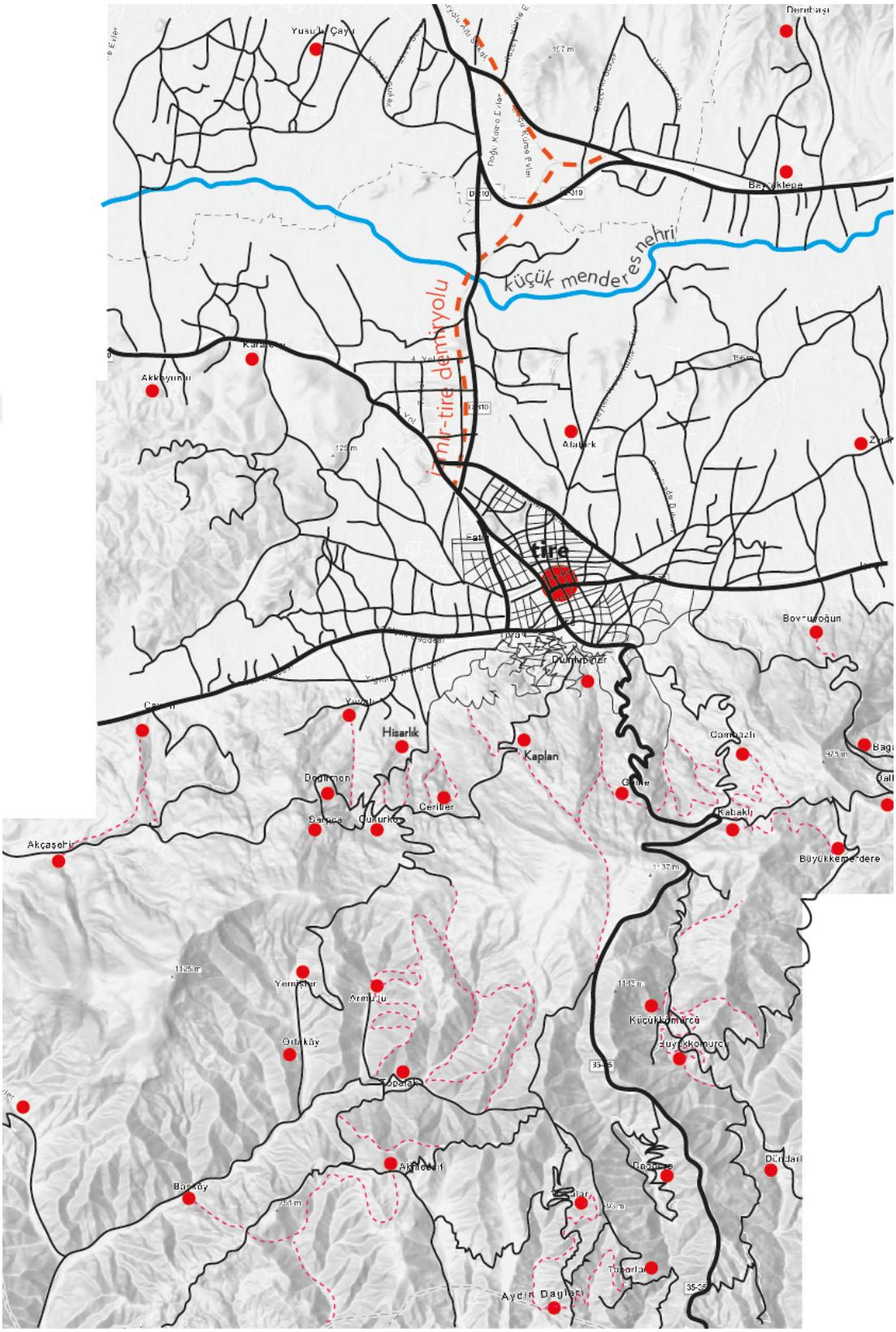

Şekil 4.20 : Topoğrafya, yol, köy, bahçe, tarla.

Şekil 4.20'da yoğunluklarına göre kalınlığı değişen siyah renkli çizgiler olarak görülen ve ovadan dağa çeşitli yüksekliklerde muhtelif mikro-iklimlere, flora ve faunalara yayılan yol ağının bu dolaşıklığı, pazarın çoğulluğuna işaret etmektedir. OpenStreetMap'in karayolu verileri ve pazaryeri röportajları ile yeniden işlenmesiyle oluşturduğum haritadaki siyah çizgiler olarak temsil edilen karayollarının dağda, ovada ve pazaryerinde olmak üzere üç ayrı durumun birbirine karıştığı görülür. İlki, Tire Pazaryeri'nin kuzeyinde dağa doğru yayılan bölgede kırmızı ile işaretli köylerin tümüne uğrayarak topoğrafyaya rağmen değil, onunla birlikte hareket ederek çoğunlukla vadilerde ilerleyen yollar, geçmişte hayvanlar, insanlar ve bitkilerden oluşan kervanları, bugün ise yine insan ve bitkileri motorlu araçlarla pazara taşımaktadır. İkinci durum ise ovada, engebesiz topoğrafyada daha kolay yayılan yol ağının bu bölgede daha ziyade tarlaların, su yollarının ve sulama kanallarının oluşumu ile ilişkisel ilerlediği görülmektedir. Dağlık alanda topoğrafyanın ayırdığı yollar, ovada daha kolay kavuşmaktadır. Zeminle ilişkisel olarak çeşitli varlıkların paydaşlığı ile zaman içinde oluşan tüm bu yollar her durumda Tire'ya yani pazaryerine çıkmaktadır. Üçüncü durumda ise Tire Pazaryeri'nde yoğunlaşan mübadele eylemi ile yollar da daha sık ve kısmen inşa edilmiş süreçte örülmüştür.

Güme Dağı'na yayılan, köylere, bahçelere ve ormana dahi sirayet bu yol örüntüsü sayesinde hem kendiliğinden yeşeren hem de yetiştirilen varlıkların dolaşık ilişkileri boyunca pazar ağı ve yollar oluştur. Güme Dağı'nda vadilerden ve düzlüklerden kıvrıla büküle ilerleyen tarihi yolların, geçmişte yıllarca insan ve hayvan gibi çeşitli hayatların üzerinden geçmesi ile aşınan hem topoğrafyaya hem de bitki örtüsüne göre bir müşterek itki ile oluşan mekânsal pratiklerden biri patikalar olabilir. Örneğin günümüzde Tire'yi Büyük Menderes Havzası'na bağlayan haritada kalın çizgi ile ifade edilmiş Tire-İncirliova yolu da bir patikanın asfalt dönüşmüş halidir (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). Çoğul paydaşların müşterek pratiklerle oluşturduğu bu patikalarda akış ve mübadele yoğunlaşınca üzerinde araçların çoğunlukla aktığı yollara dönüşmüştür. Şekil 4.20'deki haritalamadaki pembe kesikli çizgilerle ifade edilen yerler ise halen varlığını iz olarak sürdüren -tahmini- patikalardır. Suyla, topoğrafyayla, zeminin dokusu ve üzerini örten bitkilerle dolaşık oluşan bu izler, hala üzerinde salt hayvanların, bitki ve insanların aktığı müşterek mekânlardır. Zeytinliklerin, bağ ve bahçelerin arasından ilerleyen bu patikalar, orada yaşayan varlıklar için kestirme doğrultular olmakla birlikle, bu varlıkların iç içe geçme

ihtimallerini de doğurur. Pazaryerinde karşılaştığımız yabani otların, çiçeklerin, köklerin ya da mantarların bu patikalar boyunca süregelen deneyimler neticesinde tezgâhlarda yer aldığı anlaşılır. İnşa edilmiş yolların aksine Güme Dağı'nın patikaların üzerinde yaşayanların mevsimsel olarak değiştiği ve değişimler boyunca birbirine karıştığını görebilir.

1.Kaplan Köyü sırtlarında kara kafes otlarının yayıldığı patika

2.Kaplan Köyü sırtlarında insan izinin belirginleştiği bir patika (Kaynak: İbrahim Fidanoğlu Arşivi)

3.Kaplan Köyü sırtlarında patikada bir duraklama mekanı-çeşme(Kaynak: İbrahim Fidanoğlu Arşivi)

4.Kaplan Köyü sırtlarında patikada meyan kökleri (Kaynak: İbrahim Fidanoğlu Arşivi)

5.Kaplan Köyü sırtlarında zeytinlikler içinde patika (Kaynak: İbrahim Fidanoğlu Arşivi)

Şekil 4.21 : Patikalarda dolaşık hayatlar.

Yol ağında dolaşıklığın en belirginleştiği mekânsal oluşumlar olan patikalarda daimî ve te ürlü bir istihdam da söz konusu değildir. Haritalarda görülmeyen ancak yerinde deneyimlenerek, bölgedeki gezi yazıları ve köylerde yaşayanların anlatımları sayesinde bilinen, araçlardan ziyade hayvan, bitki ve insanların üzerinde aktığı patikalar vardır. Tire Pazarı'nda bilhassa bahar aylarında beliren otların yeşerdiği, toplandığı ve taşındığı patikalarda bu aylarda Şekil 4.21'de görüldüğü üzere çeşitli türlerin uyanışı gerçekleşir. Muhtelif otların ve çiçeklerin çoğaldığı bu izler boyunca insan akışı da bu dönemde yoğunlaşır. 2. Fotoğraftaki gibi bahçeler ve mesken arasından geçen ve zaman zaman bunları zamanlar da köyleri bağlayan üzerinde daha yoğun akışın olduğu izler genişlerken, bahçe ve meskenlerin içerisinden geçen 5. fotoğraftaki gibi kimi izler de akış yoğun olmadığı için dardır. İnsan yoğunluğunun mevsime ve topoğrafyaya göre azalmasıyla diğer varlıklar 1. ve 4. fotoğrafta olduğu gibi çoğalır. Varlıklar arasında akışların hızının değiştiği bu patikalarda 3. fotoğraftaki gibi duraklama mekânları da vardır. Güme Dağı'nın kayrak taşları kullanarak yapılan bu su yapıları, etrafını saran bitkilerle iç içe hayatlarını sürdürürken insan ve hayvanlar için birer dinlenme mekânları olmakla birlikte, bu dolaşıklık hali içinde birer nirengi

noktası olarak da çalışmaktadır. Çeşme başları aynı zamanda gezinenlerin, bahçeye gidenlerin ya da hayvanlarını otlatmaya çıkaran çobanların buluşma noktalarıdır. Kışın insanların el etek çektiği bu patikalar zaman zaman karla kaplanır, yaban domuzları ve tilkiler dolanırken yılanlar köstebekler, bitkiler, tarla fareleri ve kaplumbağalar uykuya dalarken, yazın gelmesiyle uyanan yaşamlarla izler yeniden belirginleşir. Patikalar doğanın döngüleri ile de hayli dolaşıktır.

Patikalardaki deneyim doğayla iç içe geçmeyi ve süreçlere dahil olmayı sağlayarak çoğul ve heterarşik bir ilişkilenme ile ilgili bir farkındalık da sağlar. Örneğin eşekler daha dik yüzeylerde ilerleyebildiği için eğimi yüksek ancak düz patikalar oluştururken, insanlar eğimi az ve kıvrımlı patikalar oluşturur. Floranın tüm zemini örttüğü alanlarda keçiler ilerlerken, inekler daha az yoğun bitki örtüsünün olduğu yerden ilerler. Patikalar boyunca ilerlerken pazardaki tezgâhlarda gördüğümüz otlar, çiçekler ve mantarların yanı sıra geçmişte pazar ağında bulunan ancak sonra emperyalist yapıların müdahaleleri ile ağdan silindiği düşünülen varlıklarla karşılaşmak mümkündür. Bunlardan bir meyan köküdür. Kaplan Köyü civarındaki patikalarda yetişen 4. Fotoğraftaki meyan kökü bitkisinin halen karşımıza çıkması bu iç içe geçmiş halin kopmazlığı ile ilişkidir.

Batı Anadolu'da ve bilhassa Küçük Menderes Havzası'nda dendiğinden yetişen meyan köküne[83], geçmişte pazar ağında da sıkça rastlanmaktaydı. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde araştırma Yapan Süleyman Uygun, Osmanlı resmi kayıtlarında, müellif ve seyyahların eserlerinde belirtildiği üzere Osmanlı ahalisi meyan kökünü biliyor ve bu bitkiden hem ferahlık verici bir içecek olarak, hem de yüzyılların vermiş olduğu birikimle çeşitli hastalıkların tedavisinde istifade ettiğini ve aynı zamanda şeker ve tahin helvası ve meyan balı imalinde istifade edilmekte olduğundan ticareti de yapılmakta olduğunu ifadede eder. Bununla birlikte sadece bu işin ticaretini yapmak için açılan dükkânlar ve bünyesinde çalışan işçilerin pazaryerinde ellerinde testilerle

[83] "sulak ve kumsal arazilerde ve nehir bataklıkları civarında iki üç metre derinliğe kadar parmak kalınlığında kökler salarak, arazi boyunca akasya flanderleri şeklinde gelişen ve siyah renkte tatlı bir özsuyu bulunan bir bitkidir(BOA. Y.PRK. HH. 35/27, 13 Şubat 1904; ŞD. 431/8, 1 Temmuz 1909. Herbert Maza," Turkish-Arab Economic Relation with the United Statates", World Affers, Vol. 141, No. 3, Winter 1979, s. 270)." Meyanın olgunlaşabilmesi için en az üç yıla ihtiyaç vardır. İlk yılda kökleri küçük ve sütlüdür, ikinci yılında sarı renk alır biraz daha kalınlaşır, fakat bu hali güneşe ve soğuk havaya dirençli değildir, ancak üçüncü yılında tam olarak olgunlaşır (United States Consular Reports on The Licorice Plant, Published by The Department of State, According to Act of Congress, Washington August 1885, s. 18.) (Uygun, 2015).

meyan şerbeti sattığını, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar meyanın tarımsal üretiminin yapılıp yapılmadığına dair herhangi kanıta sahip olmadığının da altını çizer (Uygun, 2015).

Meyan kökü 19.yy.'a kadar kendiliğinden yetişen bir bitki olarak doğada yayılsa da 14.yy.'da Aydınoğlu Beyliği'nin Batılı devletler ile yaptığı antlaşma gereği uluslararası ticaretin metalarından birine dönüşmeye başlamıştı (Muslu, 2005) 19.yy. itibariyle Batı için önemli bir pazar haline nasıl geldiğini meyan kökü aracılığı ile kavramak mümkündür. 19.yy.'da Aydın/ Söke'de depolar ve fabrika kuran, meyan kökü üzerinden Aydın Dağları'nı aşan yollara hakim olan ve Osmanlı vilayetlerinde yetişen meyan kökünün Amerika ile Osmanlı arasındaki ticaretini tekeline alan Forbes Şirketi, toprak altında ve üzerinde yayılan bu bitkinin hızla ve çok miktarda toplanması için bölgedeki köylü çiftçileri kendi ücretli işçileri haline getirmiştir (Uygun, 2015). Batılı sermaye sahiplerinin keşfi ve endüstriye entegre etme eğilimi sayesinde meyan ile ilişki, 'toplama' gibi hemzemin bir pratikle kurulmak yerine, topraktan 'sökmek' gibi istilacı bir ilişkiye dönüşerek önce zeminin sonra da toplumun talanına sebep olmuştur.

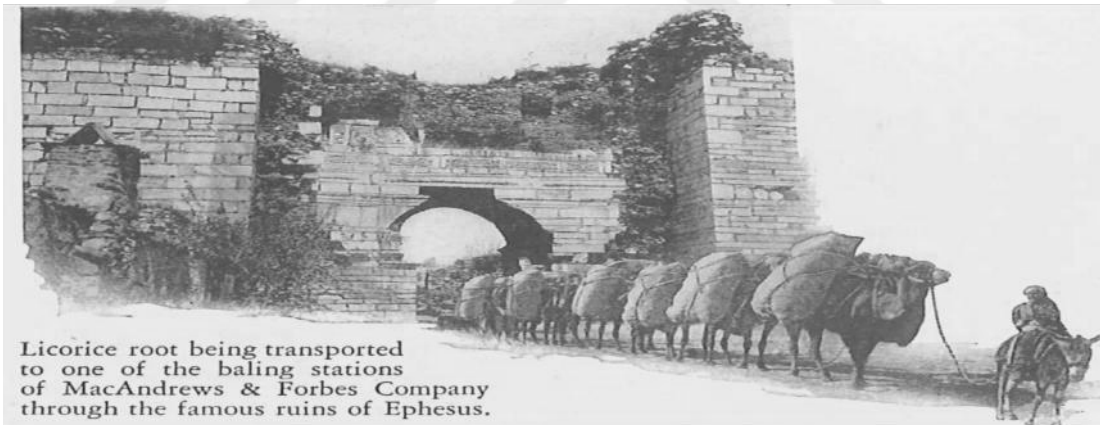

Şekil 4.22 : Efes yolunda meyan kökü taşıyan kervan (URL-16).

Osmanlı'dan ulus devlete devam eden Forbes Şirketi'nin bir varlık üzerinden havza ve yol mekânlarında tröst olduğu ve diğer yeni şirketleri, devleti ve çiftçileri güç kullanarak engellemesi ve alanda egemen hale gelmesi ise pazaryerinin şifacısı olan meyan kökünün zaman içinde mekânlardan ve hafızalardan silinmesine yol açmıştır (Uygun, 2015). Rizomik bir yapı olarak bölgede hem toprağa hem de hayatlara köklerini salan meyan bitkisinin kurumaya yüz tutması, dolaşık ilişkilerin doğrusal ve merkezli bir sisteme zorlanması ile ilişkilidir. Ancak aradan neredeyse 100 yıl geçmesine rağmen (Şekil 4.21'de 4.fotoğrafta) Güme Dağı'ndaki patikalarda

görülmesi, ağın dolaşıklığının hiyerarşik yapılarca doğrusal hale getirilemeyeceğinin ve paydaşları ağda silinmesinin neredeyse imkânsız olduğunu gösterir.

Dağdaki yolların oluşumundaki bu çeşitliliğe ovada çok da rastlanmamaktadır. Şekil 4.20'de ovada araç merkezli oto yolların daha ziyade tarlaların, su yollarının ve sulama kanallarının oluşumu ile bağlantılı ilerlediği görülmektedir. Düz bir zemin olan ve hem çeşit hem de yoğunluk açısından daha az bitkinin daha büyük yüzeyler olan tarlalarda öbekleşmesi, izlerdeki çeşitliliği de azaltır. Ovanın düzlüklerinde çeşitli varlıkların deneyimleri de benzeşir ve birbirleri ile ilişkileri silikleşir. Dağdaki iç içe geçmiş ilişkiler ile iç içe geçmiş yol ağı, ovada daha otonom bir hale evrilir.

Her ne kadar üzerinde hayvanlar ve bitkiler aksa da havzada ovadaki yollar, daha ziyade insan ve araçlar için inşa edildiği gözlemlenir. Tire-İzmir-Torbalı ana aksına bağlanan ve çok uluslu şirketlerin ürünlerinin de aktarımı için büyük lojistik araçların aktığı bu yollar, Şekil 4.20'deki haritada görüldüğü üzere ovanın yüzeyini kaplamaktadır. Çoğulluğun azaldığı mekânda, dolaşıklık hali de gevşediği için ovadaki yol ağı kolaylıkla hiyerarşik yapıların elinde kendi otonomilerini inşa etmek için bir araca dönüşebilir. Burada da gerek topoğrafik gerekse biyolojik çeşitliğin azalması, dolaşıklığı ve buna bağlı heterarşik ilişkileri sekteye uğratır. Dolaşıklığın merkezlilik haline dönüşmesi eğilimi, demir yolunun inşasıyla daha da belirginleşir.

Bundan önce Tire Pazaryeri'nde yolların pazaryeri ile ilişkisine bakarsak Şekil 4.3 ve Şekil 4.20'deki haritalara bakıldığında, Tire Pazaryeri'nde yolların oluşumunun kuzey-güney doğrultusunda mekânsal bir değişim gösterdiğini görürüz. Gümüşpala Caddesi'nden güneye, yani Güme Dağı'na doğru gittikçe yükselen topoğrafya ile uyum içinde organik olarak birbirine bağlanan sokakların sık örüntüsü, caddenin kuzeyine yani ovaya doğru gidildikçe grid sisteme dönüşür ve gevşer. Tire'nin tahmini ilk yerleşim bölgesi olan Güme Dağı'nın eteklerinde (Yüksel, 2009) yollar hem topoğrafya hareketleriyle ve üzerindeki varlık örüntüsüyle ilişkiselken, kuzeye doğru gidildikçe topoğrafyadan bağımsız, hayvan, insan, bitki gibi varlıklarla değil araçlarla ilişkisel yol sistemi olduğu göze çarpar.

Şekil 4.23 : Güneyden kuzeye yol örüntüsü.

Şekil 4.23'de üstteki iki imada Güme Dağı'nın yamaçlarındaki yerleşim bölgesinde iki ayrı sokak görülmektedir. İnsan, araç ya da hayvan ayrımı yapılmaksızın tek kademe olarak topoğrafyanın hareketi ile oluşmuş kıvrımlı dar sokak örüntüsü, sık sık farklı kotlarla ve hemzemin kesişimlerle çoğalır. Her kesişim anında oluşan mekânlarda yeni birleşme ve ayrılma ve mekân ihtimalleri belirir. Bugün dahi arabaların sığmadığı ya da inip-çıkamadığı, belli ki hayvan, insan ve bitkilerin akışları ile dolaşık oluşan patikalardan yola dönüşmüş bu mekânlarda hayatlar hala iç içe geçmektedir. Öte yandan Şekil 4.23'de alt sıradaki iki görselde tek tip yolların tek tip kesişimlerle inşa edildiği ve araçlara öncelik verilen merkezi inşa edilmiş bir sistemi görülür. Tire'nin yeni gelişen kesimlerinde yer alan bu büyük caddeler, her merkezi yönetimde olduğu gibi tek bir merkeze doğru -yani meydanı- çıkar. İnsan, hayvan eylemleri ve bedenleriyle veya topoğrafyayla iç içe oluşmayan bu inşa edilmiş caddeler, pazar kurulduğu günler varlıkların ilişkilendiği ve içe geçtiği mecralara dönüşür.

Atatürk Caddesi/pazar yok hali

Atatürk Caddesi/Salı Pazarı

Şekil 4.24 : Merkezi yol sisteminin pazaryerine dönüşümü.

Şekil 4.24'de aynı cadde üzerinde farklı zamanlarda kaydedilen anlar üzerinden pazarın hiyerarşik inşalarda dahi dolaşık ilişkileri oluşturarak heterarşiyi sağladığını görmek mümkündür. Pazarın kurulmadığı günler üzerinde çoğunlukla araçların aktığı caddeler, pazarın kurulduğu gün dağlardan, ovadan ve ormandan gelen paydaşların kurdukları tezgâhlarla pazarın ziyaretçilerinin, esnafların hayatlarının iç içe geçtiği bir mekân haline gelir ve bu heterarşik ilişkilenmeye dolaylı olarak iktidarı da dahil etmiş olur. Otomobillerin yerini alan pazarın geçici strüktürleri, bitki ve insan seli birbirlerine dolaşarak kaldırım, yol, cephe gibi kademelerle inşa edilmiş mutlak mekânı, çoğul varlıkların bedenleri, eylemleri ve deneyimleriyle, her ilişki anında sürekli değişen devingen bir dolaşık bir mekâna dönüştürürler. Ancak demiryolu gibi bazı hiyerarşik inşalarla dolaşık ilişkilenmek hala oldukça zordur.

Tire'nin de duraklarında biri olduğu Anadolu'nun ilk demiryolu hattı olan Şekil 4.25'deki ilk yapılmış haritasında kırmızı renkte görülen İzmir ve Aydın demiryolu hattı, Tire'yi batının küresel ticari sistemine bağlamış ve havza demiryolu ile batının hinterlandına dönüştürmüştür (Akbulut, 2010). 19.yy.'da inşa edilen demiryolu hattıyla emperyalist merkeziyetçi yapılar pazarı, paydaşlarını, doğayla ve birbirleri ile dolaşık hikayelerini çözerek, heterarşiyi hiyerarşiye dönüştürmeye başlamıştır Patikaların, kervan ve kara yollarının yüzlerce yıldır kurdukları yoğun ilişkisellik yerine ve tüm bu yollar üzerinden havzalara ve burada yaşananlara hâkim olmak için İngilizler tarafından Büyük ve Küçük Menderes Havzası'nın içeresinden İzmir Limanı'na kadar inşa edilen demiryolu hattı, bölgenin flora ve faunası üzerinde

muktedir olmak için bir basitleştirme ve ihya projesidir. Şekil 4.24'deki haritada neredeyse hiçbir coğrafi bilginin işlenmemiş olması, salt su sınırlarını görmemiz bu basitleştirme projesinin bir temsilidir.

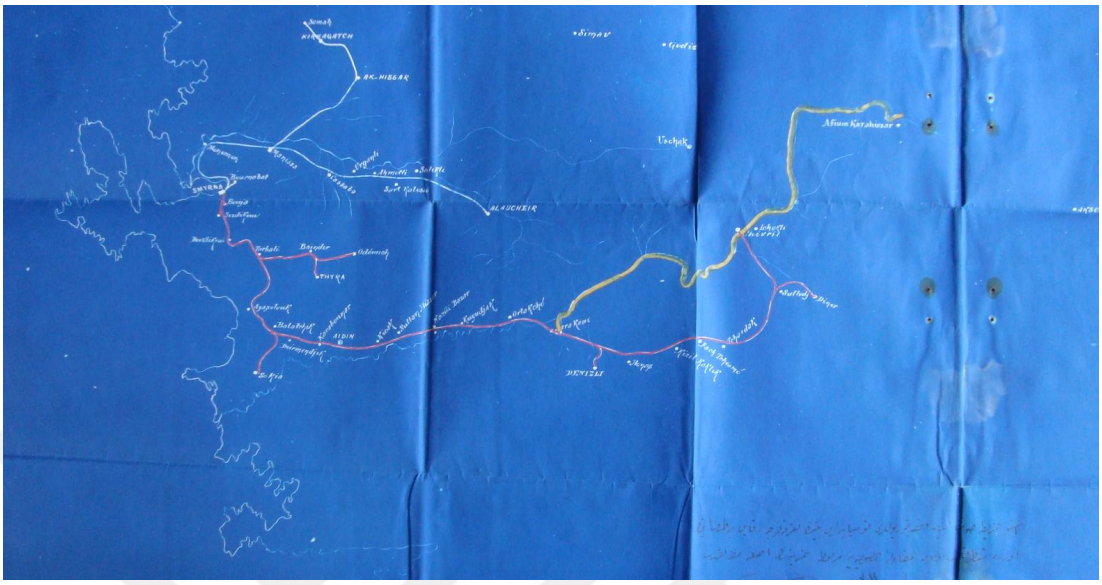

Şekil 4.25 : Batı Anadolu Demiryolları (Kolay, 2011).

Kolonyal Britanya İmparatorluğu'nu kavrayamadığı tüm dolaşık ilişkileri "cahil ve geri" olarak inşa ederek 'üstünlüğü' nü simgelemek için basitleştirme ev ihya projesi olarak yol inşasını bir araç olarak kullanır (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006). Olcay Yapucu Pullukçuoğlu'na (2006) göre dönemin İngiliz Büyükelçisi'nin Alsancak Tren İstasyonu'nun temel atma törenindeki şu konuşması, Batı Uygarlığı'nın alameti farikası olan kapitalist gelişme ve sonrasında kaçınılmaz biçimde gelecek olan emperyalist düzenin habercisidir. Bununla birlikte 'yeniden doğuş ve 'dönüşüm' paradigması ile -aslen iç içe ve dolaşık olan- varlıkları ayrıştırarak merkezli ve doğrusal bir sistemi kurma arzusunun başlangıç noktası olarak Küçük ve Büyük Menderes Havzaları'nı işaret eder;

> "Bu demiryolunun sanayi ürünlerimizin Türkiye'ye girişini kolaylaştıracak faydalı bir sermaye yatırımı olacağını umuyoruz. Hepinizin bildiği gibi Türkiye'nin yeniden canlandırılmasında Avrupa'nın her zamankinden daha çok çıkarı vardır. Batı uygarlığı Levant kapılarına geldi dayandı. Şimdiye kadar geçmeyi pek başaramadığımız bu kapılar, ardına kadar açılmazsa kendi çıkarlarımız doğrultusunda, zor kullanarak bu kapıları açacak ve isteklerimizi kabul ettirecek güce, hatta daha fazlasına sahip olduğumuzu herkesin bilmesini isterim.

> Türkiye'nin damarlarına yeni ve taze kan aşılayacak olan bu demiryolu gibi üretken girişimleri desteklemek hükümetimizin en başta gelen görevleri arasındadır" (aktaran Kurmuş, 2016).

Demiryolunun kendisi başlı başlına merkeziyetçi, doğrusal bir düzenin aracı iken, kara yolları da bu hiyerarşik düzenin parçası yapılmaya çalışılmıştır. İzmir-Aydın demiryolu hattının ilk fazında Tire'nin bir güzergâh olarak henüz inşa edilmemiş olması, buradan gelecek 'ticari metanın' demiryoluna nasıl aktarılacağı konusunda sorunlar çıkarmaya başlamıştı. Demiryolunun bu yeni fazı yapılana kadar imtiyaz sahibi İngiliz şirketinin "nakli eşya zımninde araba yolları" yaptığı bilinmektedir (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006). Böylece ovadaki dolaşıklık hali de çözünmeye başlamıştır. Ancak bugün demiryolu, kapitalist yapılardan koparak artık sadece insan taşıyan araca dönüşmüştür. Pazar ağı ile ilişkisi ise sadece Tire'nin dışından pazaryerine gelen ziyaretçileri taşımak ile sınırlıdır. Ağ ören değil ağ inşa eden çok uluslu şirketlerin pazarlarından ayrılarak, bölgesel kamusal ulaşım aracına dönüşmüştür. Bu bağlamda ovada inşa ettiği doğrusal ve merkeziyetçi düzen de çözülmüştür.

4.2.2 Dönüştürüm

Pazaryerinde dönüştürüm

Pazaryerinde her tezgâhta muhtelif dönüştürüm süreçleri karşımıza çıkar. Bir elmanın onlarca sergilenme biçimi vardır mesela. Domatesleri kimi tezgâhlarda küfede yığılmış, kimilerinde eğrelti otları üzerinde dizilmiş, kimilerinde ise kıpkırmızı örtüler üzerine serilmiş olarak görürüz. Peki bu çoğul anlatı nasıl oluşur? Şekil 4.26'da Ayşe Hanım'ın sabaha karşı bahçesinden topladığı asma yaprakları, sonbahardan kalma cevizleri ve taze baklalarından oluşan tezgâhında her varlığın kendine has bir sergilenme düzeni olduğu görünmektedir. Müstahsil, ceviz ve bakla gibi taneli, hacimli ve akışkan varlıkları—aynı zamanda bunları depolamak ve taşımak için kullandığı—çuvalların ağzını açarak, olduğu gibi içinde sergilemektedir. Ancak asma yaprakları için kendine has bir sergileme stratejisi geliştirmiştir. Boyutlarına göre ayırdığı asma yapraklarını yere serdiği bir örtü ve kasa üzerine koyduğu bir tabla üzerine yığmak yerine belirli bir ritimle dizen Ayşe Hanım, ceviz ve bakladan farklı bir sergileme yöntemi tercih etmesinin sebebini de bu bitkinin yapısal özellikleriyle açıklar. Ceviz ve bakla kabuklu bitkiler oldukları için kendilerini atmosferik ya da

fiziksel olaylardan uzun süre koruyabilirken, asma yaprakları dalından koptuktan sonra bir arada durdukça Ayşe Hanım'ın tabiriyle 'kızışmaya' başlar. Kızışmasını önlemek için de Şekil 4.26'da görünen dizilimle sergilemeyi tasarlamış ve böyle bir sergilemeyi çuval, çanta gibi yığılmayı sağlayan bir zeminden ziyade düz bir zemin ile sağlamıştır. Bu örnek sayesinde varlıkların kendilerine has özelliklerine göre sergilenme yaklaşımlarının tezgâh ve ilişkilendiği zeminle birlikte nasıl karşılıklı dönüştüklerini kavramak mümkündür olur. Elimizde tuttuğumuz asma yaprağının toplayıcısıyla beraber tezgâhta başlayan dönüştürüm süreci sokağa taşar. Pazarın müstahsilleri sadece tarımsal bilgiyle beraber toprakla dönüştürüm ilişkisi içinde değildir. Aynı zamanda tezgâhlarını ve dolayısıyla kentin sokak ve meydanlarını da yıllardır aktarılan deneyim ve bilgiyle tasarlayıp oluştururlar.

Şekil 4.26 : Bitkiler, tezgâh ve zemin arası dönüştürüm.

Şekil 4.27'de çeşitli bitkilerin, sergilenecekleri tezgâhları ve sokakları nasıl dönüştürdüğüne dair bir seçki görülmektedir. Varlıkların renk, koku, hacim, ağırlık gibi fiziksel özellikleri, tezgâh ve örtülerin yeri, büyüklüğü, formu, rengi gibi

özelliklerini etkiler ve dolayısıyla bina cephelerinin, sokakların ve meydanların dönüşümünü de… Müstahsillere göre renk, bir bitkinin tazeliğinin ve sağlığının göstergelerinden biridir ve tezgâhlar da bunu ön plana çıkarmak için tasarlanmalıdır. Şekil 4.27'de görüldüğü gibi patateslerin üzerini sarı, karpuz ve biberlerin üzerini yeşil, domateslerin kırmızı renkte şemsiyelerle kapatmak bu tasarım yaklaşımına örnektir. Ot, biber, domates gibi hafif bitkiler yükseltilmiş tezgâhlara dizilirken, karpuz gibi ağır olanlar yerlere serili örtüler üzerine yığılır. Ayrıca, bu ürünlerin fiziksel özellikleri pazaryeri yerleşimlerini de belirler. Örneğin karpuz, kavun, beyaz lahana gibi ağır paydaşlar bilhassa lojistik sebeplerle pazaryerinin sönümlenmeye başladığı noktalarına ve ana caddeler üzerine yerleşir; sokak ve caddeleri dönüştürür.

Şekil 4.27 : Bitkilerin pazaryerinde dönüştürüm süreçleri (Tan, 2020).

Tezgâhları oluşturan bitkilerin pazaryerine varışlarıyla dahil oldukları dönüştürüm süreçlerinin, sokak, cadde ve meydanlarda pazaryerinde nasıl gerçekleştiğini kurulum montajları ile araştırıyorum. Şekil 4.28'de sabahın erken saatlerinde bir müstahsilin komşularından yardım alarak kendi tezgâhını tasarlama ve kurma sürecini beş aşamada anlatmaya çalıştım. Bu seride mesken önlerindeki kaldırımlara beraberinde

getirdikleri sebze ve meyveleri yayan kadınların bir arada brandayı kurmaya çalıştıkları görülür. Bir meskenin önüne yerleşen pazarcı kadınlar, o yapının duvarlarını koydukları eşya ve kasalarla 'sınır' olarak inşa edilen duvarı, pazaryerinin paydaşı olan bir ara yüze dönüştürürler. Özel alanı kamusala dönüştüren bu gibi eylemler pazaryerinde sıkça görülmekte ve Tire' genelinde benimsenmektedir. Tire'de yayalar kadar arabalara da ait olan kaldırım ve yollar, salı günü kabaklar, bamyalar, salatalıklar, küfeler, bunları taşıyan tezgâhla ve tenteler ve etrafında akan insan seli bir arada geçirdikleri dönüştürüm süreci boyunca pazaryerini oluştururlar.

Şekil 4.28 : Tezgâh kurulum.

Müstahsiller beraberinde pazaryerine getirdikleri varlıkları tezgâhlarda sergileme ve korunma konusunda çeşitli tasarım ve üretim stratejileri geliştirirler. Şekil 4.28'de yaz aylarında her iki bölgenin de çok sıcak oluşundan ötürü güneşten kendilerini ve tezgâhlarındaki hasatlarını korumak için geliştirdikleri bir üst örtü stratejisi görülmektedir. Tire'de duvarın bir kamusal ara yüze, sokakların tezgâhlara dönüşüm süreci dayanışma ile gerçekleşen müşterek bir eylemdir. Özellikle üst örtülerin montajında komşu tezgâhlar birbirine yardım ederler. Bu bir nevi kırsalda kök salmış 'imece' kültürünün kentsel alana aktarılması ve pazaryerinin kurulumu boyunca sokakları, meydanları, binaların cephelerini kısacası tüm atmosferi dönüştürüm süreçlerine işaret eder.

Köyün, ormanın, tarlanın, kırsalın ve kentsel olanın inşa edilmiş kır-kent ikiliğini aşarak birbirlerini oluşturduğu bu dönüştürüm sürecini 'pazaryeri döngüsü' olarak adlandırdığım pazarın var-yok halleri üzerinden de izlemek mümkün. Şekil 4.29'da Tire'nin pazaryerine dönüşmeden ya da dönüşme sürecindeki halleri görülmektedir. 1 ve 2 numaraları fotoğraflar pazardan bir gün önce, 3 ve 4 numaralılar ise pazar kurulurken sabahın erken saatlerinde kaydedilmiştir. 1 numaralı görselde yüzlerce yıl önceki pazaryerinden bugüne değin gelmiş Yeni Cami'nin bahçe duvarının bir kısmına sarılmış sarmaşık ve ağaçlar dışında bir hayat akışı görülmezken, 2 numaralı olanda boş bir sokakta araba ve motor gibi insan izleri seçilmektedir. Neredeyse bir anda sabit kalmış gibi gözüken bu iki mekân görselinin yanında 3 ve 4 numaralı fotoğraflarda pazaryerinin paydaşlarının akışı başlatma anlarına tanık olmaktayız. Köylerden, ovadan ve dağdan Tire sokaklarına akan bitki ve insanların burayı pazaryeri olarak yeniden kurmaya başladıkları görülmektedir.

Şekil 4.30'da ise salı günü aynı mekânlarda kaydedilmiş anlarla Şekil 4.6'daki anların katmanlaşmış hali seçilir. Pazarın paydaşları ve bu mekânlar arasından dönüştürüm süreçleri incelenirse: 1a'daki montajda bir öğlen vakti üzerini sarmaşık ve ağaç dallarının sardığı taş duvarın önünde, onları güneşten koruyan şemsiyenin altına yere serilmiş örtülerde karpuz ve patlıcanlar, yanında çuval ve sepetler içine doluşmuş fasulye, bezelye ve barbunyalar, bunları yetiştiren çiftçi anne ve kızı, alışverişte insanlar, onların haftalık ihtiyaçlarının doldurulduğu sepetleri, kucaklaşan arkadaşlar ve pazarlık yapan kadınlar görülmektedir. Bu montajda her bir karşılaşmanın kendi dönüştürüm anlatısı vardır. Pazarın dinamikleri ve paydaşları boş, durağan sokakları muhtelif yaşamlarla doldurarak ilişkilenme süreçleri devingen bir kamusal alana

dönüştürür. Bununla birlikte kentin mevut yapıları da müstahsillerin tezgâh kurulumlarını belirler. Mevcut bir ağacın gölgesinde kalan bir tezgâh bir gölgelik kullanmaz ya da kaldırımların yüksekliğinden faydalanan müstahsiller tablalara gerek duymaz.

Şekil 4.29 : Tire Pazaryeri döngüsü: kurulum öncesi ve esnası.

Keza Şekil 4.29-2'de, sadece arabaların yerleştiği ve dükkân 'kapılarının duvar' olduğu sokak, Şekil 4.30-2a'da görüldüğü gibi üzerinde meyve sebzelerin olduğu tezgâhların yerleştiği, etrafında insanların biriktiği, dükkân kapılarının açtığı hatta duvarların—bir anlamda sınırların—kalktığı ilişkisel bir iletim hattına dönüşmüştür. Pazarın var-yok halleri üzerinden dönüştürüm süreçlerine dahil olduğumuz bu montajlarda salt sokak ve meydanların değil, pazarsız bir günde katı bir sınırı teşkil eden bina cephelerinin pazarla birlikte önünde kurulan tezgâha katıldığı ve üzerine asılan, önüne koyulan, kendine yaslanan varlıklarla pazaryerinin bir paydaşına dönüştüğüne şahit oluruz. Pazaryeri olmadan önce Şekil 4.29'daki durağanlığı göze çarpan ve tüm bu varlıkların tahayyüllünün nesnel olabildiği bir mekândan, pazaryeri sayesinde Şekil 4.30'daki paydaşların çoğaldığı ve en önemlisi her birinin birer özne olduğu bir mekânsal ve mikro sosyolojik dönüşüm gerçekleşir.

Şekil 4.30 : Tire Pazaryeri döngüsü: pazar anı.

Pazarın henüz kurulmadığı durağan olan kentsel mekân, pazar kurulduğunda devingen hale gelir, genleşir ve sınırları keskin olan mesken ve sokaklar pazarın akışları sayesinde iç içe geçer. Çoğul paydaşlarla kurulan pazaryerinde çeşitli varlıkların birbirlerine dolaşarak ilişkilenmeleri boyunca mekân ve ilişkiler de dönüştürüm sürecine tabi olur. Buna sürece verilebilecek örneklerden en görünür olanı 'pazarlık' eylemdir. Satın alan el ile satış yapan eli birbirine bağlayan pazarlık; "Bir alışverişte tarafların kendileri için en elverişli fiyatı karsısındakine kabul ettirmek amacıyla yaptıkları görüşme" şeklinde tanımlanmaktadır. Pazarlık, paydaşlar arasında müzakere ve antlaşma eylemini de beraberinde getirir. Benim, her iki tarafın da karşılıklı ödünler vererek bir hususta ortaklaşması olarak tanımladığım pazarlık eylemi, paydaşların fikirlerini ve hatta hayatlarını dönüştürmesine önemli etkilere sahiptir. Şöyle ki pazaryerinde bir kilo domatesin fiyatı ya da miktarı üzerinden başlayan pazarlık sürecinin neticesine göre satın alan elin evinde akşam domates çorbası olup olmayacağı ya da satış yapan elin emeğinin karşılığını alıp almadığı belirlenir. Hiyerarşik yapıların dikte ettiği fiyat mekanizması ya da 'kampanya' taktiklerinin aksine 'pazarlık' paydaşların müşterekleşerek emek-fiyat ve gıdaya erişim koşullarını belirlemesi bakımından bir dönüştürüm süreci olduğu gibi pazaryeri için oldukça heterarşik bir ilişkilenmeye işarettir.

Bu süreçlerin pazarın geçmişinde de karşımıza çıkar[84]. Örneğin 16.yy'da her varlığın, pazaryerinde kendi mikro pazaryerlerini oluşturduğunu hatta mahallelerin dahi pazarın varlıklarına göre dönüştüğünü daha önce belirtmiştim. Buna göre, elma, kestane, pirinç gibi o dönemde yetiştirilenlerin kendi satış yerleri, yani aynı ürünlerin uzmanlaşmış pazarları vardı. Faroqhi—daha sonra da Telci—16. yüzyılda Tire'de elma, meyve, üzüm, pekmez, sebze ve pirinç pazarlarının varlığından bahseder (Yüksel, 2009). Günümüzde Tire'nin tamamına yayılan bu çapta bir dönüştürüm yaşanmasa da halen yılın belirli dönemlerinde incir, ceviz ve kestane gibi paydaşlar sokakları pazaryerine dönüştürmektedir. Salı pazarının yıllardır gediklisi olan ve işletmesinde kullandığı bütün ürünleri pazaryerinden temin eden lokantacı Lütfü Çakır yakın zamana kadar incir mevsimi olan temmuz ve ağustos aylarında pazartesi geceleri Tire'de bu ürün pazarının kurulduğundan bahsetmiştir. Oldukça narin olduğu bilinen inciri gün ışığına maruz bırakmamak için geceleri bir araya gelen üreticiler, hava karardıktan sonra adeta hayatın çekildiği sokaklara pazar eylemi ile canlılık katarlar. Bir diğer örnekte yerel yönetimin de desteği ile Salı Pazarı'na paralel bir eylem olarak gerçekleşen ceviz-kestane pazarı sayesinde, yıllardır üreten el ile tüketen eli aracısız olarak buluşmakta ve Güme Dağı'na yayılmış ceviz ve kestane ormanını Tire'den Anadolu'ya akmaktadır. Bu gibi salt belirli varlıklara özel pazarlar sayesinde Tire'de Pazar hayatı sadece gündüzlere değil ayrıca gecelere de yayılmaktadır.

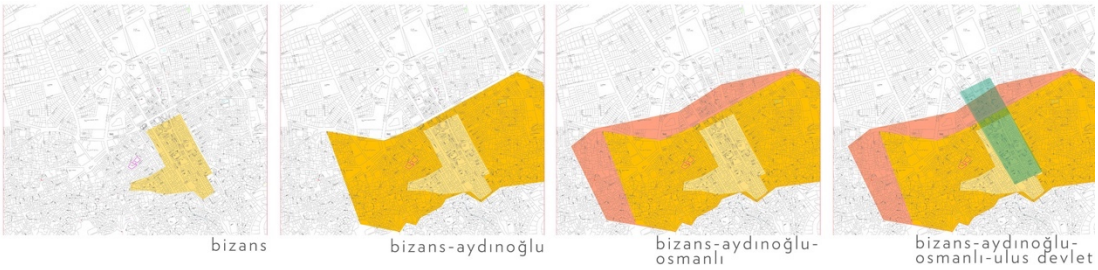

Şekil 4.31 : Tire Pazaryeri dönüşümü (varsayımsal haritalama).

Şekil 4.31'de tarihsel süreçlere araştırmaya göre oluşturduğum varsayımsal haritalarda, Tire'nin tarih metinlerinde—hiyerarşik yapılara rağmen—bir pazaryeri olarak Bizans Dönemi'nde başlayarak Aydınoğlu ve Osmanlı Dönemleri'ni takip ederek bugüne değin nasıl genleşip büzüşerek dönüştüğü katmanlı haritalar ile temsil

[84] Tezin ikinci bölümünde tarihsel arkaplanını araştırdığım Tire Pazarı'nda varlıkların akışları boyunca bu bölgenin bir pazaryeri olarak geçirdiği dönüşümler açığa çıkmıştır. Tire'nin Efes-Sardes arasında ticaret yolları üzerine pazar faaliyetlerinin yoğunlaşması ile oluştuğu tahmin edilmektedir (Meriç, 1983; Muslu, 2005; Yüksel, 2009).

edilmiştir[85]. Tire Pazaryeri, tüm hiyerarşik süreçleri mekânsal ve mikro sosyolojik olarak dönüşerek yıllardır çoğul paydaşların müşterekleştiği bir ağ yapısı olarak devam etmektedir. Pazaryerinin Şekil 4.31'deki gibi dönüşmesi, uzayan ticaret yollarına, merkezileştirilen, tekelleştirilen mübadele süreçlerine ve benzeri tüm hiyerarşik yapılara rağmen yerli yerinde durması ve hiç silinmemesi, dokunan ağsal yapıların dönüştürüm özelliği ile ilgilidir.

Bahçe/tarlada dönüştürüm

Tire Pazarı'nda yaklaşık 35 yıldır müstahsil olan Vildan Hanım'ın pazaryeri-köyü-bahçesi arasındaki süreçlerini, Şekil 4.32'deki harita-kesit montajı üzerinden

---

[85] Savaş ve istilalar ile geçen Bizans Dönemi'nde Güme Dağı'nın eteklerine Kuzey-Güney doğrultusunda yerleşen pazaryeri, Aydınoğlu Dönemi boyunca savaş ve isyanların azalışı ve Ayasuluk (Efes) Limanı' nın ticari olarak hareketlenişi ile pazaryeri Şekil 4.30'da turuncu renkle gösterilen alana doğru genleşmiş, 18.yy.a kadar bu süreçle devam etmiş ve pazaryeri pembe ile gösterilen alana kadar yayılmışır (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Yüksel, 2009).17.yy. itibariyle baş gösteren yangın, sel, deprem ve sivrisineklerin getirdikleri virüsler ile birlikte ortaya çıkan isyanlar, coğrafi keşiflere bağlı yeni beliren ticaret yolları ve Ayasuluk Limanı faaliyetlerinin İzmir'e kayması ile pazaryeri Şekil 4.1.9'da yeşil ile işaretli alana doğru büzülmüştür. Efes/Ayasuluk'un dönüşümü ile Tire Pazarı'nınki neredeyse paralalel ilerler. Küçük Menderes Nehri'nin taşıyıp biriktirdiği alüvyonlar, Ayasuluk Limanı'nda bataklık alanlarının oluşmasına ve böylece bölgede sivrisinek nüfusunda hızla artışa sebep olmuştur. Sivrisineklerin taşıdığı sıtma hastalığı bölgedeki insan nüfsununun azalmasında önemli rol oynamıştır. Tarihçi Clive Foss, Ayasuluk kentinden geriye 20-30 hanelik bir yerleşim birimi kalmasında sivrisineklerin taşıdığı bir grup parazit olan plazmodiumların önemli rol oynadığını söylemiştir (Yüksel, 2009). Plazmodiumlar Küçük Menderes Havzası'nı, Ayasuluk ve doğrudan Tire Pazar'ını dönüştürmüştür. Kimi türlerin 'isticalı' olarak inşa edilip onları kaldırma mücadelesi sürecinde bir kazanan ve kaybeden tayin etmek imkânsızdır, zira bakteriler pazaryer ve limanları büzülmeye zorlarken, bu yapılar da bakterileri yok etmeye çalışmıştır.
Özetle, iktidar mekânizmasının imparatorluklar yoluyla müşterekleşerek örülen ağsal yapıların yerine kendi tek merkezli hiyerarşisini koyması çalışması sürecinde pazaryerinin kendini dönüştürerek nasıl sürdürdüğü şöyledir: Ayasoluk gibi denizaşırı ağlaşmayı tetikleyen limanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun genleşmesiyle esas olarak başkent İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamaya hizmet eden limanlar olarak inşa edilmiş ve bu süreçte Tire Pazarı'nın yüzyıllardır örülen ağsal yapısını sekteye uğratmıştır. Tire imparatorun şahsi pazaryeri olmaya doğru evrilirken sık örülmüş dolaşık ağsal yapısı sayesinde bölgede kendini sürdürmeye devam etmiştir.
18.yy. sonunda başlayan, 19.yy. itibariyle yoğunlaşan ve 20.yy. da devam eden modernizasyon süreci, mübadelenin küreselleşmesi, bölgenin geçirdiği işgal dönemi ve merkeziyetçi-hiyerarşik yönetime dayalı ulus devlet modeli ile pazaryeri Şekil 4.30'daki yeşil ile taranmış alana dönüşmüştür. Söz gelimi, bu büzülme sürecinde bir denizaşırı bölgelerden gelen kumaşlar yerel dokumaların yerini alarak zamanla dokuma tezgâhlarını Pazar yerinden silmiştir (Türkyılmaz, 2011). Ulus devlet modelinin araçlarından biri olan milliyetçilikle pazaryerinde 'yerli'-'yabancı' ikiliği inşa edilmeye ve böylece 'yabancı' tezgâhlar pazaryerinden silinmiştir. II.Abdülhamit döndeminde Tire'de yaşayan Hüseyin Kâmil Ertur, inşa edilmiş ikiliklerle pazaryerinde sekteye uğratılan çoğul paydaşlı yapıyı şöyle anlatır: "Tire'de satılacak her mal için özel pazarlar vardı. Kentin ortasından geçen derenin üzerinde köprüler vardı. Birçok yerde binalarla ve dükkanlarla üstü kapatılmıştı. Bu yüzden görünmezdi. Bu dere boyunca sayısı yirmiyi aşan un, pamuk, zeytinyağı üretim haneleri vardı. Çoğunlukla Tire'nin kuzeyinde oturan Rumlar, sanat ve manifaturacılık, bağ ve bahçecilik yaparlardı" (Türkyılmaz, 2011). Modernizasyon sürecinin mono-kültür inşası ile çoğul yapının çözünme riski baş göstermiştir. Savaşlar ve yeni kurulan ulus devlet ile bahsi geçen köprü, üretim haneler ve buna bağlı zanaat bilgisi ve de tarımla uğraşan Rum paydaşlar, pazaryerinde görünürlüğünü yitirse dahi oluşturdukları zanaat kültürü ve bilgi birikimi devam etmektedir. Bugün yapılan bağcılık ve bahçecilik faaliyetleri halan Rum paydaşların ürettiği bilgi üzerinden devam etmektedir.

incelemek mümkün. Vildan Hanım, harita üzerinde B noktası olarak işaretli 925 metre rakımlı orman köyü olan Cambazlı'da yaşar. Her pazartesi günü A noktasındaki bahçesinden topladığı bitkileri, her salı günü C noktasındaki 100 metre rakımlı Tire'deki Ömeroğlu Sokak'ta (D noktası) kurduğu tezgâhına taşır. Vildan Hanım gibi diğer müstahsillerin de Ömeroğlu Sokağı nasıl dönüştürdüğü izlenebilen bu harita-montajda Vildan Hanım'ın dönüştürüm süreçlerine odaklanacağım.

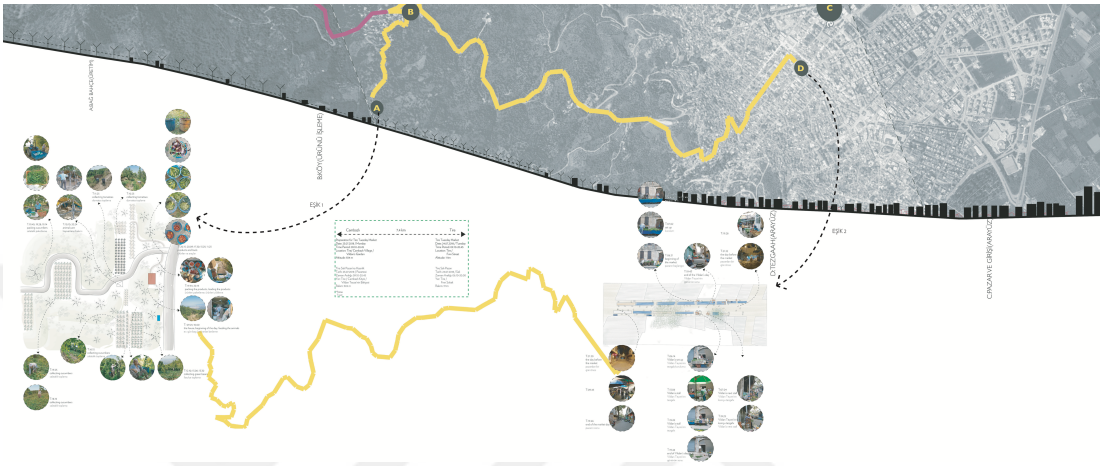

Şekil 4.32 : Pazaryerinden bahçeye.

Şekil 4.32'deki montaj-haritaya yakından bakarak Şekil 4.33'deki Vildan Hanım'ın bahçesinin zamansal-mekânsal ve mikro sosyolojik dönüştürüm süreçlerini inceleyebiliriz. Vildan Hanım'ın pazartesi (pazarın bir gün öncesi) günü sabahtan akşama kadar bahçesinde geçirdiği sürece odaklanarak gerçekleştirdiğim bu haritalama, aynı zamanda bahçede ilişkisel oldukları varlıkları, bu varlıkların kurdukları 'akrabalıkları' ve bunların bahçedeki mekânsal dönüştürümlerini belgelemektedir. Temmuz ayında bir pazartesi sabahın erken saatlerinde buluştuğumuz Vildan Hanım, yaklaşık 9 dönümlük alanıyla Anadolu'nun kırsal örüntüsünün büyük bir bölümünü oluşturan 'aile çiftliği' tipolojisine ait olabilecek bahçesinin ailesinden miras kaldığını ve çocukluğundan beri bu bahçede çalıştığını anlatıyor. Sorumluluk kendine geçtiğinden beri her gün tek başına bahçeye gelip toprakla ve hayvanlarla dolaşık hayatlar yaşamaya başlar. Yoğun zamanlarında çocukları yardım ederken, hasatın olduğu pazartesi günleri ikindi vakitlerinde eşi kendisine desteğe geliyor. Etrafındaki ormanla iç içe bahçesinde kiraz, kestane, ceviz, karadut, incir, elma, erik, zeytin ağaçları arasında; eğrelti otları, gelincikler, papatyalar, yoncalar, kekikler, ısırgan otları, turp otları, ebegümeçleri ve nice otlar içinde domates, fasulye, salatalık, patlıcan yetiştirdiği bahçesinde koyunları ve

tavukları ile bir arada yaşamakta. Tüm bunlar, Vildan Hanım'ın yaşamını, bahçesini ve pazaryerinde tezgâhını da bir arada kuran varlıklardır. İlk olarak, bu bir aradalıkların bahçe zemini ile dönüştürüm anlatısını açıklayacağım.

Vildan Hanım bahçesinin tamamını ya da tek bir yerini değil, Şekil 4.33'de görüldüğü gibi -dönüşümlü olarak- belirli yerlerini ıslah ederek parçalı bir alanda sebze-meyve tarımı yapar. Bahçesi, güney-kuzey yönünde eğimli olduğundan, domates, patlıcan, fasulye ve salatalığın hasat ve taşıma işlemleri için zemin, girişten başlayan ve bahçenin sonuna kadar devam eden bir patika yol ve etrafında dolanan bahçeciklere dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm, Vildan Hanım'ın hayatı, bölgedeki biyolojik yapı ve alanın mikro-klimasına bağlıdır. Şöyle ki; patlıcan ve domates bahçecikleri, bahçenin doğusunda, etrafı ağaçlarla örtülmüş, rüzgârdan korunan, iyi güneşlenen, düzlük ve nispeten daha kuytu bir yerde bulunurken, fasulye sırıkları bahçesin batısında, etrafı açık, yamaçta ve etrafı çeşitli otlarla sarılmış durumdadır. Salatalıklar ise bahçenin kuzey düzlüklerinde en geniş alanı kaplar. Tohumdan fideye değin sulanmaları da damın yanında en yükseğe konumlanan (suyun eğimli akışını sağlamak için) sulama havuzu sayesinde gerçekleşir. Bahçenin büyük bir kesiminde bir kısmını pazara da götürdüğü otlar yetişmektedir. Kentli merceğin ya da insan merkezli tarımla uğraşanların 'yabani' olarak atfettiği kendiliğinden yetişen bu otlar, Vildan Hanım'ın sadece tezgâhını değil bahçesini de dönüştürür. Kendiliğinden yeşeren bu otların, kendi yetiştirdikleri ile birbirlerine karışmasının birbirlerine gübre yani 'can' olduğunu söyleyen Vildan Hanım, karşılıklı bir dönüştürüm sürecini işaret eder.

Bununla birlikte bu otların kimisi Vildan Hanım'ın hayvanları için yem olurken, hayvanların atıkları da toprağa can olur. Bu tohumla başlayan ve sürekliliği olan dönüştürüm süreci dolaşık döngüsel bir ilişkilenmeyi de gösterir. Vildan Hanım, aileden gelen 'yadigâr tohumları' ekimini sürdürdüğünü ifade eder. Bu tohumlar toprak ve suyla birleşerek fidelere ve onlar da zeminle hemhâl olarak bahçelere dönüşür. Hayvan atıkları da bu dönüşümde paydaştır. Vildan Hanım, bahçesinde yetişmeyen hiçbir şeyi buraya koymadığını ve kendi yemeyeceklerini de yetiştirmediğini söyler.

Şekil 4.33 : Cambazlı Köyü, Vildan Hanım'ın bahar ve yaz bahçesi.

James C. Scott, insan ve doğa arasındaki dönüştürümün tek yönlü olmadığını vurgular. İnsanlar doğayı gıda ihtiyacı doğrultusunda tarımsal pratiklerle tarlalara dönüştürürken, doğa da insanların beden ve hayatlarını dönüştürür (Scott, 2017). Çiftçilerin nasırlı ellerini ve kambur duruşları, toprakla hemhâl olmuş bir yaşamın işaretidir. Vildan Hanım'ın bahçesinde güneş altında geçirdiği saatler sonrası dönüşen kavruk teni ve toprakla uğraşan nasırlı, çatlamış ve kimi zaman yaralı elleri, bu dönüşümün somut örnekleridir. Bahçesiyle hemhâl yaşamı, onun gündelik hayatını da

dönüştürmüş; tatil veya hafta sonu gibi kavramları ortadan kaldırmıştır. Vildan Hanım, pazarın olduğu salı günü dışında her gün havanın aydınlık olduğu saatleri bahçesinde geçirdiğini dile getirir (Şekil 4.34).

Şekil 4.34 : Vildan Hanım'ın gündelik hayatı.

Vildan Hanım, Cambazlı Köyü'ndeki bahçesine her gün yürüyerek gelir ve sabah erken saatlerde hayvanları beslemeye başlar. Her gün bahçesindeki serüvenine kendi deyimi ile 'yukarıdan' başlayarak 'aşağıda' bitirir. Girişte dam ya da bağ evi adı verilen mesken bizi karşılar. Anadolu kırsalında yaygın olarak görülen bu mekânlar; bahçe aletlerini depolama ve köylerden nispeten uzakta bulunan tarla ve bahçelerin sürme, ekme, çapalama, sulama ve hasat gibi belirli dönemleri kapsayan işleri, zaman ve emek kaybına yol açmadan takip edebilmek yapılan geçici yapılardır (Muslu, 2005). Vildan Hanım'ın bahçesinde kendi ve hayvanları için iki ayrı dam bulunur. Yazın Tire ortalama 33C°'lik sıcaklıkta olduğu için öğlen çalışmanın mümkün olmadığını söyleyen Vildan Hanım, saat 13.30-14.00'a kadar Şekil 4.34'de görülen bölgelerde domates, patlıcan ve fasulye hasadı yapar. Fasulye, Vildan Hanım'ın tabiriyle 'her yerine dolaştığı ve ellerini yaktığı' için günün en serin zamanında burada çalışır ve kendininki gibi bahçesi olanların da böyle yaptığını söyler. Bu durum, çiftçilerin bitki yaşamlarına ve atmosferik olaylara göre günlerini tasarladıklarını da gösterir. Saat 14.00-16.00 arasındaki aşırı sıcak dönemde, damın altında yemek yiyip dinlenir. Sonrasında ise bahçesin 'aşağıdaki' salatalık bahçeciğinde 19.30'da kadar çalışır. Pazartesi günleri bu saatlerde eşi hasat edilenleri paketlemek ve taşımak için yardıma gelir. Topladıkları eğrelti otları burada paketleme, pazaryerinde ise sergileme aracına dönüşür. Pteridophyta yani halk arasında eğrelti otu olarak bilinen bu örtü, bize dağlık, ormanlık ve sulak bir alandan geldiğini işaret eder. Tezgâhın başındaki üretici, tüm bu bilgileri taşıdığı ve temsil ettiği için kasten tezgâhın bir parçası olarak eğrelti

otunu kullandığını belirtir: “Eğrelti otunu gördüğünüz her tezgâh bizim köydendir (Cambazlı).” Gündüzün geceye dönüşmesiyle birlikte Vildan Hanım, köydeki evine döner. Hasat günü deneyimine ortak olduğumuz bu çiftçinin diğer günleri de bu şekilde benzerdir.

Tire Pazar Ağı’nda, Vildan Hanım gibi çiftçilerin yanı sıra bağlara, bahçelere ve ormana yayılan ‘toplayıcılar’ da önemli paydaşlardır. Ot toplama eylemi, insanların kapitalizmin tahrip ettiği veya görmezden geldiği yerlerde dolaşarak bu alanları ağın mekânsal fragmanları haline getirmesini sağlar. Şekil 4.13’de Tire Pazar’ında sıkça rastlanan şevketi bostan, ebegümeci, tup otu gibi türlerin üzerinde yeşerdiği şantiyenin toprağının bir parçası ve insansız bir yol görülmektedir. Son 20 yılda özellikle Küçük Menderes Havzası’nın kıyı kesimlerine yakın bölgelerinde hızla yayılan tarım alanlarının inşaatla ikamesi sürecinde, bu bölgedeki şeftali bahçesi gibi bir alan da imar planları gereği inşaat alanına dönüşmüş, şantiye alanı haline gelmiş, ağaçlar ve sulama kanalları mimarlığın nesneleriyle değiştirilmiştir. Ancak üzeri örtülen ya da kenara itilen zemin, yüzlerce yıldır üzerinde yaşayan varlıkların yeşermesine imkân vermektedir. Her baharda tohumları etrafa saçılan bu türler, insan merkezli yapılarca verilen ‘mücadelelere’ rağmen toprak, hava, arı, kuş, böcek ve insan gibi diğer türlerle dolaşık ilişkileri sayesinde varlıklarını sürdürürler. Toplayıcılar, tohumları etrafına saçmakla kalmaz, aynı zamanda budama gibi bir işlem de yaparak bitkilerin daha coşkun yeşermelerini sağlarlar. Ot toplama eylemi otların yaşamlarını ve mekânlarını çoğaltırken, bir doğa parçasını gıda mekânına dönüştürür.

Tire Pazarı’nda insan hayatı ve bedeni, doğayla birlikte dönüşürken, kendiliğinden yetişen ve yetiştirilen varlıkların süreçleri etkilidir. Söz gelimi, ‘Ege otları’, kızılcık, böğürtlen gibi meyveler ve mantarların yanı sıra kestane, zeytin ve karadut gibi yetiştirilen bitkiler, toprak üzerinde yaşamaya adapte olmuş insan bedeniyle paydaşlık taşır. Cildini dalayan otlara karşı insanların derisi kalınlaşır. Şekil 4.35’de Cambazlı Köyü’nden toplayıcılar, kestane, ceviz, kiraz ve karadut ağaçları arasında adeta bir bahçe yaşamı sürerler. Tire Pazarı’nın uzun yıllardır paydaşı olan bu meyveleri toplamak için kendi tabirleriyle ‘cambaz’a dönüşen köylüler, bulundukları köyün ismini de ‘Cambazlı’ya dönüştürmüşlerdir.

Şekil 4.35 : Cambazlı Köyü ve cambazları.

Pazar, doğayı bağ, bostan ve bahçeye dönüştürdüğü gibi, tarım, hayvancılık ve toplayıcılıkla uğraşanların yerleştiği kalıcı yapıların yoğunlaştığı köyleri de şekillendirir. Bu insanlar, yaşamlarını doğayla iç içe geçirerek toprak, orman ve hayvanlarla hemhâl bir yaşam sürdükleri için meskenlerini de buralarda kurarlar. Dolayısıyla, köylerdeki kalıcı yapıların dağılımı ile Tire Pazarı'ndaki tezgâhların ilişkiselliği de kaçınılmazdır. Tire'de pazaryerini dolaşırken tezgâhlarda sergilenenlere bakarak köylerin dağılımı hakkında fikir sahibi olunabilir. Yüksek rakımlı yerlerde çoğunlukla kendiliğinden yetişen varlıkların hâkim olduğu tezgâhlar, Tire'de kırsal öbekleşmelerin ovadan ziyade dağlık alanda gerçekleştiğine ve ormanla hemhâl olduğuna işaret eder.

Köylerin öbekleştiği eğimli alanlar çoğul yapıdaki bağ-bahçeye dönüştüren Tire Pazarı, ovayı da tarlalara dönüştürür. Tire'nin toplam alanının %17'sinde, tarımsal alanın ise %38'lik bir kısmında gerçekleştirilen sulu tarım yöntemi ile ova sulama kanalları ve tarlalar vardır (Baykal ve Ataberk, 2010). Ovadaki tarlaların bir kısmında sebze meyve tarımı yapılırken büyük bir kısmında hububat üretimi yapılmakta ve her bir parselde tek bir türün olduğu görülmektedir. Pazaryerindeki gözlemlerde, ovadaki bu monokültür tarlalardan sebze meyve yetiştiriciliğin yapıldığı ve çeşitli türlerin bir arada olduğu az sayıda tarlanın göz pazar ağına katıldığı tespit edilmiştir. Pazar ağına katılmayan ancak havzadaki tarımsal örüntüyü etkileyen ovadaki tarlalarda uluslu

tohum şirketleri, zincir marketler ve sanayi gibi hiyerarşik yapıların muktedir olma girişimleri pazarın ağsal yapısının dönüştürüm süreçlerini sekteye uğratmaktadır. 20.yy. itibariyle başlayan, 1990'lar itibariyle hızlanan ve 2000 sonrası ise havzada mekânsal olarak görünür hale gelen bu monokültür tarımsal inşaları mısır üzerinden açıklamak mümkün (Gülersoy, Ali Akber; Çelik, 2014; Nelson Keleş, 2016).

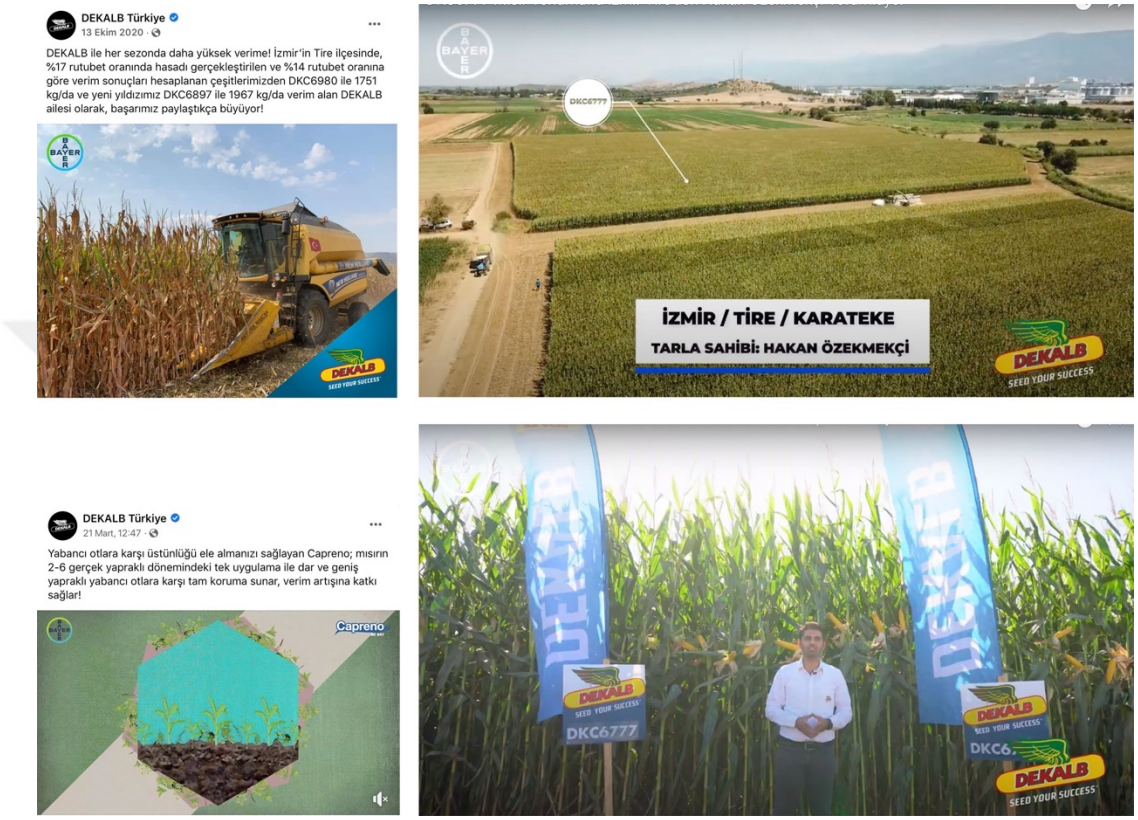

Şekil 4.36 : Küresel bir tohum şirketinin Tire'de inşaları (URL-17).

Antik çağlardan beri havza, pazar ağının ilmek ilmek ördüğü dönüştürüm süreçleri boyunca bölgenin biyolojik dokusunda pamuk, kendir, üzüm, buğday, zeytin, susam, kestane, baklagiller, incir, tütün, orman meyveleri ve otlardan oluşan çoğul bir yapıyı içermekteydi (Meriç, 1983; Yüksel, 2009; Nelson Keleş, 2016). Su, topoğrafya ve iklimle hemhâl olmuş bir doğa-kültür birlikteliğiyle devam eden bu dönüştürüm süreci, Şekil 4.36'da bir örneği görüldüğü üzere bölgedeki çok uluslu şirketlerce yerinden edilmiştir. 1884 yılında ekili bölgenin %94'ünün üzüm bağı ve geri kalanını kendir, pamuk, buğday, tütün gibi bölgenin su ve iklim yapısıyla uyumlu varlıklarla örtülü iken (Nelson Keleş, 2016), 1995 sonrası devletin ve çok uluslu şirketlerin el birliği ile 'kota' sınırı getirmesiyle tütün neredeyse silinmiş (Ceylan, 2022), yine batı merkezli hiyerarşilerin monokültür bağcılık uygulamalarına dayalı oluşan salgınlarla bağlar, zamanla silinmeye yüz tutmuş ancak yadigar asmalar ömürlerini sürdürmüştür.

Tüm bu örüntüyü sekteye uğratan mısır—ya da kapitalist şirketlerce 'DKC6980' isimli inşa edilmiş bir tür—ovayı zapturapt altına almaya başlamıştır (Şekil 4.35).

Ali Ekber Gülersoy (2018), bölgedeki ürün örüntüsünün en dikkat çekici değişimini özellikle yem ihtiyacına yönelik mısır (hasıl+slaj) üretiminin 2000'li yılların ortalarından itibaren hızlanmasında olduğunu vurgular, 1995-2017 yılları arasında yemlik mısır üretiminin %1438, dane mısır üretiminin ise %438 arttığını ve mısırın bölgede sulu tarım yapılan tarlalarda neredeyse tek tür olma yolunda ilerlediğinin altını çizer. Müşterek örülen Tire Pazar Ağı'nın dönüştürüm süreçlerine sahne olan tarlaların hiyerarşik yapılara maruz kalması, ağ ören değil ağ oluşturan çok uluslu şirketlerin ve merkeziyetçi yapıların bu sürece sızmasına sebep olarak dönüştürüm halini inşaya çevirir. Böylece, ova tarlalarındaki bağ, bahçe ve bostancılık dahilinde yetiştirilen üzüm, elma, sebzelerin yerini mısır almaktadır. Pazaryerinde mısırların varlığına şahit olmasak dahi, mısırın tarlada yerine geçtiği üzüm, kendir, elma ve diğer meyvelerin eksikliği anlaşılmaktadır.

Müşterek örülen pratiklerde gerçekleşen dönüştürümlerin, hiyerarşilerce inşaya zorlandığı son otuz yıldan daha da önceye giderek bahçe ve tarlaların tarihsel süreçlerini mercek altına alarak hiyerarşi ve heterarşinin gel-gitli ilişkisi iyi anlaşılabilir. Antik çağda ovanın neredeyse tamamının tarıma ayrıldığını ve tütün, pamuk, kendir, tahıl, susam, üzüm başta olmak üzere çeşitli paydaşların zemini dönüştürdüğü bilinmektedir (Meriç, 1983). Beylikler Dönemi'ninde Tire'ye doğru yolculuk eden birini şöyle bir manzara karşıladığı anlatılır: Tire'ye yaklaşan ziyaretçiler muhtemelen topoğrafyanın azalan konturları boyunca dağılmış yapılarla pazaryeri ve onlarla sarmaş dolaş—mutlaka müstakil olması gerekmeyen—bahçeleri, bağları, tarlaları ve benzeri ara bölgeleri görür. O dönemde Tire'de hareket eden bir gezgin, bir yapı grubu etrafında tanımlanan bir mahalle, ardından yeşil tarım alanları, sonra yine bir pazarla karşılaşır (Yüksel, 2009). 14.yy.'da seyyah İbn-i Batuta, Tire'yi "suyu bol bahçeler içinde" bir pazaryeri olarak tasvir ederken, buradaki toprakla hemhâl hayatın ve suyun doğayı nasıl dönüştürdüğünü de vurgulamış olur. Zaman içinde zeminde tahılın ağırlığı değişir. Birçok Batı Anadolu pazaryerinde olduğu gibi ekim eyleminin yerini dikim alır[86]. Böylece, 14. ve 16. yüzyıllar boyunca

[86] Bir başka deyişle; pazar ağında tahıl gibi toprağa ekilerek zemini dönüştüren varlıklar yerine sebze ve meyve gibi dikilerek dönüştüren varlıklar geçmeye başlar.

Tire sınırları içindeki Küçük Menderes Ovası'na doğru uzanan düzlük alan sebze, baklagiller, çeltik ve susam gibi bitkiler ile dolar. Güme Dağı'nın yamaçlarına doğru uzanan hafif eğimli alanları, asmalar bağlara dönüştürürken, Tire'nin güney uçlarında yükselen topoğrafyadaki bahçeleri, elma, zeytin, kestane ve cevizler dönüştürür (Yüksel, 2009). Bugün bu varlıklara yenileri katılsa dahi oluşturdukları mekânlar hala mevcudiyetini sürdürmektedir.

Şekil 4.37 : Tire karası ve tezgâhı.

Tire'nin tarım alanları, Osmanlı İmparatorluğu döneminde başkenti besleyen önemli mekânlar olmuştur. Bununla birlikte Ayasuluk Limanı yüzlerce yıl boyunca Tire'deki bu dönüştürüm süreçlerinde paydaş etmenlerden biri olagelmiştir. Ancak, tek merkezli yönetimin uygulamalarına rağmen Tire Pazar Ağı, tarım ve toplayıcılık faaliyetlerinde heterarşik yapısını sürdürmeyi başarabilmiştir. 19. yy'da demiryolu bahçe ve tarlaları çoğul yapılardan (polikültür) tekil yapılara (monokültür) değiştirmeye çalışmıştır (Kurmuş, 2016). 18.yy. sonlarında başlayan, 19.yy. itibariyle yoğunlaşan ve 20.yy.'da devam eden modernizasyon süreci, mübadelenin küreselleşmesi, bölgedeki işgal dönemi ve merkeziyetçi-hiyerarşik ulus devlet modelinin hiyerarşik etkisiyle hızlanmıştır. Örneğin, Antik Dönem'den beri Güme Dağı'nının yamaçlarına yayılan çeşitli yadigâr asmalardan oluşan bağlar, Batılı kapitalist yaklaşımın etkisiyle 18.yy. ve 19.yy.'larda getirilen Amerikan asması türleri ile monokültür bağlara dönüşmüştür. Alman bağcılık şirketi Muller-Suppa'nın Almanya'dan getirdiği ve 1877'den itibaren Tire'deki bağlarda hastalık yayılmasına sebep olan filoksera hastalığı taşıyan asma fidanları, 20.yy. başlarında bağları etkileyerek zeminin büyük ölçüde değişmesine

neden olmuştur. Yine aynı zamanlarda, Tire'de sökülen bağların yerini zeytinlikler almıştır[87](Başaran, 2000). Ancak, varlıkların, bilgi birikiminin, deneyimin ve mekânın hiyerarşik yapılar tarafından 'silinme' ya da 'yerinden edilme' süreçlerine rağmen, günümüzde halen kahrat üzümü ya da tire karası gibi yadigâr asmalar dönüştürüm süreçlerindeki paydaşlıklarına devam etmektedir (Şekil 4.37). Nitekim örülen ağlarda dönüştürüm süreçleri boyunca var olan bağlar, tohumlar, bahçeler, bilgi ve hayatların silinmediğini görürüz.

Şekil 4.38 : Tire Pazarı'nın dönüştürüm süreçleri/bağ-bahçe-tarla-köy.

Neoliberal tarım politikaları, endüstriyel tarım süreçler, şirketleşme gibi etmenler, çoğul yapıda ve tüm paydaşların müşterek kurduğu bağ-bahçe ve bostanları monokültür ve hiyerarşik tarlalara, hatta yeni terminoloji ile 'tarım arazilerine' olarak inşa etmektedir. Tire'den ovaya doğru giderken karşınıza çıkan çok uluslu şirketlerin

[87] Bu süreçte, çeşitli yadigâr asmalar ve onların taşıdığı tarımsal bilgi ve yaşam biçimleri önce çoğul yapıdaki bağların yerini almış, ardından monokültür bağlar ve dayatılan yaşam biçimleri gelmiştir. Sonrasında mantarlar, bu mekânsal ve mikro-sosyloojik yapıyı ele geçirmiştir. Ardından hem bağlar hem de onlarla dönüşen hayatlar görmezden gelinmiş ve yerlerine zeytinlikler ve buna bağlı hayatlar yerleştirilmiştir.

mısır tarlası tabelaları, bu dönüşüme bir örnektir. Ancak halen pazaryerinde, mısırların ötesinde yadigâr tohumlardan çoğalan varlıkların dönüştürdüğü bağ-bahçe ve bostanlardan gelen sebze, meyve ya da dağlardan toplanan otları görmek, ağın heterarşine işaret etmektedir. Şekil 4.38'de ova ve dağdaki örüntü arasındaki mekânsal fark görülmektedir: Pazar ağında ceviz ağaçları ile elin kurduğu ilişki Güme Dağının yamaçlarını cevizliklere, zeytinler zeytinliklere, elmalar elmalıklara ve dutlar dutluklara, kestaneler ormana, sebze ve meyveler bağa, bahçeye bostana dönüştürürken, ova sulama kanallarıyla ve çok büyük oranda monokülür tarlalara inşa edilmektedir. Heterarşik ağsal yapının pazaryerinde ve tarım alanlarında izlediğim bu dönüştürüm süreçlerini bu sefer de Şekil 4.38'deki haritalamayı yaparken ki bakış noktamı değiştirerek, havza boyunca takip ediyorum.

Havzada dönüştürüm

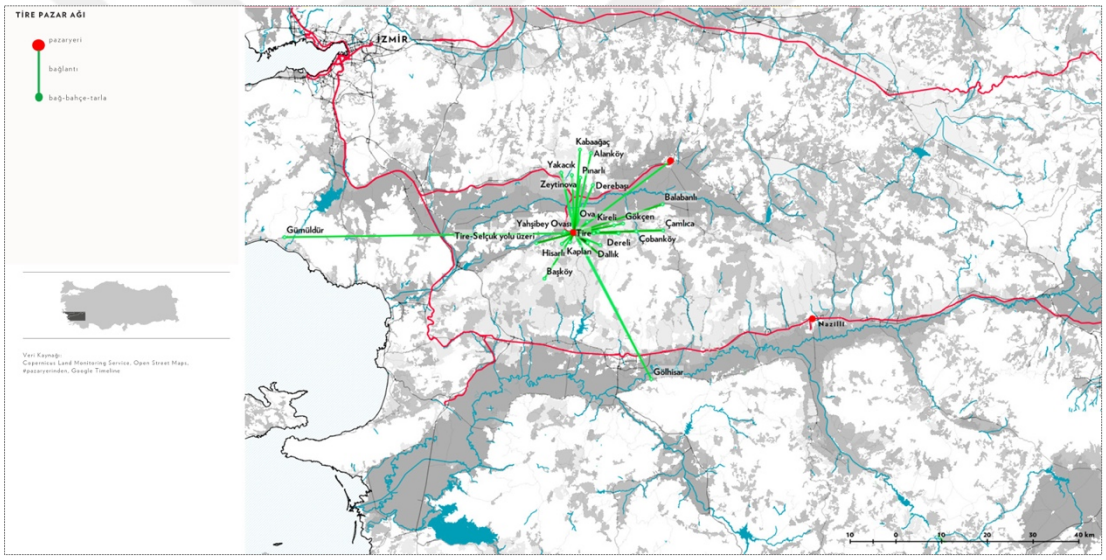

Şekil 4.39 : Tire Pazar Ağı (Tan, 2020, 2021).

Küçük Menderes Havzası ve Tire Pazar Ağı süreçleri birbirine dolaşık vaziyettedir. Bu iki yapı yıllardır birbirlerini dönüştürmektedirler. Sürekli bir akış halinde olan suyla toprağın bir arada Küçük Menderes Havzası'nın Tire Pazar Ağı bağlamındaki dönüştürüm süreçlerini Şekil 4.39'daki ağ haritası ile kavramaya başlıyorum. Tezgâhın bulunduğu pazaryerindeki görüşmeler aracılığıyla havzaya doğru çıktığım bu yolculukta, Tire Pazar Ağı'nın havzanın hangi alanlarına sirayet ederek dönüştürdüğünü Şekil 4.39'deki yeşil renkteki bağlantılarla ifade ettim. Büyük ölçüde Tire'nin köyleriyle örüldüğü görülen ağda, nadir de olsa komşu havzadan, enginar ya da üzüm gibi birkaç bitkinin kendi üreticileri tarafından pazar ağına dahil olduğunu

keşfettim. Şekil 4.39'da görüldüğü üzere pazar ağının yoğun olarak sırasıyla Tire-Bayındır-Ödemiş hattına yayılan mekânsal ve mikro sosyolojik dönüştürüm süreçlerini, topoğrafya, su, orman, insan öbekleşmeleri, bağ-bahçe, tarla gibi katmanlar aracılığıyla kavramak mümkündür.

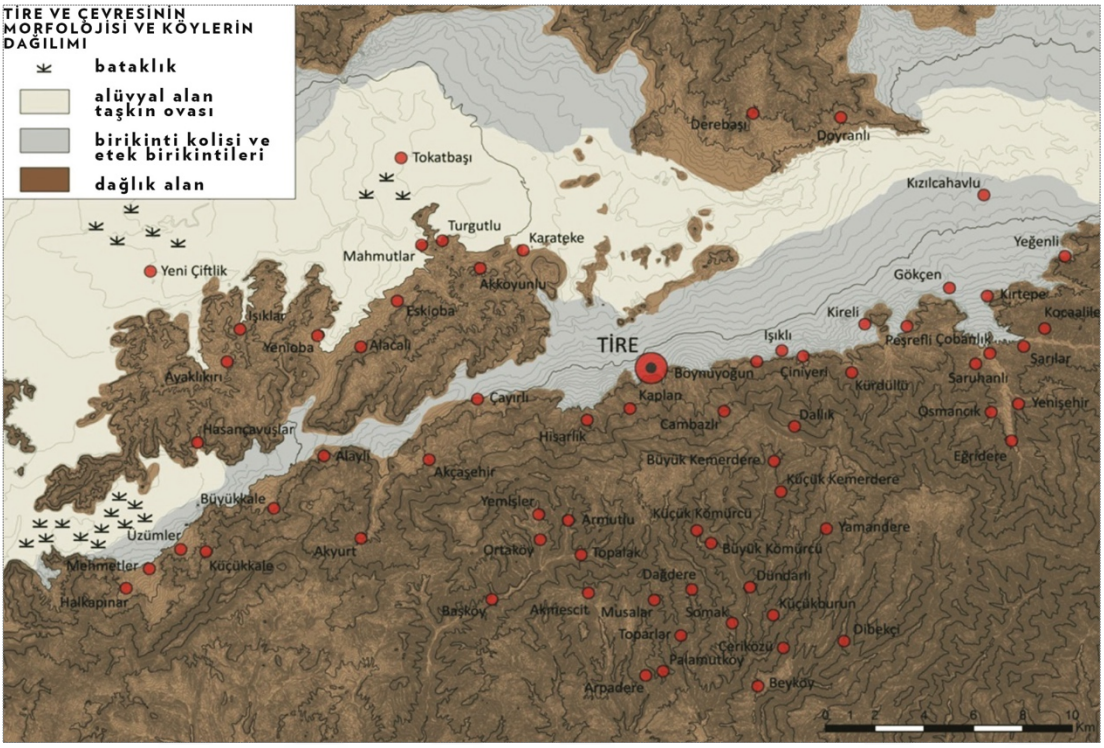

Şekil 4.40 : Tire'de kırsal yerleşimlerin dağılımı (Hocaoğlu, 2015).

Tire Pazar Ağı ile Tire'nin kırsal yaşamı arasında sürekli bir dönüştürüm ilişkisi vardır. Beycan Hocaoğlu tarafından oluşturulan haritaya göre (Şekil 4.40), Tire'nin kırsal yerleşme karakteristiği incelendiğinde, ovaya direkt olarak kurulmuş köylerin sayısının düşük olduğu görülmektedir[88](Hocaoğlu, 2015). Bu durum, uzun süredir Anadolu'da sürmekte olan 'ovada tarım, dağda yerleşim' örüntüsünün bir sonucudur. Bir başka sınıflandırma ise, etek-yamaç köyleri (%70), tepelik ve dağlık alanlardaki köyler (%30) şeklinde yapılabilir. Tire ilçesinde Aydın Dağları'nın güney yamaçlarına kurulan yerleşmelerin hemen hepsi, eğimin daha az olduğu ve vadi içinde yer alan, yükseltisi en fazla 750 metreye kadar olan kısımlarda kurulmuşlardır. Daha yüksek alanlar, genellikle yaz aylarında tarım ve yaylacılık faaliyetleriyle dönüştürülmektedir

[88] Tire'nin doğusunda ova yüzeyinde kurulan hemen hemen hiç köy bulunmazken batıda Tokatbaşı ve Yeni Çiftlik köyleri doğrudan ova tabanına kuruldukları gibi diğer köylerin büyük bir çoğunluğu burada bulunan Göldağ, Alihoca dağı, Delik dağı gibi nispeten yüksek tepeliklerin üzerinde kurulmuşlardır (Hocaoğlu, 2015).

(Ekonomi Raporu 2018, 2018). Vildan Hanım'ın bahçesi üzerinden tartıştığım çoğul varlıklarla dönüştürüm süreçleri geçiren bahçe mekânları bu alanda yayılmaktadır. Hiyerarşik yapıların 'yaban' olarak tanımladığı ot, meyve, sebze ve mantarlar gibi varlıklar ve bunlarla hemhâl olan insan ve hayvan hayatlarının haritada daha ziyade kahverengi boyalı alanda yeşerdiği fark edilmiştir. Köylerin nadiren bulunduğu bataklık, taşkın alanı ve birikinti konileri ise önceki bölümde tartıştığım ve Şekil 4.37'deki haritalamada sulama kanalları ile şekillenen, dönüştürüm süreçlerinden ziyade hiyerarşilerin inşa süreçlerine tabi monokültür tarlalar görülmektedir. Burada ovanın daha büyük parselli ve çoğunlukla tek tür bitkilerle işlenmiş tarlalara, dağlık bölgelerin ise uzun yıllar içerisinde bağ-bahçe-bostan ve ormanlık alanlara dönüştüğünü görmek mümkün. Bu bağlamda, Şekil 4.15 ve Şekil 4.39'daki haritalamalarda da gösterildiği üzere Tire Pazarı'nın neredeyse tamamının, çeşitli paydaşlar tarafından birbirini oluşturduğu bahçe ve orman örüntüsüyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Nasıl ki kırsal örüntü pazar ağını belirliyorsa, pazar ağı da kırsal yerleşimleri de mekânsal olarak dönüştürür.

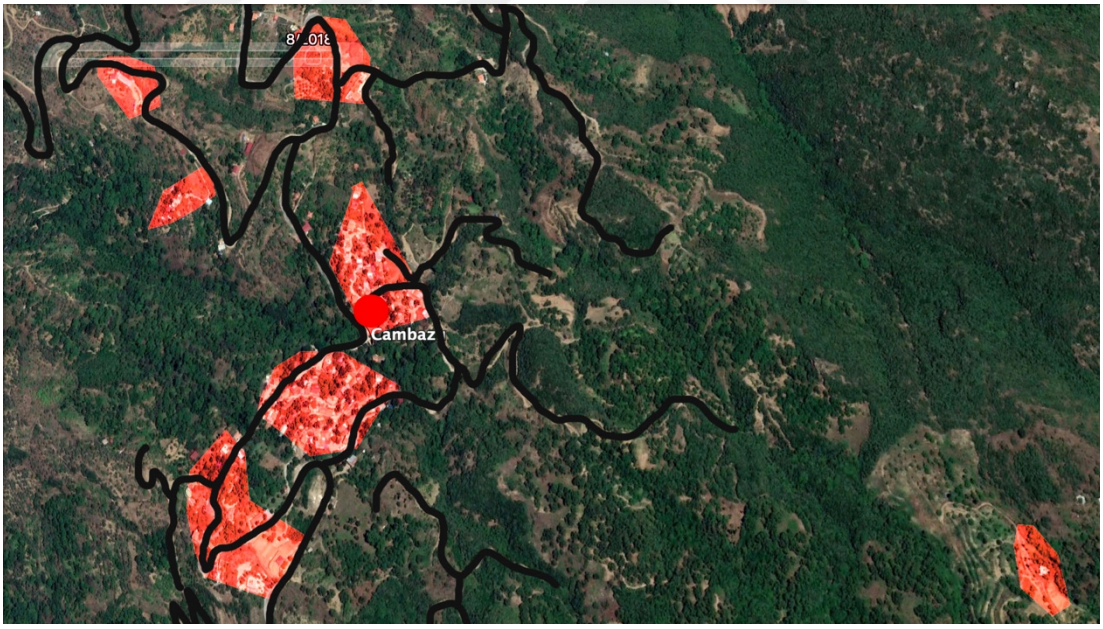

Şekil 4.41 : Dağ-Cambazlı örüntüsü.

Tire Pazar Ağı'nın yayılımının mekânsal dönüştürüm süreçlerini, Şekil 4.38'deki haritada konumları işaretli ve pazar ağının uzun zamandır önemli paydaşlarından olan dağda Cambazlı (Şekil 4.41), ovada Kireli (Şekil 4.42) köylerinin yerleşim örüntüsü ve domates bitkisi üzerinden ele alalım. Şekil 4.41'de 650 metre rakımlı Cambazlı Köyü'nün yol ağı siyah, insan öbekleşmeleri kırmızı renkte gösterilmiş, bahçe ve

orman örüntüsü ise uydu fotoğrafında netçe görülmektedir. Köyde, insan, hayvan ve suyun müşterekleşmesi, topoğrafyayı 'yol'a dönüştürmüştür. Böylece, köyde bahçecilik ve toplayıcılık yapan insanlar, gündelik ihtiyaçları için topoğrafyanın erişilebilir kesimlerini parçalı ve gevşek örülmüş mesken dokusunu örmüşlerdir. Atmosferik ve topoğrafik paydaşlarla bir arada gerçekleşen bu dönüştürüm sürecinde doğayla hemhâl olan çoğul yapıda bahçeler de meskenler gibi parçalı, dağınık ve gevşek örülmüştür. Bu örüntülerin sınırlarının haritada belirgin olmamasının nedeninin, iç içe geçmiş anlatılarından kaynaklı olduğu düşünülebilir.

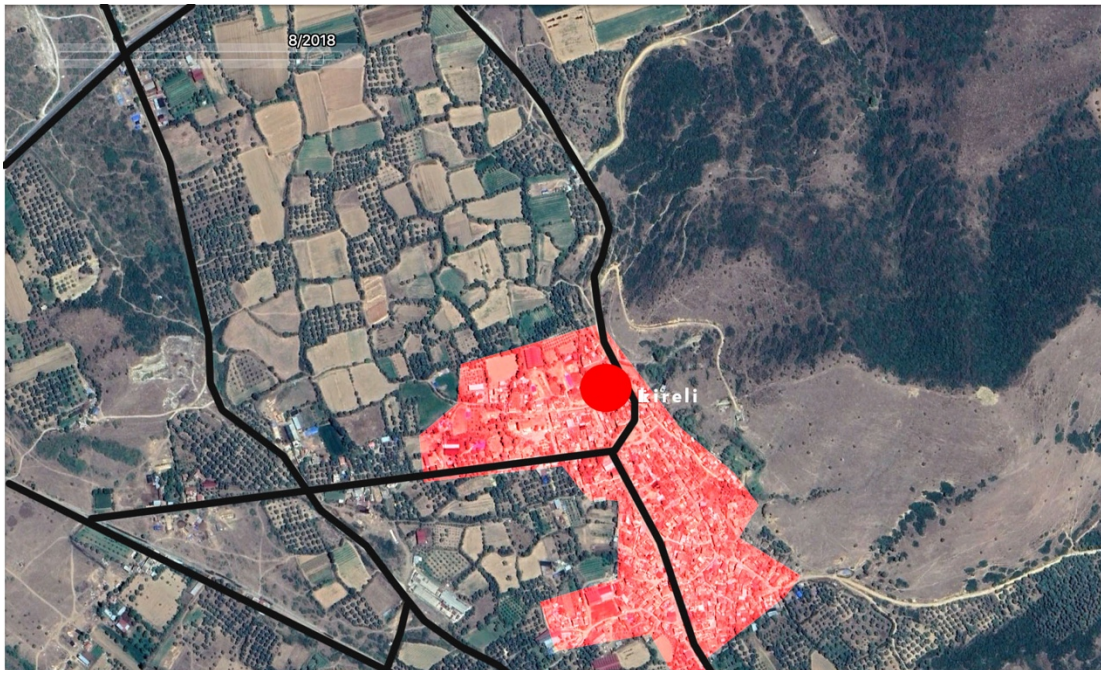

Şekil 4.42 : Ova-Kireli örüntüsü.

Şekil 4.42'de 150 metre rakımlı Kireli Köyü'nün siyah renkte yol ağı ve kırmızı renkte insan öbekleşmelerinin örüntüsü görülmektedir. Kireli gibi ova köyleri geniş düzlüklerde daha stabil atmosferik koşullarda tarım yaparken, Cambazlı gibi dağ köyleri dar ve engebeli alanlarda, devingen atmosferik koşullar içinde tarımsal pratiklerini geliştirir. Bunun neticesinde her iki köyün yerleşim örüntüsü farklıdır. Şekil 4.42'de görüldüğü üzere, merkezi bir yol ve yerleşim örüntüsü olan Kireli'deki bu gelişim, tarım örüntüsü, insan ve bitki yaşamlarının keskin sınırlarla ayrılarak öbekleştiğini işaret eder.

Tire Pazar Ağı ovadaki köylerde tarlaların tam anlamıyla hiyerarşik yapıların geniş arazilerine dönüşmesini engellemiştir. Bunda, köylerin paydaş olduğu pazar ağına olan bağının rolü büyüktür. Örneğin Şekil 4.42'de (her tarlada tek bir bitki türü olmasına

rağmen) çeşitli türlerin varlığı görülebilir. Ancak pazar ağında bu iki örüntü dolaşıktır ve birbirlerini etkiler. Örneğin; ovada bulunan Kireli Köyü'nde domates hasadı mayıs sonu başlayıp temmuz sonu biterken, dağda bulunan Cambazlı Köyü'nde ağustos ayında başlayıp Eylül sonu tamamlanır. 2018 yılı ağustos ayında çekilen uydu görüntüleri incelendiğinde, Şekil 4.42'deki haritalamada bazı tarlaların bitki renginden toprak rengine döndüğü, ancak Şekil 4.41'de halen yeşil bir örüntü olduğu görülebilir. Bu durum, farklı mikro iklimlerin yaşandığı ovadaki bitki dokusunun yaşam döngüsünü tamamladığını, ancak dağda halen devam ettiğini gösterir. Bu da demektir ki pazar ağı, sürekliliği sağlamak adına doğayla ilişkisel bir şekilde ve paydaşlar arasında bağlantılar oluşturarak dönüştürüm sağlar. Bu dönüştürümü daha kapsamlı kavramak ve Tire Pazar Ağı'nın Küçük Menderes Havzası'na nasıl sirayet ettiğini açığa çıkarmak için Şekil 4.43'de görünen havza formasyon haritasını oluşturulmuştur.

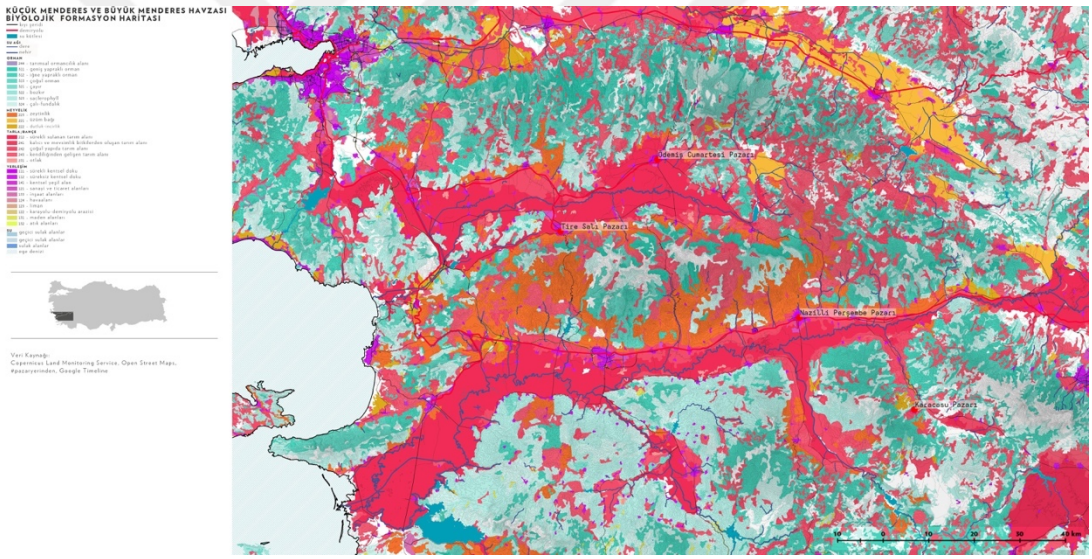

Şekil 4.43 : Küçük ve Büyük Menderes Havzası biyolojik formasyon haritası (Tan, 2020, 2021).

Şekil 4.43'deki haritalamadaki renk çeşitliliği, Küçük Menderes Nehri'nin denize kadar biriktirdiği alüvyonlu ovada, dağların yamaçlarında ve tepelerinde olmak üzere farklı yüksekliklerde yeşeren çeşitli varlıklara-türlere işaret etmektedir[89]. Bunun yanı

[89] Havzada, 7 tanesi endemik olmak üzere 70 farklı familyaya ait, 205 cins ve 264 bitki türü teşhis edilmiştir.89 Bununla birlikte 5 farklı familyaya ait 6 iki yaşamlı, 14 familyaya ait 24 sürüngen, 45 familyaya ait 155 kuş, 17 familyaya ait 28 memeli türünün yayılış gösterdiği belirlenmiş, Küçük Menderes Deltası ve çevresi de toplam olarak (balıklar hariç) 81 familyaya mensup 213 omurgalı türü tespit edilmiştir. Bu sayı Türkiye genelindeki (balıklar hariç) omurgalı türlerinin (yaklaşık 750 tür)

sıra henüz keşfedilmemiş mantarlar, eklembacaklılar ya da virüslerin de bu havzada yerleşik olduğu tahmin edilir. Böylesi bir çoğullukla örülen Tire Pazar Ağı, Şekil 4.43'de pembe tonlarıyla gösterilen ovayı sürekli olarak sulanan, kalıcı ve mevsimlik bitkilerden oluşan, çoğul yapıda ve kendiliğinden gelişen tarım alanlarına dönüştürür. Şeftali, sebze-meyve tarlaları gibi bilhassa bahar ve yaz yazlarında yeşeren pazarın tarlalarda yetişen paydaşları havzanın bu sulak alanlarına yerleşir. Turuncu tonlarda gösterilen dağ yamaçlarında ise bahçe, meyvelik ve bostanlar, yeşil renkle ifade edilen orman örüntüsü ile dolaşık bir şekilde yer almaktadır. Yüksek kesimler ise neredeyse tamamen kestane, çınar, çam, ıhlamur, menengeç, kızılcık, dut, 'ege otları' gibi çeşitli bitkilerle örülmüş ormanlardan oluştuğu tespit edilmiştir.

Şekil 4.44 : Tire Pazarı'nda ova (sol grup) ve dağ-orman bitkileri (sağ grup).

Orman katmanı, Tire Pazarı için önemlidir, zira nasıl ki pazar ağı, havzayı tarla, bahçe, köy ve meskenlere dönüştürüyorsa, orman da pazar ağını dönüştürmektedir. Tire Pazar Ağı içinde uzun tarihsel bir süreç boyunca paydaş eylemlerinin bir parçası olan toplayıcılık, Şekil 4.44'de solda görülen tarımla dönüşmüş zeminde yetiştirilen kabak, bakla, patlıcan ve şeftali gibi bitkilerin yanı sıra, Şekil 4.44'de sağda görülen bilhassa Güme Dağı'nda toplanan ve insan merkezli hiyerarşik yapılarca 'yaban' olarak inşa edilen menengeç, karabaş otu, sarmaşık ve kızılcık gibi bitkiler tarafından da pazar tezgâhlarını, pazaryerini ve haliyle pazar ağını dönüştürmektedir. Havzanın %53'üne yayılan ormanlık alanı, Türkiye ortalamasının üzerinde bir orman örtüsüne sahip olması ve bu ormanların kendiliğinden oluşmuş çoğul yapıda olmaları, pazar ağının heterarşik ve çoğul olmasında etkilidir. Bölgedeki ormanlık alanların uzun yıllardır

yaklaşık üçte birinin Küçük Menderes Deltası ve çevresinde bulunduğu göstermektedir ('Küçük Menderes Nehir Havzası Yönetim Plani', 2022).

kendini sürdürmesi ve azalmamasının, pazarla beraber örülen ağın bir sonucu olduğunu düşünüyorum. Zira 1984 yılında ormanlık alanın %32 olduğu bölgede (Gülersoy, Ali Akber; Çelik, 2014), bu oran günümüzde %53'e yükselmiştir.

Tire Pazar Ağı'nda ormanlarla birlikte Şekil 4.45'de akışı görünen Küçük Menderes Nehri ağı da dönüştürüm süreçlerinin önemli bir paydaşıdır. Havzada su, antik dönemden bugüne bereket, hayat, taşkın, hastalık, bataklık, sel gibi bir çok farklı anlatının içerisinde sürekli yeniden anlatılandırılmış olup (Meriç, 1983; Yüksel, 2009) bugün ise kuraklık ve kirlilik kavramları ile tartışılmaktadır. Havzanın kendine has ontolojisini şekillendiren paydaşlardan olan suyun, sadece bitkisel veya hayvansal değil insan yaşamını ve mekânını da kuran bir element olduğunu Efes ve Ayasuluk gibi kentlerin süreçlerinde görmek mümkün (Yüksel, 2009). 19.yy. sonunda, imparatorluğun gözünü diktiği ve kontrol etmeye başladığı su, 20.yy.'ın ulus devlet modeli ideolojisi altında inşa edilen bir 'kaynak' haline gelmesiyle havzada barajların ve sulama kanallarının yapımı hızlanır (Üzen and Çetin, 2012; Şahin, Baba and Tayfur, 2018). Bugün pazaryerinde—daha önce de belirtildiği gibi—oran olarak az da olsa mevsimsel döngüler dahilinde ovadaki tarlalardan gelen paydaşlar, Şekil 4.38'deki haritalamada bir bölümü görünen bu sulama kanallarının inşa ettiği süreçlerle üretilir.

Çoğunlukla tohum şirketleri, büyükşehir hali ve gıda şirketleri gibi hiyerarşik yapıların denetiminde olduğu anlaşılan 'sulamalı tarım', bugün aşırı su, gübre ve kimyasal kullanımı sebebiyle düzlüklerde toprak ve su kirliliğine ve kuraklığa neden olmuş ve bu bağlamda yine sermaye ve devlet eliyle çalışmalar başlatılmıştır (Rapor, 2016; Akyüz and Atış, 2018). Ancak son otuz yılda, hiyerarşik yapıların güçlenerek bir kopuş sürecini tetiklediği bu alanda, aynı yapıların müdahalelerine alternatif olarak, Tire Pazarı gibi heterarşik kurulan doğayla ilişkisel ağın dönüştürüm alanına girmesi, suyla yoğrulan tarımsal pratikler için doğayla ilişkisel olma ihtimalini doğurabilir.

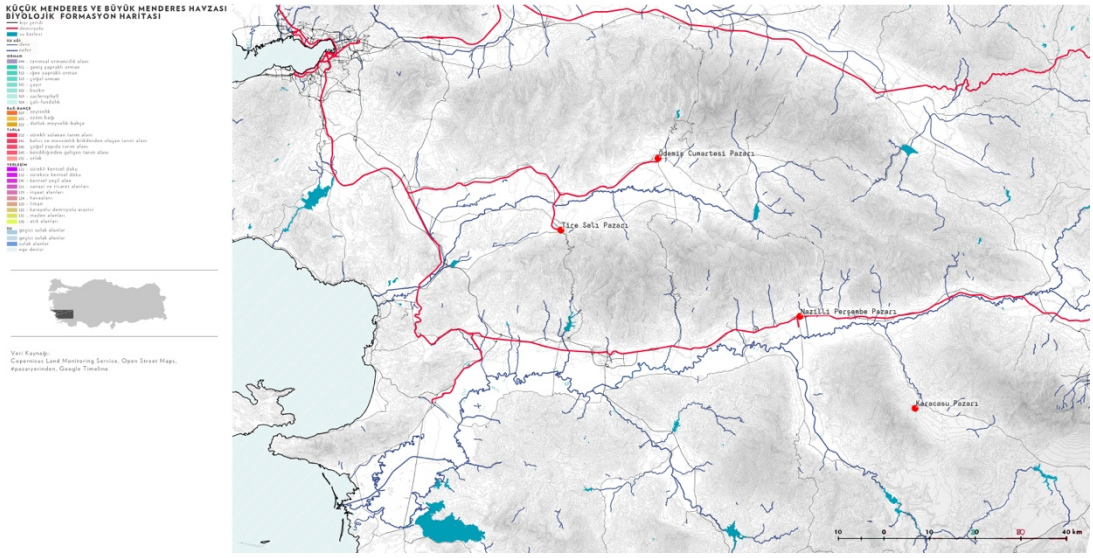

Şekil 4.45 : Küçük Menderes Havzası su örüntüsü (Tan, 2020, 2021).

Havzada suyun dönüştürdüğü ekosistemlerden olan sazlıklar ya da bataklık alanlar, pazar ağının dönüştürüm süreçlerine tabidir. Pazar ağı, Şekil 4.46'da görülen ve Tire'ye yaklaşık 30 km mesafede bulunan Belevi Sazlığı'nın kargılarını yüzlerce yıldır toplayıcılık, sergileme ve depolama gibi muhtelif ihtiyaçlar doğrultusunda çeşitli araçlara dönüştürmektedir. Şekil 4.46'da sol alttaki montajda, pazarcının kargı sepetlerini tezgâha dönüştürerek sergilemek için kullandığı görülürken, ortadaki görselde tarladan pazaryerine taşıma-depolama için ve sağdaki görselde ise bahçede toplayıcılık için kullanılan bir küfe göze çarpmaktadır. Bu örneklerde suyun yapılarının pazar ağındaki ilişkilenmeleri boyunca araçlar ve mekân kuran paydaşlar olarak dönüştürüm süreçlerinde oluştuğu görülmektedir. Milattan önceki dönemlere kadar uzanan 'hasır dokumacılığı veya bitkisel örücülük' adı verilen bu dönüştürüm süreci, Tire Pazar Ağı'nın en yaygın halde olduğu 14.yy.'da daha da belirginleşmiştir. Bu dönemde Tire'nin Boynuyoğun Köyü'nde Belevi Gölü'nden toplanan sazların bilhassa kadınlar tarafından işlendiği bir zanaat ortamı yaratılmıştır (Koyuncu Okca, 2018). Bu dönüştürüm süreci Tire Pazar Ağı sayesinde halen devam ettirilmektedir.

Şekil 4.46 : Belevi Sazlığı ve dönüştürüm süreçleri.

Antik Dönem'deki adı Kaystros olan Küçük Menderes Havzası'nın bu çağlardan beri pazar ağları ile bahçe, tarla ve sulama sistemlerine dönüştürüldüğünden çeşitli kaynaklarda bahsedilmektedir (Prothero, G., 1920; Meriç, 1983; Texier, 2002; Muslu, 2005; Yüksel, 2009). Pazar ağının oluşturduğu kırsal ve tarıma dayalı yerleşim ve yaşam örüntüsü Roma ve Bizans Dönemi'nde havzayı üzüm bağlarına, incir ve zeytin bahçelerine, susam, kendir ve tütün tahıl tarlalarına ve meyve, sebze bostanlarına, kestane ormanlarına dönüştürmeye devam etmiştir (Meriç, 1983). Ovadan dağa kadar olan coğrafi ve mikro iklimsel çeşitlilik sayesinde tarımı yapılan bu türlerin yanı sıra, kendiliğinden yetişen ve toplayıcılığı yapılan çeşitli türlerin de varlığı ile havzada bir çoğul yapı örüntüsü oluşmuş ve bu Tire Pazar Ağı'nda da karşılık bulmuştur. Daha önce de belirttiğim gibi 14.yy. ve 16.yy. boyunca elma, incir gibi kimi ürünlere has pazaryerleri kurulmuştur (Yüksel, 2009). 16.yy.'a kadar havzadaki tarımsal üretimle Efes-Ayasuluk Limanı arasında gelişen dönüştürüm ilişkisi, 17.yy. itibariyle Ayasuluk Limanı'nın İzmir Limanı'na kaymasıyla havzadaki dönüştürüm süreçleri, hiyerarşik küresel ticari örgütlenmeleri sekteye uğramıştır[90].Havzadaki dönüştürüm süreçlerinde

[90] Havzanın ticarat yoğunluğunun böyle bir kayma geçirmesindeki sebepler; ağsal yapıların tek merkezli hiyerarşilere dönüşmeye başlaması ve Küçük Menderes Nehri'nin oluşturduğu bataklıklarda üreyen malarya gibi unsurlardır. Havzanın heterarşik pazar ağlarıyla gelişen dönüştürüm süreçleri,

sivrisineklerin payı da büyüktür. Tarihçi Clive Foss'a göre, 18.yy. itibariyle Ayasuluk kentinde sivrisineklerin taşıdığı parazitler, özellikle plazmodiumların etkisiyle sadece 20-30 hanelik bir yerleşim birimi kalmıştır (Foss and of Learned Societies, 1976)[91].

Suyun kıvrıla büküle taşıdığı alüvyonlar, yalnızca zemini tarımsal ve kırsal bir örüntüye çevirmekle kalmaz, aynı zamanda oluşturduğu bataklıklarda yetişen sazlıklarla örülen zanaat kültürü sayesinde köyleri ve pazaryerini de dönüşür. Bu bataklıklar aynı zamanda böcek ve virüsleri de yetiştirerek kentleri, limanları, pazarları oluşturur, büyütür ve küçültür, fakat tamamen yok edemez. Delta ve deniz ara yüzünde geçen dönüştürüm süreçleri, Efes'i Ayasuluk'a, bugün de Selçuk'a dönüşmüştür. Tire ile arasında geçmişte örüldüğü gibi sık bir bağ olmasa dahi hem Selçuk'ta hem de Tire'deki Pazar tezgâhlarında sazlıklarla örülmüş hasır ve sepetlerde, otlarda ve meyve-sebzelerde bu izleri görmek mümkündür. Havzadaki bitki, su, yol hatta topoğrafik örüntüleri dönüşse dahi izleri silinmemektedir.

Yolda dönüştürüm

Tire Pazar Ağı'nda hayati bir rol oynayan paydaşlardan biri de yol örüntüsüdür. Bugün, hiyerarşilerin 'doğaya karşı-rağmen' ideolojisiyle inşa ettiği demiryolları, tüneller, viyadükler ve otobanlara rağmen Tire Pazar Ağı'nda yol örüntüsünde dönüştürüm süreçlerine şahit olmak mümkündür. Bu dönüştürüm süreçlerini, pazaryeri ve Güme Dağı arasında müşterek örüntüler, pazaryeri ve çevre yerleşmeler arasındaki bağlar ve pazaryerinin ağı olarak üç aşamada ele almayı amaçlıyorum. Pazaryerinden başlayarak ovayı ve dağları kat eden bu ulaşım ağları ile birlikle dönüştürüm süreçlerinin nasıl gerçekleştiğini ya da nasıl sekteye uğradığını keşfetmek

---

Ayasoluk limanının denizaşırı ticareti tetiklemesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleşmesi ile esas olarak başkent İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamaya hizmet eden limanlara dönüşmesi ile tetiklendi. Bu dönemde İzmir limanının ortaya çıkardığı küresel ticaret sistemiyle İmparatorluk, havzadaki müşterek gelişen çoğul mübadele ağlarını kontrol etmek için çaba sarfetti (Muslu, 2005; Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Yılmaz, 2018). Havza, imparatorun ve çok uluslu küresel ticaretin kendi şahsi hinterlandı haline gelirken, 20.yy. itibariyle ulus devlet modelinin kurulmasıyla içe dönük ve devlet eliyle yönetilen bir yapıya dönüştü (Ceylan, 2019).

[91] Küçük Menderes Nehri'nin biriktirdiği alüvyonlar, Ayasuluk limanında bataklık alanlarının oluşmasına neden olmuş, bu da bölgedeki sivrisinek nüfusunun hızla artmasına yol açmıştır. Sivrisineklerin taşıdığı sıtma hastalığı, bölgedeki insan nüfusunun azalmasında önemli bir rol oynamıştır. Plazmodiumlar Küçük Menderes Havzası'nı, Ayasuluk ve doğrudan pazaryerini etkileşmiştir. Kimi türlerin 'isticalı' olarak inşa edilip onları kaldırma mücadelesi sürecinde bir kazanan ve kaybeden tayin etmek imkânsızdır, zira bakteriler pazaryerili ve limanları büzülmeye zorlarken, bu yapılar da bakterileri yok etmeye çalışmıştır. Ancak ilerleyen aşamalarda daha detaylı tartışılacaüı üzere bu -inşa edilenin aksine-bir kazanış kaybediş hikayesi olmamıştır.

için Şekil 4.38'deki var-yok haritası, Şekil 4.39'deki ağ haritası ve Şekil 4.47'deki yol haritasını bir arada okumayı öneriyorum.

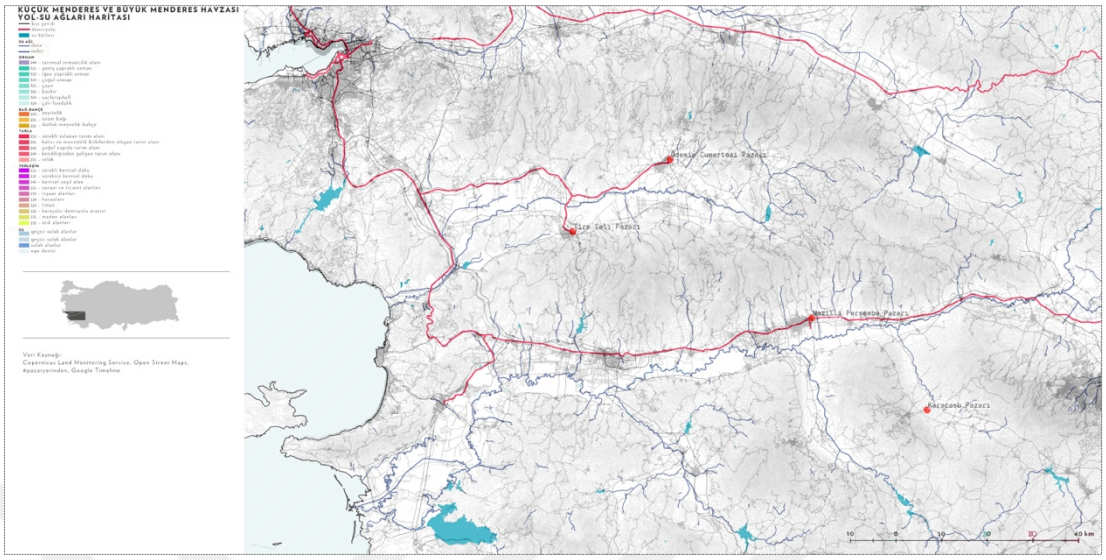

Şekil 4.47 : Küçük Menderes ve Büyük Menderes Havzası yol örüntüsü (Tan, 2020, 2021).

Şekil 4.39'deki haritalamada görüldüğü üzere pazaryerinden başlayan ve başlıca dağlık alanlardaki köylere, kısmen de ovaya yayılan Tire Pazar Ağı ile varlıklar arasındaki bağlantıları sağlayan yol ağı birbirini şekillendirir. Şekil 4.47'deki haritalamada yer alan yollar incelendiğinde bazı çizgilerin kalın bazılarının ince olduğunu, kimi bölgelerin daha sık kimi bölgelerin daha gevşek ama bir birbirine bağlı kara yollarıyla örüldüğü görülür. Bu farklılıkların sebebi nedir ve nasıl oluşur? Şekil 4.38'de sağda 'pazarın var hali' haritasında siyah renkli çizilen yolların farklı kalınlıklarla ifade edilmesi, kullanım yoğunlukları ile ilişkilidir. Örneğin, Tire'yi doğu-batı ve kuzey-güney akslarıyla kesen ve birbirleriyle de kesişen iki kalın çizgi, Tire'nin Osmanlı döneminden beri devam eden ticaret rotalarını—Selçuk-Ödemiş ve İzmir-Bayındır-Torbalı bağlantılarını sağlayan iki yoğun cadde ve uzantılarını ifade eder (Yüksel, 2009). Pazarın önemli paydaşları olan kırsal yerleşmeler, bahçelerin yayılı olduğu Güme Dağı'nın engebeli coğrafyasında ilerleyen birçok ince kıvrımlı çizgi ise uzun bir tarihsel süreç boyunca hayvanların, bitki ve insanların (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Yüksel, 2009; Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011) pazara doğru akışını sağlayan kanallardır.

Pazar akışının yoğunluğuna bağlı olarak yollar kalınlaşır veya incelirken ağın örüntüsü de gevşer ya da sıklaşır. Pazar ağının tarlalara dönüştürdüğü geniş düzlüklerde bağlar, bahçeler ve köylerin bulunduğu engebeli ve dağlık alanlarda ve yamaçlarda yol ağı

gevşekken, pazaryerinin yoğun örüldüğü görülmektedir (Şekil 4.47). Pazar ağının paydaşları olan bahçe, tarla ve ormanların yayıldığı alanlarda ağın gevşemesinin sebebi, mübadele ediminin ve insan akışlarının düşük yoğunlukta olmasıdır. Ancak mübadele ve akışın yoğun olduğu bölgelerde yol ağı daha sık örülmüştür. Örüntü sıklaştıkça pazarın mübadele ve insan akışı da yoğunlaşır, gevşedikçe akış yoğunluğu azalır. Bu örüntünün sıklığında ve formunda onu ören paydaşların büyük bir etkisi vardır.

Tire Pazar Ağı'nın oluşum sürecinde, genellikle Güme Dağı'na yerleşmiş çoğul yapıda bahçelerin ve köylerin büyük bir rol oynadığı daha önce tartışılmıştı. Pazar ağıyla birlikte bahçe ve ormanlardan akan varlıklar, zemini Şekil 4.38'de görüldüğü üzere kıvrıla büküle ilerleyen topoğrafya ve florayla ilişkiler yollara dönüştürürler. Bu yollar üzerinde yoğunlaşan insan, bitki ve hayvanlar, yıllar içinde bu izleri daha da belirginleştirerek birbirine bağlı bir 'yol örüntüsü' oluştururlar. Tire Pazarı'nın engebeli coğrafyasında—ona rağmen değil, onunla ilişkisel—dağdaki bağ-bahçe ve köylere ulaşmak için varlıklar, bu kanallar üzerinde hareket ederler ve pazarı, yeni bahçe ve köyleri oluştururlar. Şekil 4.20'da görülen patikalarla köy yoları bir arada birleştikçe pazardaki varlık çeşitliliği artar, pazar çoğullaştıkça patikalar örülür. Örneğin bir bahar günü Kaplan Köyündeki zeytinliklerin içerisinde belirginleşmeye başlayan patikaların sebebi, köylü kadınların menengiçlere, sarmaşık ve karabaş otlarına ulaşmak için buraları aşındırmış olmasıdır. Pazaryerinde de otların çeşitliliği, dağlarda patikalara dönüşen bu izleri işaret eder.

Güme Dağı'na yayılan kıvrımlı yollar, Tire ile köylerin neredeyse hepsini bağlayan, insanların yanı sıra hayvanların ve hatta suyun da paydaş olduğu müşterek yaratımı olan yapılar olarak belirmektedir. Karadut, kestane, kiraz, kızılcık, ceviz ve çeşitli meyve-sebzelerle uzun zamandır Tire Pazarı'nın paydaşları arasında yer alan Güme Dağı'ndaki Cambazlı Köyü-Eşekçioğlu rotası üzerinden bu dönüştürüm sürecini tartışıyorum. Şekil 4.48'de soldaki rota üzerindeki mesafe ve yükseklik bilgilerinin işlendiği harita ile birlikte kesit ve fotoğraflarda, yol boyunca insanlar, hayvanlar ve su akışıyla dönüşmekte olan, pazar ağındaki paydaşların taşınmasını sağlayan izler görülmektedir. Fotoğraflarda su bazen görülebilirken bazen de bu izler patika yolu veya keçi yolu-izlek olarak da okunabilecek yolları temsil eder. Tüm bu varlıkların müşterek yaratım süreci olarak katkısıyla doğayla bütünleşik ve ilişkisel bir şekilde örülen pratiklerle önemli birer örnek teşkil etmektedirler: Doğaya rağmen inşa değil,

doğayla ilişkisel dönüştürüm. Böyle bu dönüştürüm süreci müşterektir ve sınırsızdır; suyun açtığı yolda, keçiler, insanlar ve yine su geçer, hiçbir varlık engellenmez.

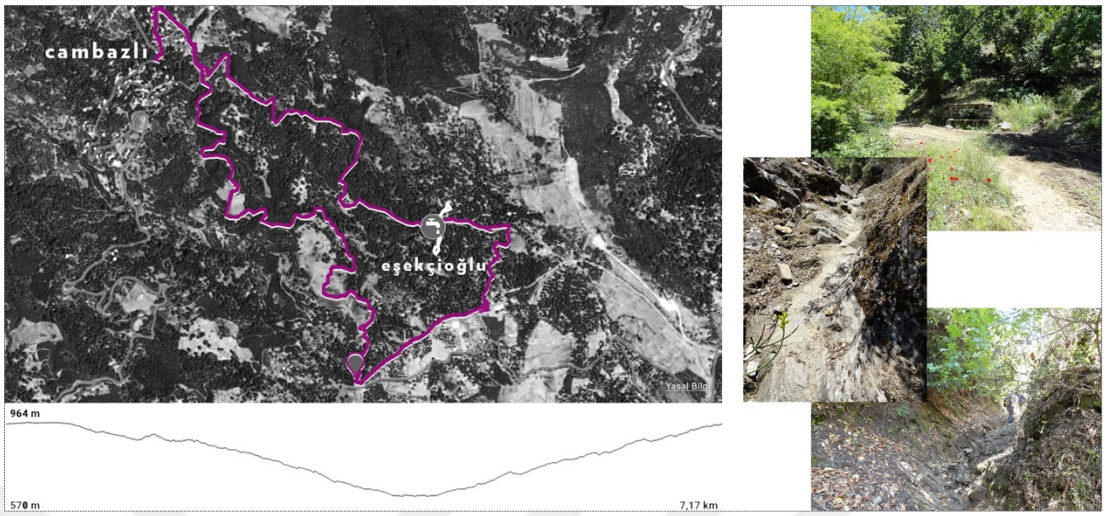

Şekil 4.48 : Tire'de patikalar ve su yolları.

Şekil 4.48'de[92] sol üstteki haritada, dağda ve yayladaki köylerde ve ormanda endemik olan ceviz, kestane, karadut ve çeşitli sebze-meyvelerin taşındığı bu rotada, hayvanların, suyun ve insanların topoğrafyayla müşterek ördüğü yol görülmektedir. Sağ üstte, bu yol boyunca gerek insan gerekse hayvanların ihtiyaçları doğrultusunda kendiliğinden akan suyun çeşmeye dönüştürüldüğü görülmektedir. Toprağa can veren su, çeşme ile bu yolda akan hayvanlara ve insanlara can vermekte ve akışlarının sürekliliğini sağlamaktadır. Ortadaki ve alttaki görselde ise rota boyunca suyun akışının oluşturduğu patikanın, pazar ağı içinde varlıkların akışı için bir yola dönüştürülmüş hali görülmektedir. Tüneller ya da köprüler inşa etmeden, topoğrafyaya ve ağaçlara uygun olarak kıvrıla büküle oluşan bu yol, çoğul varlıkların müşterek dönüştürümüyle oluşmuştur. Tire Pazar Ağı, Güme Dağı'nda bu tür örüntülerle örülür.

Şekil 4.20 ve 4.38'deki doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda görülen kalın iz, Tire Pazarı'nı Selçuk-Ödemiş ve İzmir, Bayındır ve Torbalı gibi ticari limanlara bağlayan yoldur. Bu yol, artık su veya hayvanlar yerine motorlu taşıtların yoğun bir biçimde aktığı, Tire pazaryerinin önemli caddelerinden olan Gümüşpala ve Atatürk Caddesi'nin devamıdır. Gümüşpala Caddesi'nin devamı olan Selçuk-Ödemiş aksı Beylikler döneminden beri kervanların geçtiği bir yol iken (Yüksel, 2009), günümüzde hiyerarşik yapıların araçları olan şirket kamyonlarının sıklıkla kullandığı bir yol haline

[92] Fotoğraflar için kaynak: İbraim Fidanoğlu (URL-15).

gelmiştir. Yolun Selçuk -Tire arası bölümü ise Antik Dönem'de Efes-Sardes mübadele ağının önemli bir paydaşı olarak faaliyet göstermiştir (Yüksel, 2009). Güler Muslu (2005), Efes-Sardes yolunun milattan önceden beri Küçük Menderes Havzası'ndaki en önemli yol olarak gösterildiğini ve Pers İmparatorluğu döneminde kral yolu olarak kullanıldığını ifade eder.[93] Bu yol, uzun bir tarih boyunca Efes'den Sardes'e giden insan, hayvan ve kervanların aşındırdığı ize sahiptir. Aynı zamanda, bu yol, Tire'yi Efes gibi bir limana ve Sardes gibi daha yoğun pazarlara bağlayan ve hatta Tire'yi yaygın bir pazar ağına dönüştüren özelliğe sahiptir (Muslu, 2005; Yüksel, 2009). Günümüzde, geçmişteki gibi salt pazar odaklı bir akış olmasa da halen Selçuk, Belevi ve Tire'nin batısındaki köylerinden gelen paydaşları taşır.

Bu yol, kuzey-güney aksıyla kesişen ve Tire'yi Bayındır, Torbalı, İzmir otobanına bağlar. Günümüzde toptancılara, ihracatçılara ve şirketlere hizmet veren ticari taşıtların yoğun olarak kullandığı bir aks olarak bilinmektedir. Bu yol, çevresinde inşa edilen endüstriyel tarım pratikleri ve ürünlerinin aktarımı ihtiyacıyla birlikte insan ve motorlu araç merkezli bir yapıya dönüşmüştür. Ancak bu aks, Tire'nin Aydınoğlu başkenti mirasından gelmektedir. Güme Dağı'nı aşan yollarla birleşerek o dönemde Büyük Menderes Havzası'nı İzmir'e bağlayan önemli bir kanal olarak da bilinir (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). Geçmişte havzaları bağlayan ve kervanların aktığı pazar ağının dönüştürüm süreçleriyle örülen bu kanal, zamanla hiyerarşiler tarafından inşa edilmiş olsa da pazar ağının paydaşlığından tam anlamıyla kopmamıştır. Tire Pazarı'na Bayındır'dan katılan paydaşlar, halen bu yolda akışını sürdürmektedirler.

Her iki aksın Tire pazaryerine uzandığı Şekil 4.3'deki haritada görülen Gümüşpala ve Atatürk Caddesi, merkeziyetçi bir anlayışla inşa edilmiş yollardır. 1950 yılında mimar Vedat Erer tarafından önerilen ve 1952-55 yıllarında imar müdürü mimar Can Egeli tarafından yürürlüğe konan imar planı[94] kapsamında inşa edilen bu iki ana aks, aynı

[93] Ephesos'dan başlayarak, Tyrrha (Tire) kentinden, Üzümlü Köyü'ne ve Hypaipa'ya buradan da Tmolos (Bozdağ) u aşarak Sardes'e uzanan antik bir yol, Lydialılar zamanında vardıysa da bu yol Persler döneminde İonienlerin, Sardes baskınından sonra önem kazandı(Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011).

[94] Plan üç temel yaklaşım üzeinden oluşturulmuştur: Bunlardan biri ticaret merkezinin içindeki ve yanındaki grid, diğeri kuzeyde İzmir otoyolu ile ile eksenel ve devam eden ve ticaret şeridinin batı ucuna bitişik olarak edilen Atatürk Bulvarı ve sonuncusu, halihazırda mevcut olan Selçuk – Ödemiş Yolu'nun kısmen üzerine gelecek şekilde yeniden planlanarak inşa edilen Gümüşpala Caddesi'dir (Yüksel, 2009).

zamanda önerilen grid düzeniyle birleşerek günümüzdeki pazaryerinin işleyişini şekillendirmiştir. Her merkeziyetçi yönetim gibi, temel motivasyonları kontrolü elde tutmak ve kontrol altındaki yapıyı daha geniş bir hiyerarşiye eklemlendirme çabası olan dönemin yerel yönetimi, her iki ana caddeyi kullanarak pazaryerini bu aksa toplama çabası içinde olmuş ve bu yollar aracılığıyla İzmir otobanı ve Ödemiş-Selçuk otoyolu gibi daha büyük hiyerarşilere bağlamaya çalışmıştır. Öyle ki, Atatürk Caddesi'nin yine inşa edilmiş meydanla ve belediye binası ile kavuştuğu noktada yer alan, Şekil 4.3'de restorasyon sürecindeki hali görülen kapalı pazaryeri binası da inşa edilerek, Tire'ye yayılı pazaryeri tek bir mekânda toplanması hedeflenmiştir. Ancak merkeziyetçi inşanın, dönüştürüm süreçlerine karşı dayanıklılığını kaybettiği görülmüştür.[95] Bugün Tire Pazarı'nda, Selçuk, Torbalı, Bayındır ve Ödemiş'ten gelen pazarcılar, tekstil ve zücaciye tezgâhlarının kurulduğu geniş tezgâhların yer aldığı Atatürk ve Gümüşpala Caddesi (Şekil 4.49) gibi cadde ve sokaklarda faaliyet göstermektedirler. Bu grid dokudaki sokaklar, Tire'nin köylerinden gelen çoğul yapıların müşterek olarak dönüştürüm süreçlerine sahne olmaktadır.

Şekil 4.49 : İnşa edilmiş ana akslar.

Anadolu'da pazarlar, uzun bir tarihsel süreç boyunca bu işlevle inşa edilmiş binaların içine değil, sokak, cadde ve meydanlara yani yollara ve bu yolların kesişimlerine yayılarak, kentsel mekânla dolaşarak kurulur. Şekil 4.20 ve Şekil 4.39'deki yol ağı içinde sık örülü bölge olarak görülen Tire pazaryeri, bugün Şekil 4.3'de görülen yeşil alandaki yol dokusu ile bir dönüştürüm süreci gerçekleştirir. Şekil 4.29'da iki caddenin üzerini örten geniş brandalar ve yola dizili geniş tezgâhlar, sokaklara girdikçe parçalanmaya ve çeşitlenmeye başlar. İnsanlar ve özellikle motorlu taşıtlar için kontrol

[95] Tahıl loncası, depo ve muhtelif ticari işletmelerin mekânı olagelmiş bu bina birkaç sene önce boşaltılmış olup yerel yönetimce bir kamu yapısı olarak yeniden işlevlendirilmektedir.

sağlama amacıyla inşa edilmiş grid sokak düzeni, Tire Pazar Ağı'nın dinamikleri ile bitkileri, onları yetiştiren ve toplayan elleri ve tezgâhlarıyla müşterek olarak şekil 4.29'daki fotoğraflardaki mekânlara dönüştürülür. Pazarın yoğunlaştığı alanlar olan bu sık örülen bu grid sokaklarda, her bir sokakta paydaşların katkısıyla kendine özgü bir tasarım yaklaşımı vardır. Örneğin, Tire köylerinden gelen paydaşlar, az sayıda ancak çeşitli ve mevsimine uygun varlıkları sergilemek için küçük ve bazen yere serilen tezgâhlar açtıkları Tahtakale Geçidi'nde, branda üst örtülerinin yerini sarmaşık ve asma gibi bitkiler almıştır. Ömeroğlu Sokak'ta ise köylerden gelen müstahsiller, kendi şemsiyelerinin altında yükseltilmiş tezgâhlarında getirdiklerini sergilerler (Şekil 4.50). Pazar, araçların kısmen aktığı, daha çok durakladığı benzer yapıda sokakları, çoğul ve her yeni varlıkla dönüşen çeşitli deneyimler sunan kamusal mekânlara dönüştürür. Baharda otlarla yeşillenen sokaklar, yazın kiraz, domates, çilek ve vişnelerle kızıl bir renk alır. İktidarın normlaştırma süreci ve kontrol arzusunun bir aracı olarak inşa edilen insan merkezli grid dokudaki sokaklar, Tire Pazar Ağı'nın çeşitli, çoğul ve devingen yapısı sayesinde sürekli bir dönüştürüm süreciyle örülür.

Tahtakel Geçidi

Ömeroğlu Sokak

Şekil 4.50 : İnşa edilmiş gridde farklı deneyimlenen mekânlar.

Pazar ağını fiziksel olarak bağlayan ve bu bağlamda hem pazar ağını tetikleyen hem de pazar ağı tarafından tetiklenen yollar, Tire'de uzun bir tarihsel süreçte bu dönüştürüm süreçlerini gerçekleştirmekteydiler (Meriç, 1983). Bölgenin yol ağlarının en belirgin özelliği, antik çağ yollarıyla çağdaş yolların hemen hemen çakışıyor olmasıdır(Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). Bu da pazar ile yol ilişkisinin bir dönüştürüm süreci olduğunun işaretidir. Bölgenin ticari ulaşımında göze çarpan nokta, İpek Yolu'na bağlanan ara kervan yollarının, pazarların ya içinden ya da mümkün olduğunca en yakınından geçmesidir (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). Tire Pazarı'ndaki 13.yy. ile 16.yy. arasında yapımları yoğunlaşan Şekil 4.10 ve Şekil

4.70'deki haritalarda görülen hanların[96] ve çeşmelerin sayısı ve hacmi, bu ticaret yollarının kesişimlerinde bir duraklama, dinlenme ve mübadele alanı olarak kullanıldığını tam anlamıyla ifade eder (Yüksel, 2009). Mübadele edimi nasıl ki zemini yollara dönüştürüyorsa, yollar da zemini bu yapılara dönüştürmektedir. Pers, Lidya, Roma, Bizans, Aydınoğlu ve Osmanlı gibi çeşitli hiyerarşilerin Tire Pazar Ağı'nda el değiştirdiği yol örüntüsü, 19.yy.' a kadar heterarşi dönüştürüm süreçlerinde paydaştı. Ancak demiryolunun inşasıyla birlikte hiyerarşiler ağa sızmaya başlamıştır. 1888'de Tire'ye ulaşan demiryolu hattı, pazar ağında çoğul paydaşlıklarla dönüştürüm süreçlerini sürdüren örülmüş yol ağlarını, fiziki ve beşerî coğrafyayı önemli ölçüde yeniden inşa eder. Pazar ağlarında paydaşlar arasında hayvan, bitki, su ve insanlarla müşterek dönüştürülen zemin, demiryolu ile birlikte salt insan merkezli inşa edilir hale gelir.

Dönüştürüm süreçlerini araştırdığım Tire Pazarı'nda, hiyerarşik yapılarla heterarşinin birbirinden ayrı ve hatta karşıt olmadığını, aksine birbirinin içine sızamaya çalıştığını; özellikle yol, menderes ve tarla paydaşlarında bu durumu gözlemledim. Ancak Tire pazaryerinde dönüştürüm süreçlerinde hiyerarşinin sızıntılarına rastlamadığım gibi müşterek yaratım mekânının nasıl çeşitlenerek dönüştüğüne de tanık oldum. Şimdi ise bu dönüştürümler boyunca birbirine hemhâl hayatları mercek altına alarak inceliyorum.

4.2.3 Hemhâl

Pazaryerinde hemhâl

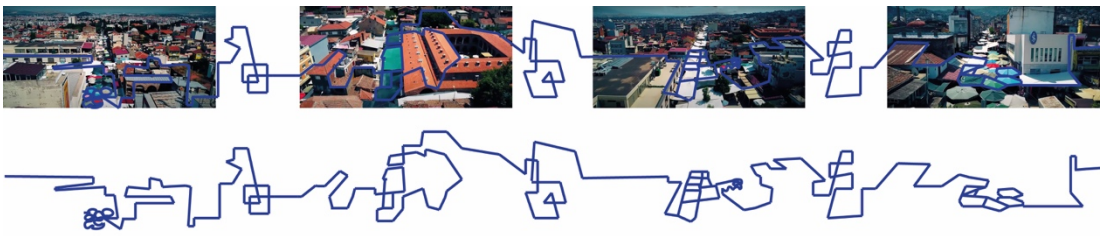

Şekil 4.51 : Strüktürler arası hemhâl.

[96] İki Kapılı Han, Yeni Han, Çöplüce Hanı, Kurşunlu Han, Ali Efe Hanı, Bedesten ve hamamlar (Ahi İman Hamamı, Sultan Hamamı, Yeniceköy Hamamı, Molla Hamamı, Bahçe Kahve Hamamı, Tahtakale Hamamı, Nefise Hatun Hamamı, Kara Kadı Hamamı, Eski Yeni Hamam, Yalınayak Hamamı, Hekim Hamamı).

Bir salı günü gökyüzünden Tire'ye baktığınızda Alexis Şanal'ın deyimi ile (URL-1) 'her gün iş yerini kurup, söken zanaatkarların' sokaklara, meydanlara ve oradan binaların cephelerine yayılan geçici strüktürleri ile birlikte yüzlerce yıldır yerlerinde duran camilerin, hanların, hamamların, bedesten ve meskenlerin hemhâl olmuş anlatısını görürüz. Pazar sürecinde bir araya geldikçe bütünleşen çeşitli paydaşlar bu hemhâl sürecinde adeta Şekil 4.51'deki gibi tek bir sürekli çizgi haline gelirler. Pazarın geçici strüktürleri her hafta binaların yüzeyleri ve zemin ile ortaklıklar kurarak, yeni haller alırlar: Bedesten'in korkulukları bir tezgâhın üzerine örten tentenin uzantısı olurken, günü birlik açılan kurulan tezgâhların arasında dükkanların içlerindekiler taşar. Her paydaş arasında oluşan bu dinamik etkileşim süreci sayesinde, her pazar - Tire'de olduğu gibi- kendine has anlatısını yaratır.

Tire'de pazarın geçici strüktürleri, kalıcı yapılarla kurdukları bu karşılıklı ilişki sayesinde pazarın sadece sokaklarda ya da meydanlarda değil, binaların içlerinde dahi akmasını ve böylece sürekliliği sağlarlar. Birleşe birleşe hemhâl olunarak çoğalan bir süreç olarak tanımladığım bu durumun deneyimi boyunca inşa edilmiş zaman ve mekân algısı da yeniden örülür. İnsan, tentelerin altına girdiği andan itibaren tezgâhlar ve üzerindeki yaşamlar, müstahsillerin sesleri, kokular ve etrafındaki insan selinin akışına o denli kapılır ki, zamanın ve mekân algısı değişmeye başlar: bedeni, benliği ve hareketi zamanda ve sokaklarda yayılan pazarın akışına karışır, hemhâl olur. Pazar olmadığında cadde, kaldırım, dükkân içi-dışı gibi kademelerle ayrılan eylemler ve mekânlar, pazarın olduğu gün sebze ve meyvelerin ve adeta geçici strüktürlerin akışına kapılır, birbirlerine karışırlar.

Bir diğer gün önünden hızla geçtiğiniz kahvehane pazar günü dinleme mekânınız oluverir. Gündelik hayatın ikiliklerle inşa edilmiş mekânları hemhâl deneyimlerle bütünleşmeyi sağlar. Geçici ve kalıcı olanın birbirine nüfuz edip 'pazaryeri' dediğimiz tek bir mekân oluşturduğu hemhâl olma sürecinde, üzerlerinde taşıdıkları hayatlarla tezgâhlar, onu üreten el ve tüketen el de birbirine doğru akar. Bununla birlikte, Şekil 4.50'de görüldüğü üzere pazar ağı, pazarın geçici yapılarını ve yüzlerce yıldır bekleyen ancak bağlantısızlık içinde olan kalıcı yapıları birbirleriyle hemhâl eder.

sokak

pazarın paydaşları

hemhal

Şekil 4.52 : Varlıklar ve mekânlar arası hemhâl.

Gökyüzünden sokağa inip dolaşmaya başladığımızda ise tezgâhların başında kadınların teker teker biber seçtikleri, pazarlık yaptıkları, birbirlerine tarifler verdikleri, kimi durumlarda birkaç dal kiraz ya da bir dilim karpuz ikram ettikleri

anlara tanık oluruz. Pazarın akışına kendini bırakarak, birbirini ilk defa gören ya da haftada bir araya gelen pazarın paydaşları arasındaki bu etkileşimler boyunca sadece gıdanın değil, bilgi ve deneyimin de mübadelesi gerçekleşir. Şekil 4.52'deki pazarın var-yok halleri üzerinden paydaşların hemhâl olma süreçlerini keşfetmeye ve göstermeye çalıştığım montajda, Tire'nin bir köyünden gelen çiftçi bir kadın ve kızının berberinde getirdikleri sebze meyveleri tezgâhlarına ve sokağa yayması ile başlayan iç içe geçme anı görülmektedir.

Şekil 4.52'de üstteki karede, pazarın olmadığı günlerde zaman zaman araçların ve insanların geçip gittiği Türkocağı Caddesi'nde sarmaşıkların sarıldığı ve yeni hatıralın inşası için tasarlanmış bir kurgunun iliştirildiği bahçenin taş duvarı, önünde boş bir kaldırım ve yol yer alır. Ortadaki karede ise bir salı günü çiftçi ailenin köyünden getirdiği çeşitli meyve ve sebzelerin ve onların sergilendiği tezgâhların bu alana kurulduğu ve ziyaretçilerin bunlara doğru aktığı görülmektedir. Köyün ve Tire'nin fiziksel (insan, meyve ve sebze) ve bilişsel (iletişim, etkileşim, deneyim) paydaşlarının ve gündelik hayatlarının birbirlerine doğru akışları ve bu akışların ilk karedeki mekâna yerleşmesi ile oluşan iç içe geçme, birbirinin halinden anlama ve nihayetinde hemhâl olma durumunu üçüncü karede izlemek mümkündür.

Üçüncü kareye yakından bakarsak, pazarcı anne ve kızlarının kurdukları şemsiyenin gölgesinde iki kadının birbirlerine sarıldıkları ve kavuştukları bir ana şahit oluruz. Kendisine soru soran başka bir alıcıya torba uzatırken, bir yandan bu kavuşmaya da sesiyle dahil olan pazarcı bir anda türlü etkileşimler içinde olmayı nasıl başarır? Gözü kulağı, eli kolu her yerde. Karenin sağındaki tezgâhta ise kalabalık bir grubun etkileşim anına şahit oluruz. Birileri ödeme ve pazarlık yaparken, bir diğeri eğilmiş sebze seçmektedir. Herkesin aynı anda konuştuğu ama yine de birbirlerini işittiği bu ortamda, fiziksel olanların akışı kadar, paydaşların aralarındaki bir kucaklaşma anı ile hatıraların, pazarlık anı ile emeğin, seçim anıyla ise bilgi ve deneyimin birbirlerine doğru akış gerçekleşir. Sadece insanların birbirleri ve diğer biyolojik varlıklılarla karşılaştığı değil, tüm bu akışlar boyunca hem kendilerinin hem de diğer varlıkların mekânla (yol, duvar, kaldırım) etkileşime geçtikleri üçüncü karede görülen bu anda, duvardan yere, insandan bitkiye tüm bu paydaşlar canlanıverir, kalıplarını yıkıp, varlıklarını genişletip birbirlerinin hallerinden anlar hale gelip, birbirlerinin hayatlarına ve benliklerine yayılırlar. Sınır olarak inşa edilmiş meskenin bahçe duvarı, artık tüm bu varlıklarla iç içe geçtiği bir hemhâl mekânıdır. Pazar kurulmadığı

günlerde nadiren bir araya gelebilen, yıllar önce yükselen duvarların etrafında ve inşa edilmiş zeminin üzerinde yerleşen tezgâhlar ve tenteler ile insan ve bitkiler, pazar ile birbirlerinin hayatlarına sızarak ve hemhâl olurlar. Bu örnek ile yine geçici olanla kalıcı olanın hemhâl süreçleri mercek altına alınmıştır. Ancak her biri pazar kurulduğu günlerde pazaryerine akan, geçici yapılar da birbirleri ile hemhâl olurlar.

Şekil 4.53 : Tezgâhlar arası hemhâl.

Şekil 4.53'de üstteki karede farklı köylerden pazaryerine geldiği bilinen tezgâhların alttaki karede birbirine bürünmüş hali görülmektedir. Bu örnekte olduğu gibi Tire pazaryerinde kimi durumlarda tezgâhların kime ait olduğunu ve nerede bitip nerede başladığını anlamak mümkün değildir. Bambaşka yerlerden gelen, ancak pazaryerinde yıllardır aynı mekânı bir arada yaratan müstahsiller, pazar sayesinde zaman içinde aralarında inşa edilmiş sınırları ve mesafeleri kaldırarak amaçlarda ortaklaştıkları gibi

mekânda da ortaklaşırlar. Tire pazaryerinde- bilhassa ara sokaklarda- tezgâhların nerede bitip nerede başladığını kestirmek güçtür. Örneğin Şekil 4.53'de üç ayrı paydaş vardır, ancak hani tezgâhın hangisine ait olduğunu sormadan anlamak mümkün olmamıştır. Çantalardan taşan fasulyeler, biberlere ve yerlerde serili karpuzlara, köyler ve insanlar birbirlerine karışır. Sokakta tezgâhlar arasında dolaşırken birbirine karışan kokular, renkler ve görüntülere kapılıp gidilir. Ziyaretçilerin bir sonraki pazar serüveni de bu hemhâl deneyime göre şekillenir: Bir dahaki seferlerinde bina veya sokak isimlerine göre değil, benliklerine yayılan kokulara ve renklere doğru yol alır, yerlerini bulurlar. Hemhâl süreci de doğanın döngüleri ile ilişkisel olarak sürekli bir devingenlik içindedir. Her pazar bi öncekinden farklı yaşamlar içerdiği için her bir hemhâl olma süreci de bu yeni yaşamlara göre şekillenir. Her bir etkileşim anı yeni ihtimallere gebedir.

Şekil 4.54 : Ali Efe Hanı.

Tezgâh ve tente gibi geçici strüktürlerin kalıcı olanlarla, yaşamların başka yaşamlarla, köylerin kentle hemhâl olarak pazaryerini oluşturduğu Tire'de, pazarın paydaşları o denli girifttir ki tarih boyunca gerçekleşen çeşitli olaylara rağmen pazaryeri halen bu çoğul paydaşlı hemhâl süreçlerini ve mekânsal oluşumları sürdürmektedir. Önceki bölümlerde varsayımsal haritalar ile tartışıldığı üzere, Tire pazaryerinin ilk belirdiği yer olarak düşünülen ve tarihi Bizans pazarının Aydınoğlu döneminde genişlemesi ile 16.yy'da kalıcı bir mekân olarak son halini almış Bedesten ve Ali Efe Hanı (AbdüsselamHanı)'nın[97] da bir parçası olduğu meydan (Yüksel, 2009; Gülersoy,

[97] Ali Efe Hanı, pazar yerinin çekirdeğinin güneyinde, yani Tahtakale Meydanı'nın güneyinde iki adada yer almaktadır. Han, Bedesten ile aynı parselde olmakla birlikte, yükselen topoğrafyanın güney konturları üzerindedir. Ali Efe Hanı'nın güney ve kuzey cephelerinde, günümüzde konut olarak kullanılan bitişik yapılar ayaktadır. Hanın sadece batı cephesine yerleştirilmiş, aynı yapı adasında Terziler Hamamı ile Karakadı Hanı'na bakan dükkanlar vardır ve bunların arasında Paşa Suyu Sokağı, dolayısıyla bloğun en kalabalık caddesi yer alır (Yüksel, 2009).

2014), bugün hala pazarın aktiviteleri ile bir arada yoğrulmakta, pazar ağının bir parçası olarak hayatını sürdürmektedir. Bizans Dönemi'nden itibaren uzun bir tarihsel süreç boyunca pazarın akışları ile hemhâl olduğu bilinen bu mekânda, Şekil 4.54'deki montajda Bedesten, Ali Efe Han ve Gazazhane Camii'nin oluşturduğu -mavi filtre ile öne çıkan- meydanda, hemhâl zamanlar ve mekânlar görülür. İbadethane, çarşı, kahvehane, han, dükkanlar, seyyarlar, müstahsiller, ürünleri ve geçici strüktürleri ile ziyaretçilerin bu mavi filtreli alan boyunca yüzlerce yıldır bir arada sürmesinin sebebi, bu paydaşların pazar ağındaki heterarşik ilişkilenmeye içkin olmaları sayesinde birbirlerine hemhâl olabilmeleridir. Artık ne han ne kahvehane ne de seyyar tezgâhlar otonomdur, aksine hepsi müşterek yaratım süreçleri boyunca hemhâl olarak ayrılamaz bir bütün olarak pazaryeri oluşturur.

Şekil 4.31'daki varsayımsal haritalardan anlaşılacağı üzere pazaryerinin Bizans Dönemi'nden beri hala ilk yerinde kuruluyor oluşu, paydaşların birbirleri ile hemhâl olma deneyimi ile ilgili olabilir. Pazarın ziyaretçileri, müstahsiller, geçici strüktürler, biyolojik akışlar, sokaklar, meydanlar ve binalar uzunca bir süredir birbirleri ile etkileşim halinde olduğu için artık birbirlerinin hallerine bürünmekte ve bu akış boyunca bitmeyen bir sisteme dönüşmektedirler. Örneğin müstahsil tezgâhını arkasındaki duvara göre yerleştirmekte, ya da beraberinde getirdiği paydaşlar karpuz gibi bitkiler pazarın sönümlendiği alanlara yerleşmekte, ziyaretçiler de belleklerine işlenmiş olan bu bilgi sayesinde pazar deneyimlerini organize etmekte ve dönüş yolunda bu tezgâha uğramaktadırlar. Bu mekânsal jestler bütün paydaşların yaşamına o denli tesir etmiştir ki, tüm bunlar pazaryerinde artık duyumsama ile gerçekleşir.

Müşterek yaratım boyunca hemhâl olma deneyimi sayesinde örülen Tire pazaryerindeki bu hemhâl süreçte tamamen bir kopuş ve silinme hiç olmadığı anlaşılır. Bunun en önemli göstergesi, 2013 yılında belediyenin mevcut pazara alternatif olarak Tire'nin kuzey bölgesindeki TOKİ Mahalle'sinde inşa ettiği kapalı pazaryerinin ne müstahsiller ne de bölgedeki ziyaretçiler tarafından kabul görmemesidir. 2018 yılında görüşülen belediye yetkilileri, mekânın kullanımına teşvik için çeşitli lojistik imkânlar oluşturduklarını ancak yine de yapının bir süre sonra âtıl kaldığını ifade etmişlerdir. Tire de çok uzun bir tarihsel süreç boyunca müşterek yaratılan mekânla hemhâl olma deneyimi, bir anlamda hiyerarşilerin inşa ettiği mekânlara rağmen var kendini sürdürebilmenin yollarını da bize gösterir.

Sabahın erken saatlerinde köylerden Tire'ye gelen müstahsillerin dayanışma ile kurdukları tezgâhlarında çeşitli mikro-iklim ve yerlerde paydaşlar, pazaryerinde Şekil 4.52 ve Şekil 4.53'de olduğu gibi iç içe geçer, hemhâl olurlar. Bu hemhâl olma sürecinde gündelik paylaşımların yanı sıra, yadigâr tohumlar ve üretim bilgilerinin de mübadelesi gerçekleşir. Yani dağ köyünden pazaryerinde gelen paydaşların üretim süreçleri ile, yanında tezgâh kuran ova köyünün üretim ve biyolojik süreçleri de birbirinin haline bürünür. Böylece ayrı mikro-iklimler ve yerler de pazaryerindeki bu etkileşim sayesinde birbirlerinde izler taşımaya da başlar. Tire pazaryerinde bu şekilde domates, salatalık ve bakliyat tohumlarının ve bu bağlamda bilişsel olanın mübadelesi de gerçekleştiği gözlemlenmiştir. Yadigâr tohumlar bir anlamda pek çok farklı elin, emeğin, yerin, mikro-iklim ve toprağın hemhâl yaşamıdır.

Şekil 4.55 : Tezgâhta yaşamlar.

Tire pazaryerinde üreticilerin tezgâhlarında alışveriş yaparken nasırlı, yaralı, kurumuş elleri göze çarpar. Bu toprakla hemhâl bir sürecin işaretidir. Şekil 4.55'te pazaryerinde bir tezgâhta üretici ve yetiştirdikleri ya da topladıkları varlıklar bir arada görülmektedir. Müstahsilin toprakla hemhâl olan yaşamının sağdaki karede olduğu gibi bedeninde oluşturduğu izlerde görebiliriz. Bu farkındalık haliyle kendimiz de bu sürece dahil olmaya başlarız.

Bahçe/tarlada hemhâl

Şekil 4.56 : Pazaryerinden bahçeye hemhâl.

Pazaryerinde müstahsillerin tezgâhlarını kurma jestlerinde, sokaktaki yerlerinde ilişkilenmelerde ve bedenlerindeki izlerde kavramaya başladığımız çoğul varlıkları bir evrende hemhâl olma deneyimi, bahçe ve tarlaya kadar uzanır. Pazaryerinde sokakla, yanındaki tezgâh ve yaslandığı binayla hemhâl olan ve böyle şekillenen tezgâhlardaki varlıkların geldikleri yerlerde onları üreten veya toplayan bedenler ve hayatlarla nasıl ilişkilendiği Şekil 4.56'daki montajda sürekli devam eden ve her eşikte yeni paydaşlara yeniden şekillenen hemhâl çizgisinden anlaşılabilir. Tire Pazar Ağı'nda paydaşlar tıpkı birer zanaatkar gibi tezgâhları sergileyecekleri varlıklara göre kendileri tasarlayıp yaparken, bahçe ve tarlalarında da bu varlıklarla nasıl girift hayatlar kurduklarının keşfi için öncelikle Güme Dağı'na yayılmış bahçeleri mercek altına alıyorum.

Tire Pazar Ağı'nda, yetiştirilen kadar doğada kendiliğinde yetişen varlıklarında olduğu bilinir. Bu varlıkların ağda akışını sağlamak, Şekil 4.35'de ağaç üzerinde toplayıcılık yapan insan gibi hayatların ve bedenlerin o varlıkla hemhâl olmakla ilgilidir. Toplayıcılık, çiftçiliğine kıyasla insanın ilişkilendiği varlıkla hemhâl olma deneyimin en yoğun gerçekleştiği eylemlerden biridir. İnsan bedeni, etkileşimde olduğu varlıkla -ağaç, çalı, su- bütünleşir; böylece hem kendi hem de o varlığın benliği genişler, yeni imkânlar doğar. Şekil 4.35'de dut ağacının dalları arasına karışmış beden gibi… Tire Pazar Ağı'nın alameti farikası canlılardan olan dutun ağa akışını sağlamak için toplayıcını bedeni ağaca tırmanmak ve dallara uzanmak için genleşir, gevşer, adeta dallar gibi uzayan uzuvları olan 'ağaç' gibi bir bedene bürünür. Aynı şekilde ağacın dalları da zaman içerisinde üzerinde gezinen bu bedene göre yaprak döker, yeşertir, eğilir ya da daha da kalınlaşır. Bu hemhâl süreç heterarşik bir ilişkilenmeye işaret eder. Rağmen değil, beraber yaratım.

Şekil 4.57 : Bahçede hemhâl.

Tire Pazar Ağı'nda bir bahçede paydaşların hemhâl olma süreçlerini, Şekil 4.57'deki bir çiftçinin pazar dışındaki gündelik hayatını göz önüne seren montajdaki mutelif etkileşim boyunca hemhâl anlatısı üzerinden takip edebiliriz. Her gün sabahın erken saatlerinde bahçesindeki damda hayvanlarının yemeklerini hazırlayarak güne başlayan üretici, gün boyunca çeşitli mekânlarda hayvanlarla, ağaçlar ve toprakla, fasulye sırıkları ve topoğrafyayla birbirlerine dolaşma ve birbirlerinin benliklerine bürünme hali, mavi filtreli alan üzerinden takip edilebilir. Yıllar önce kendisine ailesinden kalan bir toprak parçası ile etkileşime geçen Vildan Hanım hem kendi bedenini ve hayatını hem de bahçenin atmosferini yeniden canlandırmış olup kendisinin ve bahçenin kalıplarını yıkarak, beraberce sonsuz açılımları olan bir süreç oluşturmaya başlamışlardır. Vildan Hanım'ın bahçesine bağlı hayatı, burada kendi ve hayvanları için birer mesken(dam) oluşturmasına, hayvanlarla beraber yürüyüşleri ise patikaların örülmesine sebep olmuştur. Toprak, topoğrafya ve bitkilerle hemhâl bedeni dönüşmüş, bu hemhâl olma deneyimi ile zemin domates, salatalık, fasulye ve nice bitkilerin bahçelerine dönüşürken, bedeni eğilip bükülüp derisi kalınlaşmıştır. Yıllarca süren bu

ilişkilenme ile bugün bahçe ve Vildan Hanım sürekli birbirini çağırır, birbirine doğru akar ve Şekil 4.57'de olduğu gibi hemhâl mekânları müşterek olarak yaratırlar. Topoğrafyaya rağmen değil uyumlu yol, dam ve mikro bahçeciklerin örüntüsünün yaratıldığı bu örnekte, paydaşların birbirlerine üstün kademelerle binmek üzere değil heterarşik ilişkilenerek hemhâl olması sayesinde, bahçenin süregiden hayatını yok etmeden, ona dolaşarak ve onunla hemhâl olarak yeni imkânların oluşumu görülür. Örneğin insan damının kalıcı, hayvan damının geçici strüktürler olmasının sebebi hayvanların daha hareketli varlıklar olmasından ve mevsimlerin döngüsüne göre yer değiştirme gereksinimlerinden kaynaklanır.

Şekil 4.58 : Dut ağacıyla hemhâl toplama araçları.

Her etkileşim anında yeni açınımlara gebe bir ilişkilenme biçimi olan hemhâl olma, yüzlerce yıldır varlıkların bir arada yoğrulduğu Tire Pazar Ağı'nın bahçelerine adeta nüfus etmiştir. Günümüzde Güme Dağı'nın engebeli zeminini ile bir arada şekillendiren Tire Pazar Ağı'nın bir başka ayrılmaz paydaşı olan dut bahçeleri (dutluklar), uzun zamandır bilişsel ve fiziksel coğrafyanın bir parçasıdır. Şimdiki adı İstiklal Mahallesi olan İpekçizade bölgesinde bulunan Kazanoğlu Camii yanında ve çevresinde, 15.yy'da camii vakfına gelir sağlayan dutluklar olduğu bilinmektedir (Yüksel, 2009). Tire'nin güney yamaçlarında tarif edilen bu dutluklar bugün Güme Dağı'nın köylerine doğru yayılmakta, insan ve dut ağacı arasında yüzlerce yıldır devam eden etkileşim sayesinde dut ağacının ve insanın yaşamı hemhâl olmaktadır. İki varlığın da birbirinin haline büründüğü bu süreçte, varlıklar bir arada yeni imkânlar oluştururlar. Bu imkânlardan biri de dutları toplamak yerine biriktirmek için düşünülmüş Şekil 4.58'deki montajda dalların arasında görülen, dut ağacının dallarına tutunan bir yüzey olan geçici strüktürlerdir.

Tire'deki bahçelerde gözlemlendiği kadarıyla dut ağacı ile insan ilişkisi genelde iki şekilde cereyan eder: Ya ağaçlara çıkılıp dutlar elle teker teker toplanır, ya da örtü yayıp silkilir. İki eylem de her iki varlığının bedenlerinin birbirine tutunabildiği

noktaya kadar mümkündür. Ancak genç bir ağaçla yaşlı bir insanın etkileşimde bu tutunma mümkün olamayacağı için başka ihtimaller belirir. Şekil 4.58'de ağaçların arasında gözüken ve onlara sarılan branda, insanın ağaçla toplama ve silkme eylemleri ile kurduğu bedensel, yaşamsal ve zamansal hemhâl oluşun bir temsilidir. Kaplan Köyü'nde bir dutlukta kaydedilen bu görsellerde, ağaca tırmanamayacak ya da toplayıcılık yapamayacak kadar yaşlanmış olan bir müstahsilin -kendi tabiriyle- 'köyün eskilerinden' öğrenerek yaptığı geçici sistem görülmektedir. Ağacın bedenine göre şekil alan bu germe sistem, dut mevsimi boyunca orada kalmakta ve her gün biriken dutlar buradan toplanmakta ve pazar için hazırlanmaktadır. Ağaçla bir bütün olmuş bu yöntem üzerinden, yüzlerce yıldır gerçekleşen etkileşimler boyunca üretilen bilgi ve yeni ihtimallerden sadece birini; bedenin yerine geçen geçici strüktürlerin yine dut ağacıyla hemhâl bir ilişki içerisinde nasıl şekillendiğini anlayabiliriz.

Şekil 4.59 : Meskende hemhâl.

Şekil 4.59'da soldaki karede Güme Dağı'ndan Cambazlı Köyü, aşağısında dağın eteklerinde uzanan Tire ve ovanın tarımsal örüntüsü, yanındaki karelerde ise Cambazlı Köyü'nde pazarın bir müstahsilinin evinden mekânlar ve anlar görülmektedir. Pazar ağının hemhâl ilişkilerinden birine örnek olan bu mekânsallığın, salt inşa edilmiş duvar, merdiven ya döşeme gibi mimari elementlerle değil, karadut ağaçları ile müşterek yaratıldığı anlaşılmaktadır. Meskenlerin ve yaşamların, bahçeler ve buradaki eylemlerle iç içe geçtiği, bitkiler gibi mekânlarında sürekli sürgün vererek bir devinim içinde birbirlerine doğru akışkan olduğu köyde, imgeleri birbirine bağlayan ve hemhâl eden mavi alan gibi, yaşamlar da hemhâldir. Özel-ortak ikiliğinin yitip gittiği meskenlerde tüm mekânlar, Şekil 4.59'da görülen bahçe ile hemhâl olmuş salona açılır. Salon bütün mekânları eylemlerle birlikte bütünleştirir. Toplayıcılık artık mesken dışında bahçeye has bir eylem değildir. Evin salonda dallardaki dutlara uzanan eller, yine aynı yerde ağacın yaprakları ile temizlenir. Bahçede de evin, bilhassa mutfağın izlerine rastlanır. Pazar ağının müstahsillerinin, ağ sayesinde doğayla hemhâl

olma sürecinde mekân, insan, bitki, hayvan gibi tüm bu paydaşların müşterek yaratımı oluverir. Hemhâl olabilmekle mekân artık genleşir, betonarme duvarların yerine ağaçtan duvarlar geçer. Öyle ki bu köy evlerindeki duvarlar artık iç-dış ayrımını yapan bir sınırdan öte bu ayrımları kaldıran bir akışlar alanı, hemhâl olma arayüzüdür. Beton duvarların yerini ağaçlarla hemhâl ilişkiler alır.

Ancak günümüzde ovada yerleşmiş tarlalarda hemhâl ilişkilenmelere nadiren şahit oluruz. Güme Dağı'ndaki bahçelerde, sadece bitkisel değil hayvansal paydaşlar da çoğul varlıkların hemhâl olarak müşterek yaratımı olan süreçlerin yerini tarlada monokültür yöntemler gibi hiyerarşik düzenin kurulumu için inşa edilmiş yaşamlarla karşılaşmak daha olasıdır. Çok uluslu şirketler, tarlaları tohum, ilaç ve sözleşmeli tarım gibi araçlarla pazar ağından koparmaya, kendi hiyerarşik yapılanmasında bir kademe haline getirmeye çalışmaktadır. Bu yöntemler, çiftçinin toprakla, coğrafya, flora ve fauna ile hemhâl ilişkisini sekteye uğratır. Hiyerarşik yapıların kırsaldaki tüm eylemleri, toprak, insan, hayvan gibi paydaşları ayrıştırmak üzerine kuruludur.

Havzada hemhâl

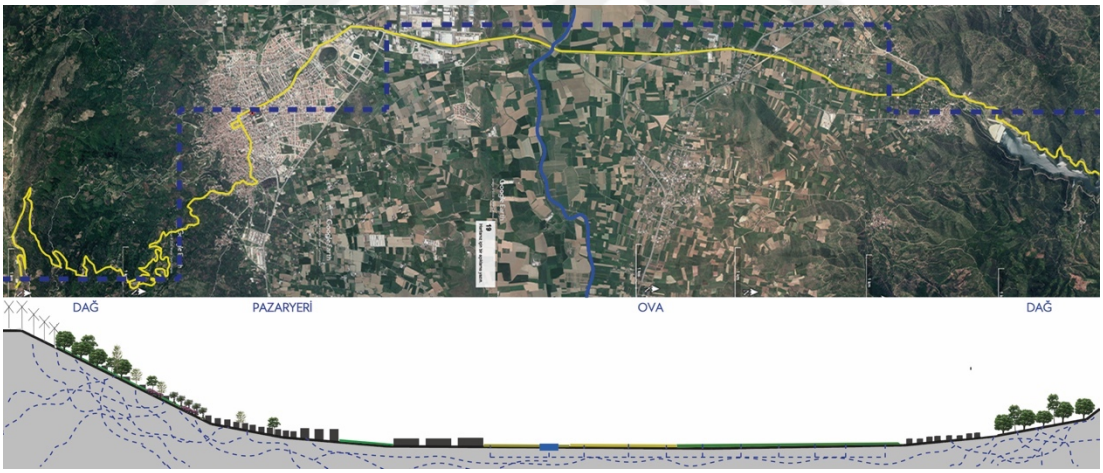

Şekil 4.60 : Dağ, ova ve pazaryeri arası hemhâl.

Küçük Menderes Havzası ile Tire Pazar Ağı'nın paydaşlarından olduğu heterarşik müşterek yaratım süreci, dolaşık ve dönüştürücü ilişkiden olduğu kadar havza ve pazar arasındaki hemhâl ilişkiden de kaynaklanır. Havzadaki coğrafi ve mikro-iklimsel çeşitlilikten kaynaklı biyolojik çeşitlilik ile sürekli örülen Tire Pazar Ağı'nın havzayla iç içe geçmiş ilişkisinin kavranabileceği ilk mecra pazaryeridir. Tire pazaryerinde tezgâhların çoğulluğu, havza bile pazar ağı arasındaki hemhâl ilişkiden ötürüdür. Havzadaki biyolojik örüntünün coğrafi temsili olan Şekil 4.43'deki haritalamada renklerin çeşitliliği, insan ve doğanın hemhâl olarak her bir etkileşim anında yeni

imkânlar ürettiği durumlarda flora ve faunanın oluşumunu gösterir. İnsanın doğaya rağmen değil doğayla hemhâl ilişkilenmesi boyunca dağların yüksek kesimleri ve sarp yamaçları orman örüntüsüyle (yeşilin tonları), ovaya doğru inildikçe ormanla karışan dutluk, zeytinlik, meyveliklerle (turuncu tonları-223-222), eteklere doğru kendiliğinden gelişen bahçelerle (243), çoğul yapıda bahçelerle (242) ve çayırlarla (231), ovada ise sürekli sulanan tarlalarla (212) ve kalıcı meyveliklerle (241), dağların etekleri ve kısmen yamaçları ve sahil şeridi insan yerleşmeleri ile örülmüştür. İnsan, hayvan ve bitkilerin yüzlerce yıldır süregelen bu yerleşme örüntüsünün, paydaşların coğrafya ve birbirleriyle içkin oluşu neticesinde gelişen hemhâl süreçlerle nasıl ilişkili olduğunu ovadan dağa doğru uzanan Şekil 4.59'daki kesit üzerinden kavramak mümkün olabilir. Haritada sarı ile işaretlenmiş doğrultu boyunca yol alırken sürekli değişen bir atmosferde paydaşların etkileşimleri boyunca birbirine bürünmeleri ile oluşan mekânsal ve yaşamsal örüntülere bakalım;

Şekil 4.60'daki uydu görüntüleriyle montajlanmış kesitte göze çarpan, ovadan dağa doğru gidildikçe varlıkların yerleşim örüntülerinin değişmesidir. Ovada su, zemin ve tarımsal aktivite ile sık örülmüş bir bitkisel yerleşim varken, Güme Dağı'nın eteklerinde pazaryerinin yerleştiği görülür. İnsanlar, yollar, ovadan ve dağdan gelen bitki ve insanların ve çeşitli işlevlerde binalardan oluşan sık örüntüsü dağa doğru çıkıldıkça yerini orman, bahçe ve daha gevşek bir meskenler örüntüsüne bırakır. Günümüzde Tire'de her ne kadar ovaya doğru yayılma eğilimi görülse de Küçük Menderes Ovası Şekil 4.60'da görüldüğü üzere insan yerleşim örüntüsünde ziyade su ve bitki yerleşimin yaygın olduğu bir bölgedir. Bunun sebebi, su, zemin, insan ve bitkilerin yüzlerce yılda edindikleri birbirlerinin hallerinden anlama ve hatta birbirlerinin halini alma hatta bir arada yeni haller alma yetilerinde gizlidir.

Şekil 4.61'deki haritalama, Menderes'in alameti farikası olan suyla hemhâl ilişkinin temsildir. Mevsimsel döngüler içerisinde su ve zeminin sürekli devingen akışı boyunca ovanın süreçlerini işaret eder. Küçük Menderes Nehri yeryüzünde dolanırken, büklümler oluşturarak ova düzlüklerinde yığınak, çarpak, kopuk, iz ve çökeltiler meydana getirirler[98](Gürbüz and Kazancı, 2019b). Su ve kara arasındaki bu gelgitli

[98] Mendereste suyun biriktirip yığdığı bölgelere yığınak, aşındırdığı bölgelerine çarpak, zemin değiştirmesi ile çatallanan, hatta ayrılan ve artık akan değil durağan bir su birikintisine dönüşen parçalara kopuk, bu değişimle oluşan kalıntılara iz ve tüm bu sistemin yığıntısına da çökel -yani alüvyon birikintisi- denir. Menderes, sabit bir yapı olmayıp, yer değiştirip yana doğru kayarak, vadi

ilişki, aşınım ve birikimin döngüsel devingenliği, Menderes'in tektoniğini oluşturur. Şekil 4.61'de görülen suyun tetiklediği tüm bu süreçle havzadaki varlıkların yaşamının uzun yıllar boyunca hemhâl olduğu ve bu bağlamda sürekli bir oluş halinde olduğu bilinmektedir (Tekeli, 2011; Hocaoğlu, 2015). Jeolojik ve atmosferik olaylarla biriken, sökülen ve taşan toprak, su ve mineraller gibi varlıklarla hemhâl ilişkiler neticesinde insanlar, ovada yerleşmek yerine su ağının uzanmadığı dağların eteklerine çekilirken, burada pirinç, kendir, sebze, meyve gibi suyla hemhâl bitkilerle birlikte tarımsal ve toplayıcılık aktiviteleri şekillenmiştir (Şekil 4.50). Günümüzde her ne kadar sulama kanalları, monokültür uygulamak ve kimyasal süreçlerle örülen havzadaki hemhâl süreçler sekteye uğratılmaya çalışılsa da Şekil 4.43'de görülen renk çeşitliliği ise hemhâlin kolay çözülemeyeceğine işarettir.

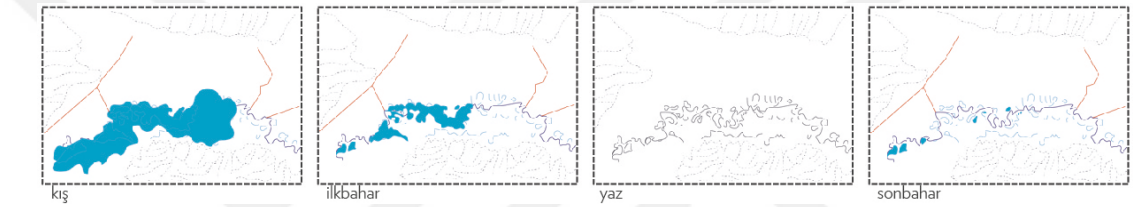

Şekil 4.61 : Suyun, toprağın devingenliği ve havzada hemhâl süreçler.

Pazar ağının paydaşlarının birlikte şekillendirdiği ovanın devamında Güme Dağ'nın eteklerine yerleşen pazaryeri, arkasında dağa doğru çıkıldıkça zeytin, incir, dut bahçeleri, kestane ve çam ormanları ve sebze bahçeleri uzanır. Mübadeleye bağlı diğer aktivitelerin zaman içerisinde yoğunlaşmasıyla insan yerleşim örüntüsünün de sıklaştığı pazaryeri ve devamında dağdaki örüntü arasında göze çarpan yoğunluk ve çeşitlilik farkının hemhâl süreçlerle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Tire kuruluş itibariyle Güme Dağı'nın eteklerine ve kısmen de yamaçlarına doğru yerleşen bir pazaryeri olarak ticaret, dinlenme, ibadet, depolama, geçici-kalıcı konaklama, yeme-içme gibi aktivitelerin aktörlerle bir arada ördüğü mekânlardan oluşurken, suyun ve tarlaların birbirine dolandığı ovaya uzun bir süre yayılım eğiliminde olmamıştır. Pazarın müstahsillerinin ve diğer biyolojik yaşamlarının geldiği dağdaki köylerin yaşamı ise, bahçecilik ve toplayıcılık aktiviteleri ile bir arada insan ve insan olmayanlarla çoğul bir yerleşim örüntüsü olarak göze çarpar. Şekil 4.60'da kesitte yer altında hareket eden ve birbirine dolarak dağdan ovaya ilerleyen su ağları, sarı renkle

---

tabanlarının kıyı ve delta ovalarının genişlemesine imkân veren sürekli değişken döngüleri ile pazarın paydaşların bu sürece hemhâl olduğu akışkan bir sistemdir.

göze çarpan dağdan inerken kıvrılıp bükülen, pazaryerini geçip ovada dümdüz ilerleyen ve bu serüven boyunca her yapıyı birbirine katan hemhâl eden yol gibi tüm bu yapılar Pazar ağı ile birbirine bağlanır, pazaryerinde ova dağ ile orman tarla ile bahçeler sokaklar ile hemhâl olur.

Tire Pazarı'nın önemli bir bölümünü oluşturan dağlık coğrafyada yer altı ve yer üstü sularıyla birlikte yaşayan, eğimli zeminlerde sürgün veren bitkiler ve bunlarla hemhâl olmuş pazarın müstahsilleri yaşamaktadır. Pazaryerindeki mekânsal öbekleşmenin aksine, burada topoğrafya, iklim ve bitkisel örüntü ile hemhâl, dağıtık bir yerleşme örüntüsü göze çarpar. Tire Pazar Ağı'nın müstahsil ve ziyaretçilerinin meskenlerinin örüntüsü, topoğrafyayla ile olduğu kadar bağ, bahçe ve tarla ve ormanları oluşturan bitkisel ve hayvansal örüntü ile de hemhâl olarak birlikte bir yaşam ağı oluşturmuşlardır.

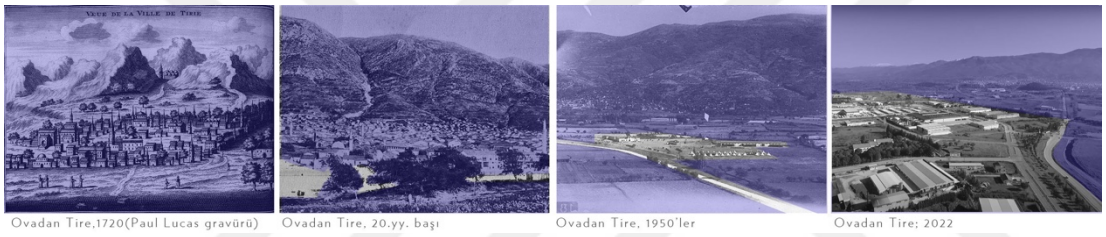

Şekil 4.62 : Havzada hemhâl ilişkilenmenin serüveni.

Ovadan dağa kadar bu denli çeşitli hemhâl olma deneyiminin gerçekleşmesini sağlayan Tire Pazar Ağı'nın yayıldığı havza, elbette ki tarih boyunca sürekli bir devinim halindeydi. Evliya Çelebi'nin "Hemen doğudan batıya Kestane Dağı'nın eteğine kurulmuş işlek bir şehir." olarak tanımladığı Tire'nin ilk yerleşim yerinin dağın yamacı olduğu ve İstanbul gibi yedi tepe üstüne oturmuş değilse bile yedi tepesiyle hemhâl olduğu tahmin edilmektedir (Gülersoy, 2014). Sırtını Güme Dağı'na yaslayan pazaryeri, tarihi boyunca Toptepe, Duatepe, Kohoz, Hacı Kalfa, Buğday Dede ve Kara Tepe ile iç içe kurulmuştur (Muslu, 2005; Yüksel, 2009). Şekil 4.61'de soldan birinci görselde, Paul Lucas'ın 1720 yılında Tire gezisi sırasında yaptığı gravürde, o dönem de hala çok önemli bir pazaryeri olan Tire'nin bu tepelerle ve Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği üzere kestane ağaçları ile iç içe, bahçeyle ve suyla hemhâl vaziyeti görülür[99]. Lucas'ın gravüründe kentin hemen yanı başında, ovada tohum saçan insanları

[99] "Yiyeceklerinden ter gömlek üzümü, beyaz ekmeği, tandır kirdesi, kebabı, çeşit çeşit buzlu vişne hoşafı ve beyaz kirazı yeryüzünde yoktur. Kestanesi, çöreği ve tavuk böreği yiyenin sağlıklı olur yüreği" (URL-18).

resmetmesi, gündelik hayat pratiklerinin de havzayla ve gıdayla hemhâl oluştuğunu olduğunu işaret eder. Tire Pazar Ağı'nın heterarşik örüntüsü, 20.yy. başına kadar paydaşların havzanın her karışına yayılı olduğu ve birbirlerine karıştıkları bir yaşam sağlamıştır.

Ancak 20.yy. başı itibariyle yaşanan olaylar, yani 1916 yılında 1916 yılında Rum mahallesinde başlayan ve ovaya doğru yayılan büyük yangın ve 1919 yılındaki işgal süreci Şekil 4.62'de soldan ikinci görselde görüldüğü gibi hemhâl ilişkilenmeleri sekteye uğratmıştır (Soysal, 2016). Pazaryerinde pek çok mekânı alaşağı ettiği bilinen -insan kaynaklı- bu yangının, ovadaki bahçe ve tarlalarda da hasara yol açtığı söylenir. Paul Lucas'ın gravüründe tarımsal eylemlerin yoğunlaştığı görülen ovada, soldan ikinci görselde görüldüğü gibi ilişkilenemeyen alanlar oluşmuştur. Hemhâl yaşamların ovada kesintiye uğradığı bu alanlar 1950 itibariyle genişleme eğilimine girmiş, 1950 yılında yapılan ilk imar planı sonrasında Cumhuriyet Meydanı'nın kuzey tarafına inşa edilen ve pazaryerinin mekânsal olarak sirayet etmediği yeni kent, Organize Sanayi Bölgesi ile ovaya doğru yayılmaya başlamıştır (Muslu, 2005; Yüksel, 2009). Mimar Can Egeli tarafından tasarlanan imar planıyla birlikte 1950-1960 yılları arasında Turan Mahallesi, Yeni Mahalle'nin kuzey kesimi gelişmeye başlamıştır. Güler Muslu (2005) en eski dokusu, Paşa Mahallesi ve Dere Mahallesi'nin bir bölümü olan Tire'nin gelişmesinin, kuzey yönüne doğru gerçekleştiğini ve bunun sebebinin ise, doğal yapıdan ve merkeze kolay ulaşımın tercih edilmesinden kaynaklandığını belirtir. İnsan merkezli bir yaklaşım ile inşa edilmiş bu imar planı sayesinde günümüzde Tire halen, kuzey yönünde karayolları güzergahı esas alarak ovaya doğru gelişmeye devam etmektedir.

Tire'deki bu imar planı[100] her ne kadar dönemim mimarlık kültürü içerisinde önemli bir yere sahip olsa da havzada yüzlerce yıldır örülmekte olan hemhâl ilişkileri görmezden geldiği de bir gerçektir. Bir pazaryeri olarak kurulmuş Tire'de pazarı ve çarşıyı tek bir binaya indirgemek, topoğrafyaya ilişkisel organik yol ve yerleşim ağını basitleştirerek grid sistemi dikte etmek, 'ulaşım kolaylığı açısından' dağın eteklerinden ovaya ilerlemek hem mekânsal hem de sosyolojik olarak doğayla hemhâl

[100] Prof. Dr Doğan Tuna, Can Egeli için kalem aldığı Mimarlık Dergisi'ndeki yazısında imar planındaki başlıca inşaları yeni yolların açılması ve ağaçlandırılması, yeni konut alanlarının açılması işleri, Kendir Pazarı binasının yapımı, pazaryeri binası yapımı, Halkevi Binası'nın yeni Belediye Binası olarak tadilatı, Çarşı Caddesi'nde Belediye'ye ait iki katlı 6 dükkânın yapımı olarak sıralar (URL-19).

örüntüyü sekteye uğratan gelişmelere olarak belirmektedir. Bu imar planıyla kuzey yönünde genişleme sürecine giren Tire, artık iki ayrı mekânsal ve yaşamsal anlatı haline gelmiştir: Güme Dağı'nın eteklerinde bir pazar yeri olarak çoğul paydaşların birbirine içkin ve hemhâl ilişkilenmesi ile müşterek yaratımın bir örneği Eski Tire, ve iktidarın insan merkezli bir yaklaşım ile hemhâl ilişkileri şemalarla yerinden ederek doğaya rağmen ilerleyen bir tasarım anlayışı ile inşa ettiği ovada yayılan Yeni Tire. Hemhâl ilişkilenmenin sekteye uğradığı yeni yerleşme ve eskisi arasındaki ilişki, Şekil 4.62'de sağdaki görselde görülebilir. Bugün Organize Sanayi Bölgesi'yla irili ufaklı atölye ve fabrikalar doğanın döngüleri ile hemhâl bereketli tarım alanlarının içine girmiş, yerinde etmiştir.

1950'liler kentsel mekânın modernizasyonu ile ilgili olduğu kadar tarımsal mekânın da modernizasyonu ile de ilgilidir. İktidarın hiyerarşik tasarım yaklaşımının hem kentsel hem de kırsal mekâna sirayet ederek yüzyıllar boyunca pazar ağları ile örülmüş heterarşik ilişkilenmeyi nasıl sekteye uğrattığını, Tire Pazar Ağı üzerinden Küçük Menderes Havzası'yla da düşünerek bütün berraklığı ile kavrayabilmek mümkündür. Bu dönemde insan merkezli inşa edilen kent ovaya doğru ilerlerken, ovadaki makineli tarım uygulamaları suyla ve zeminle hemhâl çoğul bitkisel ve tarımsal örüntüyü monokültür bir sistemle değiştirmiş, suyla kurulan hemzemin ilişki değişmiş ve buna bağlı olarak da havzanın pazar ağları ile örülen hemhâl süreçleri sekteye uğramış ve pazar ağında ovadaki yaşamdan kopuş başlamıştır. Güler Muslu'ya (2005) göre ovanın coğrafi karakterini bugün makineli tarım belirlemektedir[101]. Ovada muktedir olmak isteyen iktidar, mimarlık ve teknolojiyi araçsallaştırarak hemhâl süreçleri sekteye uğratarak heterarşik ilişkilenme yerine hiyerarşik bir düzen inşa etmeye çalışsa da paydaşların iç içe geçtiği Tire Pazar Ağı'nda bu hemhâl ilişkileri bozmak kolay değildir. Bugün hala ova köylerinden pazara ağına katılım görülmekte ve ovadaki yeni kentten ziyaretçilerin yoğun bir şekilde pazara akışı, 1950'de yapılan kapalı pazaryeri ve çarşının, 2014 yapılan TOKİ Mahallesi pazaryerinin işler hale gelememesi bunun

[101] Güler Muslu (2005) araştırmasında İzmir ilinin 25 ilçesinden sadece 7 ilçesi havza sınırları içinde olup toplam traktör sayısı olan 18.844'ünün 9399'u Küçük Menderes Havzası'nda olduğunu tespit eder ve yoplam traktör sayısının % 49.88'inin havzada olması, tarımsal faaliyetlerin önemini ve tarımda makineleşme oranının yüksekliğini göstermesi bakımından dikkate değer bir oran olduğunu ifade eder. Makineli tarımın, sadece tarlaların daha derin sürülmesi, tarlaların çabuk hazırlanmasını değil, traktörlerin çalıştırdığı pompa ve santrfüjlerle Küçük Menderes nehri tâbilerinden, metrûk mecralarından ve kuyulardan çekilen sulardan faydalanılarak sulama sahalarını daha da genişlettiğini belirtir.

en önemli kanıtlarındandır. Yangın, savaş ve tarımsal ve kentsel modernizasyon süreçleri gibi belirli tarihsel eşiklerde hemhâl ilişkilenme sekteye uğratmış olsalar da bugün Tire Pazar Ağı'nın yıllık akışının Şekil 4.63'deki haritalamada görüldüğü üzere bölgesel olması, halen paydaşların birbirleri ve havzayla hemhâl oluşunun göstergesidir. Zira zamanla birbirinin halini alan, birbirine dönüşen mekânları ve varlık ayrıştırmak neredeyse mümkün değildir.

Yolda hemhâl

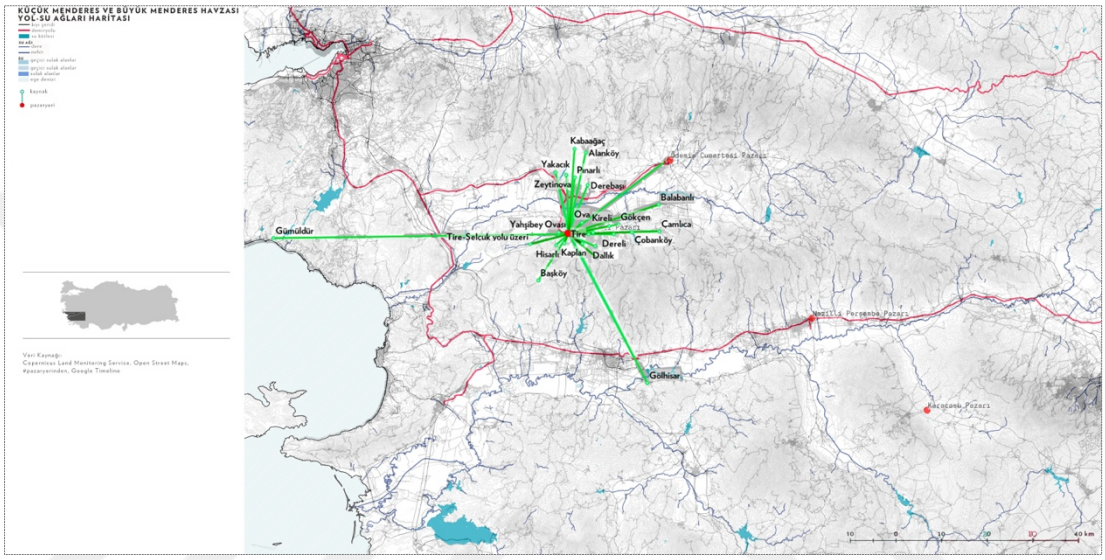

Şekil 4.63 : Tire yol ve pazar ağı (Tan, 2020, 2021).

Fernand Braudel'e (1995) göre pazaryerleri yol ağına ne kadar yakınsa o denli gelişirler ve yollardan uzaklaşanlar veya yol ağındaki bir kayma nedeniyle öteleneneler zamanla kaçınılmaz olarak büzülmektedir. Pazar ağı ve yol ağı birbirini belirler. Pazar söz konusu olduğunda yol ağındaki akışların iki önemli doğrultusu vardır; ilki müstahsillerin köylerden pazaryerine doğru, ikincisi ise pazaryerinden tüketen paydaşlara yani meskenlere. Her iki doğrultu da iç içe geçmiş bir ilişkisellikte olsa da doğrultulardan biri diğerine göre daha örgün ya da daha gevşek olabilir.

Braudel'in açıklaması ile benzer şekilde Tire'de de yol ağının oluşumu ve gelişimi ile pazar ağının örülmesi iç içe geçmiş süreçlerdir. Yollar adeta pazar ağının uzantıları, hatta kendisidir. Tarih boyunca dağıtım ağı ile Efes ve İzmir gibi liman kentleri ile dolaşık ilişkileri olan ve üretim ağına dahil olan patikalar ile yaban yaşama ulaşılan Tire'de yol ağı, mekânın bir pazaryeri olarak örülmesinde havzanın mikro-iklimsel ve coğrafi çeşitliliği kadar önem arz eder. Son yüz yıla kadar dağıtım ağı limanlardan deniz aşırı yayılan ve imparatorluk döneminde İstanbul'a kadar uzanan ancak üretim

ağı her daim bölgesel kalmış olan Tire Pazarı'nın bugün Şekil 4.63'de görülen üretim ağının havza içinde yayılımı, otoban, demiryolu gibi merkeziyetçi düşünce ile inşa edilen yollardan ziyade bölgesel bağlantı yolları, köy yolları ve patikalardan oluşan bir ağla hemhâl geliştiğinin bir göstergesidir. Hiyerarşik düzenin araçları olan demiryolu ve otobanlarının inşasıyla hemhâl ilişkilenme sekteye uğramış olsa da Tire Pazar Ağı ile yol ağı bir arada örülmeye nasıl devam etmektedir?

Pazaryerinde her bir tezgâhın birbirinden farklı varlıklarla kurulduğunu görmek, mikro-iklimsel ve coğrafi çeşitliliğin işareti olduğu kadar örgün, bu coğrafya ve pazar ağıyla hemhâl olmuş yol ağının göstergesidir. Yol örüntüsü, mevsimsel döngüleri içerisinde yayladan ve ovadan gelen domatesler, ormandan gelen otlar ve meyveler, bahçeden gelen sebzelerin pazara akışını şekillendiren ve birbirlerinin hayatlarının bir anlamda devamlılığını sağlar. Tüm bu varlıklarla bir arada müşterek yaratım sürecini oluşturan yol ağı Şekil 4.63 ve Şekil 4.64'de görüldüğü üzere ovadan dağa yeryüzünün şeklini alarak ve sürekli bağlantılar kurarak akarken pazaryerinde ise mübadele süreçlerinin eylemleri ve mekânları ile iç içe örülürler. Bugün Tire Pazar Ağı'nın müstahsillerinin büyük bir kısmının Güme Dağı'na yayılmış köylerden geliyor oluşu ve pazaryerindeki tezgâhlarda tarımı yapılan bitkiler kadar, doğada kendiliğinden yetişen ve toplanan bitki ve mantarların da olması, üretici akışlarının gerçekleştiği yol ağının zeminle, flora ve fauna ile hemhâl ilişkisinden ötürüdür.

Şekil 4.64'deki haritalamada Güme Dağı'na yayılı görülen yoğunluklarına göre farklı çizgi kalınlık ifade edilmiş yollar, topoğrafyayla hemhâl olarak kıvrımlar çizerler. Köyleri kısmen birbirine, ancak mutlak suretle Tire pazaryerine çıkan karayolları ve kırmızı kesikli çizgi ile gösterilmiş patikalar, topoğrafyayla ve yaşamlarla hemhâl olarak Şekil 4.64'de mavi filtreli fotoğraflarda görüldüğü gibi müşterek yaratım süreci boyunca bir arada bir örüntü oluştururlar. Her eşikte kendine has atmosferik yapısı oluşan bu yollarda ilerleyen de mekânla hemhâl olur, etrafını saran dallar bir anda bedenini, benliğini sarar. Suyla hemhâl oluşan patikalarda artık olmayan suyun yerinde insan ya keçiler akar, kekikler, menegeçler, meyan kökleri yetişir. Mevsimsel döngüleri içerisinde kışın karla buzla hemhâl olan bu patikalar, baharları ve yazları sarmaşıklar, otlar, çalılar, börtü böcekler, uykularından uyanan hayvanlar ve insanlarla birbirine bürünür olur. Güme Dağı'nda yollar, tüm bu varlıkları bir araya getiren ve birbirlerine içkin kılan bir mecralardır.

Ormanın ve bahçelerin arasında dolanan patikalar (kırmızı kesikli çizgi), köyler ve bahçeler arası yollarla (siyah ince çizgi) birlikte ağın parçası olan Güme Dağı'ndan pazara akan dar ve yüzeyi asfalt kaplı ana kanallar, etrafını saran zeytinlik ve meyve bahçelerine dolaşarak ilerlerler. Haritada en kalın siyah çizgi ile gösterilen bu kanallardan biri, aynı zamanda uzun zamandır Küçük Menderes ve Büyük Menderes havzalarını birbirine bağlayan geçmiş zamanın kervan yoludur (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). Günümüzde bu yolda kervanlar akmasa dahi hala iki bölge arasındaki bağlantı kanalı olarak varlığını sürdürmesi, yolun bölgedeki insanların yaşamları ile hemhâl oluşundan kaynaklıdır. Yol, yüzlerce yıldır üzerinde akan biyolojik varlıkların adeta gündelik yaşamlarına işlemiştir. İnsanlar, hayvanlar ve suyun akışları ile birlikte örülen dağdaki yol ağı onuna etkileşime geçen her varlıkla da yeni bir hale bürünür. Şekil 4.64'de sağ altta mavi filtreli bir fotoğrafta meyve ağaçlarına karışmış Kaplan Köyü'nde bir patika- sokak, Güme Dağı'nın kayrak taşları ile örülmüş bahçe duvarları ve duvarların sonunda adeta sokağın zeminine karışan tek katlı bir mesken görünmektedir. Özellikle bahar ayalarında taşların arasında yeşeren otlarla hemhâl olmuş duvarlar topoğrafyanın hareketi ile iç içe sönümlenmekte ve kimi yerlerde patikaya ve meskene karışmaktadır. Sokak artık bir bağlantı mecrasından çok tüm mekânları ve mikro sosyolojik yapıların hemhâl olduğu tek bir müşterek yaratım mekânıdır.

Köyde yaşayan insan ve hayvanların bedenleri zemini aşındırarak yola dönüştürdüğü gibi, bu yollarla da dönüşmüşlerdir. Bu dönüşüm varlıkların coğrafyayla ve birbirleri ile içkin olmasından kaynaklıdır. Güme Dağı'nda yayılı diğer köylerde de benzer örüntülere rastlanır. Köylerde yaşayan pazar ağının müstahsillerini pazaryerine ve meskenlerini, bağ, bahçelerini birbirine bağlayan bu yollar bulunduğu coğrafyanın kendine özellikleriyle şekillenmiştir. Köylüler her gün bahçelerine Şekil. 4.64'deki[102] mavi filtreli fotoğraflarda görülen yollardan giderken -filtrenin tüm paydaşları hemhâl ettiği- gibi bu atmosferle ile hemhâl olurlar. Bu yolların iktidar tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiş yollardan farkı, çoğul paydaşlarca deneyimler yoluyla gerçekleştirilmiş olmalarıdır.

[102] Mavi filtreli fotoğraflar için kaynak: İbrahim Fidanloğlu (URL-15).

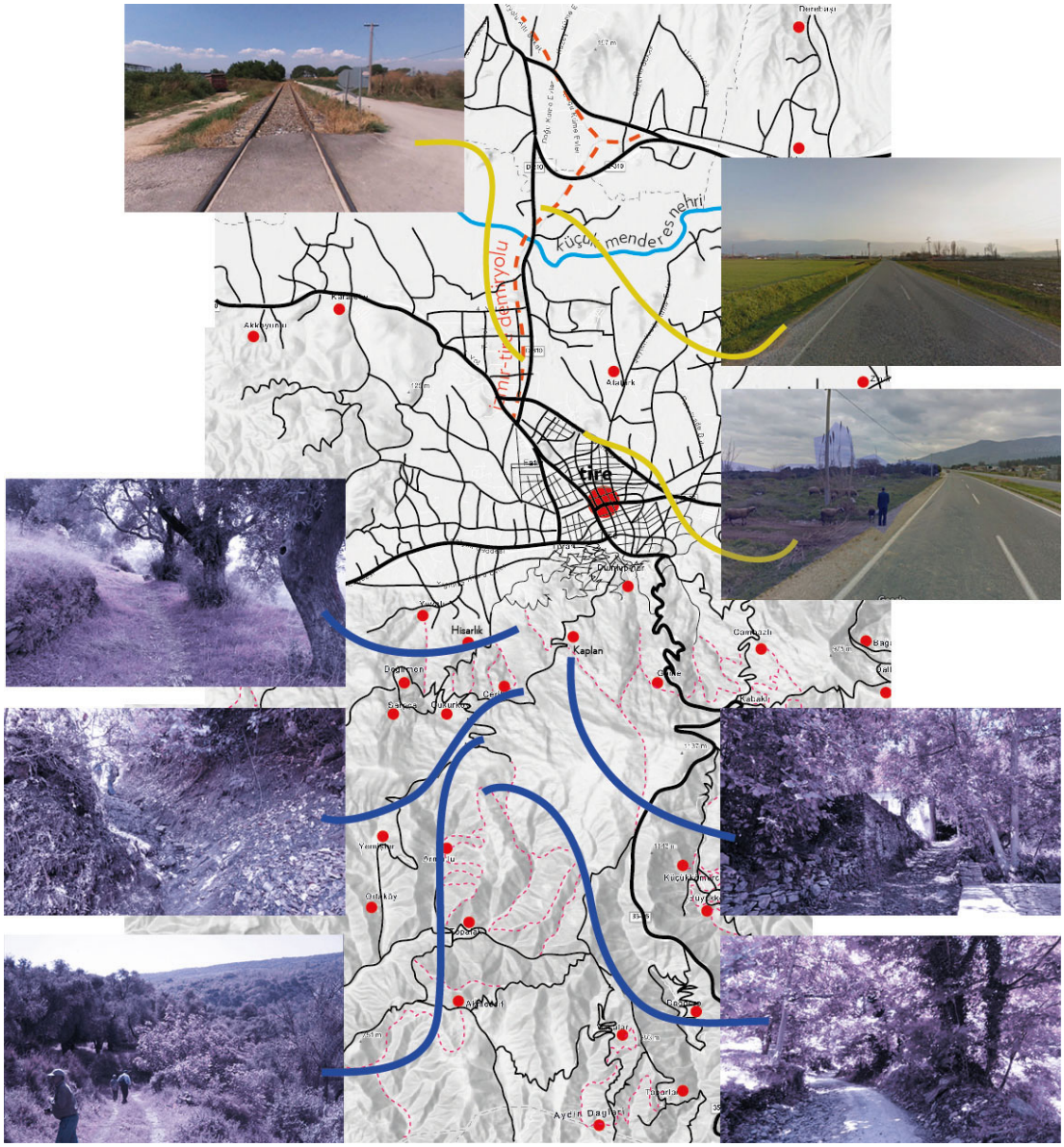

Şekil 4.64 : Yollarda hemhâl süreçler.

Ovada ise kısmen inşa edilmiş yani -aşkın olmaya eğilimli- ve kısmen müşterek yaratılmış -yani içkin olan- kanallardan oluşan hibrit anlatıda bir yol sistemi karşımıza çıkar. Köyler ve tarlalar birbirlerine ince siyah çizgi ile gösterilen toprak yollarla bağlanırken, buradaki biyolojik yaşamı pazaryerine taşıyan kalın siyah çizgi ile temsil edilmiş otoyollar, aynı zamanda Tire'yi İzmir, Ödemiş, Selçuk gibi merkezlere bağlar. Güme Dağı'nı aşarak Tire'yi Büyük Menderes Havzası'na bağlayan yolun devamında Aydınoğlu Dönemi'nde inşa edilen İzmir-Tire yolu bir mübadele kanalı olarak bugüne değin taşınmış ve Tire-İzmir arasında işlek bir otoyol haline kavuşmuştur (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). Geçmişte mübadele ağıyla ve çevresindeki tarımsal aktivitelerle hemhâl bu yol, hiyerarşik yapıların ovadaki tarlalarda yayılması

ile bu iç içe olma halini yitirmiş, bugün küresel şirketin metalarını taşıyan kamyonların mecrası haline gelmiştir. Yani geçmişte çeşitli varlıkların ilişkiselliği ile kurulmuş bu kanallar, günümüzde taşıtlar öncelenerek tasarlanan ve inşa edilen yapılar olagelmektedir.

Şekil 4.64'deki sağ üstteki görsellerde bu yol üzerinde iki an görülmektedir. En üstteki monokültür tarlaların ortasından ilerleyen ve tarladaki tek cins bitki, toprak ve kendisi dışında başka canlı belirtisi göstermeyen, bir anlamda da sınır haline gelmiş olan yol ve onun altında yerleşim alanlarına daha yakın bir yerde kaydedilmiş görselde yolun solunda koyunları ile birlikte yolun kıyısında kalmış bir çoban, sağında ise bir şantiye sahası görülmektedir. Çoban, hayvanları ile ve otladıkları zeminle hemhâl olurken karşısına çıkan yol ile sınırlanmaktadırlar. Ova boyunca yollarda böyle anlara sıkça rastlanır. Birleştirici, bağlantı kurucu olması gereken ulaşım ağları, günümüzde taşıtların öncelikli hale gelmesi ile hiyerarşik düzenin ayrıştırıcı araçlarına dönüşmüştür.

Yollar, paydaşların hemhâl olması ile müşterek yaratım atmosferleri ya da hiyerarşik yapıların araçsallaştırdığı mecralar olabileceği gibi, ilişkilendiği yapılarla hemhâl olarak gelişen ve geliştiren kanallar olarak da düşünülmelidir. Bu bölgede bir nehir gibi sürekli akan ve içine kattığı her şeyle hemhâl olan yol ağlarının yayıldıkları coğrafyanın yanı sıra, tarihsel süreçlerine bakıldığında da Braudel'in belirttiği üzere çok uzun zamandır pazarla hemhâl olduklarını anlayabiliriz. Anadolu' da Perslerin ve İonyalılar'ın dolaşımda olduğu dönemlerden beri Ephesos-Sardes yolu; Küçük Menderes Havzası'ndaki en yoğun yoluydu. Kral Yolu'nun[103] bir bölümü olduğu düşünülen bu yol, Belevi'den Tire'ye gelen, Kaystros'u geçip, Hypapia'ya yöneliyor, oradan da iki ayrı dağ geçidiyle Sardes'a varıyordu (Muslu, 2005). Mübadele süreçleri, kervanların gide gele aşındırdığı bu yol ile hemhâl ilişkilenerek bir pazaryeri olarak gelişen Tire' üzerinden Küçük Menderes Havzası ve Gediz Havzası'na, oradan da Mezapotamya'dan Susa'ya kadar akmaktaydı. Yol üzerinde akışlar yoğunlaştıkça

[103] Heredot'un, Susa'dan başlayıp Sardes'e gelen Kral yolunun, Sardes- Ephesos yolu ile Ege denizine bağlandığını söylediği Ephesos-Sardes arası bu yoli, Persler çağında kral yolunun bir bölümünü oluşturuyordu (Muslu, 2005).

Tire, ulaşım ağında önem kazanmış, Efes'in sayfiye yeri ve bir pazaryeri olarak da belirginleşmeye başladığı düşünülmektedir (Muslu, 2005)[104].

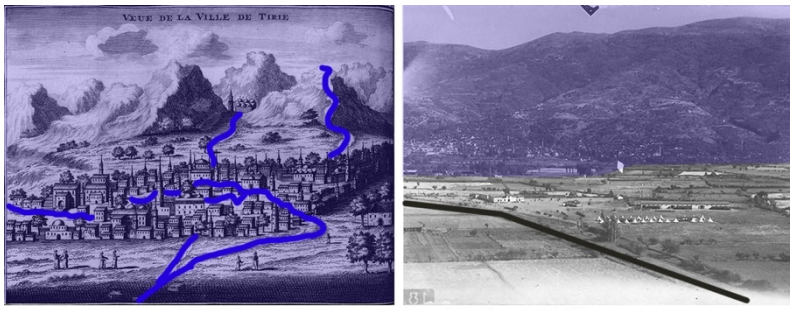

Ovadan Tire,1720(Paul Lucas gravürü) Ovadan Tire, 1950'ler

Şekil 4.65 : Hemhâl ile heterarşik ya da demiryolu ile hiyerarşik.

Aydınoğlu Dönemi itibariyle Batı Anadolu'nun bütünlüklü bir hale kavuşmasıyla Küçük Menderes Havzası, Büyük Menderes Havzası ve İzmir yeni yol ağları ile birbirlerine bağlanmaya başlamış, yeni dağıtım kanalları ile hemhâl olan Tire Pazar Ağı genleşmesini sürdürmüş ve İstanbul kadar ulaşmıştır (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011; Yüksel, 2014). Bugün Tire'yi kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda geçen bu akslar böyle bir tarihsel sürecin günümüzdeki mekânsal karşılıklarıdır. 19.yy. itibariyle küresel kapitalizmin, gelişen endüstrisi için hammadde arayışı neticesinde gözünü havzaya dikerek bölgeyi 'hinterlant' olarak kullanmak amacıyla inşa ettiği demiryolu hattı ile, yol ağı ile pazarın hemhâl süreçlerini sekteye uğratmıştır. Dahası demiryolu doğayla hemhâl gerçekleşen tarım ve toplayıcılık gibi aktiviteleri, yayıldıkları zemini ve biyolojik örüntüyü de etkilemiştir. Tire'yi İzmir Limanı üzerinden küresel ticaret sistemine bağlayan demiryolu, tahıl, üzüm, incir, zeytin ve bilhassa tütün ve meyan kökü gibi bazı varlıkları öncelikli hale gelmiştir (Yılmaz, 2018).

Bu, yüzlerce yıldır havzanın farklı yerlerinde varlıkların bulundukları mikro-iklim, coğrafya ve sosyolojik yapılarla hemhâl ilişkiler geliştirerek kendine özgü bir yaşam örüntüsü oluşturduğu çoğul ve heterarşik yapının, doğayı kaynağa dönüştürmek itkisi ile doğrusal bir örgütlenme ve standardizasyon süreçleri ile hiyerarşik bir yapıya dönüşmesi anlamına gelmektedir. Kaplan Köyü'nde görüşmeler gerçekleştirdiğim müstahsiller, günümüzde meyan kökünün az bulunmasının sebebini, o dönemde

[104] Gürler (2000), bu iddiayı destekler nitelikte, bugün Efes'ten Sardeis'e giden antik Kral Yolu'nun kenarında, Belevi ile Tire arasındaki Küçükkale Köyü'nün kuzeyinde antik bir yerleşimin varlığını belirtmektedir.

doğayla iç içe olan toplayıcılık pratiklerini bir kenara koyan köylülerin hoyratça köklerini sökerek toplayıp, zarar vermelerine bağlamaktadırlar. Nihayetinde 19.yy'a kadar süregelen hemhâl ilişkilenme, demiryolu ve akabinde otoyol yapımı ile bilhassa ovada ayrışmalara sebebiyet vermiştir (Şekil 4.65).

4.2.4 Çarpan

Pazaryerinde çarpan

Şekil 4.66 : Pazaryerinde tezgâhlarda çarpan süreçler.

Pazaryeri aktivitelerin, hayatın akışı içinde geliştirilen taktiklerin çarpan mekânıdır. Her pazaryeri, onu oluşturan paydaşların zamansallığı içinde sürekli devingen bir aktif formdur. Tire pazaryerinde de çeşitli mikro-iklimsel, mikro sosyolojik ve coğrafi örüntülerden gelen paydaşların, sokak ve meydanlarda bir araya gelirkenki etkileşimleri boyunca yeni mekânsal anlatılar türetirler. Şekil 4.66'da görülen pazarın kurulduğu sokaklardan birinde kaydedilmiş anlardan üretilmiş montaj, her bir tezgâhın içerdiği varlıklarla ve onu kuran kişi ile birlikte üretilen yeni varyasyonlarını göstermektedir. Bir domatesin onlarca farklı sergilenme süreci vardır mesela. Benzer varlıklar kimi tezgâhlarda yerden yükseltilmiş tablaların üzerine serilen renkli örtünün üzerine dökülmüş sergilenirken, kimi tezgâhlarda kasalar, kimilerinde ise sepet küfeler için sergilenir. Tire'de pazaryerinde tek bir ürünün çok çeşitli sergileme yöntemleri karşımıza çıkar. Pazardaki müstahsiller bahçe ve tarlalarında üretim ya da toplayıcılık bilgisini ürettikleri gibi pazaryerinde tezgâhı bir sergileme ara yüzü olarak tasarlama ve kurma zanaatının bilgisini de üretirler.

Pazaryerinde üreticiler ile yapılan görüşmeler ve gözlemlerde, her bir üreticinin tezgâhını tasarlama ve inşa sürecinde pazaryerindeki yerleri, ürünlerinin özellikleri ve mevsimsel döngülerle ilişkisel olarak muhtelif taktikler ürettiği anlaşılmıştır. Örneğin dar sokaklardaki tezgâhlar daha küçük olup bir örtünün yere serilmesi suretiyle kendini

gerçekleştirirken, caddelerde daha büyük ve yükseltilmiş tezgâhlar ve onları saran üst örtüler görülür. Karpuz, kavun gibi iri ve ağır varlıklar lojistik nedenlerden ötürü pazaryerinin neredeyse dışında sergilenir. Bir müstahsilin havzanın coğrafi ve mikro-iklimsel çeşitliliğinden ötürü yıl boyunca üretim yapabilmesi neticesinde mevsimsel olarak değişen ürün akışına göre tezgâhlarını modifiye ederler. Örneğin Şekil 4.66'da tezgâhın yaz mevsimi sokağa yayıldığını, bahçesinden yetiştirdiği yaş meyve ve sebzenin daha ziyade tablanın üzerine serilerek sergilendiği görülürken, Şekil 4.67'de aynı müstahsilin ilkbahar tezgâhında kavanozlar içerisinde bu meyvelerin işlenmiş halleri, sepetler ve kovalar içerisinde kuru gıdalar göze çarpmaktadır. Bu durum bize, mevsimsel döngülere, üretim ve toplayıcılık aktivitelerine göre tezgâhların değişkenlik gösterebileceğini işaret eder. Strüktürlerin hafifliği ve müstahsil tarafından kullanılır olması bir anlamda sürekli bir devingenlik halini de beraberinde getirdiği için bu strüktürler, yeni taktiklerin türemesine de olanak tanır.

Şekil 4.67 : Tezgâhın mevsimselliği.

Mevsimsel döngülere göre ve bulundukları yere göre tezgâhların birer parçası olan örtüler de değişkenlik gösterir. O yere ve atmosferik olaylara uyum sağlamak için aynı malzemeler yeni taktiklerle bir araya getirilerek çeşitli örtü varyasyonları oluşturulduğu gibi yere ve sergilenen varlığa göre farklı strüktürler de türetilir. Şekil 4.68'de görüldüğü üzere pazarın geçici strüktürleri ile kentin kalıcı strüktürlerinin

etkileşimi boyunca ya binalardan kopuk tekil şemsiyeler ya da binalara ya da ağaçların gövdelerine tutunan germe örtüler sokakların üzerlerini örterken, Şekil 4.50'deki gibi kimi yerlerde ise sarmaşıklar ve ağaç dalları bir arada bir organik bir örtü sistemleri oluşturur. Son varyasyon mevsimsel olarak en değişken olanıdır elbette. Pazaryerinde kentin strüktürleriyle bitkisel örüntüsü ve kırsalın bitkisel örüntüsüyle tezgâhların tentelerin strüktürleri ve insanların karşılaşması, sürekli yeni yaşamların ve mekânsal oluşumlarını çoğaltır. Yere, onu kuran kişiye, sergilenecek türlere ve mevsimsel süreçlere bağlı çeşitlenen kurulum stratejileri kentsel mekânın kendisi ve deneyimler çeşitlenir, çoğalır.

Şekil 4.68 : Sokakta çarpan süreçler (Tan, 2020).

Pazarın çarpan olma özelliğini, Şekil 4.68'deki montajda Tire, Belediye Hanı Sokak'taki pazarın var yok halleri üzerinden araştırırken pazar olmadığında boş olan caddelerin pazarla birlikte çeşitli hayatlarla dolup taştığını görürüz. Herhangi bir günde kapalı olan dükkanlar pazarla açılır, âtıl kalmış cepheler pazarın strüktürleri ile yeniden canlanır. Pazarın akışları ile, önceden durağan olan caddelerde yeni ilişkiler, yeni deneyim imkânları ve mekânlar oluşur. Pazarın bu çarpan altyapısal özelliği, araçların öncelendiği yolları, bitkilerin, hayvanların, insanların ve tezgâhların akışlarının hemhâl olduğu bir mekân olarak kentsel alanda sürekli yeni durumlar türetir. Sürekli değişen bu atmosferler içerisinde deneyimler ve dolayısıyla mekânsal algı da kişisel olarak şekillenir.

Her ziyaretçinin pazaryerinin mekânsal algısı bir diğerinden farklıdır. Ziyaretçi ile müstahsil arasındaki etkileşime, tezgâh, örtü ve sergilenen varlıklara bağlı olarak gelişen kendine has rotalar, öznel olduğu kadar zamansaldır da. Pazaryerinde müstahsilleri tarafından anlatılan ve kendi deneyimlerimle kavradığım iki farklı

dolaşım hali göze çarpar. İlki ziyaretçilerin birer flanör gibi pazaryerinin içinde akış halinde olduğu ve bu yüzden her hafta değişmeye eğilimli rotalar oluşturduğu durum. İkincisi de pazaryerine gelmeden belirli kararlar alarak rotalarını ve duraklarını inşa eden belirli kararlar veren ve böylece -sapmalar olsa dahi- her hafta benzer rotalar oluşturan, belirledikleri tezgâhları ziyaret etmek için kısa yollar oluşturan ziyaretçilerdir (Şekil 4.69). Tezgâhlar arasında dolaşırken haftalık gıda ihtiyaçlarını, tarifleri, mutfak ya da kilerlerindeki yerleri düşünerek dolanan ilk grupta her hafta yeni ilişkilenmelerin ve yeni mekânsal keşiflerle deneyimler üretilir. Zira böyle bir dolaşım halinin rotası da sürekli değişkendir. Ziyaretçinin rotası ve haliyle mekânsal algısı her hafta değişir. Bir diğer dolaşım halinde ise müstahsillerin görüşmelerimiz boyunca gururla bahsettikleri 'daimî' müşteriler, etkileşimde oldukları müstahsillerle gönül bağından öte, dayanışma imkânı türetirler. Zira pazarın sergileme imkânı ile müstahsiller için birincil üretim motivasyonu olmasının yanı sıra, müşterilerinin de her hafta tezgâhlarını ziyaret edecek olması kendilerini ekonomik ve psikolojik olarak güvende hissetmelerine sebep olur. Daha devinden olan ilk dolaşım halinde ziyaretçi için her deneyimde yeni mekânsallıklar, yeni ilişkiler ve bilgiler türetilirken, daha katı olan diğer dolaşımda için mevcut mekânsal ilişkiler içinde ziyaretçi ve müstahsil arasındaki bu direk etkileşim boyunca yeni dayanışma ağları türetilir. Bununla birlikte her ziyaretçinin pazaryerindeki rotası mevsimsel döngüler, atmosferik olaylar ve mekânsal değişkenler boyunca yeniden üretilir.

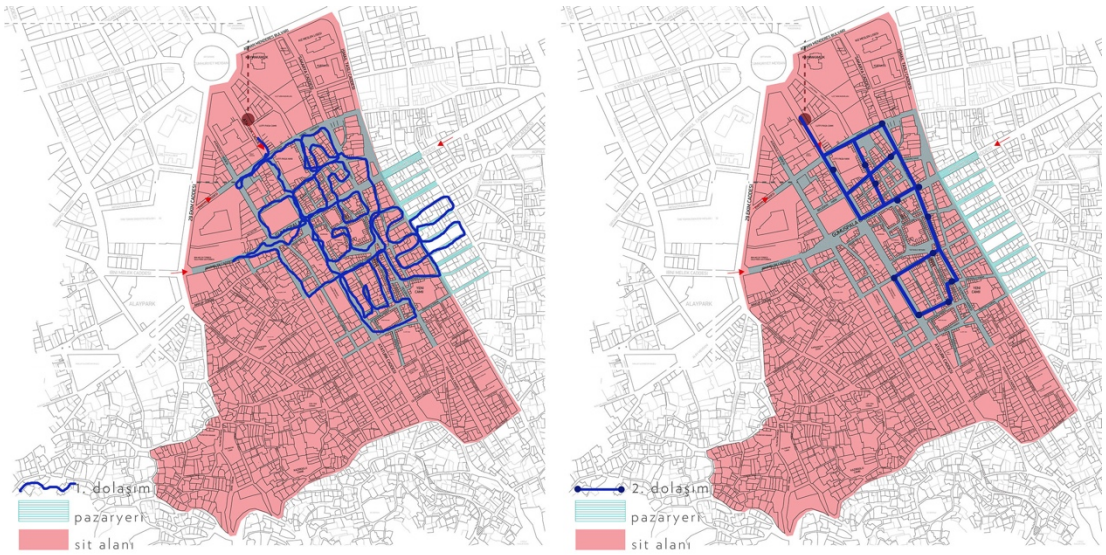

Şekil 4.69 : Tire pazaryerinde rotalar.

Tire Pazar Ağı'nın üreticileri, toplayıcıları ve diğer biyolojik paydaşları tezgâhlar ve örtüler gibi geçici strüktürlerle kente yayılır ve ilişkilenirken yeni yapılar ve aktiviteler türetmektedirler. Kendi tarihi boyunca hep bir pazaryeri olan Tire'de içinde dolaşımda olan paydaşlar ve bunların etkileşimi sayesinde pazar gelişir. Nasıl ki günümüzde arabalar otoyolların güzergahını belirliyor ve çoğaltıyorsa (Easterling, 2012) pazar ağının paydaşları da Tire'nin kentsel mekânını belirlemekte ve çoğaltmaktadır. Pazaryerinin aktiviteleri ve ihtiyaçları Tire'de pazar kurulmadığında dahi varlıklarını sürdüren yapılar üretilmesin sağlamıştır. Değişen yol ağlarının içerisinde ya da hemen yanında kalan Tire pazaryerinin Bizans'tan beri aynı yerde kurulması ve bu alanın genişlemesi ile bugünkü haline kavuşması sürecinde paydaşların muhtelif aktiviteleri boyunca yeni ihtiyaçları belirmiş ve buna bağlı olarak da yeni mekânlar oluşmaya başlamıştır.

Bilhassa pazarın dağıtım alanın en yaygın ve en canlı olduğu 14.yy. itibariyle, pazaryerine gelenlerin ibadet ihtiyacı için dini yapılar, insan ve hayvanlardan oluşan kervanların konaklaması ve dinlenmesi için hanlar, hamamlar, pazaryerinin kalıcı paydaşları için eğitim yapıları, pazarla tetiklenen ticaretin mekânı olan çarşı ve dükkanlar ve geçmişte tüm paydaşlar için bir kamusal alan imkânı yaratan çeşmeler, kahvehaneler pazaryerinde belirmeye başlamıştır (Şekil 4.70) (Yüksel, 2014).

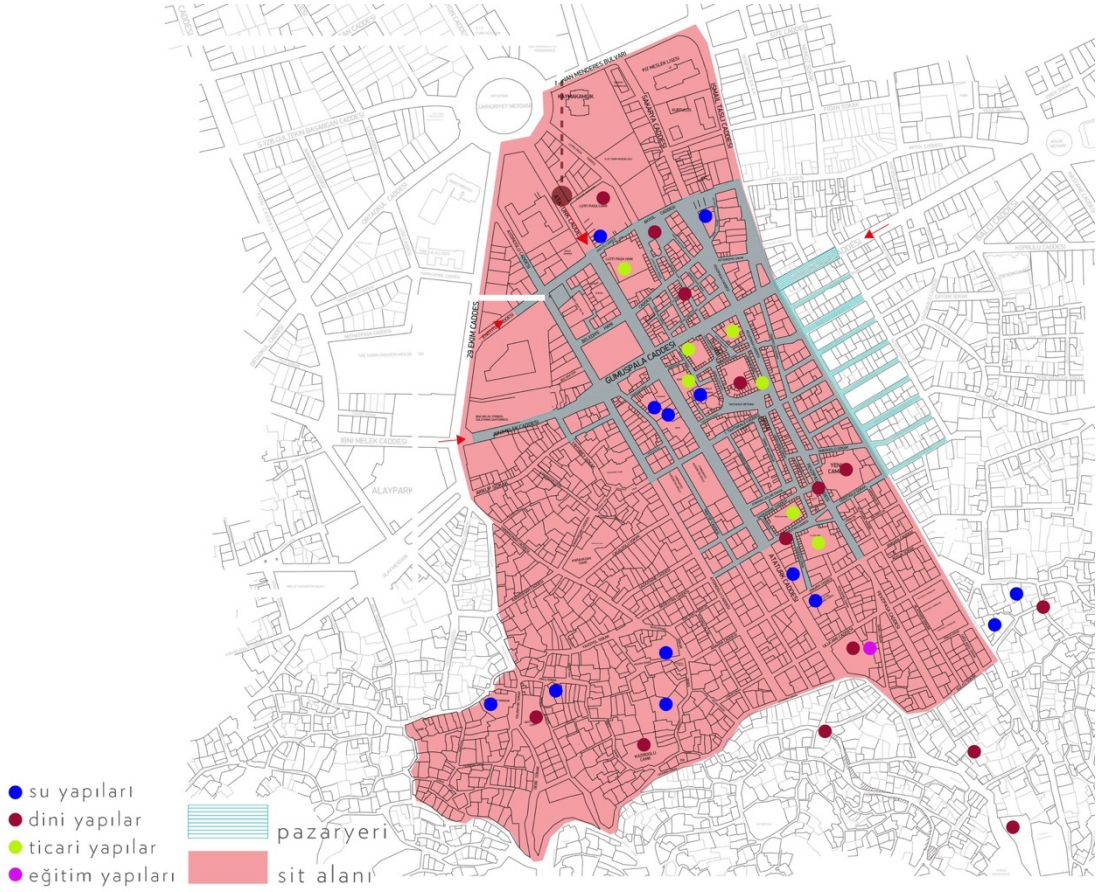

Şekil 4.70 : Pazar ağının türettiği mekânlar.

Tahrir defterlerinde rastlanan pazaryerinde esnafın çeşitliliği, dükkan sayılarındaki artış ve yeni beliren pazar yeri adları 16.yy'da Tire'de canlı bir pazar ağının ve pazarın çarpan özelliğinin göstergesidir (Başaran, 2000; Muslu, 2005; Yüksel, 2009). Pazar ağlarını örerken sürekli yeni aktiveteler ve mekânlar türetmekteydi. Bu dönemde Tire'de otuzdan fazla çarşı/pazar, iki kervansaray, kalhâne, tahinhâne, kirişhâne, serhâne gibi imalât ve ticaret mekânları, vakıflara ait olduğu bilinen 560 adet dükkân (bunun 127 tanesi Bedesten'de), otuz bir cami/mescid, yedi medrese, bir imaret, on beş zâviye, dört muallimhâne/mektephâne, yedi hamam olduğu bilinmektedir[105].

Şekil 4.70'de pazar ağının en çok genleştiği 14.yy. ve ivmeli bir büzülme sürecine girdiği 19.yy. arasında ağın pazaryerinde türettiği kalıcı yapılardan günümüzde yerinde olanlarının bir haritalaması görülmektedir. Günümüzde Kuzey-Güney doğrultusunda Atatürk ve Fevzi Paşa Caddeleri arasındaki bölgede yoğunlaştığı görülen bu yapıların, bugün pek azı işlevini yerine getirse de bir kısmının ayakta ve

[105] 17.yy'da Tire'yi ziyaret eden Evliya Çelebi(2013), büyük bir pazaryeri olarak tanımladığı kentte otuz altı camii, otuz medrese, on üç hamam, 2800 adet üstü örtülü dükkân bulunduğunu kaydeder.

hatta pazarın geçici strüktürlerini taşıyor olmaları, pazaryerinin mekânında ve belleğinde hala yer tutuyor olduklarını işaret eder. Kalanlar kısmen yıkık ya da kullanılmıyor olsalar dahi pazarın çoğaltan özelliğini belleklerde kalmasını sağlamaktadır. Nihayetinde merkezi otoritenin 1950 imar planı ile inşa ettiği grid, kapalı pazaryeri, yangınlar ve depremler sonrasında yaşanan yıkım ve yeniden inşa süreçlerinde dahi bu yapıların yerlerini tutuyor oluşları, pazaryerinin de halen ilk günkü gibi heterarşik örgütlenmenin sağladığı müşterek yaratımla oluşması ve bunun 'inşa eden' den ziyade 'türeterek çoğaltan' bir süreç olmasından ileri gelir.

Bahçe/tarlada çarpan

Tire Pazar Ağı pazaryerinde aktiviteleri, etkileşim anlarını, mekânları ve imkânları çoğalttığı gibi, Tire'nin köylerine ve ovaya yayılı tarım ve toplayıcılık süreçlerinde de çarpan özelliğini gösterir. Üretici, ziyaretçi ve diğer biyolojik paydaşların müşterek yaratımı olan Tire Pazar Ağı, Şekil 4.71'de görüldüğü üzere bahçeden ya da tarladan tezgâha kadar üretim ve sergileme bilgisini türeten bir mecradır. Pazaryerinde nasıl ki her bir tezgâhın kendine has bir hayatı varsa bahçe ve tarlada da de aynı durum söz konusudur. Tire Pazar Ağı'nda Güme Dağı'na yayılı bahçelerde toprak, topoğrafya, mikro iklim, bahçede yaşayan diğer canlılar (ağaçlar, yılanlar, köstebekler…) ve üreticinin emeği ile bir arada yeni hayatlar ve bilgi üretilir.

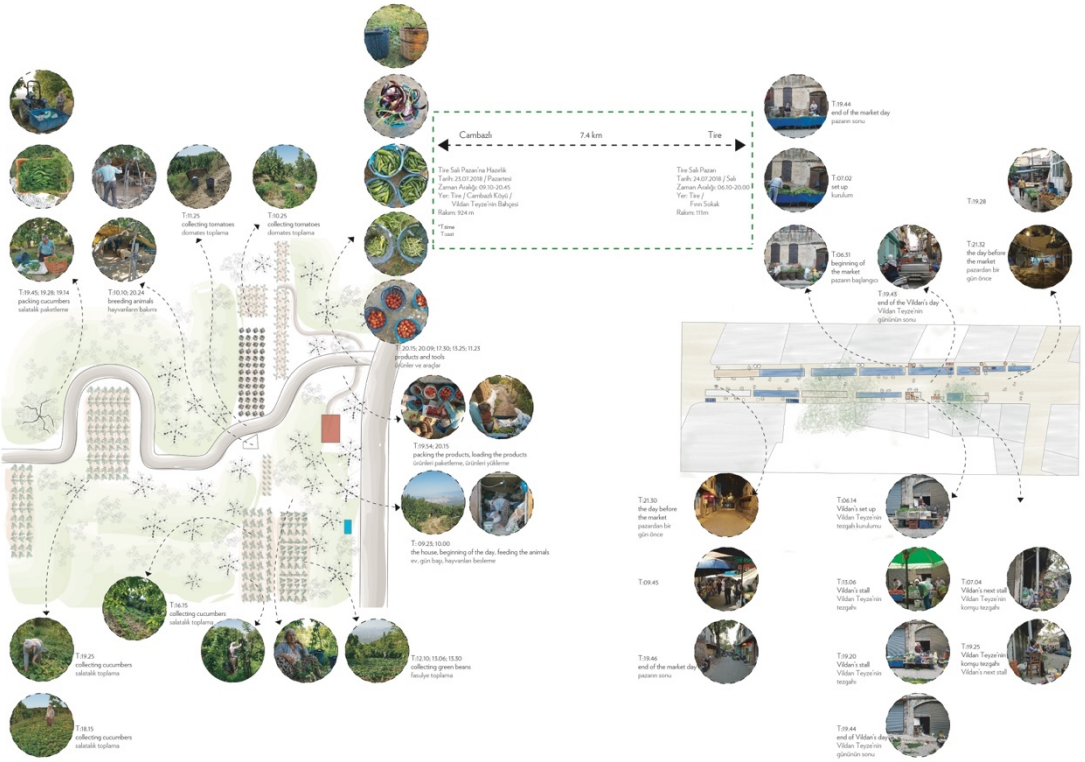

Şekil 4.71 : Bahçeden tezgâha çarpan (Tan, 2020).

Güme Dağı'nda bu bahçelerde bitkiye göre zemin sürülür ya da sürülmeden ekim-dikim yapılır. Çoğunluğu aile çiftlikleri olduğu bilinen bu bahçelerde üreticiler ilişkilendikleri tüm yaşamlarla müşterek olarak bilgiyi, yaşamları, araçları ve mekânları çoğaltırlar. Örneğin bahçelerdeki tarımsal ve toplayıcılık deneyimleri boyunca gelişen ihtiyaçlar yeni araçların üretilmesini sağlar. Bitkisel varlıkları 'kendi gibi' organik malzemelerle depolama ve saklamanın ömrü uzattığını ifade eden üreticiler, bunun için Küçük Menderes Nehri'nin kargılarından sepetler ve küfeler örer, traktör gibi bir aracı kendi ihtiyaçları doğrultusunda modifiye eder, yüksek ağlarda toplayıcılık yapmak için urganlar ve silkiciler tasarlarlar (Şekil 4.72).

traktör ve kasa | plastik ve kargı örme sepetler | çırpıcı (Kaynak: Doğa Derneği)

Şekil 4.72 : Araçlar.

Bahçelerde geçirilen uzun zamanlar ve üreticilerin birçoğunun tavuk ve koyun gibi hayvanlarla müşterek bir hayat yaşıyor oluşu, insan veya hayvan için barınak ihtiyacını

doğurmuştur. Anadolu'da geleneksel mimarinin bir unsuru olan ve özellikle Ege ve Akdeniz gibi sıcak iklimlerde insanların ve hayvanların kısa süreli ihtiyaçlarına cevap veren dam, bir ara mesken olarak oluşmuştur (Deniz, 2013). Bu bölgedeki bahçelerde gündelik yaşamla hemhâl damlar, kolektif kültürün bir parçasıdır. Bahçedeki insan ve hayvanların fiziksel gereksinimleri doğrultusunda ortaya çıkan bu mekânlar geçmişte toprak, kerpiç, ahşap, muşamba gibi çeşitli malzemelerin eklektik olarak hızlıca bir araya getirilmesiyle oluşan, bulunduğu yerin ve onu çevreleyen flora ve faunanın şeklini alan geçici yapılardır. Bu, pazaryerinde tezgâhların üretim ile damların üretimi arasında ortak jestler olduğunun göstergesidir. Günümüzde bahçelerdeki hayvan damları hala bu jestlerle oluşturulurken, insan damlarının yer yer betonarme strüktürlere dönüşmeye başladığı gözlenmektedir.

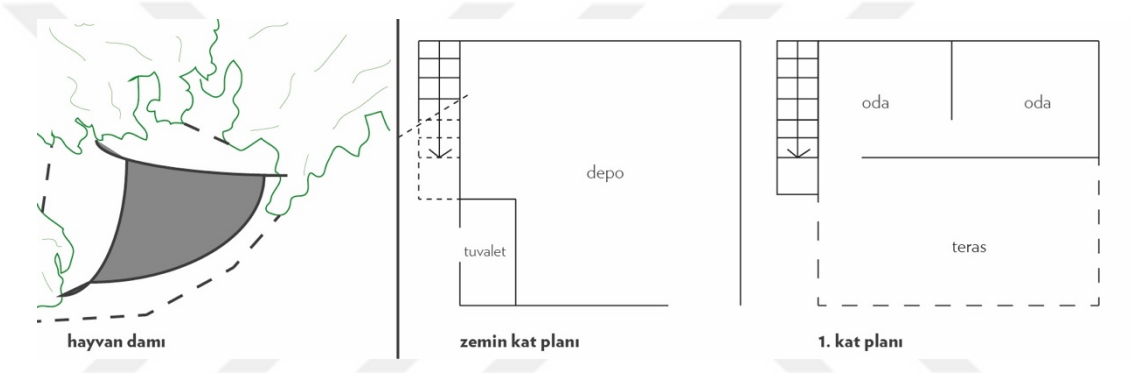

Şekil 4.73 : Güme Dağı'nda Cambazlı Köyü'nden damlar (ölçeksiz kroki).

Günümüzde hayvan damları hala bulunduğu yerle ilişkisel ve kısmen hazır kısmen de buluntu malzemelerde hayvanları sıcaktan ve yağmurdan korumak için hızlıca yapılmış geçici strüktürleri olarak varlığına devam ederken, betonarme kalıcı yapılara dönüşen insan damlarında gıdanın işlenmesi ve depolanmasına, temizlik ve kısa süreli dinlenmeye ayrılan mekânlardan oluşan, dar alanda işlevsel çözümlerle kurulan yapılardır (Şekil 4.73).

Şekil 4.74 : Kaplan Köyü çarpan.

Bahçelerde gıdanın ve araçların depolama alanı olarak da işlevlenen damlardan köylerdeki evlere geçildiğinde ise, toprakla hemhâl hayatın evdeki aktiviteleri ve mekânları çoğalttığını görürüz. Şekil 4.74'de soldaki görselde Güme Dağı'nın topoğrafya ve florasıyla hemhâl olmuş Kaplan Köyü ve yanındaki görsellerde köylü bir müstahsilin meskeninden anlar görülmektedir. İç-dış ya da insan-hayvan gibi ayrımların ortadan kalktığı, mekânların sürekli yeni doğan ihtiyaçlar doğrultusunda yeni işlevleri ile çoğaldığı, üretici kimlikleri sayesinde sürekli yeni hallerinin türetildiği, sınırların muğlaklaştığı mekânlardır köy evleri. Şekil 4.74'deki teras, baharları dinlenme mekânı iken, yaz dönemi bahçesinden topladığı dutları kurutma mekânı olarak, kışınsa depolama alanı olarak yeniden üretilir. Evin merkezindeki ortak alan daha önceki örneklerde de görüldüğü üzere bir araya gelme ve aynı zamanda bir ıslak hacim olarak yeniden şekillendirilmiştir.

Ovada yayılı tarlalarda ise çarpan kavramı daha ziyade hiyerarşilerle ilişkili tartışılabilir. Önceki bölümlerde ovada yayılı tarlaların ulusal ya da çok uluslu şirketlerin kontrolünde monokültür bir yapıya büründüğünü ve bir anlamda çiftçinin ücretli işçiye dönüşme süreçlerinin açınımı yapılmıştır. Bu hiyerarşik uygulamalar çoğaltan olmadığı gibi eksiltendir: Bilgi eksilir, topraktaki hayat eksilir, böylece eylemler eksilir, yaşamsal ve mekânsal çoğulluk da sekteye uğrar. Toprakla hemhâl olmayan yeni işçi sınıfı artık damları oluşturmaz, hayvanlar da yaşamlarından yavaş yavaş eksilir. Bahçelerde çeşitli hayatlara göre şekillenen mikro bahçelerin yerine tarlada tek bir varlığın serildiği merkezi ve tekil bir mekân hali vardır. Kentsel alanın ovadaki tarlalara doğru yayılması da kentli hiyerarşik bakışın kendini büyütmek için başka yaşamları eksilttiğinin göstergesidir.

Sezer (2003) tarafından yapılan bir araştırmada, Tire kentsel alanının %73'ünün tarımsal açıdan verimli araziler üzerinde yer aldığı belirtilmiştir. Aynı araştırmada TOSB'nin % 36'sının tarımsal açıdan verimli sahalar üzerinde yer aldığı ifade edilmiştir (Gülersoy, Ali Ekber; Gümüş, 2018). Kentin, sanayinin ve küresel şirketlerin yayılımları, yüzlerce yıllık deneyimlerle oluşan bilgiyi, emeği, mekânları, yaşamları ve tarlaların kendilerini eksiltmektedirler. Hiyerarşik yapıların pazar ağındaki müşterek yaratım süreçlerini eksilterek sekteye uğratma girişimlerine karşı Tire'de pazarın üreticililerinin kadim üretim yöntemlerini, bölgede endemik olan bitki türlerini önceleyerek üretim yapması, toplayıcılık pratiğini sürdürmeleri ve hatta bu süreçte imece ve kooperatifleşme gibi dayanışma yöntemlerinden faydalanması

müşterek örülen Tire Pazar Ağı'nın türeten yapısından kaynaklanır. Karadutun serüveni bu duruma önemli bir örnek teşkil eder.

Ekşi karadut (morus nigra) Anadolu'da Yunan-Roma döneminde[106] başladığı düşünülen serüveninde Tire (Cambazlı Köyü) az sayıda kadim duraktan biridir. Yüzlerce yıllık karadut ağaçlarının bulunduğu köyde birçok evin bahçesinde orta ve genç yaşta ekşi karadut bulunur. Gürcan'ın (2021) araştırmasında göre 5-10 arası antik karadut ağacının bulunduğu köyde, karadutun pazarla karşılaşması sonrasında bahçeler artmış, köylü yaşamı bu türle birlikte hayatlar kurmaya başlamıştır. Bahçelerde meskenlerle hemhâl olmuş ağaçlar mekân kurucu birer öğe olarak hayata yayılıdır. Pazarın Cambazlılı paydaşları, günümüzde Tire Pazarı'nın alameti farikası olan karadutun 1970'li yıllara kadar pazaryerinde rastlanmadığına, sadece meraklıları için İzmir'e gönderildiğinden bahsetmişlerdir. Karadut ve köylüler arasında çok uzun zamandır süren bu ilişki karadut pazaryerine girdikten sonra çarpan bir hal almıştır. Pazaryerinde ziyaretçilerle karşılaştıktan sonra artan talep üzerinde karadutu saklama ve depolama ihtiyacı doğmuştur. Anadolu'daki sayılı karadut ağalarının bulunduğu köylüler pazaryerindeki bu etkileşimler neticesinde bir üretici kooperatifi kurmuşlardır. Köylülerin örgütlenmesi ile hem sosyal hem de mekânsal imkânlar çoğalmıştır.

Havzada çarpan

Küçük Menderes Havzası, Küçük Menderes Nehri'nin birikintileri, iklim ve coğrafyanın dolaşık ilişkileri boyunca pazar ağıyla dönüşen ve dönüştüren, çok çeşitli yaşamın bir araya geldiği ve havzayla hemhâl olarak yeni yaşamlar ürettiği bir çarpanlar alanıdır. Üretici paydaşları havza içinde yayılı Tire Pazar Ağı, havzadaki varlıkların birbirleri ile kurdukları ilişkileri çoğaltan ve yeni ilişkiler üreten bir altyapıdır. Şekil 4.75'deki haritalamalarda görünen yol, orman, yerleşim, bahçe ve tarla örüntülerinin ilişkisellikleri boyunca yeni hayatların çoğaldığı havzada, türler çeşitlenerek pazaryerinin kendine has çoğul yapısını oluşturur. Çoğunlukla turuncu

[106] "Ekşi karadutun Anadolu'da varlığı diğer dutların çok daha öncesine dayanır. Klasik Avrupa tarihinde, Avrupa'ya M. alba girmeden önce, ipek böcekçiliğinde ekşi karadut kullanıldığını belirten kaynaklar mevcuttur. Ekşi karadutun Anadolu'ya ve Avrupa'ya Roma döneminde yayıldığı düşünüldüğü gibi, Yunan-Roma döneminden önce girmiş olduğunu savunan kaynaklar da mevcuttur. İran ve Anadolu'da, İpek Yol'u ticaretinden önce ekşi karadut türünün olduğu antik Yunan ve Roma kayıtlarından bilinmektedir. Ana vatanı için İran, Anadolu ve Kafkasya; Güney Batı Asya veya Orta Asya diyen kaynaklar mevcuttur" (Gürcan, 2021).

renkle temsil edilen dağlık alanda yayılan bahçelerde zeytin, incir, dut, ceviz, kiraz, üzüm, elma, armut gibi hem yetişen hem de yetiştirilen türlerin yanı sıra mevsimlik sebze meyveler ve yabani otlar, yeşil ile ifadeli ormanlık alana yayılı çam, menenegeç, kestane, çınar, ıhlamur ağaçlarının arasında kızılcık, böğürtlen gibi çalılıklar, yerleri örten kekikler, karabaş otları, sarmaşık gibi otlarla örülmüş bir atmosfer oluştururken, pembe renkle ifade edilmiş ovada sulama kanalları ile bölünmüş tarlaların çoğunda tek mısır olsa da, havzada endemik olan şeftali bahçeleri halen yol boyunca akıp girmektedir. Pazar ağı hiyerarşik yapıların basitleştirme çabalarına rağmen çoğulcu yapısını da daha da üreterek sürdürür ve böylece bölgesel ağsı yapısını muahafaza edebilir.

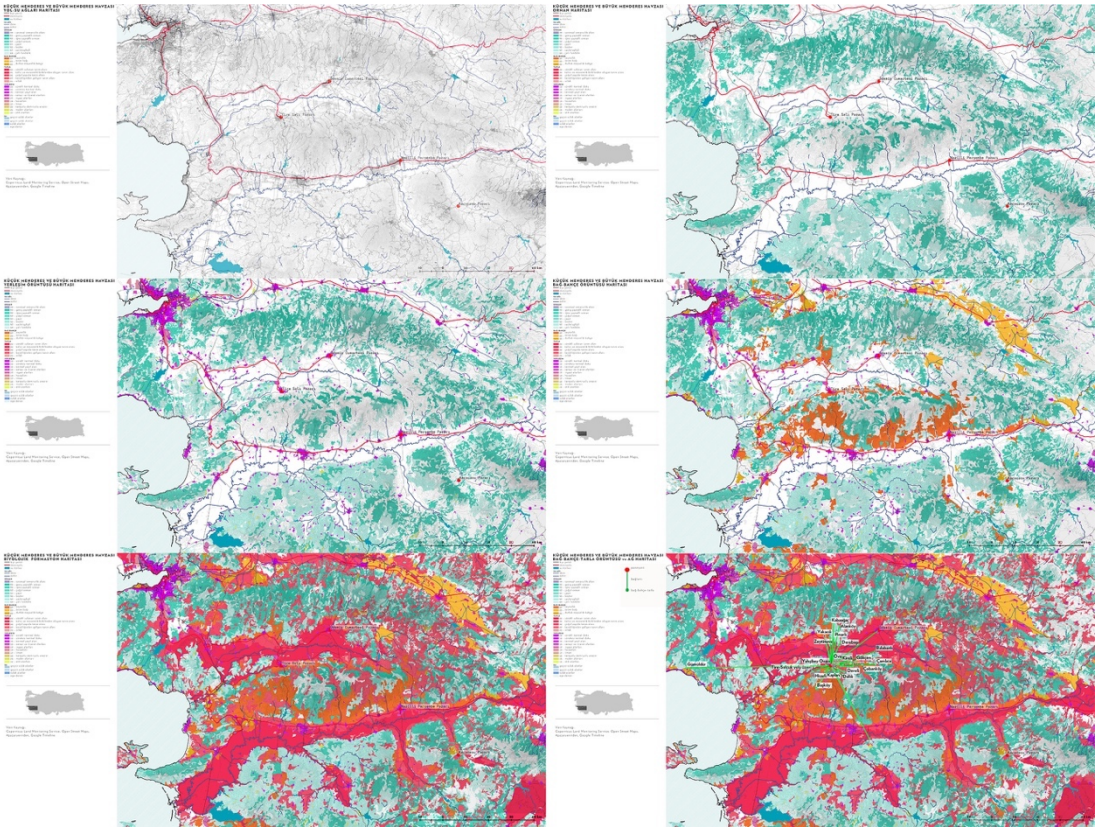

Şekil 4.75 : Havzada çarpan süreçler-I (Tan, 2020, 2021).

Pazar ağı, paydaşların müşterekleşerek sürekli üretken olmalarını sağladığı için çarpandır. Örneğin, 1970'li yıllardan sonra karadutun pazaryerinin paydaşı haline gelmesi ile artan talep, köylülerin gündelik yaşam ve mekânlarıyla ağaçların daha iç içe geçmesine, bahçelere yeni ağaçlar dikilmesine hatta bazı kullanılmayan alanların karadut bahçesi haline getirilmesine sebep olmuş böylece sadece yeni türler değil, bahçeler de buna bağlı olarak dam gibi mekânların yeni varyasyonları da çoğalmaktadır.

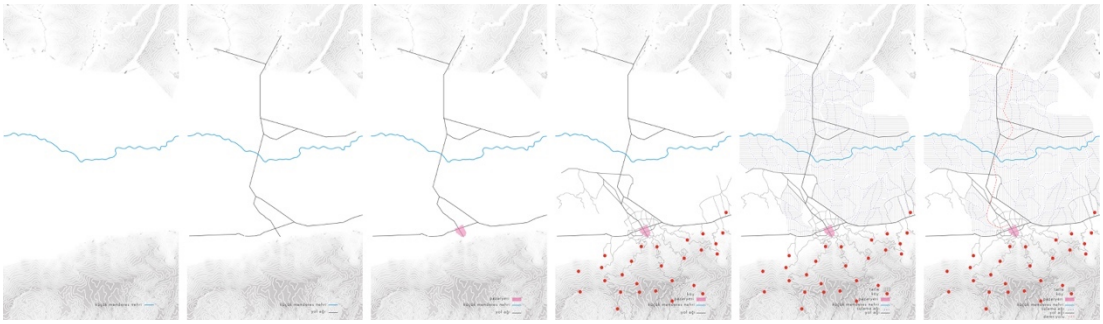

Şekil 4.76 : Havzada çarpan süreçler-II.

Su, havzada hayat ve mekân çoğaltan bir elementtir. Tire pazaryerindeki ve bahçe-tarladaki çeşitlilikte suyun payı büyüktür. Şekil 4.76'da Tire Pazarı'yla müşterek oluşan havzada suyla başlayan ve tren yoluyla sonlanan oluşum sürecinin bir haritalaması görülmektedir. Küçük Menderes Nehri'nin sürekli biriktirdiği bereketli zemin pazar ağıyla bahçe, yol, pazaryeri, köy ve inşa edilmiş sulama sistemlerinin örüntüsü olarak kurulmuştur. Suyun hayat verdiği varlıklar ve mekânlarla dolaşık pazarın altyapısal özelliği havzada, sürekli bu yaşamsal ve mekânsal çoğalma sürecini tetikler.

Ekim, dikim ve toplayıcılık eylemlerinin ve bunların mübadelesinin yerleşim ve yaşam örüntüsünü belirleyen ve çoğaltan birincil faktörler olduğu havzada, Tire'nin köylerinin ve kentsel alanının yerleşim karakteristiğine bakıldığında ilk dikkati çeken husus, doğrudan ova yüzeyine kurulan köylerin sayısının son derece düşük olmasıdır ve Tire'nin Güme Dağı'nın eteklerinde yerleşmiş olmasıdır. Tire'nin doğusunda ova yüzeyinde hemen hemen hiç köy bulunmazken, batıda yeni kurulduğu bilinen bazı köyler doğrudan ova tabanına yerleşmiş olsa da diğer köylerin büyük bir çoğunluğu dağlık alanda dağılımıştır (Şekil 4.20 ve Şekil 40).

Tire'nin ise 1950 imar planı ve gelişen sanayi faaliyetleri ile özellikle endüstriyel yapılaşmanın ovaya yani tarımsal üretim alanlarına doğru ilerlediği bilinmektedir. Merkezi yönetim ve şirketlerin Tire Pazar Ağı ile mekân üzerinden kurdukları bu gel-gitli ilişki, bir anlamda hiyerarşi ve heterarşinin ne denli dolaşık olduğunu işaret eder. Hiyerarşik düzen yüzlerce yıldır havzada tarımla hemhâl olmuş yaşamsal ve mekânsal ilişkileri sekteye uğratmaya çalışırken, heterarşik ilişkilenen pazar ağının havzada yaşamsal ve mekânsal örgütlenme varyasyonlarını çoğalttığı görülmektedir. Bunu, köylerin tarihsel süreçleri üzerinden okuyabiliriz.

Tire'de köylerin yerleşim örüntüsün tarihsel olarak doğudan batıya yayıldığı ve pazar büyüdükçe köylerin çoğaldığı bilinmektedir (Yüksel, 2009; Hocaoğlu, 2015). Köylerin sayılarındaki, nüfus ve yerleşim örüntüsündeki değişimleri tahrir defterlerinden takip etmek mümkündür. 880 (1475-76) tarihli tahrirde sancak beyi hassı arasında görünen Tire'nin 26 mahallesi varken, 918 (1512) tahririne kadar geçen sürede Tire Pazarı ve havzadaki yol ağları geliştikçe mahalle sayısı 36 ulaştı, Evliya Çelebi'nin şehri ziyaret ettiği tarihte (1671) mahalle sayısı 68'e yükselmiş, 1713 veba salgını ile birlikte 61' e düşmüştür. Salgının en çok hissedildiği yer olan köylerdeki küçülme, hazvadaki tarımsal faaliyetleri de etkilemiş, bu da pazaryerine yansımıştır. II. Mahmud dönemi nüfus sayımında (1831) nüfusu 8000 civarında olan Tire 1257 (1841) temettuât tahririnde toplam şehir nüfusu yaklaşık 13.200 olarak kaydedilmiştir. 1891'de nüfusu 33.000'e yükselen Tire'de yaklaşık 18.000 kişi köylerde yaşamaktaydı. 1915 başında nüfusu 44.000'e yükselen Tire'nin geçirdiği savaşlar ve işgaller sonrası nüfusu 1927 sayımında 39.000'e gerilemişti (Başaran ve Haykıran Sarıbey, 2015).Tarihsel olarak pazar ağlarının havza ile ilişkilenmesinin mekân ve yaşam çoğaltıcı sonuçlarını tahrir defterleri ve arşivlerde işli nüfus ve köy sayılarından anlayabildiğimiz gibi, köylerdeki mekânsal organizasyondan da kavramamız mümkündür.

Beycan Hocaoğlu (2015), havzada ve daha ziyade Tire çevresinde kırsal yerleşme karakteristiği ile ilgili üç temel husus sıralar. İlki, ova yüzeyine kurulan köylerin sayısının son derece düşük olması; ikincisi, Tire'nin doğusundaki köyler batıdaki köylere göre daha kalabalık olması[107]; üçüncü olarak batı ve doğudaki köyler arasında sivil mimarisi ve yerleşme tarzında görülen farklılıklardır. Doğudaki köylerde taş ve kereste gibi bölgesel ve doğal elementler çok fazla işlemden geçmeden yapı malzemesi olarak kullanılırken, meskenlerde sundurma gibi geleneksel mimari öğeler görülmektedir. Yollar hayvanları ve insanları önceleyerek oluşturulduğundan araçların geçişi için dar kalmaktadır. Batıdaki köylerde binalarda tuğla ve briket gibi bölge dışından da gelen ve işlenmiş malzemeler daha sık kullanılmakta, yollar araçların geçişlerine izin verecek ölçüde geniş tutulmuştur. Bu köylerde haneler içlerinde

[107] Tire'nin doğusunda yer alan Aydın dağının etek düzlükleri ve birikinti konileri üzerinde kurulmuş olan Işıklı, Kireli, Peşrefli ve Gökçen gibi köylerin çok daha yoğun nüfuslu oldukları, buna karşılık dağ köylerini bir kenara bırakırsak batıdaki tepelik alan civarında kurulu köylerin çok daha az nüfuslu oldukları dikkati çekmektedir(Hocaoğlu, 2015).

hayvan meskenlerinin de bulunduğu kapalı, büyük avlulardan oluşmaktadır. Batı ve doğudaki köyler arasında gerek nüfus gerekse mekânsal açıdan görülen bu farklılıkların temelinde köylerin geçmişi, yerleşim tarihi ve ilişkilendikleri yaşamlar önemli bir rol oynamaktadır. Hocaoğlu (2015), batıdaki köyler arasında Giritli ve Turgutlu köyü dışındaki köylerin büyük bir çoğunluğunun 1900'lü yılların başlarında ve ortalarında daha önce dağda geçimlerini hayvancılık ile sağlayan göçebe Türkmenler tarafından kurulduğunun altını çizerken, doğuda, köy mezarlıklarındaki mezar taşları ve arkeolojik buluntular batıdaki köylere nispetle doğudaki köylerin çok daha eski bir yerleşme tarihin sahip olduğunu ifade eder. Havzada dağda hayvancılıkla hemhâl hayatların başka yere taşınarak orada yeni yaşamsal ve mekânsal deneyimler ürettiği gibi, yüzlerce yıllık mekânlar ve yaşamlar birikerek bugüne değin devam eder.

Ağ ören anlatıların çarpan süreçleri, merkezi otoritenin kentli lens ile ürettiği basitleştirme ve tipleştirme projeleri ile sekteye uğratılmaya çalışılır. 21. yüzyılın başı itibariyle, çeşitli yasalarla idari bölgelerin ve yerel yönetim yetki alanlarının yeniden düzenlenmesi suretiyle yalnızca Anadolu'nun kırsal ve kentsel yerleşim örüntülerinde yaşamsal ve mekânsal büyük değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Özellikle 2004 yılında çıkarılan 5216 sayılı yeni Büyükşehir Belediyesi Kanunu, büyükşehir belediyesinin sınırlarını, kentsel çeperdeki yakın ilçe ve köylere kadar, 2012 yılında 6360 sayılı Kanun ile büyükşehir belediyesi sınırları yeniden il mülki idaresi sınırlarına genişletmiştir. Bu son yasayla Türkiye'deki büyükşehirlerin sınırları içindeki her biri kendine has yaşamı olan 16 binden fazla köyün statüsü mahalleye dönüştüren yasa köy ve kent ilişkisinde geri döndürülmesi güç kopuşlara sebep olmuştur. Bu yasa ile köyün mera gibi müşterek mekânları ve varlıklarının mülkiyeti, bağlı oldukları merkezi yönetim birimi eliyle devlete geçmişti. Bazı belediyeler bu taşınmazları satmış, kimi yerlerde belediyelerin yaptığı imar değişikliğiyle tarım alanları imara açılmıştır.

Mahalleye olan köylerde Büyükşehir Yasası geçerli hale gelince hayvanlar için barınak yapmak zorlaşmış, hayvancılık yapanlar köylerini terk etmek zorunda kalmıştır (Özdemir, 2020). Buna bağlı olarak pek çok köyde hayvancık ve akabinde organik gübreleme bitince kimyasal ilaçlamaya geçilmiş ve yadigâr tohumların terki süreci başlamıştır. Bu süreçte hızla yadigâr tohumların yerini çok uluslu şirketlerin tohumları almaya başladı. Hayvan, insan, toprak, bitki, tohum, su paydaşlığındaki sürekli çoğalan aktivite ve mekânlar, iktidar eliyle azaltılmış ve merkezi bir hiyerarşilere zorlanmıştır. Çevre temizlik vergisi köylüleri de kapsar hale gelmiştir.

Bundan 10 yıl önce atık yönetimi için kendi geri dönüşüm stratejilerini tasarlayan köyler, yeni çöp kovaları yüzünden artık tonlarca çöp üretir duruma getirildiler.

Bu gibi uygulamalarla ağın paydaşı olan havzadaki kırsal örüntü, kent merkezli yönetime bağlı hale getirilmeye ve çarpan yapı sekteye uğratılmaya çalışılsa da havzadaki yaşamla hemhâl imece ve dayanışma kültürü bunu direnebilmiştir. Müşterekleşerek çoğalma süreçlerine ve dayanışma kültürüne en önemli örnek model de kooperatiflerdir. 267 tarımsal amaçlı kooperatif, 24 üretici birliği, 4 tarımsal amaçlı kooperatif birliği, 3 ıslah amaçlı yetiştirici birliği, 53 tarım kredi kooperatifi ve 21 ziraat odası (URL-20) bulunan havzada müşterek yaratım süreçleri örgütlenme pratikleri ile sürdürülmektedir. Bir çarpan yapı olarak öne çıkan kooperatifçiliğin en önemli örneklerinden biri olan Tire Süt Kooperatifi'nin havzada varlığı[108], bu müşterek pratiğin havzaya sirayet etmesinde oldukça etkili olmuştur.

Örneğin Tire Pazar Ağı'nda karadutun yıllardır varlığını yayılarak sürdürmesi, bir bakıma Cambazlı Köyü Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ile de ilişkilidir. Karadutun Tire Pazarı'nda bir paydaş haline gelmesi ile bu kooperatif kurulmuştur. Çiftçilerin, köylülerin, pazaryeri ziyaretçilerinin, ağaçların ve hayvanların paydaş olduğu kooperatif, köyde yayılı karadut ormanları ile ortak bir yaşam geliştirme projesidir de. Asırlık karadut ağaçlarının bulunduğu Cambazlı Köyü -pazar ağının çarpan olma özelliği sayesinde- her hanenin en az 3-5 ağaçla sarıldığı karadut bahçelerinin toplamına dönüşmüş (Gürcan, 2021), binaların etrafını saran ağaçlık bir manzaradan ziyade ağaçlarla hemhâl olmuş mekânlar türemektedir. Karadutun toplanma ya da saklanması emek ve mekân ihtiyacını doğurmuş ve kooperatif kurulmuştur. Meskenlerin ve insanların yaşamlarının içlerinden geçen, bahçeleri ve ormanları çoğaltan karadut ağaçları ile kurulan ilişki sayesinde doğa ile ilişkilenme biçimi tarımsal pratiklerin yanı sıra, toplayıcılık ile de yeniden tanımlanır. Bu süreçte kurulan üretici kooperatifi sayesinde paydaşlar daha kolayca bir araya gelir, dayanışır ve imkân

[108] Tire'de kooperatifçiliğin bu denli yaygın oluşu yine Anadolu'nun tarımsal süreçleri ve müşterekleşme pratikleri açısından önemli bir model olarak gösterilen Tire Süt Kooperatifi'nin varlığı ile de ilişkilidir. 1967 yılında 5 paydaşla ile kurulan, bugün ise 2000' den fazla paydaşı olan Tire Süt, Anadolu'nun büyük ve çoğul üretici pazarlarından olan Tire Pazarı'nın ağı ile ilişkiseldir. Paydaşlarının çok büyük bir kısmının tarımla uğraşan (toplayıcılık da yapan) kooperatifin üretimi - Anadolu tarımsal pratiğinin temeli olan- aile çiftçiliğine dayalıdır. Paydaşların %82,7'si tarım ve toplayıcılıkla lişkilidir ve bunların %88,6' sı ise yanında ücretli işçi çalıştırmamaktadır (Nizam Bilgiç, 2021). Bu da bir anlamda paydaşların ailecek doğa ile dolaşık ilişkilerinin göstergesidir. Ayrıca Kooperatif'in paydaşlarının çok büyü bir kısmının, çok öncelerden beri Pazar ağının da paydaşı olduğu bilinmektedir.

ve ihtimalleri çoğaltabilirler. Bu oluşum, Tire Dağ Ürünleri Kooperatifi gibi diğer kooperatifler de tetiklenmiştir. Bir çarpan yapı olarak pazar ağı, kooperatifleri, ağaçları, çeşitli gıda mekânlarını ve zanaat pratiklerini çoğaltmakta ve birbirleri ile ilişkilerini örmektedir.

Yolda çarpan

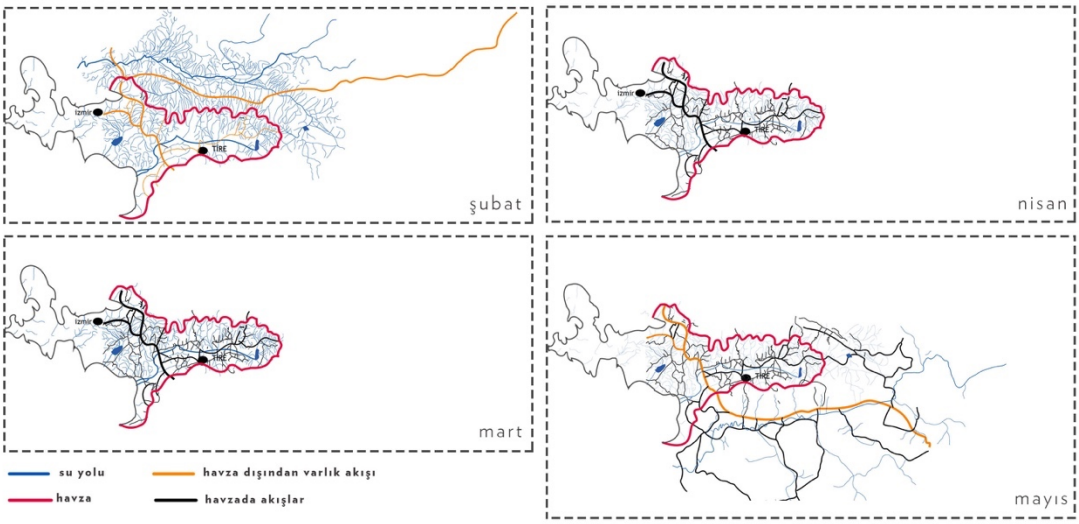

Şekil 4.77 : Mevsimsel döngülerle yol örünüsü.

Pazar ağının yayılımında paydaş olan çeşitli yaşamların üzerinde aktığı bu yol örüntüsü belkide görünürlüğü en fazla olan sürekli devingen aktif formlardır. Pazar ağının süreçleriyle bağlantılı bu devingenliğin nasıl oluştuğunu ilişkilendiği mekânlar, yaşamlara ve doğal döngüler üzerinden anlamak mümkündür. Tire Pazar Ağı'nın paydaşı olan birçok biyolojik varlığın üzerinde aktığı ulaşım kanallarının ağırlıkları Şekil 4.15'de görüldüğü gibi yıl boyunca sürekli değişir. Pazar ağının yayılımını da gösteren haritalamada, aylar içerisinde bir belirip bir kaybolan yollardan oluşan ağın yapısı, pazarın tek merkezli ve doğrusal olmadığının göstergesidir. Tire Pazarı'na, mevsimsel döngülerle bağlantılı olarak havzada oluşan çeşitli mikro-iklim ve su kütlelerinin sürekli değişken hali sebebiyle çok büyük oranda havzanın içindeki çeşitli bölgelerden ve kısmen de komşu havzalardan enerji akışı olur. Bu haritalamaya daha yakından baktığım Şekil 4.77'de dört örnek ay üzerinden imkânların ve bu bağlamda yolların nasıl belirip silikleştiğini ya da nasıl türediğini görürüz.

Pazaryerinde müstahsillerle yapılan görüşmelerde, havzadaki YAS VE YÜS oranlarının en fazla kaydedildiği ancak bitki türlerinin birçoğunun uykuda olduğu şubat ayında pazaryerinin de benzer bir uyku sürecinde olduğu ve bu kısa aralıkta

komşu havzası olan Gediz'den kısmen bir biyolojik akış olduğu öğrenilmiştir. Şubat ayındaki bu akış, Şekil 4.77'de yolun turuncu renkli çizi olarak ifadesiyle gösterilmektedir. Diğer aylarda pazar ağına dahil olmayan bu yol, ihtiyaçla birlikte görünür hale geliştir. Bitkilerle birlikte buna bağlı bilginin de akışının gerçekleştiği bu yol, mart ayında uyku moduna geçerek solar. Havzadaki varlıkların uyanması ile birlikte çeşitli kalınlıklarda siyah çizgi ile gösterilen pazarın yeni yolları belirir. Ova boyunca ilerleyen ve dağlara tırmanan bu yollar sayesinde pazaryerine yenilebilir otların akışı gerçekleşir. Nisan ayında da devam eden bu süreçte akış yoğunlaştığı için dağlardaki yollar daha belirginleşir, hatta kara yollarına yeni patikalar eklenir. Mayıs ayında Büyük Menderes Havzası'nda enginarlar olunca bu yol ağına (turuncu çizgi ile gösterilen) yeni bir kanal eklenir. Her bir eşikte türeyen yollar, enerji akışını sağladığı gibi kültürün de akışını sağlar. Tire Pazar Ağı'ndaki bu yolların tümünün hal sistemine bağlı olmadığı bilinmekle birlikte belirli yaşamların akışı için bazı aylarda komşu havzalara, havza içerisinde farklı mikro iklim ve coğrafyalara, ovaya ve dağa bağlantı için pazar ağının çarpan olma özelliği sayesinde sürekli çoğalmaktadır. Bu haritalama ile çarpan süreçlerin de mutlak ve sabit bir anlatısı olmadığını kavrarız.

Tire Pazar Ağı'nın yılın büyük bir bölümünde köylerinden gelen paydaşlarla kurulması ve kayıtlı 1950 adet pazarcıdan 1200'ünün yerel üretici olması ile yol ağı arasında güçlü bir bağlantı vardır. Zira yüzlerce yıldır üretici paydaşlarla kurulan Tire Pazar Ağı'nın her geçen gün yaşamsal ve mekânsal açıdan heterarşisini sürdürebilmesi, ulaşım kanallarının kara yolu, toprak yol ya da patikalarla olsun coğrafyanın her yerine yayılmış köylere, bahçe, tarla ve ormanlık alanlara sirayet ediyor oluşu ile ilgilidir. 1950 imar planı ile Tire kent merkezinde yeniden inşa edilen yollardan ve köy yollarının tadilatlarından sonraki değişiklikler, Şekil 4.78'de[109] 1964, 1980 ve 1999 yıllarına ait haritalarda görülür. Pazaryeri gittikçe genleşirken Güme Dağı boyunca uzanan patika ve izler karayollarına dönüştüğü anlaşılmaktadır. Ulaşılabilirliğin getirdiği mekânsal çoğalma, tezgâhların sayılarında ve Tire' nin güneyinde ilk olarak beliren pazaryerinden kuzeyine doğru yayılması, doğu-batı istikametindeki sokakları ve caddeleri kendine katmasından anlaşılır. Örneğin 1964 yılında Kaplan Köyü'ne virajlı, oldukça dar tali bir toprak yolla ulaşılabiliyorken

[109] Türkiye'nin yerleşme sistemindeki değişiklikleri yorumlayarak yeniden tanımlamak için İzmir Örneği ile 'Türkiye'de Değişen Yerleşme Örüntüsünün Yorumlanması' başlıklı TÜBİTAK Kentleşme Programı Araştırma Projesi kapsamında Beyda Nur Zengin tarafından hazırlanmıştır.

bugün yine aynı yolun asfalt kaplı halinden daha kolay ulaşılıyor olması, Kaplan'ı Tire Pazar Ağı'nın önemli bir paydaşı haline getirmiş. Şekil 4.78'de görüldüğü üzere yollar ve patikaların çoğalması ile pazar ağında paydaşların çoğalması arasında doğru orantılı bir ilişki vardır.

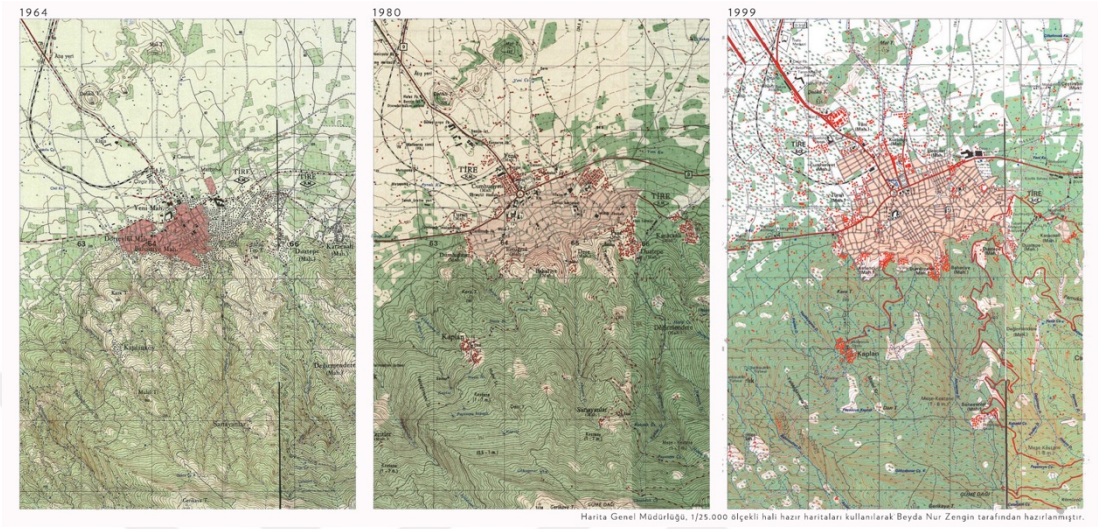

Şekil 4.78 : Havza içi yolların çarpan süreçleri (URL-20).

Haritalara bakıldığında bu çarpan ilişkinin iki kanalı var gibi görünür; ilki yol ağları örüldükçe yeni köylerin oluşması, ikincisi yol ağları örüldükçe pazar ağına yeni köylerin dahil olması. Bir önceki bölümde tahrir defterleri üzerinden ve gezginlerin anlatılarındaki köy sayılarının tarih boyunca değişimleri tartışılmıştı. Tire Pazar Ağı, bölgesel üretici paydaşlarla kurulduğu için yol ağı da bölgesel kalmış, hal gibi merkezi otoritenin araçlarına değil de bölgesel köylere, bahçe ve tarlalara ilişkilenmiştir. Böylece otoban ya da demiryolu gibi kent merkezli ve salt araçlar için inşa edilmiş doğrusal kanallardan ziyade, köy yolları, bahçe arası yolları ve patikaların bir arada örülmesi gerçekleşmiş ve böylece çoğul paydaşlı yapı oluşmuş; yollar çoğalarak paydaşların da çoğalmasına ve çeşitlenmesine ön ayak olmuştur.

Çağla Caner Yüksel (2009) Tire'nin, Küçük Menderes Ovası'nda özellikle küçük v dağınık yerleşim örüntüsü -yani köyleri- ile dikkat çeken bir kent olduğunu ve sadece Roma Dönemi'nde Efes'in zenginlerin uğrak yeri değil, aynı zamanda ve bundan daha da önemlisi, Efes ile Sardes arasındaki önemli yolların bağlantısının üzerinde yer aldığını vurgular. Köyler ve buradaki tarımsal ve toplayıcılık faaliyetleri sayesinde ticaret yolları üzerinde bir mübadele durağı olmuş Tire'nin bugün daha da çoğalmış olan köyleriyle aynı dolaşık ilişki içinde olduğu Pazaryerindeki tezgâhlardan anlaşılmaktadır. Kent ve kırsal iyi ayrı fenomen olmadığı, hatta bütünleşik bir yapı

olmasını sağlayan pazarın kendisidir. Çünkü pazar, çeşitli ulaşım kanalları aracılığıyla, karşıt yaşamlar olarak inşa edilen birbirine dolaştırır, hatta hemhâl eder ya da dönüştürür ve nihayetinde bu süreçte yeni yaşamsal ve mekânsal imkânları çoğaltır.

Tarih boyunca Kral Yolu ve Efes-Sardes Yolu gibi önemli ticari güzergahları üzerinde genleşen ve çoğalan Tire Pazar'ının yol ağının, Güme Dağı'nın eteklerinde ve kısmen de ovanın belirli bölgelerinde doğu-batı doğrultusunda çoğaldığını, burada oluşan köy yerleşimlerinden bilinmektedir. Hitit Dönemi'nde Halkapınar civarında bulunan seramik parçalar (Meriç,2002), sonrasında bölgede yaşayan Frigler Dönemi'nden kalan Eskioba'daki buluntular (Armağan, 1989; Tokluoğlu, 1957) Küçükkale civarında Lidyalılar'a ait kalıntıların Tire'nin Kral Yolu güzergahında olduğunu göstermesi (Gürler, 2000), bu savı doğrular gelişmeleredir. Kentin Büyük İskender tarafından fethi ile bölgede bugün Halkapınar, Küçükkale, Büyükkale, Alaylı, Uzgur, Hisarlık, Akçaşehir, Hasan Çavuşlar, Kurşak, Kumtepe, Ayaklıkırı, Yenioba, Eskioba, Doyranlı, Yeni Çiftlik, Mahmutlar, Turgutlu, Ali Paşa köyleri içinde antik yerleşim yerleri veya mezarlıklar gelişmiş, Helenistik Dönemde ise Küçükkale, Büyükkale, Hasan Çavuşlar, Ayaklıkırı ve Halkapınar civarında yerleşimler görülmüştür (Gürler, 2002).

Roma İmparatorluğu tarafından yönetildiği dönemde Tire batıda Belevi'den başlayarak Büyükkale ve Hasan Çavuşlar Köyleri'ni, kuzeyde Fırınlı, Çatal ve Turgutlu Köyleri'ninden oluşmaktaydı (Evren, 1985). Buna göre Roma Dönemi'nde bugünkü Tire topraklarını hemen hemen çevreleyen antik yerleşimler ve mezarlıklar Halkapınar, Küçükkale içinde dağılmıştır. Batıdan Büyükkale, Alaylı, Uzgur, Hisarlık, Akçaşehir, Hasan Çavuşlar, Kurşak, Kumtepe, Ayaklıkırı, Yenioba, Eskioba, Doyranlı, Yeniçiftlik, Mahmutlar, Turgutlu ve Alipaşa ile batısında Kürdüllü, Kireli, Peşrefli, Çobanköy, Gökçen, Yeğenli ilişkiseldi (Evren, 1985). Bizans Dönemi'nde ise Akmescit, Tekfurlu, Akyurt, Osmancık, Hisarlık ve Yeğenli civarında kalıntılara rastlandığını ifade eden Yüksel, Osmanlı Dönemi buyunca Ayasuluk, Balat, İzmir ve İstanbul gibi tiraci limanalarla bağlantılı hale gelen Tire'de köylerin ve yol ağlarının da çoğalmaya dedam ettiğinin altını çizer (Yüksel, 2009).Şekil. 4.79'de yolların bu çarpan süreçlerinin haritalaması görülebilir.

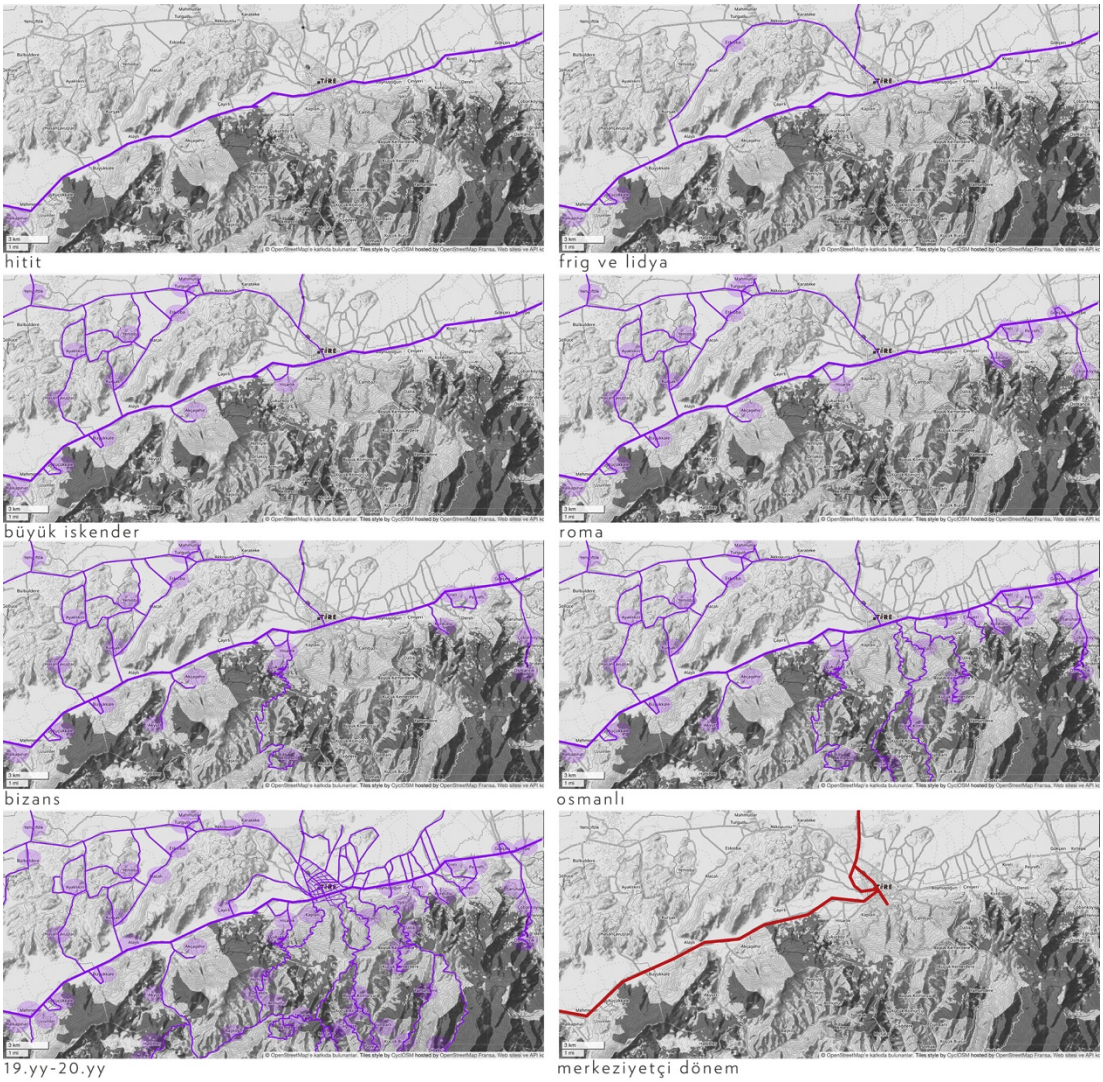

Şekil 4.79 : Yol ağları ve yerleşim örüntüsünün tahayyülleri.

Önceki bölümlerde bahsi geçen merkezi limanlara ve deniz aşırı sermaye sahibi unsurlara bağlantı için inşa edilen demiryolu ve otoyol bu çoğaltan yapıyı sekteye uğratmaktadır. Zira her iki yol da insan ve kent merkezli olarak inşa edildiği için diğer her şeyi teferruata dönüştürerek azaltır ya da görünmez kılarlar. Bölgesel karayolları ve patikalar topoğrafyayla ve kendilerini çevreleyen yaşamlarla dolaşarak bir durak, köy ya da çeşme başı gibi mekânlar yolun kendisini sürekli devingen ve çoğul yapıda kılalar. Şekil 4.79'da görüldüğü gibi birbirlerini ve çevrelerindeki mekânları sürekli yeni bağlantılar oluşturarak çoğaltırlar. Demiryolu ve otoyollar ise, sürecin kendisinden ziyade başlangıç ve sonuçla ilgilidir. Merkezi otoritenin kontrolünde ve hatta bedelli olan bu yollar kent-kırsal, doğa -kültür gibi ayrımları güçlendiren yapılardır. Çünkü bu yolun inşa amacı, Tire'den zeytini alıp direk olarak İzmir limanına aktarmaktır. Köyün, pazaryerinin ve yol boyunca etkileşim halinde

olunabilecek herhangi bir mekânsal ve yaşamsal çeşitliliği görmezden gelme eğiliminde olan bu yollar bu çeşitliği teğet geçerek ya da ondan mekânsal olarak uzaklaşarak basitleştirme ve tek tipleştirme yoluna gider. Bugün Tire'den kasası zeytinle dolu çıkan, İzmir-Aydın otobanına giren bir kamyon için yanından geçtiği bahçe, tarla ve köylerin benzer birer imgeye dönüşerek bulanıklaşması ve silinmeye başlaması hiyerarşilerin, yüzlerce yıldır müşterek örülerek çoğalan ve çoğaltan yol ağları yerine merkezi yolları inşa etmesinden ötürüdür.

4.3 Epliog: Heterarşi ve Hiyerarşi Arasında

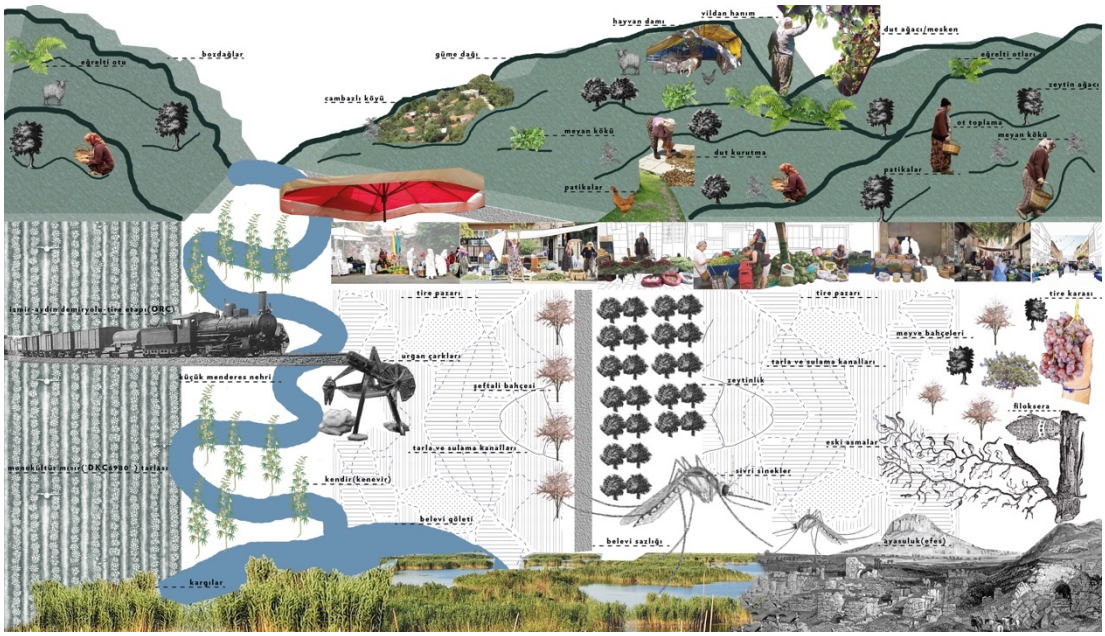

Şekil 4.80 : Tire Pazarı evreni.

Pazaryerinde tezgâhlarda yığılı envaı çeşit otların arkasından beni süzen ot toplayıcı pazarcıların peşinden Güme Dağı'ndaki patikalarda iz sürerken, ayaklarımı saran eğrelti otlarından sıyrılıp Küçük Menderes Havzası'nı süzüyorum. Tire Salı Pazarı'nın sırtını yasladığı, köylerle, zeytinlikler, bağlar ve bostanlarla örülü Güme Dağı'nın zirvesinden aşağı doğru bakınca, kıvrıla büküle yol alan nehir boyunca ilerleyen yollar, şeftali ve portakal bahçeleri, bir halı gibi zemini kaplayan mısır tarlaları içerisinden sıyırılıp başlarını göğe doğru uzatan sazlıklar görülür. Pazaryerindeki diyaloglar boyunca -ilk bakışta görülmeyen ancak sonra kendini gösteren- varlıklar, mekânlar ve tüm bunların ilişkisel anlatısı ortaya çıkmaya başlar. Pazaryerinin sokaklarında dolaşırken urganların örüldüğü geçmiş zamanın tezgâhlarını görmek mümkündür mesela. Kendileri olmasa da izleri oradadır. Bu tezgâhlarda urgana dönüşen

kendirlerin nehir kenarında dinlendiği düzlükleri, bu düzlüklerin suyla dolduğu yerlerde yeşeren sazlıkları, sazlıklar arasında uçuşan sivrisinekleri ve bunların Ayasuluk'un yıkıntılarındaki yuvalarını pazarlerlerinde deneyimlerde keşfetmek mümkündür. Pazaryerinde elimize aldığımız Tire karası üzümü bizi geçmişin bağlarına götürürken bir yandan filokseranın yaşamını da anlatır. Pazarcı Vildan Hanım'ın mora boyanmış elleri dut ağaçlarıyla örülen bahçesini ve hatta evini işaret ederken, tavuklarının bu hafta ne kadar sıkı çalıştığını anlarız sazlardan örülmüş sepetinde dizili yumurtalardan. Pazaryerindeki etkileşimler boyunca Şekil 4.80'deki montajda görülen bu ilişkiler ağına vasıl oluruz.

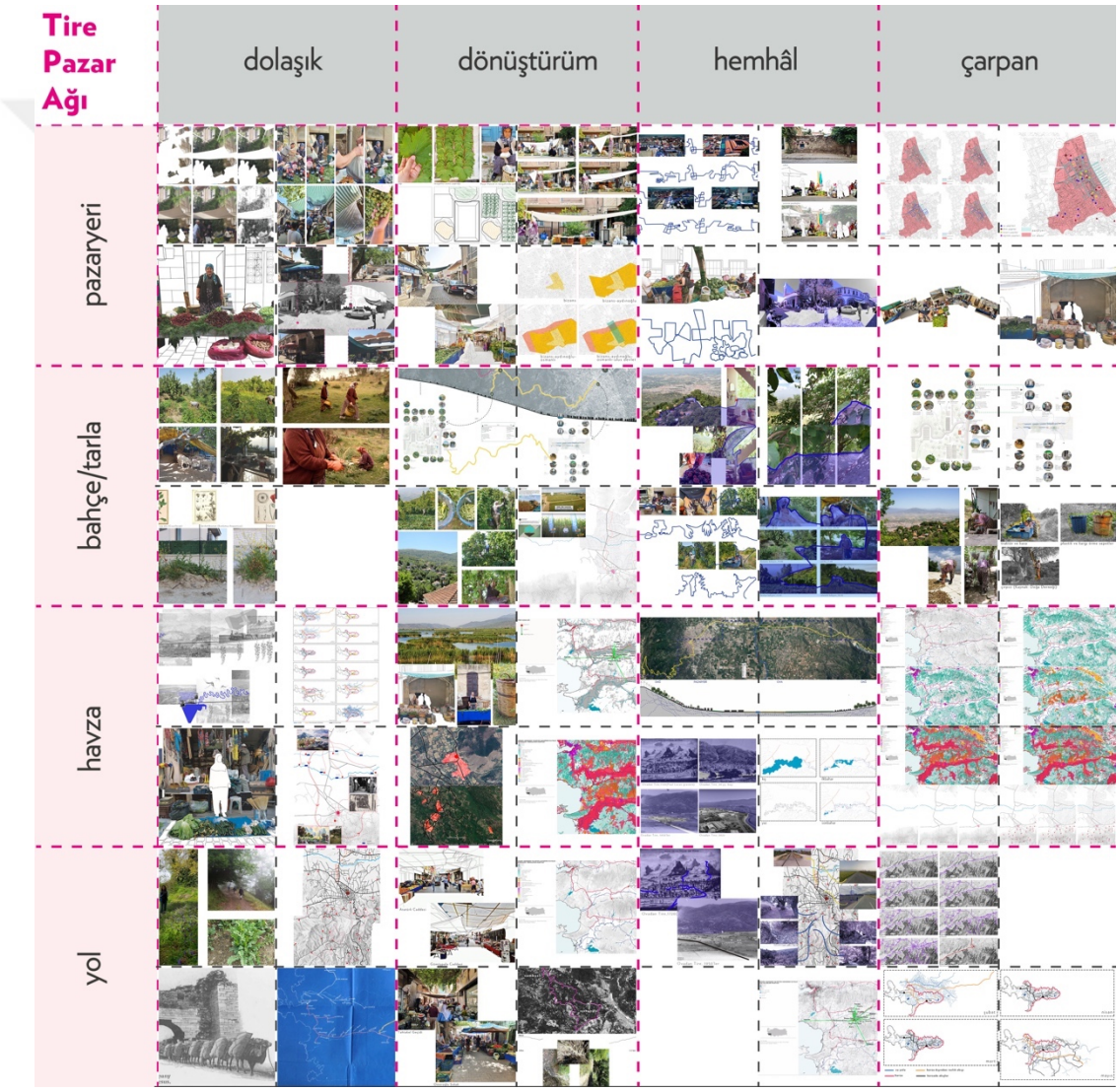

Şekil 4.81 : Tire Pazarı matrisi.

Tüm bu mekânların, yaşamların ve zamanların müşterek yaratım altyapısı olarak beliren Tire Pazarı'nın ağsal yapısını ve bu heterarşik ilişkilenmeleri işaret eden Şekil 4.81'deki matris, metodolojinin bir özetidir. Bu çoğulluk halini ve karmaşıklığı

kavramak, imkânlarını anlamak ve anlatmak, en önemlisi de böylesi bir ağsal yapının ve heterarşinin izini sürebilmek için mekân, mikro-sosyoloji ve tarih lenslerinin ilişkisel bakışı ile pazaryeri, tarla/bahçe, havza ve yola sürekli yer değiştirerek, ölçekler arasında gidip gelerek oluşturan bu 'dinamik' bir kavrayış sürecinde montaj ve haritalamanın hem kavrama hem de gösterme aracı olarak ne denli hayati olduğu görülmektedir. Bu karmaşık kozmosu Perry Kulper'ın temsilleri gibi çoğul katmanlarla hibretleşebilen, dinamik olan ve en önemlisi indirgemeci değil ilişkisel bir kavrayışla ele alma sürecinde, montaj ve haritalamanın da iç içe geçtiği birbirine bulaştığı anlar olduğu fark edilebilir. Tezde keşifte ve temsil sürecinde biri birine daha baskın değil, aksine döngüsel bir biçimde bağlı hale gelmiştir: Montajla keşfedilenler haritalamaya dönüşürken, haritalama ile görülenler montajlanmıştır. Ancak yine bu matris gösterir ki görgül olan, yani pazaryeri ve tarla/bahçelerdeki kişisel etkileşimlerle akışa dahil olunan süreçlerde montaj öne çıkarken havza ve yolda ise görgül olandan çok ikincil kaynakların, kartpostal, afiş ya da fotoğraf, haritalar ve belgesel gibi görsel malzemelerin de araştırma sürecine dahil olmasıyla haritalama işlevli bir araca dönüşmüştür.

Peki heterarşi ve hiyerarşi arasında Tire Pazarı nerede durur? Mutlak bir ayrım yapmak mümkün değildir. Şekil 4.80'de görüldüğü üzere, küresel ticaret sistemleri, post-kapitalist uygulamalar veya devletin yaptırımları gibi sebeplerle monokültür mısır tarlalarının içerisinde dahi yeşeren turp otları, semizler ve kargılar gibi birçok yaşam iç içe geçmektedir. Hal sisteminin pazaryerinde olmayışı, pazarın üretici paydaşlardan oluşması ve bu paydaşlarının büyük bir kısmının (yerel yönetim birimleri dahil) müştereklik haliyle ve pazar kültürüyle yüzlerce yıldır hemhâl oluşu, yadigâr tohumlar ve yabani otların pazaryerinde akışı gibi süreçler Şekil 4.81'de görüldüğü üzere Tire Pazarı'nı heterarşiye yoğun bir şekilde eğilimli kılar. Matrisde kırmızı filtre ile görülen bölgeler ise hiyerarşinin ağa sızma eşikleri olarak belirir. Yüzlerce yıl ya da onlarca gün öncesinde ve günümüzden gelen bu müdahalelerin izleri halen bu matriste olduğu gibi pazaryerinin altyapısal ağları üzerinden görülebilir. Emperyal devletlerin tren yollarıyla kolonizasyon projeleri, insan merkezli düşünce ile diğer canlıların görmezden gelinmesi ve küresel gıda sistemlerinin kısmen de olsa monokültür uygulamalarla diğer varlıkları silmeye dayalı yaptırımları, heterarşi halini sekteye uğratmaya çalışırken pazarın çoğul varlıklarla müşterek örülen altyapısal ağı sayesinde heterarşi sürer.

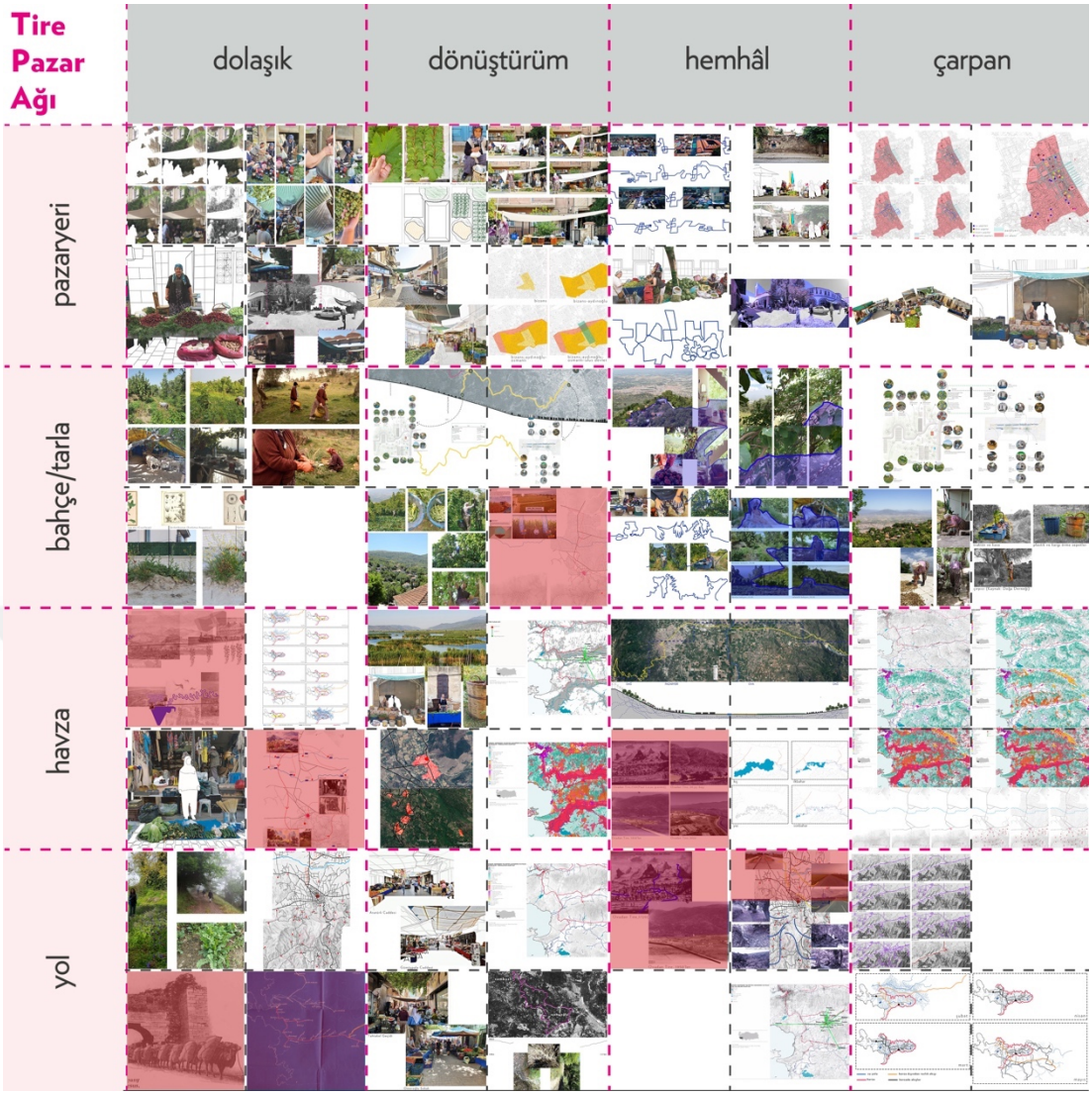

Şekil 4.82 : Tire Pazarı'nda heterarşi ve hiyerarşi ilişkisi.

Pazaryeri, bahçe/tarla, havza ve yolda çoğul lenslerle dolaşık, dönüştürüm, hemhal ve çarpan halleri ararken montaj ve haritalama, aynı zamanda Tire'nin müşterek örülen ağsal altyapısal tonunun nasıl sürdüğünü ya da nasıl sekteye uğradığını da gösterir. Her ne kadar matriste bir grid sisteme yerleşmiş olsalar da tüm bu akışlar iç içe geçmiş, bağlantılı dolaşma hallerini işaret eder. Örneğin pazaryerinde dolaşık ilişkileri kavrayama çalışırken ürettiğim montajlar sayesinde bahçe ve tarladaki çarpan süreçlere doğru gidip orada keşiflerimi haritalama ile gösteriyorum. Varlıkların çok büyük bir oranda dolaşımda ve bağlantılı olduğu bu Tire Pazar Ağı'nda bu akışın durduğu ve bağlantıların zayıfladığı yerlerse müşterek örülen altyapısal sistemin yerine hiyerarşik inşa edilmiş altyapıların geçtiğini işaret eder. Şekil 4.82'de kırmızı filtreli alanlarda görülen bu inşalara, devlet eliyle ıslah projeleri, endüstriyel ya da monokültür tarım yöntemleri ya da emperyal devletlerce inşa edilmiş demiryolları

örnek gösterilebilir. Tire Pazarı, varlığından beri bölgesel paydaşlarla, çoğul ve müşterek yaratımla oluştuğu için bu inşalar tam anlamıyla ağa sirayet edememiştir. Bu durum, müşterek yaratılan altyapısal örüntünün ne denli güçlü olduğunun göstergesidir. Pazarın bağlantılarının ve dolaşım süreçlerinin bölgesel kalması, hiyerarşik yapılar olan küresel ticaret ve tarım sistemlerden ve sebze meyve hal sisteminden azade olmasıyla oldukça ilişkilidir.

5. NAZİLLİ PAZARI'NDA HETERARŞİNİN İZİNİ SÜRMEK

'Nazilli Pazarı'nın tarih' olarak görülebilecek bölümde hal sisteminin ve küresel ticari yapılanmaların yanı sıra üretici paydaşlarla bir arada kurulan Nazilli, bir pazaryeri olarak çerçevelenerek heterarşinin izi sürülürken hiyerarşik inşaların sisteme sızma eşiklerinin tartışması yapılmakta ve hiyerarşinin mutlaklığı sorgulanmaktadır. Yine öncelikle ana akım hiyerarşik tarih anlatısına alternatif heterarşik bir pazar tarih anlatısı oluşturulmuştur. İkinci bölümde ise ağsal yapının heterarşik ilişkilenmesini gösteren haller, dörtlü kavram setinin (dolaşık, dönüştürüm, hemhâl, çarpan) ağın dört mekânsal paydaşı olan 'pazaryeri, bahçe/tarla, havza ve yol' un mekânsal, mikro sosyolojik ve tarihsel süreçlerinde montaj ve haritalama yöntemleri ile araştırılmaktadır. Aynı zamanda hiyerarşik inşaların nasıl gerçekleştiği, heterarşiyi nasıl sekteye uğrattığı da bu araştırma sürecinde görülmektedir.

5.1 Nazilli Pazarı'nın Tarihsel Anlatısı: Kritik Eşikler, Mekânlar, Varlıklar

Yüzlerce yıldır kervanların aşındırdığı yollardan Aydın Dağları'nı aşıp komşu Menderes'e indiğimizde ise bir diğer araştırma sahası olan Şekil 1.2'de görülen Nazilli'ye ulaşırız. Nazilli ve Tire Pazar Ağı her ne kadar iki ayrı havzada olsa da aslen tarih boyunca etkileşim halinde olup, antik çağlardan beri de birbirlerine bağlıdır. Öyle ki yakın zamana kadar bu iki havza arasındaki temel fiziksel bağ Tire ve Nazilli arasında Güme Dağı'nı aşan tarihi ulaşım kanalarıydı (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011).

Küçük Menderes'in komşusu olan Nazilli'nin yerleştiği Büyük Menderes Havzası'nın hikayesi su ve suyun etrafında gelişen sürekli devingen ve dolaşık bir anlatıda saklıdır. 615 km uzunluğundaki Büyük Menderes nehri kıvrıla büküle ilerlediği yolculuğuna Afyon'dan başlar, Denizli ve Aydın'dan geçerek Söke Akköy'den denize kavuşurken zemini deltaya dönüştürür. Ege Denizi'yle bağlanan en uzun su ağı olan Büyük Menderes Nehri, bu yolculuk boyunca fiziksel ve sosyal aktörleri aşındırır ve biriktirir. Bu süreçte, nehirlerin, derelerin, pınarların akışı kadar etrafındaki varlıkları *çoğaltarak* çoğul bir akış sağlar. Bu akışın ilk damlasını denize ulaştırdığı andan itibaren havza,

benzersiz bir sisteme *dönüşür*. Büyük Menderes Nehri'nin kolları ile beraber yarattığı su ağı toplamda ortalama 25.000 km2'lik bir alana yayılarak oluşturduğu havzadaki 2,5 milyonluk insan, milyonlarca bitki ve hayvan nüfusu ile Türkiye'nin en kalabalık ve çoğul yapıda havzalarından biridir (Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011). İnsan öbekleşmeleri havzanın %2'sinde gerçekleşirken, % 44'ünde tarımsal üretim yapılmaktadır (Özdemir, 2009) ki bu da yine Küçük Menderes Havzası'ndakine benzer bir oranda nüfusun toprakla *hemhâl* olduğunun göstergesidir.

Nazilli ilçesi de kervan yollarının geliştiği Büyük Menderes oluğu içinde yer almaktadır. Bundan dolayı kendi sınırları içinde üretilen ve daha iç merkezlerden alınan ürünlerin toplandığı ya da transit geçişinin üzerinden yapıldığı önemli bir merkez durumundadır. Gerek coğrafi gerekse iklimsel özellikleri sayesinde çeşitli türlerin var olabildiği Nazilli'de antik çağlarda dış pazarlara tarım ürünleri (özellikle incir) gönderildiği bilinmektedir (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Deniz, 2013) Güneyde Büyük Menderes Nehri kıyısına ve kuzeyde Aydın Dağları'nın yamaçlarına yerleşmiş Nazilli Pazarı'nın yakın tarihe kadar Tire ile benzer süreçler geçirmiştir. Ancak bu süreçte yine Nazilli'de iktidar mercileri arasında yaşanan mücadeleler, isyanlar, coğrafi keşifler, yangın ve depremler, virüsler ve demiryolu kadar monokültür tarım, hal sitemi ve suyun kontrolü gibi olayların daha da ön plana çıktığı görülmektedir (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Tokgöz, 2011; Deniz, 2013).

Ege kıyılarına dik uzanan geniş dağ sistemleri arasında kalan Büyük Menderes Ovası, Akdeniz'in ılıman ikliminin havzanın iç kesimlerine kadar girmesine olanak tanıması, çok çeşitli mikro iklimlerin oluşmasına ve bu da türlerin çoğalmasına sebep olur (Özdemir, 2009). İncir, kestane gibi endemik türlerin yoğunlukta olduğu havzada tarım ve dolayısıyla pazar gündelik hayatla *hemhâl* olagelmiştir. Havzada bulunan Nazilli, Karacasu, Söke, Aydın hem bölgenin hem de Anadolu'nun önemli pazarlarındandır (Tan, 2020). Nazilli Pazarı'nı bir diğer araştırma sahası olarak seçmemin en önemli sebebi ise Tire'den farklı olarak hal sisteminin varlığı ve esnaf-aracı-tüccar ağırlıklı bir pazar olmasıdır.

Büyük Menderes Nehri'nin biriktirdiği verimli alüvyal ovalarla *hemhâl* havza içinde bir çok yerde Anadolu'da yaşayan ilk insan toplumlarına ait izler bulunurken, arkeolojik kazılarda, Nazilli çevresinde M.Ö. 2000'li yıllardan kalan Luvi ve Hititlerin kurdukları yerleşme izlerine rastlanmıştır (Göney, 1975; Deniz, 2013; Gürbüz and Kazancı, 2019a). Yerleşimin tarihinin bu kadar geçmişe gidiyor oluşu Nazilli'nin

büyük bir tarım alanında ve pazar fonksiyonuna sahip olması ile ilişkilidir. Nazilli, tarih boyunca çeşitli kaynaklarda sıkça önemli bir pazar olarak tanımlanmıştır (Demirhan, 2005; Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Deniz, 2013; Ural, 2014). Bunun sebebi, Nysa, Aphrodisias, Hierapolis, Tralles gibi çevresinde antik yerleşmelerin oluşu ve bunlar arasındaki önemli yol güzergâhlarının üzerinde bulunmasıdır (Deniz, 2013). Öyle ki birçok anlatıda Nazilli'nin kuruluşu Pazarköy'e bağlanmakta ve Arapça'da Nazil veya Nuzûl kelimelerinin konaklayan-konaklamak manasına geldiği belirtilmektedir (Buğdaycı,1996). 1843'de bölgeyi ziyaret eden mimar-seyyah Charles Texier 'Küçük Aysa' kitabında (2002) araştırma sahasını Nozlu olarak adlandırmış ve sayısız incir ağacı nedeniyle yöreye *'İncir Pazarı'* adının verildiğinden bahsetmiştir (Deniz, 2013). Çeşitli anlatılarda Nazilli'nin Büyük Menderes havzası ile *dolaşık* ilişkiler sayesinde bir pazar olarak doğup geliştiği anlaşılıyor.

Nazilli çevresinin bir pazaryeri olarak tarihte belirmesi, Helenistik Dönemde Nysa, Harpasa (nehrin güneyinde) ile Mastaura (nehrin kuzeyinde) adlı yerleşimler ile olmuştur. Lidya döneminde Ionia'nın ticarette ilerlemesi ile havza içlerine giden yol ağları ile *dolaşık* ilişkiler geliştiren Nazilli'nin de önemi artmış, mübadele eylemi yoğunlaştıkça daha da kalabalıklaşmış ve nihayetinde ovaya kadar yayılan bir pazaryerine dönüşmüştür (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Deniz, 2013). Bu dönemde, dağlık alanda tmolos depolarından vadilere, Büyük Menderes Nehri kıyısından ovaya kadar çeşitli doğal formasyonlarla hemhâl olan bölgede zeytin, incir ağalarının ve asmaların yamaçları kapladığı söylenir (Demirhan, 2005).

Cherles Texier (2002), bugün yerinde Nazilli'nin olduğu nehrin kuzeyindeki Mastaura'nın *Chrysorrhoas* adında bir derenin yanında yer aldığından, kentin kalıntıları arasında tiyatrosundan, kemerli yapılardan ve muhtemel kalesinden ve kentin adının İstanbul'un VI. Konsili'nde ve III. Efes Konsili'nde geçtiğinden bahseder. Bu imareler bölgede yoğun bir mübadele edimine işaret eder. Hinterlandındaki nüfusun kalabalığına bakıldığında ile eskiden beri iktisaden faal olan Nazilli önemli bir mübadele alanıdır. Bunun sebebi Nazilli'nin, Karia ve Lidya uygarlıklarının kesiştiği bir alan-bir ara yüz olmasıdır (Gökbel and Şölen, 1936). Ancak Texier (2002), Timur saldırıları, depremler ve veba salgınları nedeniyle pazarın bir dönem yıkılıp terk edildiğini belirtmiştir.

Aydın Dağları eteklerinden ovaya ve Büyük Menderes Nehri'ni aşarak Karıncalı ve Menteşe Dağları (Menteşe Dağları) eteklerine kadar yayılan pazar, Roma ve Bizans

İmparatorlukları dönemi ile birlikte büzülmüş ve dağlık bölgeye doğru çekilmiştir (Deniz, 2013). İmparatorluklar Dönemi'nde bölgeden geçen Roma, Bizans, Osmanlı akışları boyunca yine pazaryeri olma özelliğini devam ettiren Nazilli, surlar içerisinde kalarak kendini adeta çevresinden ayrıştırmış ve kapalı ve tekil bir yapıda gelişmiştir. Ancak Aydınoğlu Beyliği'nin gelişi ile 14. yy.' da Nazilli önemli bir mübadele merkezi olarak belirmiştir (Gökbel ve Şölen, 1936).

16.yy. itibariyle Tire gibi Nazilli de bölgenin önemli ticaret merkezi olmuştur. Nazilli Pazarı'nın gelişmesinde Tire'ye giden kervan yollarının buradan geçmesinin önemi büyüktür (Şahin, 2008). Bu dönemde Kestel olarak anılan araştırma sahasında 1 medrese, 2 mescid, 1 zaviye, 1 hamam, 210 dükkân bulunmaktaydı (Şahin, 2008), ki bu pazarın yine *çarpan* olma özelliği ile ilişkilidir. Bu çoğul varlık hali, -Tire kadar geniş bir ağsal yapıda olmasa da- Nazilli'nin yine de üretici paydaşların diğer türlerle müşterekleşmesi ile kurdukları bir mübadele alanı olduğuna işaret eder. 17.yy'da bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi (2013) de kentin pazarının canlılığının ilgisini çektiğini söyler. Pazarın kurulduğu günler pazar nedeniyle kente tüccar akını olduğuna değinerek, Hind, Sind, Arap, Acem ve Rum asıllı birçok tüccarın pazara mallarını getirdiğini ve her cinsten ürünün burada bulunabileceğini anlatmıştır. Nazilli Pazarı'nda 2 bin dükkân olduğunu, pazar kurulan günlerin dışında bunların 300' ünün sürekli açık tutulduğunu belirtmiş, kasabanın bu kesiminde 2 büyük han ve 5 kervansaray bulunduğunu ifade etmiş, ayrıca pazarın çevresinde büyük bir cami, 2 hamam, 300 kadar ev, 7 adet kahvehane bulunduğundan da bahsetmiştir (Deniz, 2013). Tüm bu eylemlerin çeşitliliğini pazarı tasvir ederken kullanması, pazarın heterarşik olarak genleşme eğilimi içinde olduğunun ifadesi olduğu gibi aynı zamanda pazarın bu eylemlerin ve mekânları kuran ve çoğaltan -yani *çarpan*- bir sistem olduğunun da göstergesidir. Evliya Çelebi, bu eylemsel ve mekânsal çoğulluğu da biyolojik çoğullukla da ilişkilendirmiştir. Seyahatname'de Nazilli'nin 47 çeşit ürününden ve özellikle incirlerinden ve pamuğundan, çevresinin çok bereketli bir bölge olduğundan Nazilli ovasında sayısız bahçe ve çeşit çeşit bitki olduğundan bahsetmiştir. Ancak yine Tire'den farklı olarak nispeten kapalı ve merkezi bir pazar yağısı olduğunu işaret etmiştir. Evliya Çelebi, Nazlı adıyla andığı Nazilli şehrinin, Celali isyanlarından korunabilmek için etrafı kızıl kerpiçten bir sur ile örüldüğünden özellikle bahsetmektedir (Deniz, 2013).

19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden gezgin Charles Texier'in yine aynı şekilde incirlerin bolluğuna atıf yaptığı bilinir. İki farklı zamanda pazarın tek bir ürünle anlatılandırılması, pazarın Tire kadar çoğul paydaşla kurulmadığına ve müşterek ağdan ziyade tek bir varlığın egemenliğinde monokültür bir yapıya eğilimli olduğunun sinyallerini vermektedir. Nazilli, 1831 yılında merkezi olarak kentsel fonksiyonlarını geliştirmeye başlamış, kaza olmasının verdiği avantajlar ve idari olarak kendine bağlanan yerleşmeler ile etki sahası da büyümüş, ağlaşan yapısı merkezi bir hal almaya başlamıştır. Pazar olma özelliğini koruyan kente eski kazalardan Arpaz bir köy olarak, Sultanhisar ise nahiye olarak bağlanmıştır (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006).

19.yy'da batılı hiyerarşik paradigmanın inşa ettiği demiryolu hattı Tire gibi Nazilli'yi de batnın hinterlandı haline getirmiştir. Demiryolu aynı zamanda pazaryerinin mekânsal örüntüsünü de değiştirmiştir. Bu hattan sonra kent Aşağı ve Yukarı Nazilli ayrımı güçlenmiştir(Dikmen, 1952). Demiryolunun Nazilli'den geçmesi ile -öncesinde dağlık kesime doğru kuzey-güney doğrultusunda genleşen- pazaryeri ovada elips şeklinde, demiryoluna paralel bir gelişim göstermeye başlamıştır. Menderes Nehri' ne, beraberinde getirdiği bereketli birikintiyle ve tarımla *hemhâl* olan ova, artık batılı emperyalist inşaların merkezine dönüşmüştür. Ovada, doğaya rağmen ilerleyen demiryolu hattı (Scott, 1998) Nazilli'yi ikiye bölerek bütünlüklü yapısını sekteye uğratmış, bu süreçte garın da bulunduğu Yukarı Nazilli hızla gelişmeye başlamıştır. İlk etapta demiryolunun getirdiği canlılık, Yukarı Nazilli'de bir yoğunlaşmaya sebep olurken, Büyük Menderes Nehri'nin kıvrımların yerleşmeye çalışan Aşağı Nazilli'de suyun yolunu bulması ve sıtma gibi olaylar da tenhalaşmaya sebep olmuştur (Deniz, 2013). Demiryolu Nazilli Pazarı'nı, İzmir Limanı üzerinden batılı devletlerin ve dolayısıyla kapitalizmin limanlarına bağlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte pazarda hiyerarşik yapılanma, heterarşik örgütlenmenin yerini almaya başlamıştır.

20.yy'da yaşanan savaşlar ve akabinde kurulan ulus devlet ile Nazilli Pazarı yapısal olarak büyük bir değişime uğramıştır. 1919-1922 tarihleri işgal altında kalan Nazilli Pazarı neredeyse yok olmaya başlamıştır (Buğdaycı,1996). İşgalin bitmesinin ardından Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet eliyle Nazilli'de büyük bir yeniden yapılandırma projesi başlatılmıştır (Deniz, 2013). Yeni imar planı ve sanayi uygulamalarının bölgede yoğunlaşması ile Nazilli, insanların doğayla hemhâl olduğu tarımla ve toplayıcılıkla gelişen çoğul paydaşların müşterek ürettiği bir pazardan, devletin himayesinde gelişen tarıma dayalı sanayi kentine dönüşmeye başlamıştır.

Büzülme sürecine giren pazara hiyerarşik yapıların sirayeti kolaylaşmıştır. Artık çoğul paydaşların birbirine *dolaşarak* ve doğayı *dönüştürdüğü* heterarşik pazar ağından, sanayi ve sonrasında kurulan Yaş Meyve Sebze Hali ile de Nazilli, tüccarların ve aracıların otokratik düzenlerini dayatmaya çalıştığı hiyerarşik bir yapılanmanın etkisinde kalmaya ve büzülmenin de ötesinde çözünme evresine girmiştir.

Şekil 5.1 : Nazilli Perşembe Pazarı haritası (Tan, 2020, 2021).

Ancak yine de bugün bakıldığında haftanın 5 günü Nazilli'nin farklı mahallelerinde kurulan 7 pazardan en geniş ve çok paydaşlı olanı Perşembe Pazarı'dır. Bugün 160.000 nüfuslu bir yerleşim olan Nazilli'de Şekil 5.1'deki haritadaki sarı boyalı 40.000 m2'lik alanda gerçekleşen Perşembe Pazarı, Uzun Çarşı (Turan Mahallesi) ve Zafer Mahallesi'nde eski kapalı pazaryeri arkasındaki sokaklarda yayılmaktadır. Nazilli Belediye yetkilileri ile yapılan görüşmelere göre, pazarın kayıtlı 600 müstahsili bulunduğu ve pazaryerinde mevsimine göre -yazın en yüksek, kışın en düşük- 1400 ila 900 arasında pazarcı esnaf ve üretici olduğu tahmin edilmektedir. Görüşülen yetkililerden, pazaryerindeki üretici ve pazarcı esnaf sayısı ve dağılımı ile ilgili bir kayıt tutulmadığını ya da işleyen bir kontrol mekânizmasının olmadığı öğrenilmiştir. Buna ek olarak, sebze meyve hâlinde tüccarlarla yapılan görüşmelerde izinsiz seyyar tezgâh açanlar olduğu bilgisi edinilmiştir.

Nazilli Pazarı, Nazilli'nin 61 farklı köyünden, Yaş Sebze ve Meyve Hali'nden dolayısıyla Ege ve Akdeniz Bölgesi'ndeki (Fethiye, Demre, Antalya, Alanya ve Mersin) çeşitli üretim mecralarından üretici, aracı ve tüccar barındırmaktadır. Bununla birlikte Nazilli Belediyesi'ne bağlı yetkililer yerel üretici sayının mevsimsel olarak

değiştiğinin, bahar ve yaz aylarında sayı artarken, kışın azaldığının bilgisini paylaşmışlar. Tire'den farklı olarak sadece Nazilli'yi beslediği gözlenen pazarın üretici kadar aracı ve tüccarları barındırmasının sebebi hal sisteminin varlığıdır. Nazilli için Sebze ve Meyve Hali bugün artık bir anlamda pazarın yapısını tayin eden birincil paydaşa dönüşür.

5.2 Heterarşinin İzini Sürmek

Kaynak: Nazilli/Kavacık Köyü
Üretici: Bedriye

Kaynak: Bursa
Pazarcı esnaf: İzzet

Şekil 5.2 : Tezgâhlarda biberler.

Bedriye Hanım, köydeki bahçesinden getirdiği üç-beş kilo üzümü, birkaç kilo sarı lop inciri, on tane yumurtayı ve yarım kilo kadar biberi önündeki tezgâha özenle dizmiş. Eylül ayında bir perşembe günü, sabah güneşi yüzünü yıkarken rengarenk tezgâhındaki incirinin balını, biberinin acısını övüyor. 'Biberlerin devamı var mı?' diye sorunca 'Haftaya geleceksin, az biraz daha gelir.' diyor. Ama bir sepet daha inciri varmış. 'Taze taze' yemeye söz verdiğim yarım kilo biberi tezgâh komşusunun kantarında tarttırıp pazar arabasına yerleştirdikten sonra pazaryerinin yamalı yollarında ilerliyorum. Elli-altmış metre ileride parlak kırmızı bir tentenin altında Pazarcı İzzet, yoldan geçenleri tezgâhına çağırıyor. Tezgâhın arkasındaki binadan karşısındaki binaya kadar dalga dalga uzanmış tentenin kırmızısı, altındaki geniş tezgâha yığılmış biberlere ve İzzet Bey'in yüzüne vurmuş. Tezgâhın başında gelince ben de kızarıyorum. Yer gök kırmızı. 'Biber nereden?' diye sorunca 'Bursa'dan! Sabaha karşı Nazilli Hal'inden topladım geldim biberleri, başka yerde böylesi yoktur.' diyor. Başka sokaklarda benzerlerini görüyorum elbette. Hepsi de halden gelmiş. Bursa'dan gelen de var, Demre'den gelen de. Nazilli, Bursa, Demre, hepsi bir pazaryerinde. Peki tüm bu coğrafyalar pazaryerinde nasıl bir araya gelir?

Pazar, -Tire'den farklı olarak- Nazilli'de üretici paydaşlarla olduğu kadar hal ile de ilişkilidir. Hatta sebze meyve hali pazarın bugünkü yaşamsal ve mekânsal oluşumunda daha da etkilidir. Bu yüzden de kavram kiti ile pazaryerinde başladığım araştırmamda bu defa sıkça hale de uğruyorum. Tire Pazar Ağı ile benzer bir tonu olsa da üretici paydaşlar kadar aracıların da yoğunlaştığı ve ağın giderek uzun bir doğrusal zincire doğru dönüştüğü Nazilli Pazar'ında, bunun sebeplerini, süreçlerini ve heterarşi-hiyerarşi ilişkisini araştırıyorum. Peki mekânsal olarak bölünmüş ve üretici paydaşların dışında aracıların da mevut olduğu bu pazarda heterarşi-hiyerarşi ilişkisi nasıldır?

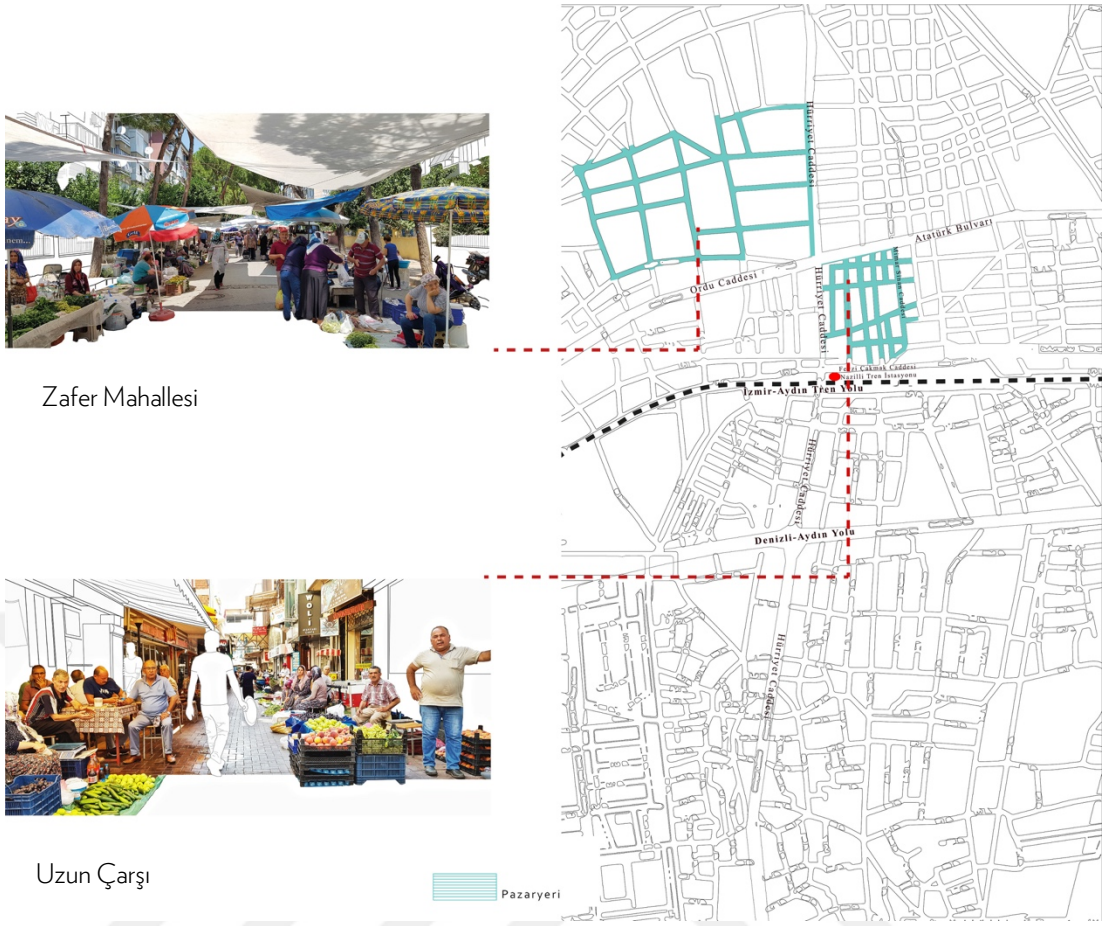

Şekil 5.3 : Nazilli Pazaryeri.

Bir perşembe sabahı tren garının önünden (haritada kırmızı nokta) kuzey yönünde yürümeye başlarsanız, Uzun Çarşı'nın sıra sıra dizilmiş kıyafet, gıda, yemek ve hediyelik dükkanları, birbiri içine geçmiş sokakları arasında tezgâh açmakta olan pazarcılarla karşılaşırsınız. Kimileri mevcut dükkanların tentesinin, kimilerininse derme çatma şemsiyelerinin altına sığınmaya çalıştığı alan boyunca farklı büyüklükte tezgâhların arasından ilerleyerek işlek caddeden karşıya geçtikten sonra, meskenlerin olduğu genişçe sokaklara tezgâhları ve tenteleriyle sere serpe yayılan pazarcıların olduğu bir yere gelirsiniz. Nazilli'nin orta yerinde, işlek caddelerin ayırdığı iki ayrı bölgede kurulan pazaryerinde üreticiden, aracıya, seyyar satıcıdan, pazarcı esnafa kadar çok farklı aktörle karşılaşmak mümkündür. Şekil 5.3'de görüldüğü üzere bir bölümü Uzun Çarşı sokaklarında (Altıntaş Mahallesi) bölgesinde diğeri de Zafer Mahallesi'nde kurulmakta olan Perşembe Pazarı'nın yaşamı aynı anda hem meskenlerle hem de tüm ticari mekânlarla iç içe geçmiştir. Tire'deki sürekli, bütünlüklü ve hem kendi içinde hem de kentle hemhâl olmuş karşılıklı dönüşüme dayalı ilişkiler, Nazilli'de kesintili, parçalı ve hatta ayrışmaya eğilimli doğrusal

örgütlenmeye eğilimli yapıdadır. Bunu sebebi de Tire'den karşımıza çıkmayan ancak Nazilli Pazarı'nın oluşumunda etkili bir yapı olan hal sistemidir. Tire Pazaryeri ile benzer dokular olsa da hal ile ilişkisel olarak pek çok şey de farklılaşmaya başlar.

5.2.1 Dolaşık

Pazaryerinde dolaşık

Şekil 5.4 : Tezgâhta dolaşık hayatlar.

Haziran ayı geldi mi Nazilli Perşembe Pazarı'nda bütün tezgâhlar kızarır. Tezgâhların başında onlarca insan ya teker teker çilek seçer ya kiraz ya da domates. Çoğunlukla dağ köylerinden gelen kirazlarla ovadan gelen çilekler ya örtülere yayılır ya kasalara dizilir. Şekil 5.4'de üretici bir ailenin tezgâhında gözleri gibi baktığı ağaçlardan topladıkları kirazların üzerinde gezinen eller buluşur. Alan-veren eller ve kirazlar birbirine dolaşırken, bir yandan da ağaçların, iklimin ve havanın hikayesi anlatılır. Üretici paydaşların kurdukları tezgâhlarda sadece kirazın değil, tüm bir serüvenin mübadelesi yaşanır. Nazilli'de pazaryerinde üretici tezgâhlarında -Tire'de olduğu gibi- yaşamlar birbirine dolaşırken hal tezgâhlarında bu sekteye uğrar. Üretici tezgâhlarında bilgi ve deneyimin akışı kesintisizken, hal tezgâhlarında mübadelesi gerçekleşen varlığın serüveni ve ilişkilendiğini diğer varlıklara dair hiçbir bilgiye ulaşamamak dolaşıklığı çözer. Süreci bilememek, bizi hem yaşamlardan hem de o mekânlardan koparır.

Nazilli pazaryerinde bir üretici tezgâhı insanı ormana, dağa, yaylaya, tarlaya, bahçeye götürebilir, üretim mekânı mevsimler döngüleri ile iç içe geçebilirken hal tezgâhları bizi ya hale ya da hal üzerinden inşa edilmiş bir tahayyüle götürebilir. Pazarcının 'Şeftali Bursa!!!' diye bağırarak davet ettiği tezgâh, aslında Antalya'da bir bahçe

tarafından kuruluyor olabilir. Hal sisteminde o kadar çok aracı vardır ki tezgâhtaki karşılaşmalarda eldeki şeftalinin üreticisi ve üretim mekânı ile dolaşmak imkânsız hale gelir. Nazilli'de ne üretici ne de hal tezgâhlarında Tire'deki kadar 'yenilebilir' ya da 'yabani' ota rastlanmaz. Tire bölümünde dolaşıklığın en önemli göstergelerinden olduğu ifade edilen tezgâhta otların Nazilli'de daha az çeşit ve miktarda rastlanmasının, monokültür uygulamalarla otların zeminden silinmeye başlamıştır. Bu, hal sistemi ile rekabet edemeyen veya pazar ağından ziyade hiyerarşik ticari ilişkileri önceleyen aile çiftliklerinin meta odaklı pratikleri ile bu otları ve ot görmezden gelmeleri ve ot toplama kültürünü terk etmeleriyle ilişkili olabilir.

Nazilli'de her biri kendine has strüktürel ve yaşamsal hikayesi olan üretici tezgâhları ile hal tezgâhlarının kentin kalıcı strüktürleri ve yaşamları ile ilişkilenmelerinin birbirinden farklı olduğu görülmüştür. Ayrıca Uzun Çarşı ve Zafer Mahallesi'ndeki çeşitli paydaşlar ile yapılan görüşmeler ve gözlemlerle pazar ağının geçici yaşamları ile kentin kalıcı yaşamları arasında dolaşıklığın tartışmalı bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. Üretici paydaşlarca kurulan tezgâhların bulundukları yerin mekânsal ve yaşamsal örüntüsü ile iç içe geçtiği göze çarpar. Şekil 5.5' da Zafer Mahallesi bölgesinde bir sokakta sıralanmış üretici tezgâhlarının birçoğunun ya hem zemin ya da zeminden biraz yüksekte olması, büyük tentelerin altları yerine çoğu zaman ağaçların gölgelerine yerleşmeleri, önlerinde durdukları meskenleri ya da üzerine oturdukları kaldırımları işgal etmeye değil, paylaşmaya eğilimli olmaları bir anlamda kentsel yaşam ve mekânın pazar ağıyla dolaşarak müşterek yaratım halini işaret etmektedir. Öte yandan Şekil 5.23' de bir örneği görüldüğü üzere hal tezgâhları yerin dinamikleri ile dolaşmaktan ziyade çoğunlukla yeri işgal etmeye eğilimlidir. Örneğin bir ağacın gölgesini görmezden gelerek kendi strüktürlerini mekâna dikte eder.

Şekil 5.5 : Zafer Mahallesi üretici tezgâhları.

Uzun Çarşı, pazar ağının paydaşlarının hem en dolaşık olduğu hem de en ayrışık olduğu yer olarak belirir. Uzun Çarşı'da dükkân sahipleri ve pazarın müstahsilleri arasında yıllardır süregelen ilişkiyi ne salt dolaşık ne de ayrışıktır. Şekil 5.6' da üstteki montajda görüldüğü gibi pazarın günübirlik yaşamı ile dükkanların sürekli yaşamı birbirine dolaşırken, alttaki görselde pazarın sakinleri ve esnaf arasında bir ayrışma olduğu göze çarpar. Gerek yerinde yapılan gözlem ve görüşmelerde gerekse bölgesel süreli yayınlarda çıkan haberlerde bunun sebebinin de kimi esnafların kendilerini pazarın paydaşı olarak görmesi, kimilerininse pazara karşı gelmeleri olduğu keşfedilmiştir. Yıllardır kentle dolaşık ilişkiler geliştirerek kurulan pazaryerinin, sokaklardan ve meydanlardan kaldırılıp inşa edilmiş kapalı pazaryerlerine taşımak isteyen Nazilli Belediyesi, bu çatışma ortamının inşa etmektedir (URL-21). Belediye yetkilileri ile yapılan görüşmelerde -Tire'nin aksine- yerel yönetimin, yıllarca kentsel mekân ve yaşamla dolaşık ilişkiler içinde gelişen pazarı buradan koparark kendi inşa etiği pazaryerine taşımak için çalışmalar yaptıkları anlaşılmıştır. Bugün Nazilli'de birden çok kapalı pazaryeri olması ancak buna rağmen pazarın hala sokaklara yayılıyor oluşu, hiyerarşik yapıların doğrusal örgütleme girişimlerine rağmen pazarın heterarşik örülen ağsal yapısının kendini sürdürebilme karakterinden iler gelir. Peki Tire'de pazaryerinin her kanalına yayılı dolaşıklık, neden Nazilli'de sekteye uğramaya daha eğilimlidir?

Uzun Çarşı'da dolaşıklık

Uzun Çarşı'da ayrışma

Şekil 5.6 : Uzun Çarşı'da dolaşıklık ve sekteye uğradığı durumlar (Tan, 2020).

İnşa edilmiş araç yolları ve yerel yönetimin uygulamalarına bağlı olarak pazaryerinin mekânsal bir bütünlükte ve dolaşıklıkta olmaması, hal sisteminin pazaryerine sirayeti ve tüm bu sistemlerden bağımsız gelişen kayıt dışı seyyarların varlığı, iki ayrı bölgede çok farklı durumlar yaşanmasına -yani kimi durumların dolaşık kimilerininse ayrışık ya da doğrusal olmasına- sebep olarak gösterilebilir. Ancak son yıllarda yaşanan bu gelişmeler, uzun yılların birikiminin taşımı gibidir. Zira Nazilli ve çevresi, tarih sahnesinde mübadele eylemi ile anılmaya başladığı günden beri bu parçalı anlatının içindedir.

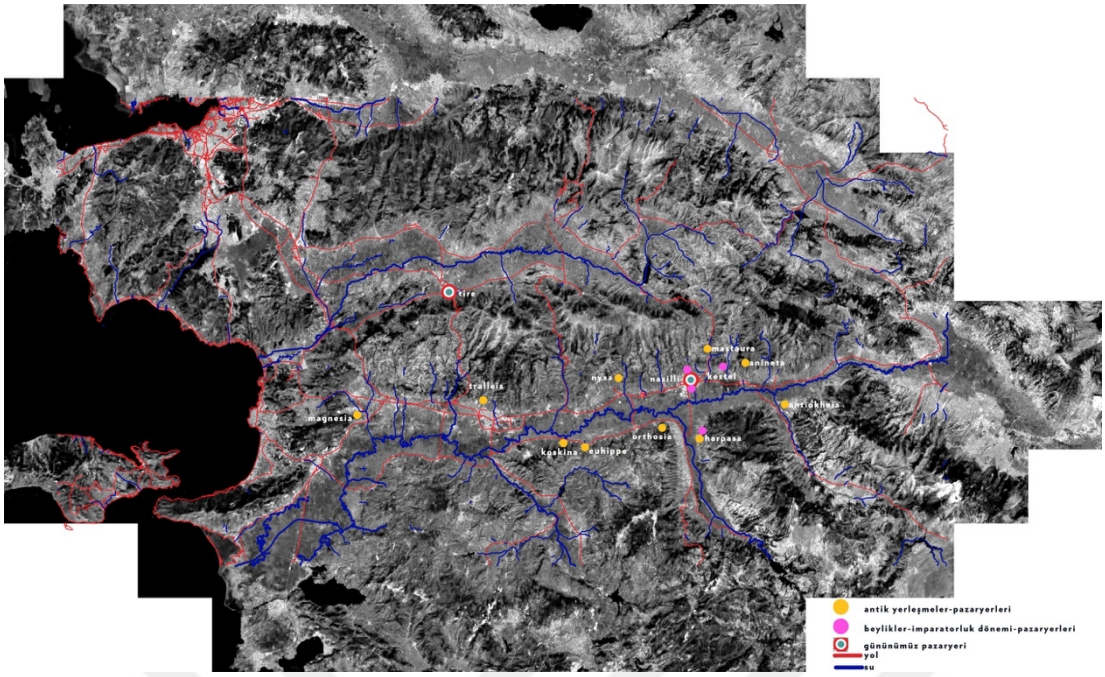

Şekil 5.7 : Antik Çağ'dan bugüne Nazilli çevresindeki pazaryerleri.

Yüzlerce yıldır aynı mekânda kurulan Tire Pazarı'ndan faklı olarak Nazilli pazarı, bugün antik yerleşmeler olarak hayatına devam eden Mastaura ,Harpasa ve hatta Nysa kentlerine yayılıp bir süre ayrı mekânlarda kurulmuş, sonra daha ziyade Büyük Menderes Nehri'nin kuzeyindeki Mastaura ve güneyinde Harpasa olarak iki ayrı kanaldan devam etmiştir (Üreten, 2005; Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Tokgöz, 2011; Deniz, 2013). Şekil 5.7'deki haritalamada Nazilli sınırları içerisindeki ve yakın çevresindeki Afrodisias, Nysa, Tralles, Harpasa, Mastaura gibi pazaryerleri, Texier'in (2002) ifadesi ile deprem, veba ve Timur saldırıları gibi insan ve insan dışı sebeplerle ortadan kalkmış ve pazaryeri Kestel gibi yeni kurulan ya da Arpaz gibi yeniden adlandırılan yerleşmeler ile devam ettirilmiştir. Osmanlı döneminde ise Harpasa 'Arpaz' adını alarak ve nehrin kuzeyinde kalan Kestel ile birlikte pazaryerleri olarak geliştiği anlaşılır. Mehmet Deniz (2013), Başkakanlık Devlet Arşivleri'nden elde ettiği verilere göre[110], Osmanlı döneminde 1530 yılında adı Kestel kazası olarak anılan Nazilli pazaryerinde 41 dükkân bulunduğunu, Arpaz'da ise ve çevresinde ise 210 dükkânın olduğunu ifade eder. 16.yy. sonralarında ise Kestel bir pazaryeri olarak daha da belirginleşmiştir. Tüm bu mekânsal ve yaşamsal ayrışma,

[110] 166 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'nde.

Nazilli pazaryerinin örüntüsünü bugüne değin etkileyen 19.yy'da hiyerarşik yapıların demiryolu inşası ile devam etmiştir.

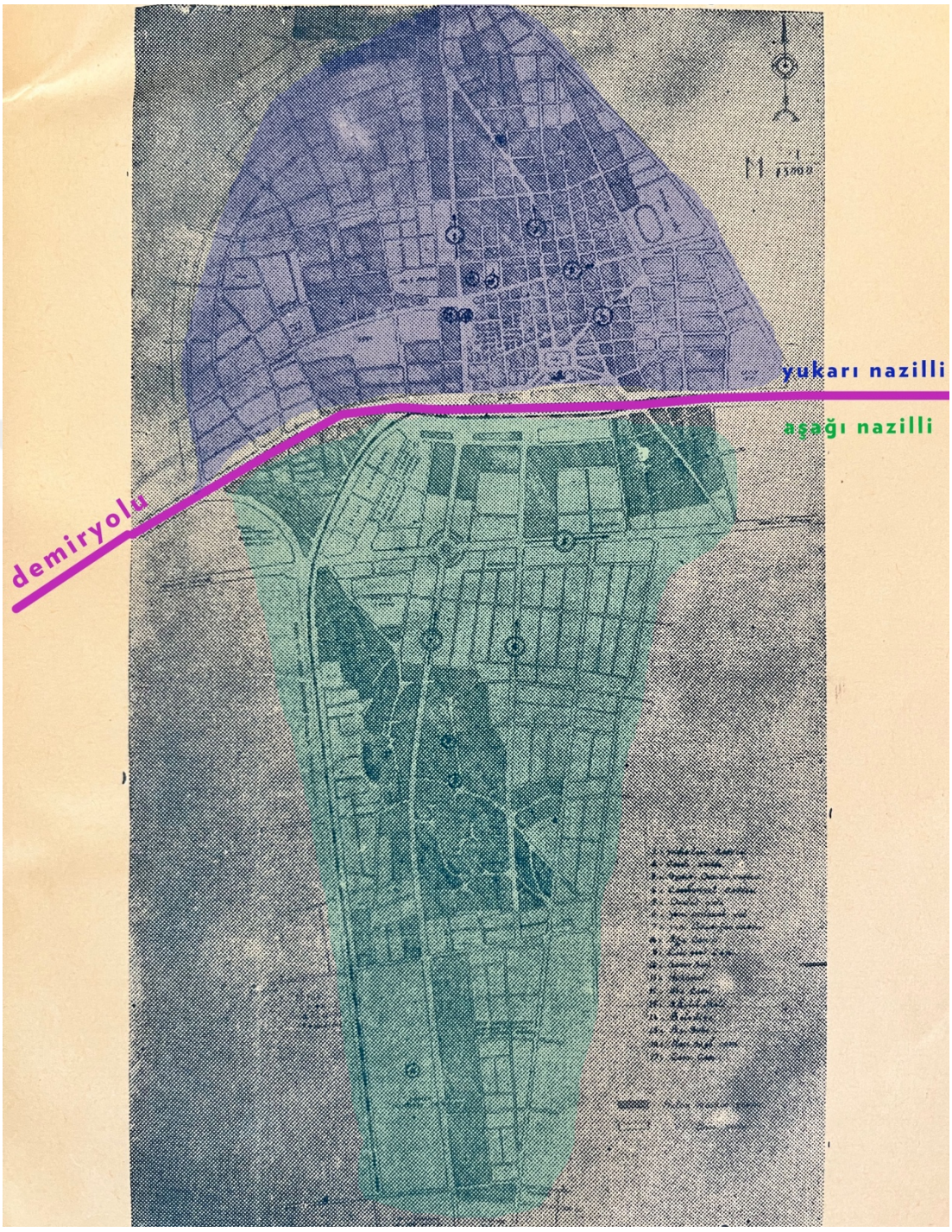

Şekil 5.8 : Nazilli İmar Planı-demiryolu sonrası (Dikmen, 1952).

Şekil 5.8'de görüldüğü üzere demiryolu hattından sonra kent 'Aşağı' ve 'Yukarı' Nazilli olarak anılmaya başlanan kentte pazaryeri de ikiye ayrılmıştı (Dikmen, 1952). Demiryolunun Nazilli'den geçmesi ile kent elips şeklinde, demiryoluna paralel bir gelişim göstermeye başlamış ve demiryolu hattı kenti ikiye bölmüş ve garın da

bulunduğu Yukarı Nazilli daha hızlı gelişmeye başlamıştır (Tekin,1980). Demiryolunun yanı sıra Büyük Menderes Nehri'nin akışının değişimi ile suyun yerleşim içerisinde sirayeti ve Meşrutiyet'in ilanından sonra hükümet binasının Yukarı Nazilli'ye taşınması Aşağı Nazilli'nin zamanla tenhalaşmasına sebep olmuştur (Erkaya, 1989). Ulus devlet sonrası Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası'nın Aşağı Nazilli'de kurulması yine bölgede yerleşim örüntüsünü ve pazaryerini hareketlendirse de (Ural, 2014) bu inşa edilmiş doğrusal sistemin etkisi kısa sürmüştür.

Bir başka merkezi inşa anlatısı olan 19.yy. sonu Salnameleri'nde, bu dönem boyunca hem aşağı hem yukarı Nazilli'de pazar kurulduğu kayıt edilmiştir (Akbaş, 2016). Dolayısıyla tarihsel süreç boyunca sürekli bir ayrışma halinde olan ve ayrı anlatıların oluştuğu pazaryerinde hal, küresel ticari sistemler ya da emperyalist yapılanmalar gibi herhangi bir hiyerarşik sistem, dolaşık ilişkileri kolaylıkla çözmeye yeltenebilir.

Bahçe/tarlada dolaşıklık

Tire'deki bahçe, tarla, orman ve hatta metruk olarak anlatılandırılmış alanlar da hayata yayılı ve doğayla dolaşıklık ilişkiler kurma süreci olarak ot toplama, Nazilli'de çok yaygın değildir. Nazilli pazaryerinde yenilebilir (ya da yabani) otlara nadir rastlanır, ya da yetiştirme otlar görülür. Bunun nedenleri arasında, hiyerarşik ticari gıda tedarik zincirlerinin incir ve zeytin gibi varlıkların monokültür üretime zorlamaları ve bu otların bahçe ve tarlalarda 'zararlı' olarak inşası, hal sistemi ve bununla rekabet etmeye zorlanan üretici paydaşların doğayla ilişkilennme biçimi olabilir. Halin taşıdığı ürünler ve fiyat politikası ile rekabet için ot toplama yerine, ekip biçmeye ağırlık veren köylüler, bu sebeple bütün zemini inşa edilmiş tarım alanlarına dönüştürmeye eğilimli hale geldiği ve bu bağlamda özellikle bahçelerde çoğul paydaşların birbirine dolaşık ilişkileri sekteye uğradığı gözlemlenmiştir.

Şekil 5.9 : Çamlar, kozalaklar ve dolaşık hayatlar.

Ancak özellikle Aydın Dağları'nın yüksek kesimlerinden ormanların kenarlarında veya içinde yerleşen köylerde toplayıcılık eylemi halen görülmektedir (Şafak and Okan, 2014). Nazilli Pazar Ağı'nda çam kozalağı ve fıstığı (künar), kestane, böğürtlen, defne yaprağı, kekik, mantar toplayıcılığının yaygın olduğu bilinmekte ve aynı zamanda da yaşamlar bu varlıklarla iç içe geçmektedir. Şekil 5.9'da pazaryerinde kozalaklar ile dolu tezgâhında görülen Ayşe Hanım, Aydın Dağları'nda yaklaşık 500 metre yükseklikte fıstıkçamları içerisindeki yerleşmiş köyünden her hafta pazaryerine gelir. Tezgâhında farklı yaşlarda kozalakların bulunduğu Ayşe Hanım, çamlarla dolaşık hayatını şu şekilde açıklar; "Yıllarıdır çamların gölgesinde dinleniriz, kuru dallarını toplar yakar hanemizi ısıtır, altlarında hayvanlarımızı gezdiririz. Yaş kozalaktan yaralara merhem yaparız, süt mayalar yoğurt yaparız. Reçelini kaynatır, künarını toplarız". Hastalıkta ve sağlıkta hayatlarına kattıkları çamlar, gölgeleri ile yazın, ömürleri ile kışın meskenlerini oluşturur ve beraber yaşadıkları diğer varlıklara can verirler.

Kayda geçmiş 500 yaşında ağaçların olduğu, poyraz ve imbat rüzgârları ile büyüyen, çiçeklenme döneminde dağ köylerinde esen meltem rüzgârları ile türeyen Aydın fıstık çamının bu uzun zamanda varlıklarla dolaşık yaşamında hayvanlar ve böcekler de paydaştır(Borsası, 2021). Sadece insan yaşamı ile değil, toprakla, altında otlayan keçilerler, basra böcekleri ve arılarla da dolaşık bir hal içinde olan çamlar aynı zamanda bu varlıklarla da müşterek yaratımın bir parçasıdır.

Arı, basra böceği[111], çam ağacı bu dolaşıklığa ve -nihayetinde hemhâle- bir örnektir. Pazaryerinde tezgâhtaki künarların ve kozalakların çevresinde kendine yer bulan çam balı, çam ağaçlarını kendilerine konak yapan basra böceği ve arıların müşterek yaratımıdır. Birbirleriyle yüzlerce yıldır dolaşık olan basra böceği, arı ve çamın hayatı, son yılarda artan insan merkezli yangınlarla çözülmeye başlamıştır. Bugün Nazilli Pazar Ağı'nda balın ya da kozalağın neredeyse hiç olmamasının sebebi olan bu yangınların yanı sıra çok uluslu şirketlerin ve devletin çam fıstığını önceleyerek gerçekleştirdiği uygulamalardır. Hayatları çam ormanlarıyla dolaşık köylüler, basra böceğinin konakladığı ağaçlarda meyvelerin azaldığının tespiti üzerine basra böceğine karşı girişilen mücadelede arıların ve balın da yitmekte olduğunu ifade ederler.

Şekil 5.10 : Aydın Dağları'nda kesilen meşe ağaçları (Deniz, 2013).

Bunun yanı sıra Şekil 5.10'da görüldüğü üzere, son yıllarda bu dolaşık halin meyvelerinden sadece biri olan künara gözünü diken devlet, bölgede muhtelif türlerin dolaşık yaşadığı müşterek örülmüş ormanların yerine fıstık çamı ormanlara inşa etmeye başlamıştır (İktüeren, Ş. ,1997). Kavacık gibi dağ köylerinin de sürecin içinde olduğu bu hiyerarşik ve monokültür inşada, yüzlerce yıllık meşe ve defne ağaçları ve

[111] Çam ağacının özsuyuyla beslenen bir böcek türü. Mart-nisan aylarında çamların kabuklarının arasına pamukçuklar yapıp yumurtalarını bırakır. Yaz, sonbahar geçişine kadar büyüyen basra böcekleri çam ağacının özsuyunu emerek "bal çiği" de denilen bir sıvı salgılar. Bal arıları tek tek topladıkları bal çiğlerini enzimleriyle sindirip petek gözüne koyar ve olgunlaştırır. Havzada basra böceklerinin salgıladığı sıvıları toplayan arılar bölgeye özgü çam balını yapar.

yer örtüsü gibi onlarca bitkinin olduğu dolaşık yaşadığı ormanların devlet eliyle yok edildiği bilinmektedir (Deniz, 2013).

Öte yandan küresel kapitalist ticari düzenin Nazilli'nin dağlık kesimlerindeki bahçeleri monokültür incirliklere ve zeytinliklere çevirme girişimleri, Şekil 5.27'de görüldüğü gibi normlarla basitleştirilmiş, adeta şema haline getirilmiş mekânlar yaratarak bahçelerin çoğul paydaşlı dolaşık yapısını bozar. Bölgede toplam tarım alanının %64,2'sini meyve bahçelerinin, %30,1'ini tarlaların ve %5'inin de çoğul paydaşlı sebze-meyve bahçelerinin oluşturduğu bilinmektedir (Deniz, 2013). Bahçe alanın %47'si incir, %27'si zeytin ve %13,7'si kestane bahçelerinden oluşur. (Nazilli İlçe Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Brifing Dosyası, 2011). Nazilli'de dağdan ovaya kadar alanın büyük bir bölümünün büyük oranda incir ve zeytin ağacı ile monokültür inşa edilmesine bahçe/tarla örüntüsündeki çoğul yapının kaybolmasıyla pazar ağı hal sisteminin de aracılığıyla diğer bölgelere akar. Halin de sisteme girmesi ile pazardan vazgeçen üretici bahçe ve tarlalarını tek türle daha az dolaşık hale getirmeye başlar. Dolaşıklığın bahçe ve tarlalarda çözülmesi üzerine, pazar ağında dolaşıklık çözülür ve pazar ağı Şekil 5.11'deki halini alır. Yılın sadece dört ayı havzadaki bahçe ve tarlalardan beslenen pazar ağının bu haritası, bahçe ve tarladaki inşalarla pazar ağının örülen bir bölgesel ağsal yapı iken inşa edilen merkezi ve doğrusal bir sisteme dönüşmesini gösterir.

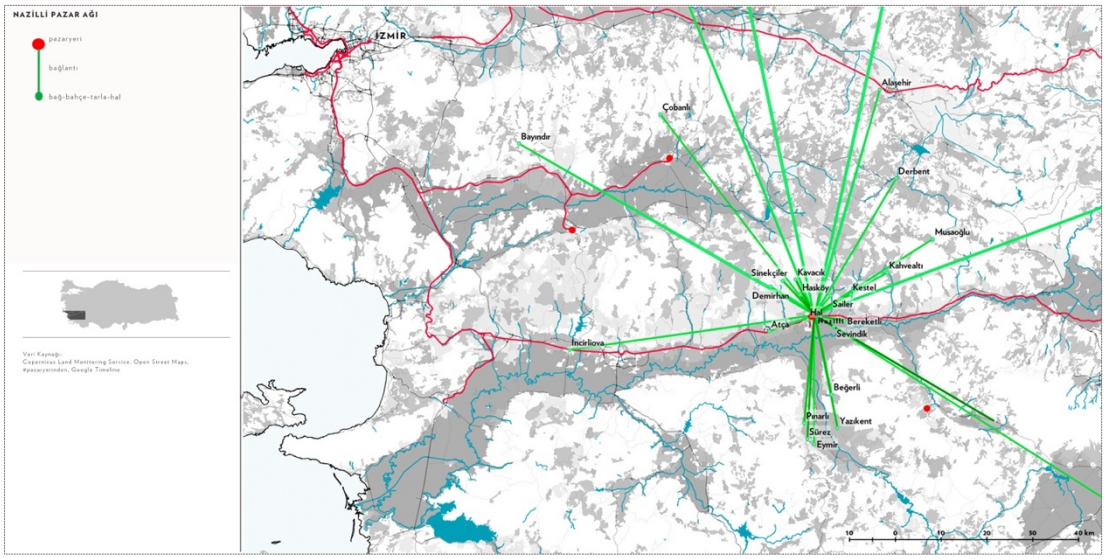

Şekil 5.11 : Nazilli Pazar Ağı (Tan, 2020, 2021).

Şekil 5.12'deki görselde üretici Musa'nın Nazilli'ye 50 km uzaktaki Ataeymir'de aile yadigârı bahçesinde yetiştirdiği üzümlerini dizdiği tezgâhı görülmektedir.

Anadolu'nun eski asmalarından olan antep karası, razaki ve izmir üzümlerinin yanı sıra son birkaç yılda pazaryerlerinde ve özellikle zincir marketlerde görünür olan red globe cinsi asmanın üzümü de bulunmaktadır. Musa, pazaryerindeki hal tezgâhları ve zincir marketlerle rekabet edebilmek için son birkaç yıldır bu ürünü yetiştirmeye başlamak zorunda kaldığını ifade eder. Bu, hiyerarşik sistemlerinin pazar ağları üzerinden bölgedeki bahçe ve tarlalardaki yılladır hemzemin ilişkilenme ile biriken bilgi ve üretim kültürüne bağlı dolaşık ilişkileri nasıl çözdüğünün göstergesidir.

Şekil 5.12 : Bahçeden üzümler.

Bugün Nazilli çevresinde Musa ve ailesi gibi -genel olarak evsel tüketim amacıyla- bağcılık yapan Sinekçiler, Kuşçular, Hasköy köylerinde ve İsabeyli çevresinde az sayıda bahçe olduğu bilinmektedir (Deniz, 2013). Son yıllarda bir çözünme süreci hâkim olsa da bağcılık, Nazilli Pazar Ağı'ndaki yaşamlarla oldukça dolaşık ilişkiler içerisinde sürmüş bir eylem olarak anlatılmaktadır. Bölgede üzümün ve bağların yaşamla dolaşıklığının yüzlerce yıl öncesine dayandığı, Şekil 5.13'de bir fotoğrafı görülen Aşağı Nazilli'de bulunan Yahya Paşa Camii'nin önündeki çeşmenin aynalık kısmını oluşturan ve Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülen lahitin üzerindeki üzüm motiflerinden de anlaşılabilir. Ayrıca Strabon (2000), "Nysa yakınında Maiandros nehrinin öte kıyısında önemli iki yerleşme vardı. Koskinia ve Orthosia'yı kastediyorum. Nehrin bu kıyısında Briula, Mastaura ve Akharaka ve kentin yukarı kısmında dağda Aromeus denen en iyi Messogites şarabının elde edildiği Aroma vardır." cümlesi ile bölgenin bağcılıkla iç içe geçmiş kültürüne işaret etmektedir. Bununla birlikte Aydın Sancağı'nın 16. yy.'da sarayın en önemli üzüm, zeytin ve incir sağlayıcısı durumunda olduğu bilinmektedir (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). 'Tanzimattan Cumhuriyete Nazilli' başlıklı doktora tezinde bölgenin bağcılıkla ne denli iç içe olduğunun altını çizen Tekin (1980), 19. yy.'a ait gazetelerde iklim olaylarının Nazilli'de üzüm bağlarına zarar verdiğini yazmasından dolayı, bölgede üzüm yetiştiriciliğinin eskiden de önemli olduğunun anlaşıldığını söylemiştir. Tekin,

Nazilli'de 1897 yılında 600.000 kıyye (yaklaşık 770.000 kg.) üzüm üretildiği belirtilmiş. Günümüzde ise kısmen pazar ağı için kısmen de kendileri için bağcılık yapanlar yıllardır her sene önce yaz aylarında koruklarını (yaş üzüm) toplayıp imece usulü bahçelerde sıkım yaptıkları gibi eylül ayı içinde bağlarını bir şenlik havasında bozup yine imece usulü bahçelerinde kurdukları kazanlarda kışlık pekmezlerini yaparlar. Yani bağlar azalsa ve bölgesel asmaların yerini emperyal türler alsa da asma, insan, ateş gibi çeşitli varlıkların birbirini dolaşık ilişkileri ile süren ritüeller, yüzlerce yıllık lahitte işli asmalar gibi uzun yıllardır boyunca var olabilirler.

Şekil 5.13 : Yahya Paşa Camii Çeşmesi'nde lahit ve üzüm salkımları (URL-22).

Havzada dolaşık

Nazilli pazaryerinde gezinirken, tezgâhları saran bitkilerin sadece Büyük Menderes Havzası'ndan gelmediği görülür. Tezgâhların yerleşiminden, tasarımından ve taşıdıkları varlıklardan ve hatta başlarındaki müstahsillerin seslerinde dahi

kavrayabileceğimiz bu durum, Nazilli Pazar Ağı'nın Şekil 5.11'de görüldüğü gibi Büyük Menderes Havzası ile dolaşık ilişkiler geliştirmediğini işaret eder. Havzada dolaşıklığı daha iyi kavramak için, pazarın yıllık döngüsünün Şekil 5.14'deki haritalamasını yaptım.[112]

Şekil 5.14'de görüldüğü üzere pazar ağı, yılın büyük bir kısmında çoğunlukla havza dışından hal aracılığı ile getirilen varlıklarla kurulmaktadır. Havzada bahçe bitkilerinin çeşitliliğin en yoğun olduğu dört aylık bahar ve yaz döneminde havza içerisindeki ova ve dağdaki bahçe ve tarlalarla dolaşık ilişkiler içinde olan pazar ağı, diğer sekiz ay boyunca da Fethiye, Demre, Antalya, Alanya ve Mersin'den gerçekleşen bitki akışı ile birlikte çözülmekte, merkezi ve doğrusal bir yapıya bürünmektedir. Hal sisteminin arzı ile gerçekleşen bu yıllık akış, aynı zamanda pazarın artık dolaşıklığı çözünmeye başlayan ve uzayan inşa edilmiş mübadele ağının da bir göstergesidir. Küresel ticari yapılanmalar ve hal sisteminin özellikle 1950'li yıllar itibariyle organize olarak havzayı inşa etmesi ile dolaşıklık hali bu şekilde sekteye uğrayan Nazilli Pazar Ağı'nda ulusal ve bölgesel otoyolların merkezileştiği, köylerle ve patikalarda sık örülmüş ve çeşitli varlıklarla dolaşık ağın yılın büyük bir bölümünde kesintiye uğradığı ve merkezi bir sisteme evrildiği görülmektedir.

[112] Bu haritayı, tezgâhtaki ürünün nerden geldiğini araştırdığım pazaryerinde müstahsillerle, yerel yönetim birimleri ve Nazilli Sebze Meyve Hali'ndeki ile yaptığım görüşemelerden edindiğim bilgiler ve Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün Büyük Menderes Havzası, Küçük Menderes Havzası, Batı Akdeniz Havzası, Antalya ve Asi Havzası 2019 yılı aylık YAS ve YÜS potansiyeli verileri ile oluşturdum. Pazar ağındaki domates, patlıcan, fasulye gibi mevsimsel paydaşların yolculuğunu miko-sosyolojik, mekânsal ve zamansal olarak irdeleyerek dolaşık halleri ve sekteye uğradığı durumları anlayıp, gösteriyorum.

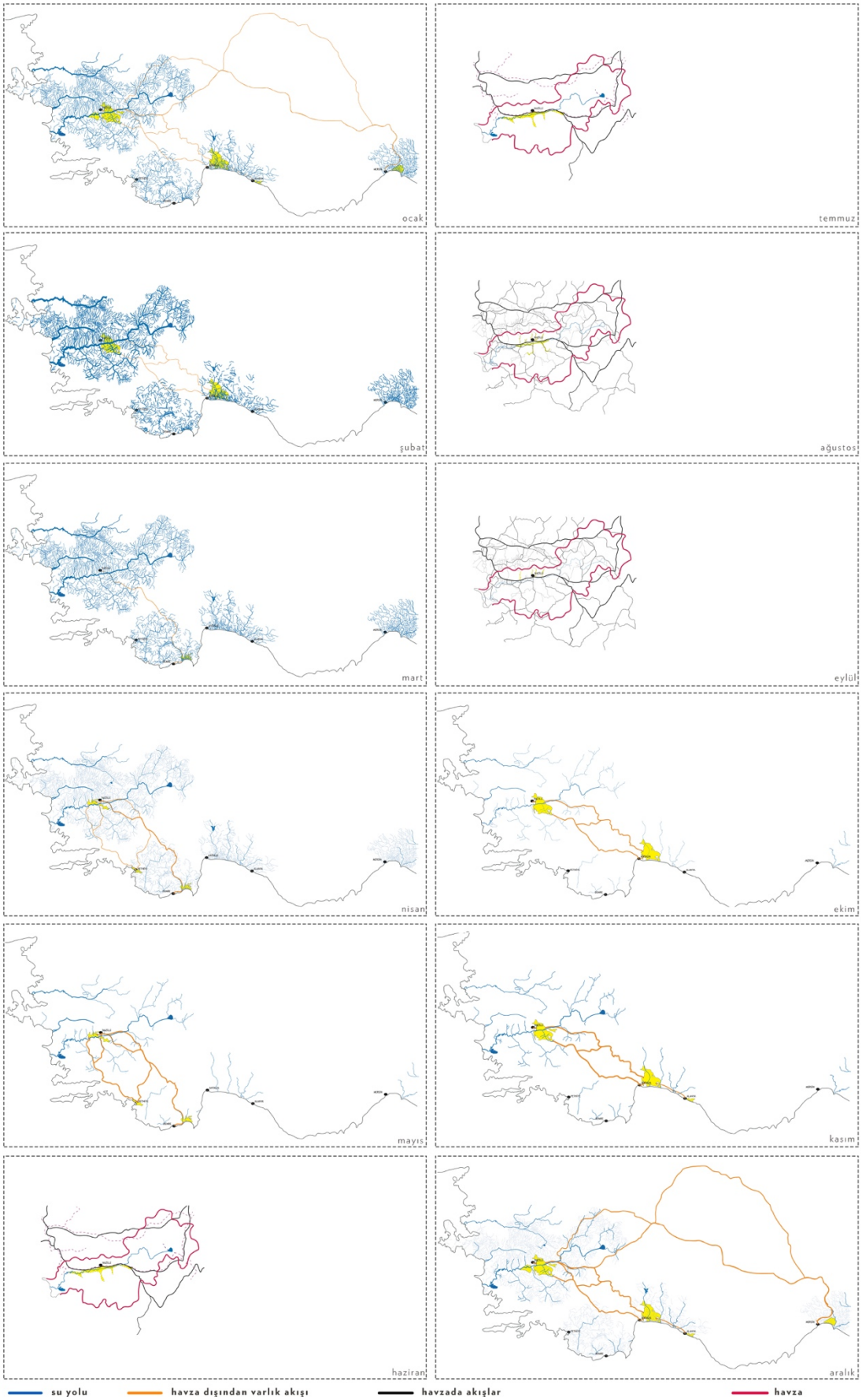

Şekil 5.14 : Nazilli Pazarı'nın yıllık akışı (Tan, 2021).

Nazilli Pazarı, uzandığı her yerde üreten el-tüketen el, tohum, toprak ve iklim ile yüzlerce yıldır iç içe geçen ilişkileri kendi dayattığı çeşitli prosedürler, aracı mekânlar ve insanlar ile sekteye uğratan hiyerarşik merkezi yönetime bağlı gıda sisteminde bir basamak olarak belirir. Nazilli halindeki görüşmelerde esnaflar, havza dışından en yoğun akışı sırasıyla ekim, kasım, aralık ayında gerçekleştirdiklerini, en az akışın ise haziran, temmuz, ağustos ve eylül aylarında olduğunu ifade etmişlerdir. Hal, sonbahar ve kış aylarında Büyük Menderes Havzası'nda uykuya geçen ya da ömrü tükenen meyve ve sebzenin yerine Demre, Antalya, Alanya ve kısmen de Mersin'deki zemini ve atmosferi seralar olarak yeniden inşa edilen mekânlardaki her daim uyanık varlıkları koyar. Böylelikle pazaryerinde inşa etmek eden hal sistemi, yüzlerce yıldır muhtelif mikro-iklimler, coğrafya ve buralardaki diğer varlıklarla dolaşık gelişen ilişkileri de sekteye uğratır. Dolayısıyla Nazili pazaryerinde bir kasım sabahı elimizde tuttuğumuz domates, sadece Büyük Menderes Havzası'nda yüzlerce yıldır gömülü olan dolaşık ilişkileri değil, aynı zamanda halin sirayet ettiği diğer yerlerdeki iç içeliği de çözer.

Şekil 5.14'de görüldüğü üzere Nazilli Pazar Ağı'nın tüm bu akışı salt arz-talep ilişkisi ile alakalı değildir. Yol, su, topoğrafya, mevsimler ve iklim tüm pazar ağı ile iç içer gelişir. Su ağlarının yoğun olduğu dönemlerde ova ve seralardaki türlerle kurulan pazar, yataklar kurumaya başladığında dağlara doğru yayılır, ya da topoğrafyayla iç içe geçmiş yol ağının ulaştığı yerler pazar ağı ile dolaşıverir. Ancak bu haritalamayla anlaşılır ki Nazilli Pazar Ağı'nın havzası Büyük Menderes'in sınırlarını aşarak, Akdeniz bölgesine taşar, bu taşımla dolaşık ilişkiler gevşemeye hatta çözülmeye başlar, merkezi ve doğrusal hale gelir. Ancak buna rağmen havza kendi içinde dolaşık ilişkiler geliştirmektedir.

Devinimi ve akışı ile havzaya adını veren Menderes Nehri ve etrafındaki yaşam, iç içe geçmiş bir anlatıdır. Büyük Menderes Havzası'nın hikâyesi su ve suyun etrafında dönen binlerce yıllık dolaşık bir anlatıda saklıdır. Büyük Menderes Nehri, denize doğru ilerlerken dağları ve yükseltilere sarılıp sarmalar, çöküntü ovalarını biriktirir, hız kestiği yerlerde menderesler oluşturarak bütün bir yaşama can suyu verir. Toprakla, suyla, onlarca canlı ile iç içe geçmiş bir sistem olan Büyük Menderes Havzası, tarih boyunca o kadar çok kültürün evi olmuştur ki tarihçi Herodot havzayı 'Uygarlıklar Vadisi' olarak adlandırmıştır. Öyle ki havzadaki bu iç içe geçmiş hayatların akışı mübadeleyi de tetikleyerek M.Ö 700 yıllarında Lidyalılarca bir

mübadele aracı olarak sikkelerin basılmasına dahi sebebiyet vermiş olduğu düşünülmektedir (Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011). Büyük Menderes Havzası'ndaki yaşamların suyla dolaşık haline, birçok antik kent ve düzlükteki kıvrımlı kanallar arasındaki ilişkilere (Strabon, 2000), bu yerleşimlerin ve bölgedeki tarımsal pratiklerin suyun yaşamı ile iç içe geçtiğine işaret edilir (Gürbüz and Kazancı, 2019b).

Şekil 5.15'deki anlatıda, Antik Dönem'de Nazilli'nin pazaryerleri olan Mastaura ve Harpasa'dan itibaren havzayı dolana dolana kat eden nehirle beraber yüzlerce yıldır yeşeren meyve bahçeleri, sazlıklar ve denize kavuştuğu yerde limanlar, burgazlar ve yine sazlıklar görülmektedir. Yine nehir boyunca ilerleyen ticaret yolları boyunca birer pazaryeri olarak gelişen Mastaura, Harpasa, Tralles, Magnesia, Priene ve Milet gibi yerleşmeler (Yüksel, 2009), Şekil 5.15'de[113] montajda görülüğü gibi bugün yerlerini zeytinliklere, kekiklerin örtüsüne, çam ormanlarına ve incirliklere bırakmıştır. Geçmişte insanlarla binaların iç içe geçtiği şehirlerde bugün binalar zeytin, çam, incir ağaçları, arılar, basra böcekleri, ilek arıları gibi başka türlerle iç içe geçmektedir. Bugün Nazilli pazaryerinde elinizde tuttuğunuz bir incir ya da zeytin, Mastaura'nın tiyatrosunun, Harpasa'nın kulesinin, Tralles'in gymnasiumunun, Magnesia'nın stadyumunun bir parçasıdır da. İnsanların istilaları ve nehrin taşkınları ile (Tokgöz, 2011; Deniz, 2013; Sönmez, 2016; Gürbüz and Kazancı, 2019a) insan yaşamı son ermiş gibi görünse de zeytinler, incirler ve kestaneler gibi diğer türler aracılığı ile iç içe anlatı hiç çözülmemiştir.

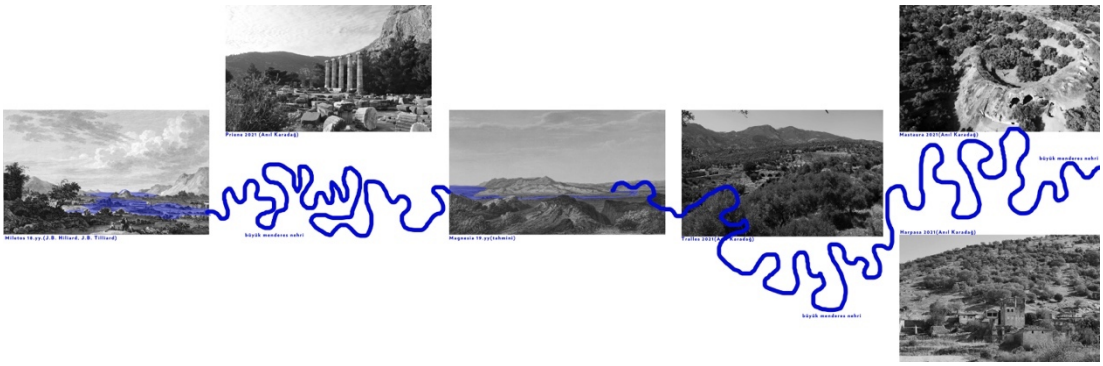

Şekil 5.15 : Nehir, menderesler, pazaryerleri, zeytinlikler ve incirlikler.

Ancak insan merkezli hiyerarşik sistemlerin Büyük Menderes Nehri'ni tüketmesi ve buna bağlı olarak türlerin yok olması (Özdemir, 2009; Rapor, 2019), havzadaki

[113] Fotoğraflar için kaynak: URL-22.

madencilik ve jeotermal faaliyetlerden etkilenen bitki örtüsü (Dag, 2015), monokültür uygulamalar ve Nazilli Pazarı'nın hal sistemi bağlanması gibi birbirini tetikleyen durumlar, ağın havza ile iç içe ilişkisini de sekteye uğratmaktadır. Nazilli gibi hal sistemine bağlı birçok pazarın da Akdeniz Bölgesi'ne doğru akması ile bir anda tüm Anadolu'yu besleyen bir gıda peyzajına dönüşmesi, bu bölgedeki dolaşıklık halini de sekteye uğratır. Örneğin, Akdeniz Bölgesi'ndeki keçileri, develeri, eşekleri ile beraber doğanın döngüleri ve topoğrafyayla iç içe geçmiş konar göçer yaşamlar süren Yörükler, günümüzde hal sistemi gibi hiyerarşik gıda yapılarının talebi neticesinde seraların ve diğer tarım arazilerinin artışı, Yörük yaşamını marjinalize etmekte ve bu yolla kendi sistemine katmaya çalışarak git gide bu dolaşıklık haline çözmektedir (Bazin, 1989). Havzadaki ve havza dışındaki bu dolaşıklık halinin çözülme eğiliminde, yeni yolların ve bağlantıların inşasının da rolü vardır.

Yolda dolaşıklık

Yol, Nazilli Pazarı'nda hem dolaşıklık hem de ayrışmak ve kopuşla ilişkilidir. Antik Dönem' den bu yana havzayı boylu boyunca kat eden ticaret yolu bugün daha da belirginleşerek Anadolu'nun içlerini Ege Denizi' ne kadar bağlayan D320 karayoluna dönüşmüştür. Hasat zamanları olan yaz aylarında akışın yoğunlaştığı tespit edilen ve pazar ağında bir transit kanal görevi gören (Deniz, 2013) Şekil 5.16'da doğu-batı doğrultusunda kalın gri çizgi ile ifade edilen bu yol, aynı zamanda yerleşimi ve aktiviteleri de 'aşağı' 'yukarı' olarak ikiye ayırmakta, yerleşme ve yaşam örüntüsü arasında kurulması muhtemel dolaşık ilişkilenmeyi de sekteye uğratmaktadır. Bu hat boyunca ilerleyen demiryolu da bu ayrımı derinleştirmektedir.

Nazilli yol ağının da Tire'deki gibi ovadan dağa kadar pek çok köye, bahçe ve tarlaya nüfuz ettiği görülür ancak Tire'den farklı olarak bu, inşa edilmiş merkeziyetçi bir bakışla gerçekleşmektedir. Ulaşılması en güç yerlere bile ulaşan asfalt yollar olarak inşa edilmiş sistem[114](Deniz, 2013), patikalarla kurulan doğayla iç içe bir ilişki yerine ona rağmen ilerlemeye eğilimli olarak da görülebilir. Her ne kadar topoğrafyayla ilişkisel olarak vadilerden ve düzlüklerden kıvrıla büküle ilerleyen yollar yapılsa da amaç, özellikle küresel ticaretin metası haline gelmiş olan incir ve zeytinle inşa edilmiş monokültür bahçeler olabildiğinde hızlı ulaşmaktır. Bu hedef doğrultusunda bütün

[114] Toplam yol alanın %77,2'sini asfalt-araç merkezli yollar oluştururken, %12,6'sini stabilize, %9'unu tasviye ve %1,2'sini de patikaların oluşturduğu bilinmektedir (Deniz, 2013).

mekânlar, izler ve varlıklar hiyerarşik yapılarca görülmez hale gelir. Özellikle dağlık alanlarda ilerleyen ve Şekil 5.16'da görüldüğü üzere tüm köylerin içinden geçen yollar, topoğrafya ile iç içe olsalar da çoğul bir varlık dünyasıyla dolaşık değildirler. Tire Pazar Ağı'nda Güme Dağı'nda çokça gördüğümüz patika izlerinin burada daha ziyade araç odaklı asfalt ya da stabilize yollara dönüşmüş olduğu gözlemlenmiştir. Ancak yine de köylerle iç içe yol sisteminin varlığı, pazar ağın pek çok köyün paydaş olmasında da etkili olmaktadır. Şekil 5.11'deki ağ haritasında da görüldüğü üzere, pazarın -her ne kadar havza dışında taşsa da- Aydın Dağları'na yayılmış köylerden ve Nazilli'nin güneyinde kalan Bozdoğan Ovası'na yayılmasının sebebi, yol sistemi ile bahçe/tarla örüntüsünün iç içe geçmesi olarak düşünülmektedir.

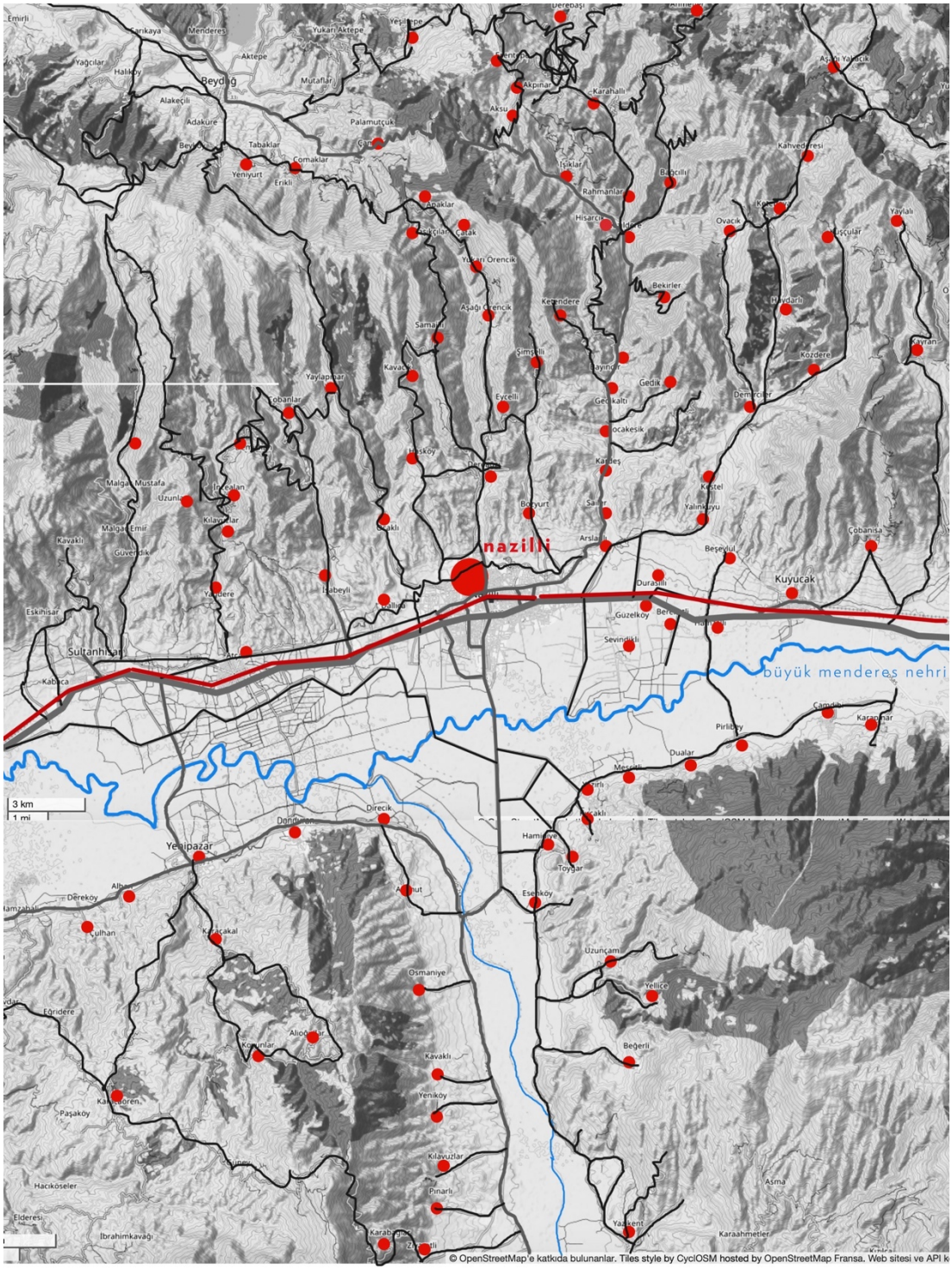

Şekil 5.16 : Yollar, köyler, su ve topoğrafya.

Kuzey- güney doğrultusunda akışları topladığı görünen D320 karayolunun (doğu-batı) ikiye ayırdığı Nazilli'nin kuzey bölümünde ise ızgara sistemli yol ağında kurulan pazar, Nazilli'nin gündelik hayatının akışı ile iç içe olmaya devam etmektedir. Bugün pazar ve ticaret aktivitelerinin yoğunlaştığı Yukarı Nazilli'nin aksine Aşağı Nazilli'de ulus devletin endüstri belleği üzerine yeniden inşa edilen yeni sanayi alanları ile

meskenlerin bir örüntüsünden oluşmaktadır. Şekil 5.17'deki montajlarda Aşağı ve Yukarı Nazilli'deki yollardaki akışlar arası farklar hemen göze çarpar. Pazar ve mübadele eylemlerinin yoğunlaştığı Yukarı Nazilli'de pazar ağının paydaşları ve gündelik hayat ile sokak mekânı iç içe geçmiş, aralarındaki inşa edilmiş sınırlar silinmiş, çoğul ve sürekli devingen bir hal okunabilirken, geçmişte kurulan pazarların günümüzde yok olduğu Aşağı Nazilli'de (Dikmen, 1952; Tekin, 1980) araçların öncelendiği, merkeziyetçi ve lineer yapıda yol düzeni göze çarpar. Pazarın müşterek yaratım sürecinin yerini alan endüstri ya da insan merkezli inşa etmiş ve salt araçlara kalmış yollar geçmişin dolaşık ilişkilerini de çözmektedir. Peki Nazilli'de pazarların, panayırların kurulduğu ve yol ağlarının çoğul varlıklarla dolaşık yeşerdiği zamanlardan bugüne nasıl gelindi, ilişkiler nasıl değişti?

Şekil 5.17 : Aşağı ve Yukarı Nazilli yol, yerleşim, pazar örüntüsü.

Yüzlerce yıldır Nazilli çevresinde pazar faaliyetleri ile dolaşık örülen yol ağı, Şekil 5.18'deki haritalamada görüldüğü üzere biraz Antik Dönem'de havzayı boylu boyunca aşarak Aydın Dağları eteğinde ilerlemiş Anadolu'nun içlerinden itibaren devam eden akışı limanlara bağlamıştır. Beylikler Dönemi'ne kadar havzanın düzlüklerinde ilerleyen ticaret yolları, Beylikler Dönemi itibariyle Aydın Dağları ve Beşparmak Dağları eteklerinden iki koldan yine aynı doğrultuyu takip ettiği gibi artık Aydın

Dağları'nın aşarak Küçük Menderes Havzası ile iç dolaşık ilişkiler geliştirmeye olanak sağlamıştır. Bu dağ yollarının oluşumu ile, Tire ve Nazilli pazarları daha da iç içe geçmeye başlamıştır[115](Yüksel, 2009; Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011; Deniz, 2013). Henüz otoyolların ve demiryollarının inşa edilmediği bu ağsal dönemde tahıl, pamuk, meyankökü, zeytin, incir gibi varlıkların yanı sıra insanlarla beraber çeşitli hayvanların bu kanallar üzerinde aktığı ve yol üzerinde bu yaşamlar iç içe geçtiği bilinmektedir. Bu türlerden biri de devedir.

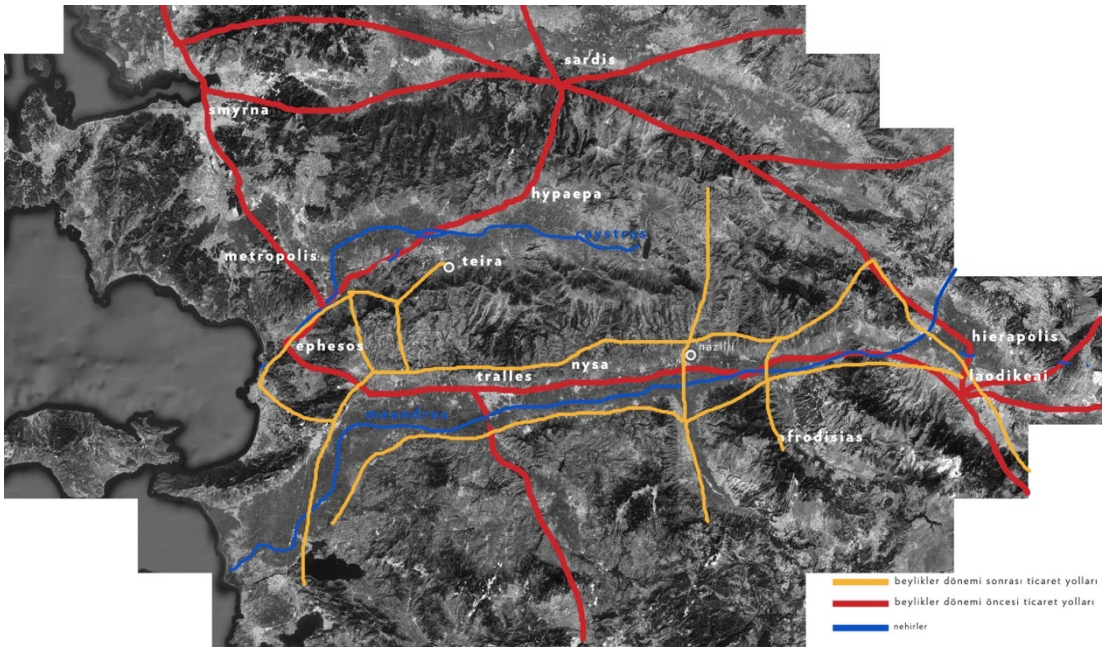

Şekil 5.18 : Batı Anadolu ticaret ve kervan yolları (Yolların güzergâhı için (Ramsay, 1890)).

Günümüzdeki kara ve demiryolu sistemleri yapılmadan önce, bölgede yetiştirilen ürünlerin farklı pazarlara taşınmasında deve kervanlarından faydalanılmıştır (Deniz, 2013). Beylikler dönemi itibariyle Şekil 5.18'deki sarı renkli yollarda pazarın paydaşlarını taşıyarak kendi de bir paydaşa dönüşen develerin, Yörük yaşamı ile de iç içe olduğu, hatta salt yük taşıtılan bir hayvandan ziyade bir yoldaş olduğu bilinmektedir (Çalişkan, 2013). Ancak zaman içerisinde yoldaştan işçiliğe geçişi ise yine insan merkezli hiyerarşik yapılanmaların yollarla kurduğu bir süreç olarak belirir. Örneğin batılı lens develeri oryantalist bir anlatı içerisinde konumlandırmadan

[115] Nazilli, ulaşım bakımından Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Akçay havzalarının düğüm noktasıdır. Nazilli üzerinden irili-ufaklı yollar ile Ödemiş- Tire-Beydağ'a gitmek mümkündü. Bu yollardan Sinekçiler Köyü üzerinden geçen yol geçmişte Topyolu olarak adlandırılmıştır (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011).

yüzlerce yıl önce, M.S. 6. yy.'da Roma Dönemi İstanbul İmparatorluk Sarayı mozaiklerinde devenin gündelik yaşamla iç içe temsili görülmektedir (Çoruk and Türkmen, 2016). Antik Dönem'de zenginlik, refah ve ticaretin sembolü olan ve sikkelerin üzerlerinde yer alarak bir anlamda metalaşmaya başlayan develerin Roma ve Bizans'ta gündelik yaşamla dolaşık hale gelmesi ardından (Çoruk and Türkmen, 2016) son bin yılda develer özellikle Batı Anadolu'da pazar ağlarının paydaşı haline gelmişlerdir (Koç and Erdogan, 2018). Şekil 5.18'de sarı renkli yol ağı üzerinde bulunan hanlar ve pazaryerlerinde develer ve devecilerin beraber barındıkları bilinmektedir[116](Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011). Şekil 5.39'de bu hanlardan biri görülebilir. Büyük Menderes Nehri boyunca sazlıklardan toplanan sazlarla, kıl dokuma ve keçelerle, el oyalarıyla oluşturan havut giydirilen ve uzun bir tarihsel süreç boyunca sütünden, tüylerinden hatta dışkısından dahi çeşitli süreçlerle faydalanılan develerle iç içe yaşam (Koç and Erdogan, 2018), demiryolu ve otoyol inşasına döneminde çözünmeye başlar (Deniz, 2013).

Şekil 5.19 : Devenin 2500 yıllık serüveni.

Bölge için kritik bir eşik olarak gösterilen Şekil 4.24'de ilk projesi görülen ve Şekil 5.16 ve 5.18'de kırmızı renkli çizgiyle bugünkü hali ifade edilen demiryolunun ve araç öncelikli merkezi otoyolların inşası pazar ağındaki akışların yönünü ve hızını değiştirirken bu akışlar boyunca pek çok mekânı ve varlığı da eksiltmiştir. Küresel ticaret yollarının süreçleri sebebiyle develerin pazar ağındaki paydaşlığı sonlanmıştır. Son iki yüzyıldır da Nazilli ve çevresinde düzenlenen festival ve panayırlarda yeni 'eğlence' inşaları ile varlıklarında sürdürmeye başlamışlardır (Yılmaz *et al.*, 2014; Çoruk and Türkmen, 2016; Koç and Erdogan, 2018). Her sene kış ve bahar aylarında Batı Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nde düzenlenen deve güreşleri, her ne kadar Yörük kültürü ve bir gelenek olarak gösterilse de günün sonunda develerin doğal yollarla oluşmuş ya da tasarlanmış bir arenada bir grup insanın eğlencesi için sergilenmesinden

[116] 1830'larda bölgede seyahat eden seyyah Arundell, yol ağı üzerindeki bu hanları "halk kervansarayı" olarak nitelendirir ve "mobilyasız ve aynı odanın içinde tek gözlü barınaklar" şeklinde tarif eder. Bu hanlarda yolcular içeride uyurken develer ve deveciler de hanın dışında açık havada uyurlar(Arundell, 1834).

ibaret bir etkinlik olarak belirir. Araç ve hız öncelikli merkezi yolların inşası, deveyle iç içe geçmiş yaşantılarda bir yoldaştan bir gösteri metasına dönüşmesinde etkili olmuştur. Şekil 5.19'daki montaj devenin tüm bu serüvenini anlatır. Bu anlatı, yolların hiyerarşilerce inşa edilmesi sürecinde ağdaki dolaşık ilişkilerin nasıl çözülebileceğinin bir işaret eder.

5.2.2 Dönüştürüm

Angeleno (anjelik) erik
Kaynak: Nazilli/Ziyaretli Köyü

Üretici

Şekil 5.20 : Bahçeden erik.

Şekil 5.20'de görülen tezgâhta Tire pazaryerindekine çok benzer jestlerle oluşturulmuş bir sergileme biçimi görülmektedir. Bir üretici tarafından tasarlanıp kurulmuş bu tezgâhta, mevsim meyve-sebzeleri fiziksel özelliklerine göre yerleştirilmiştir. Bu varlıklar, aynı zamansal ve mekânsal döngü içerisinde kendi içlerinde ve bulundukları bahçede karşılıklı olarak birbirlerini dönüştürürken, pazaryerinde tezgâhta da benzer süreçler yaşanır. Sebzelerin renklerine göre seçilmiş plastik kovaların yerini, eldeki erik ya da incir gibi narin bir ürün için nefes alabilen karton ya da gözenekli bir sergileme ünitesi alır. Üretici tezgâhlarında el yordamıyla ya da alelade yapılıyor gibi gözüken her şey, uzun yıllar boyunca bilgi ve deneyimin birikmesi ve aktarılması ve bu süreçte çoğalmasıyla, topraktan başlayan karşılıklı bir dönüştürüm sürecinin ürünüdür. Bu dolaşıklıktan azade inşa edilmiş Şekil 5.21'deki tezgâhta bu birikimin - dolayısıyla dönüştürümün sekteye uğradığı görülmektedir.

Angeleno (anjelik) erik
Kaynak: Nazilli Meyve Sebze Hali/Antalya

Pazarcı esnaf

Şekil 5.21 : Halden erik.

Doğanın döngüleri ile birlikte şekillenen üretici tezgâhlarında bu dönüştürüm süreçlerini kavramak ve bu döngülerle ilişkilenerek dönüştürüme dahil olmak mümkünken, halden beslenen pazarcı esnafların tezgâhlarında ise bu süreçler sekteye uğrar, bağlantısızlaşırız. Şekil 5.21'de tezgâhta -heterarşik ilişkilenmeler bir araya gelmeyecek olan- kış ve yaz mevsimlerinin muz, erik ve şeftalinin bir araya getirilmesi ile yeniden inşası görülmektedir. Toprakla ve bu varlıklarla yoğrulmayan ve birlikte yaşam kurmamış olan pazarcı esnaf, bir üreticinin aksine tezgâhını ilişkisel değil işlevsel kurmaya eğilimlidir. En çok ürünü efektif bir biçimde bulunduğu parsele sığdırmak derdindedir. Bu varlıkların hayatı, geldiği yer, üretim biçimleri hakkında genellikle kısıtlı ya da çelişkili bilgi sahibi olduğu gibi onlarla ilişkisel değil, mesafelidir. Dolayısıyla halden gelen varlıklar, kendi hayatiyetleri bağlamında tezgâhın dönüştürüm süreçlerinde paydaş olmayabilir. Tezgâhı kuran, hiyerarşik bir gıda sistemi olan halin kendisidir. Neredeyse hepsi birbirine benzeyen bu tezgâhlar da bu hiyerarşinin temsil ve inşa mekânları haline gelir. Dahası tezgâhla temas eden alıcılar da hiyerarşik sisteme dahil olurlar.

Tezgâhların kurulumda üretici ve pazarcı esnafın arasındaki taktiksel farklar, tezgâhları oluşturan ürünle ilişkilenme düzeyleri ile yakından ilişkilidir ve bu yaklaşım biçimi tezgâhların kentte yerleşiminde de görülür. Üreticilerin kurdukları tezgâhlar taşıdıkları meyve sebze ile ilişkisel oldukları gibi kentin kalıcı yapıları ile ilişkiseldir.

Şekil 5.22'de Uzun Çarşı'da dükkanların önünde yayılmış, kimi kahvehanelerle kimi de lokanta ve mağazalarla iç içe geçmiş tezgâhlar görülmektedir. Sırtlarını yasladıkları binaların ve saçaklarının gölgesi sayesinde üst örtü kullanmayan üreticiler, genelde yere serdikleri örtüler üzerine ürünlerini dizerler. Her üreticini yaklaşık 1-2 metre genişliğinde hemzemin kurdukları tezgâhlarını, dükkanların cephesini kapatmamak için yükseltmediklerini ifade eden üreticilerle ve gölgesini paylaşan esnaf arasındaki bu dayanışma ile yeniden üretilen çarşı sokakları, heterarşik örülen karşılıklılığın esas olduğu dönüştürüm sürecinin bir örneğidir. Zira esnaflar da pazarın akışından nasiplerini aldıklarını ifade ederler. Dayanışma ile aralarındaki sınırlar muğlaklaşır.

Şekil 5.22 : Uzun Çarşı üretici tezgâhları (Tan, 2020).

Öte yandan halden gelen sabit ve seyyar tezgâhlar, genelde Şekil 5.23'deki montajda görüldüğü üzere daha geniş, sokak kotundan yüksekte ve kendi kurdukları tenteler altında yerleşirler. Görselde, Zafer Mahallesi'nde bir sokakta meskenlerin önünde dizili görülen bu hal tezgâhlarının, kaldırımların büyük bir kısmını kasaları ve hatta araçları ile işgal ettikleri fark edilir. Hiyerarşik ilişkilenme ile pazaryerine kadar gelen pazarcı esnaflar, bunu sokakta da devam ettirmeye çalışırlar. Otonom yapılarmış gibi mekânı inşa etmeye eğilimlidirler. Örneğin Tire'dekinin aksine karpuz gibi iri ve ağır bitkilerin tezgâhlarının, akışın ve yoğunluğun gevşediği pazaryerinin çeperlerinde değil, pazarın içlerinde ve en yoğun yerlerinde konumlandığı görülmektedir. Bu yerleşim hem diğer tezgâhların hem müşterilerin hem de pazaryerinin kalıcı sakinleri olan meskenlerde yaşayanların gündelik hayat akşını zorlaştırır. Sokakların tamamında olmasa da bilhassa Zafer Mahallesi'nde kurulan bu hal tezgâhlarında müşterek olan dönüştürümden ziyade bireysel bir inşa süreci görmek mümkündür.

Ancak pazar kültürü gerek kalıcı gerek geçici sakinlerin hayatlarına o kadar sirayet etmiştir ki görüşmeler boyunca ufak tefek şikayetler olsa da pazarın tamamen buradan kaldırılmasını kimsenin istemediği fark edilmiştir.

Şekil 5.23 : Zafer Mahallesi hal tezgâhları ve seyyarlar.

Nazilli Belediyesi'ndeki yetkililer ile yapılan görüşmelerde, pazarın Tire'deki gibi müstahsillerce kurulduğu anlaşılmıştır. Ancak Tire'den farklı olarak üretici, pazarcı esnaf ve seyyarların her birinin bulundukları yerle ilgili olarak da farklı yaklaşımları vardır. Bir kere halden beslenen tezgâhlar, Şekil 5.24'deki montajda görüldüğü üzere pazarcı esnafın kendileri tarafından sabahın erken saatleri itibariyle kurulurken, üretici paydaşların bunu imece usulü yapması dikkat çekmiştir. Uzun Çarşı'nın dar ve kalıcı strüktürleriyle bir anlamda atmosferik olaylardan korunaklı hale gelen sokaklarında daha minör yapılar olarak kurulan üretici tezgâhlarının, Zafer Mahallesi'nde de benzer örüntüde olduğu görülür. Çoğul yapıda olan bu üretici tezgâhları yine bu bağlamda çoğul bir dönüştürüm süreci vaat eder. Oysa Zafer Mahallesi'nde yoğunlaşan pazarcı esnaf ve seyyarlar hem tezgâhlarıyla hem de tenteleriyle daha geniş alana Şekil 5.24'deki gibi otonom bir süreçle ve birbirlerine benzer bir dille kurulurlar. Bu, üretici paydaşların tasarım ve kurulum aşamalarında birbirlerinden ve yerden öğrenek, bahçe ve tarladaki deneyimleriyle de yoğrularak, yerle ve birbirleriyle karşılıklı bir dönüştürüm sürecini işaret ederken, seyyar ve esnaflarda bunun sekteye uğradığını gösterir.

Şekil 5.24 : Tezgâh kurulum.

Pazar fonksiyonuna bağlı olarak doğup büyüyen Nazilli'nin, birçok gezginin anlatılarında, salnamelerde ve çeşitli araştırmalarda 'incir pazarı' ya da 'pazaryeri' olarak anılıyor oluşu tesadüf değildir. Zira konumu itibariyle bölge uzun yıllar boyunca gerek tarımsal gerekse yol örüntüsü ile dolaşık ilişkiler içerisinde dönüştürüm süreçleri geçirmiştir. Ancak bazı eşiklerden geçtikçe pazar ağındaki dönüştürüm süreçleri karşılıklı olma halini yitirmiş, hiyerarşik bir değişim baş göstermiştir. Pazaryeri bağlamında oldukça görünür olan bu kopuşu, incir veya zeytin gibi bazı insan dışı türler ve olaylar aracılığı ile anlamayı hedefliyorum Nazilli'de, Tire'den

farklı olarak bir alanda genleşip büzülen ve yeniden genleşen bir döngüsellikle değil, bir yerde başlayıp biten ve başka bir yerde yeniden inşa edilerek yeniden üretilen bir pazar aktivitesi göze çarpar (Şekil 5.25). Tire'de olduğu gibi net bir şekilde pazaryeri kavramı ile tanımlanması oldukça geç bir döneme denk gelse de (Çelebi, 2013) Nazilli, antik çağda günümüz pazaryerinin kuzeyindeki dağlık alanda, Dereağzı Köyü civarında yerleşmiş olan Mastaura[117] ve güneyinde ovada Esenköy yakınında yerleşmiş Harpasa ile ikiye bölünmüş, parçalı ticaret alanı olarak tanımlanır (Strabon, 2000; Texier, 2002; Deniz, 2013; Gürbüz and Kazancı, 2019b).Bugün pazaryerinin yaklaşık 20 km batısında kalan Nysa kenti ile birlikte Lidya döneminde Ionia'nın ticarette ilerlemesi ile havza içlerine giden yollar üzerinde bulunan Nazilli çevresinin de önemi artmış (Erkaya, 1989), bölgesindeki insan, hayvan ve bitki nüfusunun yoğunlaşması, çeşitlenmesi ve tarımsal örüntünün gelişmesi ile beraber yer pazaryerine dönüşmüştür (Gökbel and Şölen, 1936).

Tarih metinlerinde bir pazaryeri olarak geçmese de bilhassa Mastaura civarında ticaretin yoğunlaştığı kentte sikke basılmasından anlaşılmaktadır(Deniz, 2013). İmparatorluk dönemi sikkelerinde buğday başağı ve üzüm salkımı ikonlarının görülmesi (Üreten, 2005; Taylan, 2017) ve yakın dönemlerde savaş sırasında Makedonya Kralı'nın bölgenin askerlerinin yemek yerine incirle beslendiğini anlatması (Rayet,1998) mübadele yoğunluğu kadar bölgedeki tarımsal eğilim ve pazaryerinde mübadelesi gerçekleşen varlıkların çoğulluğuna dair de bilgi vermektedir. Buğday, incir, üzüm, yol ve su örüntüsü ve üreten toplayan ve alan paydaşlarla birlikte mekânı parçalı bir pazaryerine dönüştürmüş, bu beylikler döneminde de aynı şekilde devam etmiş ancak artık Harpasa ve Kestel (bugün köy görünümünde olan yerleşmeler) pazaryeri olarak belirmeye başlamıştır. Mastaura, bu dönemde deprem, veba salgını gibi inan dışı etkiler ve savaş gibi insan merkezli müdahalelerle büzülme dönemine girmiş ve sonrasında binaların ve pazarın yerini incir ve zeytin ağaçları ile asmalar almıştır (Deniz, 2013).

[117] Plinius (N.H. V 120), "Roma İmparatorluk Dönemi'nde sikke basacak kadar güçlenmiştir" diyerek sözünü etmiş olduğu bu küçük Lydia kenti, gerçekten de Menderes Ovası'ndan doğuya doğru uzanan ana yol üzerinde kurulmuş önemli bir ticaret merkezi olarak bilinmektedir (Üreten, 2005; Tokgöz, 2011).

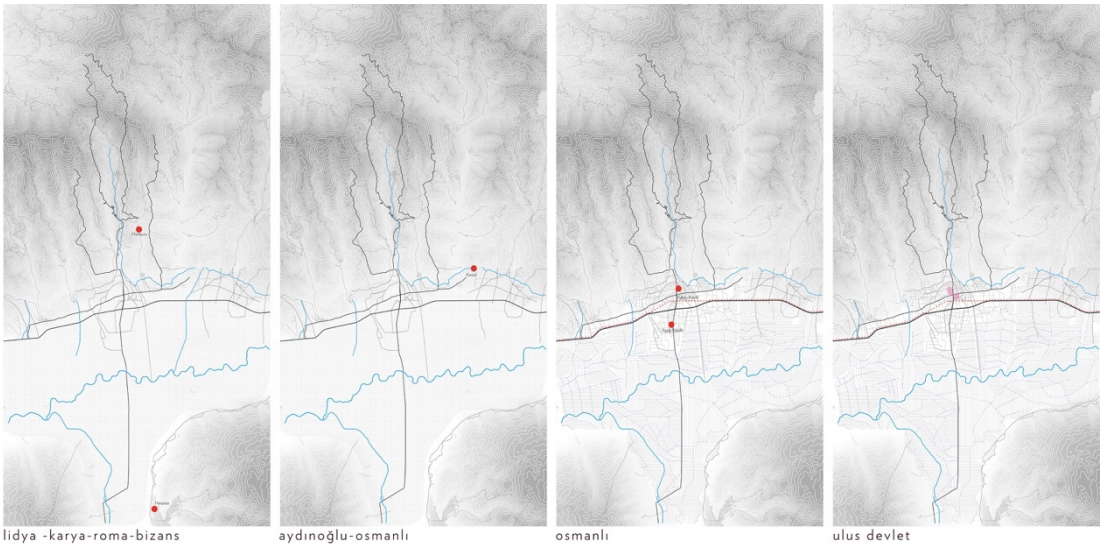

Şekil 5.25 : Nazilli'de pazaryerinin hareketi.

16.yy. Nazilli pazaryeri için önemli bir eşiktir. Kestel ve Tire önemli pazaryerleri olarak anılmaya başlamıştır. Kestel'in büyüyüp gelişmesinde Tire'ye giden kervan yollarının buradan geçmesinin önemi büyüktür (Şahin, 2008). Bu iki pazaryerinin de bir anlamda birbirlerini dönüştürdüklerinin işaret eder. Kestel'in bir pazaryeri olarak yoğunlaşmasıyla çiftlik, cami, zaviye, dükkân gibi fonksiyonların oluştuğu görülür[118]. 17.yy'a gelindiğinde ise Kestel hala varlığını sürdürürken pazaryeri bugünkü konumuna doğru akmaya başlamıştır. Nazilli ve çevresinde seyahatlerde bulunan Evliya Çelebi, cuma günü kurulan bu büyük pazarının yanı sıra, Eski Camii ve bedesten arasında üzeri örtülü buğday pazarını da anlatır[119]. Etrafı dükkân ve kahvehanelerde çevrili buğday pazarını aynı zamanda bir buluşma ve eğlence mekânı olarak tasvir eden Çelebi (2013), gündelik hayat ritüelleriyle pazarın birbirlerinin yaratım süreçlerini işaret eder. Bu pazarın günümüzde tamamen silinmiş olması buğdayın hem havza zemininde hem de pazaryerinde azalması, hatta silinmesi ve endüstriyel bir metaya dönüşmesi ile ilgilidir. Evliya Çelebi 17.yy. itibariyle Celali

[118] 1530 yılında Kaza-i Kestel olarak anılan araştırma sahasında çalışmanın nüfus kısmında da bahsedildiği üzere 3.997 hane bulunmaktadır. Kaza genelinde iki nefs (şehir) 56 kurā (köy), 8 mezari 'ma' çiftlik (mezra ve çiftlik), 5 cami, 6 mescit, 1 zaviye, 1 okul, 41 dekākin: bâb (dükkân) yer almaktadır (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 166 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), Hudâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu.: 27, Defter-i Hâkânî Dizisi: II, 1995), s. 46 203).

[119] O dönemde şehirdeki cami ve mescit sayısı da az değildir. Seyyah, şehrin 12 mihrab olduğuna, üç camide hutbe okunduğuna geri kalkanlarının mescit olduğuna değinmiştir. Eserde, iki hamamı olan kentin çarşısında 150 dükkânın bulunduğundan, çarşıda bir bedesten ve bu bedesten ile Eski Cami arasında üstü kapalı bir tahıl pazarının varlığından söz edilmektedir (Çelebi, 2013; Deniz, 2013).

İsyanları sebebiyle Nazilli'nin kızıl kerpiç duvarlarla çevrildiğini[120] ve fakat içerisinde halen yoğun bir pazaryerinin olduğunu ifade etmiş ve Nazilli'nin çeşit çeşit incirlerine methiyeler düzmüştür (Deniz, 2013). Hiyerarşik oluşumlarla ilişkisel süreçlerin pazaryerindeki dönüştürüm süreçlerini sekteye uğrattığını anladığımız bu anlatılarda, incirin dönüştürüm süreçlerinde kritik bir paydaş olduğunu işaret eder.

İncir, bundan yaklaşık yüzyıl sonra gezgin Charlers Texier'in anlatılarında bu sefer pazaryeri ile ilişkilendirilerek karşımıza çıkar. 1833-1837 yılları arasında ve 1843'te iki kez Türkiye'de seyahatlerde bulunan Texier (2002), sayısız incir ağacı ve çeşidi nedeniyle yöreye 'İncir Pazarı' adının verildiğinden bahsetmiştir. İncirin batılı anlatılarda da bu denli belirginleşmesi, hiyerarşik yapıların bakışını pazaryerine çevirmesi ile ilişkilidir. Batı merkezli kapitalizmin incire ve beraberinde zeytine ulaşmak için yeni yollar hatta demiryolunu inşa etmesi ile bu zamana kadar parçalı oluşan pazaryeri iki ayrı alanda inşa edilmeye başlanmıştır. İncir gibi bir varlık, heterarşik ilişkilenmeler içerisinde dönüştürümün paydaşı olurken, hiyerarşik yapıların ellerinde bu dönüştürümü sekteye uğratan bir meta haline gelir.

R. 1307/H. 1308 tarihli Aydın Vilayeti Salnamesi'nde Nazilli kasabasını demiryolu hattıyla ikiye ayrıldığından ve bu hattın kenti Aşağı ve Yukarı Nazilli olarak ikiye ayırdığına değinilmiştir (Deniz, 2013). Bu eşik pazaryerini, incirle, zeytinle, yol ağları ve toprakla örülen dönüştürüm süreci olmaktan çıkarıp, hiyerarşik bakışın ile bir ayrışma -çözülme mekânı olarak inşa etmiştir. Bu gelişmeden sonra artık her hafta çarşamba günü Aşağı, perşembe günü de Yukarı Nazilli Pazarı adlı iki ayrı pazaryeri kurulmaya başlamıştır (Akbaş, 2016). Dönüştürüm süreçlerindeki bu kopuşla başlayan pazaryerindeki ayrışma, son yüz yıla kadar devam etmiş ve 20. Yy. itibariyle pazaryeri Yukarı Nazilli'ye kaymış olsa da halen hal(hiyerarşi) ve üretici(heterarşi) sistemlerinin arasındaki gerilimi pazaryerinin mekânsal ve yaşamsal süreçlerinde görmek mümkündür.

[120] Evliya Çelebi'nin Nazilli'ye geldiği dönemde ovanın ortasında 6 bin adım büyüklüğünde bir kale, bu kalenin içinde 12 mahallede 5-6'sı cumbalı olan iki katlı, geri kalanı ise tek katlı 3070 kerpiç mesken bulunmaktaydı. Şehrin düz bir alana kurulu olması, planlı ve geniş sokakları seyyahın ilgisini çekmiştir. 70 farklı yolun olduğu ve bu yolların kenarlarında yaya kaldırımlarının olduğundan bahsetmektedir(Deniz, 2013).

Bahçe/tarlada dönüştürüm

Şekil 5.26 : Tezgâhtan bahçeye.

Pazaryerinde hal ve üretici tezgâhlarında dönüştürüm süreçlerinin sürdüğü ve sekteye uğradığı durumların benzeri Nazilli'nin bahçe ve tarlalarında da yaşanır. Tire'de derinlemesine irdelenmiş olan bahçe deneyimlerinin oldukça benzerleri Nazilli Pazarı'ndaki üretici paydaşların bahçelerinde de yaşanmaktadır. Bu yüzden tekrardan aynı süreci tartışmak yerine, farklılaşan durumları ele alıyorum. Toplam tarım alanının %64,2'sini meyve bahçelerinin[121], %30,1'nin tarlaların ve %5'ninde çoğul paydaşlı sebze-meyve bahçelerinin oluşturduğu Nazilli'de (Deniz, 2013), çoğul paydaşların müşterek yaratımı ile karşılıklı dönüşen bahçelerinden ziyade monokültürle bu

[121] Bunun %47'si incir, %27'si zeytin ve %13,7'si kestane bahçelerinden oluşur (Zaman and Coşkun, 2015).

dönüştürümün sekteye uğradığı bahçe inşaları göze çarpar. Bu süreci kavramak için de Nazilli ile bütünleşmiş bir anlatısı olan incir bahçelerini mercek altına alıyorum.

İncir ağacı, nasıl toprakta köklerini derinliklere salıp yayılıyorsa, Nazilli Pazar Ağı'ndaki bahçelerde de öyle yayılmaktadır. Şekil 5.26'da serüveni görülen Uzun Çarşı'da bir üreticin tezgâhını ve sokağı dönüştüren incir, pazaryerinin kuzeyinde kalan Oyuk Dağı boyunca yayılan incir bahçelerinden gelmektedir. Antik Çağ'dan bugüne değin çeşitli metinlerde karşımıza çıkan incirle pazarın uzun yıllardır birbirlerini dönüştürdüğü bilinir. Ancak son yıllarda pazar ağında incir eksilirken incir bahçelerinin arttığı görülmektedir (Ticaret, 2015). Geçmişte 'incir pazarı' olarak anılan Nazilli'de bu kopuşun sebebi nedir?

Bugün ekseriyetle Nazilli'nin kuzeyindeki dağlık alanda yayılan incirliklerdeki incirler, pazar ağına dahil olmadan direk uluslararası ticaretin metasına dönüştüğü bilinmektedir[122]. Pazarın müşterek yaratım sürecinden çıkıp hiyerarşik örgütlenmenin, batının hinterlandı haline gelmesi, bahçe mekânlarındaki çoğul paydaşlı dönüştürümün monokültür inşaya doğru kayması ile ilgisi vardır. Aydın Dağları'nın engebeli topoğrafyasını kaplayan incir bahçeleri sebebiyle bu bölgede varlıkların yaşamı ve mekân incire göre şekillenir hale gelmiştir.

Özellikle 1950'den beri dağların eteklerine doğru ve yamaçlarda incir ve zeytin bahçeleri çoğalmakta, yer yer monokültür halini aldığı görülmekte, 800 m'ye kadar olan sahalarda bu durum benzerlik gösterirken, 600-700m'den sonra bahçelerin alanı incir lehine değişmektedir. 800m ve üzerindeki köylerde ise kestane üretimi önemli bir ekonomik faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır (Deniz, 2013). Hiyerarşik düzenin dayattığı monokültür ve varlıkların metalaşma süreci artık karşılıklı ve döngüsel bir dönüşüm süreci yerine doğrusal bir inşa faaliyetine dönüşmüştür. Tire'nin aksine üreticilerin motivasyonu, paydaş olabilecekleri pazardan ziyade işçi haline geldikleri uluslararası ticaret sistemi haline gelmiştir. Bu da bahçe/tarla mekânının insan merkezli inşasına sebep olur ve nihayetinde Şekil 5.27'deki montajda[123] görüldüğü üzere gibi tek tür üzerinden insanın egemen olduğu mekânlar ortaya çıkar.

---

[122] Türkiye dünya incir üretiminde %27'lik oranla birinci sırada yer almaktadır (FAOSTAT 2020). Yıllardır ürün ihracatında ilk sıralarda yer alan BMRB, sadece Türkiye'de tarımsal üretim bağlamında değil, dünyada da uzun yıllar önemli bir yere sahip olmuştur. Üstelik bu üretimin %61'i Aydın'da gerçekleşmektedir. %14 üretim oranı ile İzmir listede ikinci sırada yer almaktadır (TÜİK, 2019).
[123] Oğuz Baysal'a ait videodan kaydedilmiş görseller ile üretilmiştir.

Şekil 5.27 : Nazilli'de monokültür incirlikler.

Doğayla monokültür tarım aracılığı ile ilişkilenme, pazarın çoğul paydaşlı müşterek yaratımından halinden uzaklaşmayı sağladığı gibi, varlıklar ve mekân arasında yaşanan karşılıklı dönüştürüm sürecini de sekteye uğratır. Tire'dekinin aksine ormanda ya da bahçelerde yapılan ot toplama suretiyle dönüştürüm sürecine burada nadir rastlanır. Çünkü yabani otlar 'zararlı' olarak inşa edilerek 'mücadele' paradigması ile bahçe ve tarlalardan silinmeye başlamıştır. Böylece bu kültür yok olmaya yüz tutmaktadır. Hiyerarşik düzen, iklim, topoğrafyayı, yıllardır biriken bilgi ve deneyimi ve bölgede yaşayan varlıkları görmezden gelerek Şekil 5.27'deki gibi bahçe mekânları yaratmaktadır. Izgara sistemin meta merkezli araçsallaştırılması ile Nazilli çevresindeki dağlık alan, normlaşmış 'monokültür' bahçe-mekânlar olarak inşa edilmektedir. Emeğin dahi görünmez hale geldiği bu mekânlarda, bu tek tür ve mekânın kendisi de kırılgan hale gelir.

Örneğin 1950'lerden sonra makilik alanların incir ve zeytin bahçelerine çevrilmeleri, toprağı sıkıca tutan bu örtünün ortadan kalkması ve çiftçiler tarafından eğim yönüne yapılan sürüm faaliyeti erozyon sürecini hızlandırmakta (Deniz, 2013), son dönemlerde bölgeyi saran jeotermal tesislerin atmosferik etkileri ve değişen iklimle birlikte incirlerin ve haliyle incirin yaşamıyla dolaşık arıların her geçen gün yok oldukları bilinmektedir (Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Rapor, 2019) . Çünkü artık kökleri ile toprağa sarılarak tutan makiler, toprağı besleyen ve nemlendiren eğreltiler gibi yoldaş bitkiler ya da insan ve hayvanların doğayla ilişkilenmesini sağlayacak mekânlar yoktur. Bu kapitalist inşalar bahçelerde

yüzlerce yıldır çeşitli varlıklarla ilişkilenerek örülmüş geçici mekânların oluşumunu da etkilemektedir.

Nazilli'nin beşeri ve ekonomik coğrafyası üzerine araştırma yapan Mehmet Deniz (2013) yakın zamana kadar köylerde meskenlerin yanında ya da bahçelerdeki bitki türlerinin süreçlerine has geçici mekânlar gözlenebildiğini söylerken, son zamanlarda bunların fonksiyon değiştirdiğini ya da tamamen yok olduğunu işaret eder. Üreticilerin bir zanaatkar gibi bulundukları yerdeki malzemelerle bir arada dönüştürüm süreçleri boyunca oluşturdukları elmalık, incirlik, çardak gibi kurutma, saklama, barınma ve dinleme mekânların yerini, büyük hacimli soğuk hava depoları, seralar ve tek tip kalıcı betonarme yapılar almakta olduğunu ifade eder. Deniz, son döneme kadar çoğul paydaşlı bir yaşam sürülen bahçelerde meskenlerde genellikle üretilen ürünün cinsine göre eklentileri de olabildiğini ve bitkisel üretimin yanında, hayvancılık faaliyeti de sürdürülen bahçe evlerinde, hayvanlar içinde yer ayrılmakta olduğunu, ancak monokültür tarımla ürünle bir arada yaşanan mekânsal dönüştürüm sürecinin artık yaşanmadığını ifade eder.

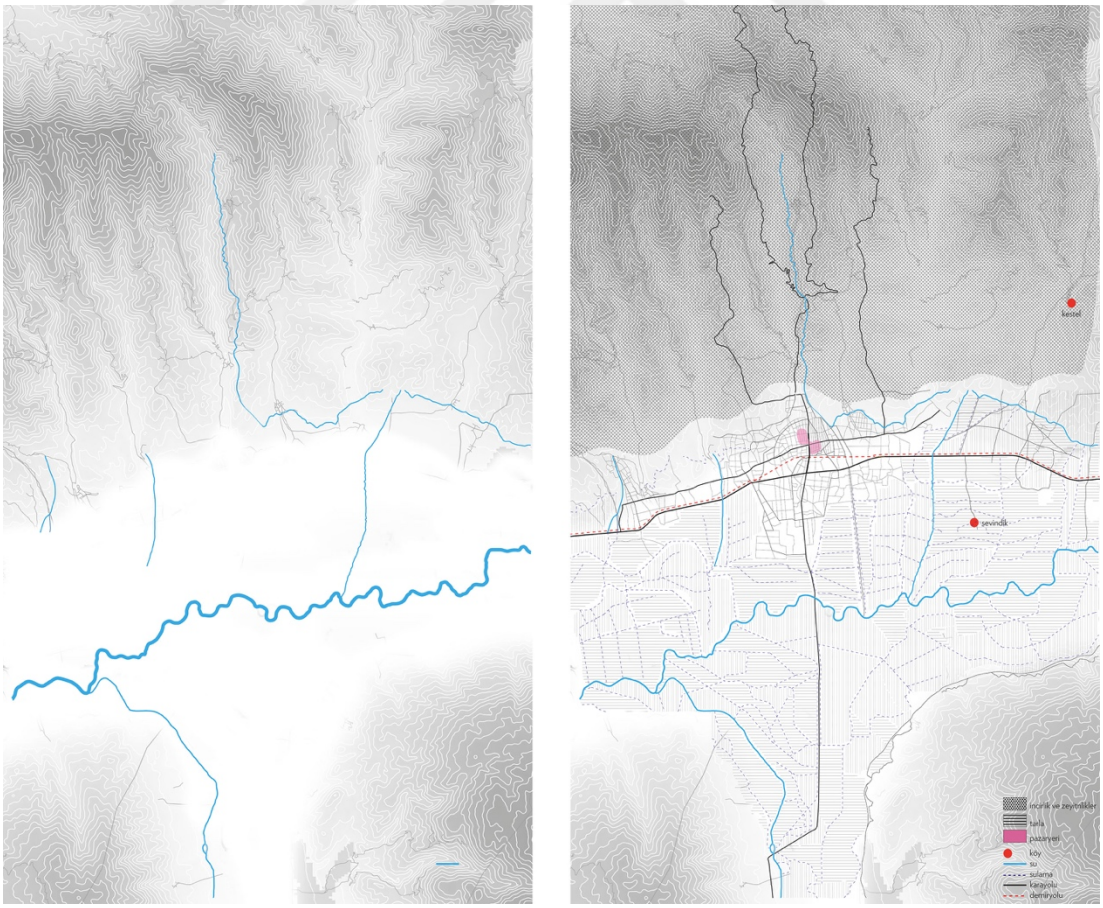

Şekil 5.28 : Nazilli'de bahçe ve tarla oluşumları.

Şekil 5.28'deki haritalamada görüldüğü üzere pazaryerinin kuzeyinde kalan dağlık kesim, hiyerarşik gıda sistemlerinin ağırlıklı olarak incir aracılığıyla basitleştirerek inşa ettiği bir hinterlandı haline gelirken güneyde ova, sulama kanalları ile şekillenen tarlalarla kurulmaktadır. Şekil 4.42'deki formasyon haritasında da okunabileceği üzere dağlık alandaki tarımsal faaliyetler hala bahçe bitkileri yetiştiriciliği ve kısmen de ormanlık alanda toplayıcık gibi çoğul bir dönüştürüm sürecine işaret de etmekteyken, ovada tarla bitkileri yetiştiriciliği bunun önüne geçmekte ayrıca, ovada makineli tarım teknikleri gelişmişken buna uygun türlerle ilişkilenilmektedir (Özdemir, 2009; Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Deniz, 2013).

Şekil 5.29 : Ovada tarlalar.

Monokültür ve modernizasyon süreçlerinin dönüştürümü sekteye uğratmasının yanı sıra, hal sisteminin getirdiği basitleştirme ve standardizasyon talebi de buna katkı sağlar. Nazilli Pazar Ağı'nda, üretici paydaşlarının köylerindeki bahçeleri ve ovadaki tarlaları kadar havza dışından bahçe, tarla ve sera vardır. Bunu inşa eden halde esnaflarla yapılan görüşmelerde hem üretim süreçlerinde hem de mahsuldeki standardizasyon sebebiyle Akdeniz Bölgesi'ndeki bu alanları tercih ettikleri öğrenilmiştir. Bu beklentiye göre tarımsal pratiklerini oluşturan Demre, Fethiye Antalya gibi yerlerdeki çiftçiler sözleşmeli tarım gibi araçlarla da gün geçtikçe pazar ağından koparılarak hal ya da çok uluslu şirketlerin muktedir olduğu hiyerarşik gıda zincirlerine bağlanmaktadır. Bu gelişmeler, yine çoğul varlıkların birbirlerini dönüştürebilme sürecini sekteye uğratmakta, yerine merkezi bir inşa sürecini koymaktadır. Şekil 5.30'daki anlatıda da görülebileceği gibi hal sistemine dahil olan Zafer Mahallesi'nde bir tezgâhtaki erik, yaklaşık 200 km yol kat ederek Antalya/Söğüt'teki bahçeden gelirken sera ve monokültür tarım gibi basitleştirme

projelerinin başka havzaların bahçe ve tarla mekânlarında ve varlıklar arasındaki dönüştürüm ihtimallerini yok eder.

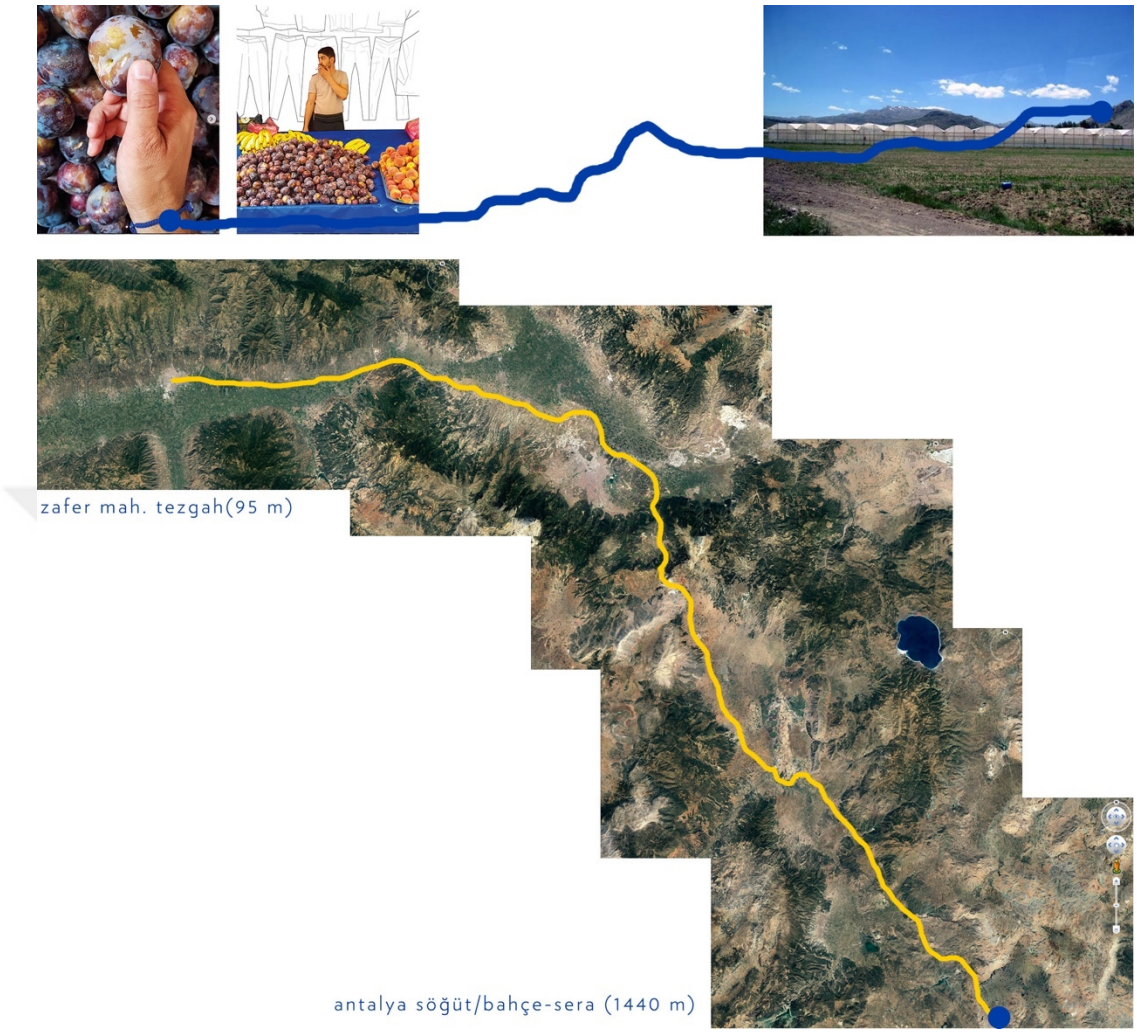

Şekil 5.30 : Tezgâhtan seraya.

Her ne kadar hala çoğul paydaşların karşılıklı dönüştürümleri boyunca müşterek örülen bahçeler pazar ağında mevcut olsa da bunu sekteye uğratan durumların yoğun bir biçimde görülmesi tarihsel eşiklerinin sorgulanmasını gerektirir. 19.yy.'da demiryolunun inşası, ulus devletin ilk yıllarında gerçekleştirilen sanayi inşalar ve 1950-1960'lı yıllar itibariyle neoliberal paradigmanın bölgeye sirayeti bu anlamda kritik eşikler olarak belirmektedir. 19.yy.'da batılı devletlerce inşa edilen demiryolunu sayesinde batılı gelişmiş ekonomiler, demiryollarının ulaştığı Nazilli'de müşterek örülen pazar ağını çözmeye çalışmış ve incir, zeytin, kestane gibi varlıkları kendi topraklarına taşmak için zemini yeniden inşa etmeye başlamıştır (Akbulut, 2010). Çoğul paydaşlarca dönüştürüm süreçleri ile örülen bahçe ve tarla mekânlarının yerini insan merkezli monokültür mekânlar almıştır. İkinci eşik ise ulus devletin ilk yıllarında

(1937) kurulan ve pazar fonksiyonuna bağlı olarak doğup gelişen Nazilli'yi bir pazarköyden sanayi kentine çeviren -cumhuriyetin ilk yılları itibariyle şehirleşmeyi hızlandıran de tetikleyen- basma fabrikasıdır. Yakın döneme kadar bahçe, tarla ve ormanlardaki tarımsal pratikler ve toplayıcılık eylemleri aracılığıyla gelişen ilişkilerin birincil motivasyonu olan pazar ağı, bu eşikle beliren 'tarıma dayalı sanayi' paradigması ile yerinden edilmiş ve bu da kırsal alana doğru ilerleyen kentleşme sürecini tetiklemiştir (Deniz, 2013). Son olarak da 1950 yıllar itibariyle kentsel nüfusun kırsala göre artış göstermesi, makilik olarak tabir edilen alanların incir ve zeytin bahçelerine çevrilmeleri (Deniz, 2013) ve 1966 yılında kurulan sebze meyve hali bahçe ve tarla örüntüsünü derinden etkileyen gelişmeler olarak belirmektedir. Karşılıklı dönüştürümün yerine inşa faaliyetleri geçmiştir.

Neoliberal tarım politikaları, endüstriyel tarım süreçleri, küresel ticari örgütlenmeler, tarımda ve pazarda şirketleşme gibi faktörler ve en önemlisi hal sistemi, çoğul yapıda ve tüm paydaşlarca müşterek dönüştürüm halinde olan bahçeleri monokültür ve hiyerarşik alanlar, hatta yeni inşa edilmiş terminoloji ile 'tarım arazileri' olarak inşa etmektedir. Bölgedeki bahçe/tarlanın bu yapıların hinterlandı haline gelmesiyle Nazilli Pazar Ağı' giderek uzamakta ve ağsal yapısını yitirmektedir.

Havzada dönüştürüm

Nazilli Pazar Ağı' yaratımı itibariyle Büyük Menderes Havzası ile bağlı olduğu kadar diğer havzalarla da bağlantılıdır. Sürekli bir akış halinde olan suyla toprağın sürekli olarak birbirini dönüştürdüğü ve hal ile diğer havzalara taşan pazar ağı ve Büyük Menderes Havzası'nın dönüştürüm süreçlerindeki aksamaları Şekil 5.11'deki ağ haritası ile kavramaya başlıyorum. Üretici paydaşlarca halen havza içerisinde bir ağ örülmeye devam etse de Şekil 5.14'deki haritalamada görüldüğü üzere Nazilli Pazarı -Tire'den farklı olarak- havza sınırlarının dışına taşmakta ve böylece kendi havzasını inşa etmektedir.

Nazilli'nin kırsal yerleşme karakteristiğinde ilk dikkat çeken husus, Tire'de olduğu gibi doğrudan ova yüzeyine kurulan köylerin sayısının düşük olmasıdır (Şekil 5.31). 'Ovada tarım, dağda yerleşim' örüntüsü neticesinde ovada yaklaşık 15 köy yerleşirken, geri kalan 46 köyün dağların eteklerinden yamaçlarına doğru yerleştiği görülür. Nazilli'nin kuzeyinde Aydın Dağları'nın yamaçlarında kurulan yerleşmelerin birçoğu, eğimin az olduğu yerlerde ve vadi içlerinde, yükseltisi en fazla 700 m.'ye

kadar olan kısımlarda kurulmuşlardır. Daha yüksek kesimlerde kalan köyler, geçmişte göçebe kültürün ve yaylacılığın pratiklerinden olan hayvancılık ile uğraşıyor olsalar da bugün daha ziyade bahçe tarımı özellikle de meyvecilik ile uğraştıkları bilinmektedir. Havzada ovadaki bitki, hayvan ve insan yerleşmelerinde Tire'dekine benzer bir örüntü göze çarpsa da dağlık alandaki yerleşim biçimlerinde belirgin farklar görülmektedir. Tire'de çoğul paydaşlı yapıda bağçeler ve ormanlarla içinde parçalı yayılmış olan meskenlerle dönüştürüm içinde olan dağlık alan, Nazilli'de daha önceki bölümde açıklandığı üzere monokültür pratiklerle, sıkışık halde mesken öbekleriyle bir arada inşa edilmektedir. 200-500 m'ler arasındaki tmolos depolarının üzerindeki aşırı engebeli topoğrafya sebebiyle dağlık alanda yerleşme örüntüsünün sıkışmakta, insan nüfusu seyrelmekte, 800 m'den sonra yükseltinin hava koşulları üzerindeki tesirinin de etkisiyle yerleşmeler gittikçe azalmakta ve hatta meskenlerin sayısı 900-1000 m arasında giderek silikleşmektedir (Deniz, 2013).

Havzada yamaçların eteklerinde insan yerleşme ağı yoğunken, ovaların merkezi kısmındaki taşkın sahaları tenha gözükmekte, Aydın Dağları ve Karıncalı Dağı ile ovanın kesiştiği sahada özellikle derelerin ağızlarındaki birikinti koni ve yelpazeleri üzerinde yerleşmeler sıklaşırken, Aydın Dağları'nın güneyindeki tmolos depoları üzerinde engebeli arazilerde seyrekleşmektedir. Aydın Dağları boyunca yükseldikçe, nüfusun vadiler boyunca genellikle kuzey güney istikametinde kurulu yerleşmeler boyunca dağıldığı görülmektedir(Göney, 1975).

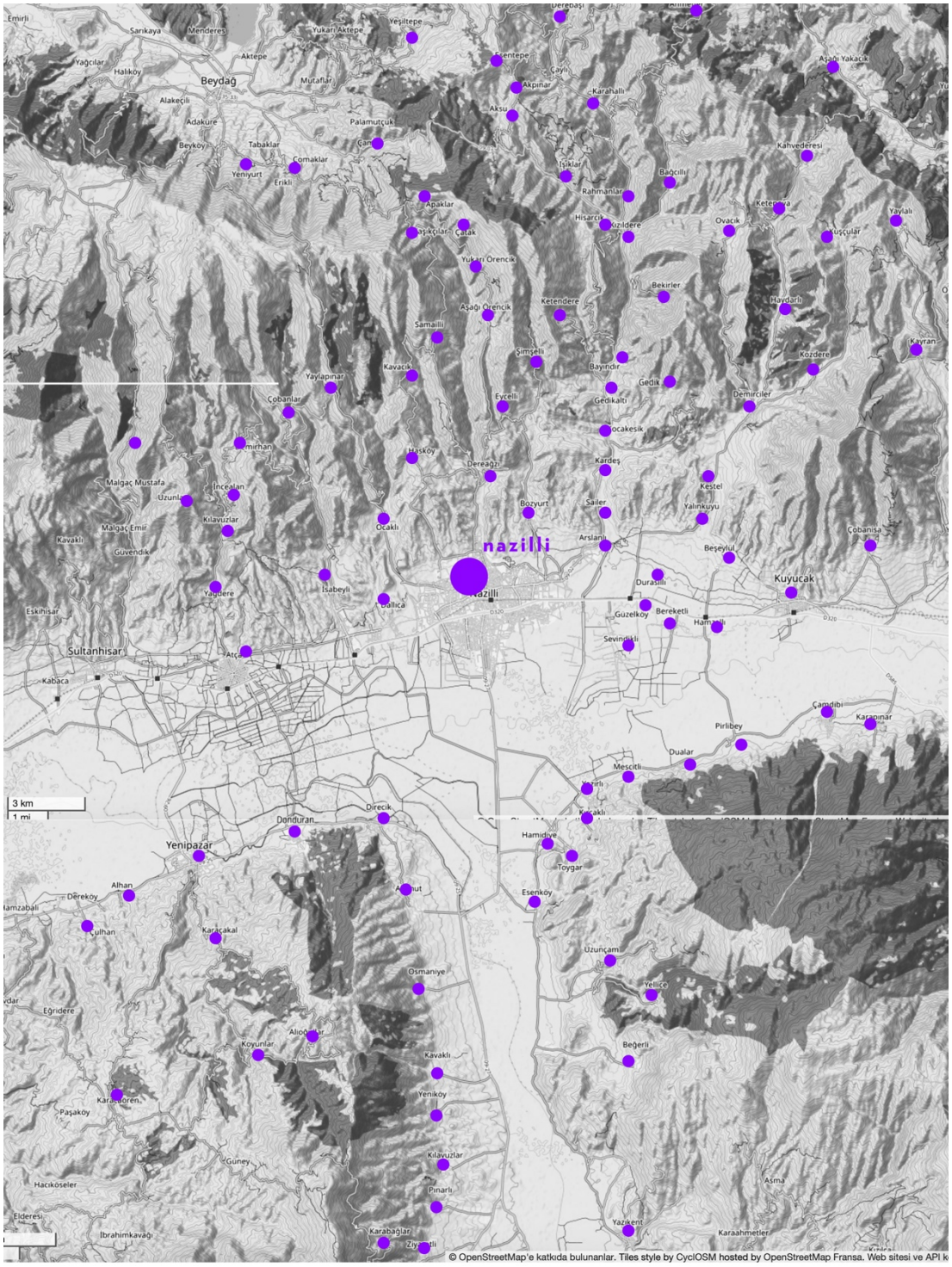

Şekil 5.31 : Nazilli'de kırsal yerleşimler.

Şekil 5.11' deki ağ haritasında görüldüğü üzere Nazilli Pazarı, Büyük Menderes Havzası içinde pazaryerinin güneyinde kalan Karıncalı Dağı çevresindeki kırsal alana, ovaya ve kısmen de Aydın Dağları'nın alçak kesimlerinden kalan alana yayıldığı gibi, Küçük Menderes, Gediz, Batı Akdeniz ve Antalya Havzası'na kadar taşmaktadır. Hal sistemi sebebiyle böyle yaygın bir yapısı olsa da sistemdeki üretici olmayan aracılar

sebebiyle oldukça da kırılgan ve merkezileşen bir yapı haline gelen pazarın bu durumunda, havzadaki yerleşim örüntüsünün de etkisi büyüktür.

Şekil 5.31'deki haritalamada 640 metre rakımlı Bekirler Köyü'nün siyah renkte yol, kırmızı renkte insan öbekleşmeleri ve geri kalan yeşil alanda ise bitkisel örüntü görülmektedir. İncir üretiminde 3. sırada olan köy, incirliklerin en yaygın olduğu bölgelerdendir (Ticaret, 2015). Topoğrafya ile de ilişkisel olarak, ancak daha ziyade uluslararası ticaret zincirinin metası haline gelmiş incirlerin yetişmesi için insan yerleşimleri daha toplu bir hal aldığı ve bu süreçte hem mekânsal olarak hem de türler bağlamında çoğulluğun azaldığı gözlemlenmektedir. Bekirler Köyü'nün 2009 ve 2023 yılları arasında değişimini gösteren Şekil 5.32' deki haritalamada, çeşitli türlerle bir arada dönüştürüm süreçlerinin yaşandığı kırsal örüntünün, daha çok talep üzerine salt incirlerin olduğu mekânlara bahçelerine, insan ve hayvanların müşterek örmekte olduğu izleri incirliklere ulaşmak için inşa edilmiş asfalt yolla ve toplu bir mesken kümesine doğru değişimi görülmektedir. Yerleşim ve yol örüntüsün topoğrafyaya rağmen değil bir arada dönüşmekte olması halen köydeki heterarşik ilişkilenmelere işaret etse de monokültür inşalar sebebiyle köylünün gündelik hayat pratikleri, tarım ve toplayıcılık kültürü ile örülen yaşamı da hiyerarşik düzenin bir parçası haline geliverir.

bekirler/2009 bekirler/2023

Şekil 5.32 : Dağ-Bekirler örüntüsü.

Öte yandan ovadaki 68 metre rakımlı Sevindikli Köyü'nün süreçlerinde de benzer bir inşa söz konusudur. Bölgede gerçekleştirilen çeşitli araştırmaların da ortaya serdiği üzere bu kesimde jeotermal altyapısının, tarım kimyasallarının yol açtığı aşırı tahribat ve tarımsal faaliyetler nedeni ile orman örtüsü ve biyolojik çeşitlilik sürememiştir (Özdemir, 2009; Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Deniz, 2013; Yilmaz and Ali Kaptan, 2017). Turunçgiller ve nar bahçelerinin içinde toplu bir yerleşim örüntüsü olarak beliren köyün yıllar içinde kurulduğu ilk yerden

yola doğru yayılmakta ve özellikle yeni meskenlerin köyün ilk merkezinden yollara doğru çizgisel uzayarak bir gelişim gösterdiği göze çarpmaktadır (Şekil 5.33) (Deniz, 2013). Köy örüntüsünün -topoğrafya, hayvan ya da bitki örtüsü ile karşılıklı bir dönüştürüm içinde oluşması yerine- otoyol gibi merkezi bir aks üzerinde gelişmesi, burada yapılan tarımsal faaliyetlerin insan merkezli oluşu, biyolojik çeşitliliğin ve köyün pazar ağındaki paydaşlığının yitimi ile ilişkili olması ihtimali kuvvetlidir. Zira tüm bir örüntü pazarla değil, hiyerarşik sistemin faydacı ve merkezi paradigmasına göre oluşmaktadır.

sevindikli/2004 sevindikli/2023

Şekil 5.33 : Ova-Sevindikli örüntüsü.

Anlaşıldığı üzere incir havzada pek çok yaşamı ve mekânı etkileyen bir varlıktır. Her ne kadar monokültür uygulamaların bir aracı haline gelmeye başlasa da özellikle ova ve dağ arasında çeşitli dönüştürüm süreçlerinin de tetikleyicisidir. Örneğin, incir hasat dönemleri üzerinde de belirleyici role sahiptir. İncirin hasat dönemi ova ve dağ köylerinde yaklaşık bir ay farklılık göstermektedir. Nitekim hasat daha sıcak olan ovada temmuz ve ağustos aylarında; dağ köylerinde ise ağustos ve bazen de eylül aylarında olmaktadır(Deniz, 2013). İncir mevsimi geldi mi havzadaki ovadan dağa yayılan yaşamlarda bir devinim ve heyecan göze çarpar, incirin eksildiği pazaryeri bile bir başka şenlenir.

Hiyerarşik düzen, sadece havza içindeki dönüştürüm süreçlerini sekteye uğratmaz aynı zamanda diğer havzaları taşıma sebep olarak oralardaki süreçleri de etkiler. Hal sistemi, diğer havzaları da pazarın hinterlandı haline getirir ve göz görmeyen yerlerde insan merkezli inşalar gerçekleştirir. Nazilli sebze meyve halindeki komisyoncu ve toptancıların ürün aldıkları yerlerin başında gelen Antalya bölgesi, yılların içerisinde doğanın döngülerinden bağımsız kendi sistemini inşa eden bir peyzaj haline gelmiştir. Şekil 5.34'de 1450 metre rakımlı Antalya-Söğüt çevresinin 16 yıl içerisindeki değişimi bunun hızını, boyutunu ve bölgede yerleşme ve yaşam örüntüsünü nasıl etkilediğini

göstermektedir. Yakın zamana kadar tüm zemine yayılan bahçelerin içinde dağınık halde meskenlerin olduğu bölgede bugün toplu halde görülen merkezi bir yerleşim ve etrafını saran seralar görülmektedir. Türkiye'de hal sisteminin olduğu birçok pazara ürün gönderdiği bilinen bölgede bu aşırı talebi karşılamak adına mevsim dışı ya da daha uzun süreli üretim yapabilmek adına örtü altı ya da sera sistemleri bir üretim ve yaşam pratiği haline gelmiştir. 2013 yılı verilerine göre sera alanlarının % 85.1'i bulunduğu Akdeniz Bölgesi'nde bulunmakta (Güzey and Atilgan, 2015), ancak bu sadece bölgedeki kadim yerleşim örüntüsünün değil aynı zamanda bölgenin mikro-iklimini ve mikro sosyolojisini de yeniden inşa etmektedir. Plastik, gübre, ilaç ve bunun gibi kimyasal girdi ve çıktıları sebebiyle pek çok canlı türünü yok eden ya da aşırı üremesine sebep olan bu hiyerarşik ilişkilenme biçiminin oluşumunda, varlıkların karşılıklılığı ile kurulan dönüştürüm kavramının bu bölgede geçerliliğini yitirmesinde hal sistemi sayesinde Nazilli Pazarı'nın da payı olduğu anlaşılmaktadır.

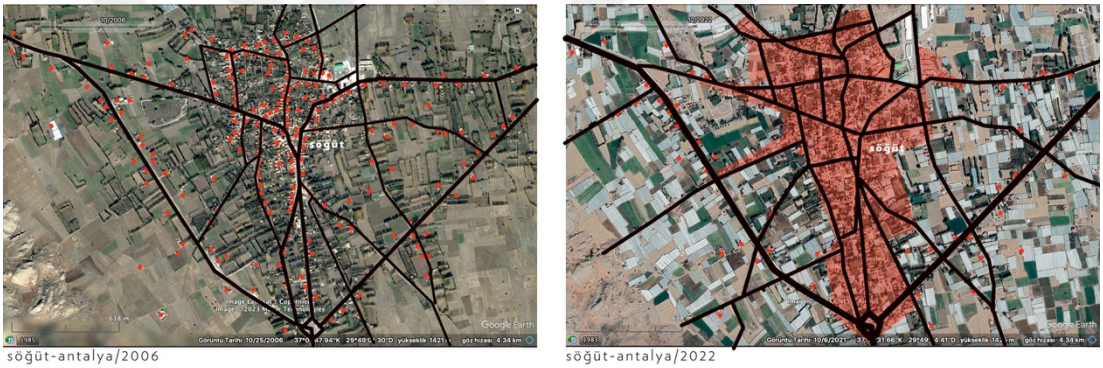

söğüt-antalya/2006 söğüt-antalya/2022

Şekil 5.34 : Hal-Antalya Havzası örüntüsü.

Ancak hal sisteminin etkisi olsa da gerek pazar ağında gerekse havzada muktedir olmadığı ve hiyerarşik uygulamaların dönüştürümü tamamen ortadan kaldırmadığını da söylemek gerekir. Şekil 4.42'deki havzanın biyolojik formasyon haritası da gösterir ki, halen havzasının zemini pazarın çoğulluğunu sağlayan çoğul yapısını korumaya çalışmaktadır. Havzanın çoğalan mikro iklim ve coğrafyasına bağlı olarak ovadaki bitki dokusunun yaşam döngüsünü ile dağdakinin farklılaşması sayesinde bir türün pazarda ömrünün uzaması, ağın havzayla ilişkilenmesini sağlayan önemli etmenlerdendir. Bunun yanı sıra -Küçük Menderes Havzası kadar olmasa da- havzada çoğul paydaşlı dönüştürümlerin yaşandığı, monokültür haline gelse dahi endemik olma halini koruyabilen anca ve pazar ağından kopmaya eğilimli incir, zeytin ve kestanenin yanı sıra yüzlerce yıldır havzanın paydaşı olan ormanlardan toplanan çam kozalağı, filokseranın dahi sirayet edemediği Anadolu'nun eski asmalarından razaki

üzümü ya da yayladan gelen elmalar gibi türler ve yarattıkları mekânların hala var olmasından anlaşılabilir.

Şekil 5.35 : Dağdan (sol) ovadan (orta) ve havza dışından (sağ) varlıklar.

Şekil 5.35'da görülen yaz elmalarının yetiştiği dağ köylerinde her biri üreticiler tarafından doğal malzemelerle ilişkili olduğu yerde üretilen "elmalık" ve incir kurutma için oluşturulan 'külme' adı verilen çardak mekânların artık kullanılmasalar dahi işlev değiştirerek varlıklarına devam etmesi bunun bir göstergesidir. Deniz (2013), günümüzde inşa edilmiş iklimsel sistemler olan soğuk hava depolarının elmalıkların yerini aldığını; bu mekanların kısa süreli meskenler olarak kullanıldığını, ancak işlevleri değişse dahi kendine has yapılarını hâlâ korumakta olduğunu ifade eder. İncir çardaklarının yerini alan seralar ise doğayla ve varlıklarla ilişkisel bir dönüştürüm sürecinin yapısı olan geçici meskenlerin öneminin azalmasına ve bu bilginin kaybolmaya başlamasını sebep olsa da havza içerisinde hala görünür olmaları önemlidir (Şekil 5.36).

Şekil 5.36 : Aydın Dağları'nda geçici meskenler (Fotoğraflar: Deniz, 2013).

Şekil 5.37'de görülen bugün Büyük Menderes Nehri olarak adlandırılan antik çağların mitolojideki nehir tanrılarından olan Maiandros'u, jeomorfolojik, morfo dinamik ve tarihi arka planıyla havzadaki yaşamı tetikleyen en önemli bir yapıdır (Gürbüz and

Kazancı, 2019b). 615 km'lik parkuruyla Ege Denizi'nin en uzun ve etkili nehri olan Büyük Menderes gezisi sırasında, dağlardan inen birçok kol onu beslerken karmaşık bir dolambaçlı rota çizerek ilerlediği havza boyunca Şekil 5.37'deki gibi etrafında yüzlerce yıldır yaşamı yeşertmektedir. Ancak ne zemin ne su ne de yaşamlar bu görseldeki gibi sabittir; aksine sürekli bir devinim halindedir.

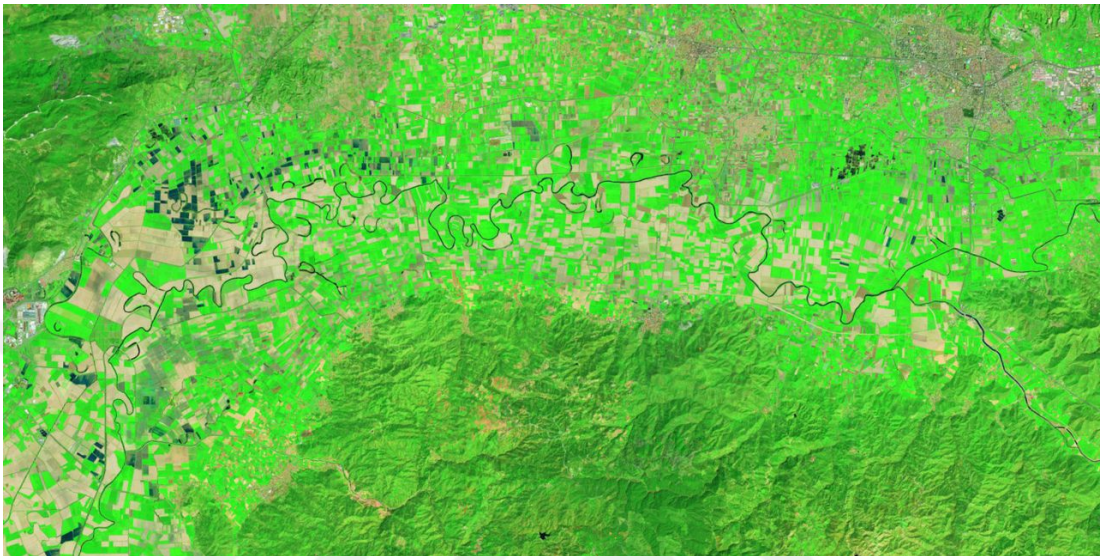

Şekil 5.37 : Büyük Menderes Nehri boyunca yeşeren havza (URL-23).

Antik dönemdeki havza dışında taşan nehrin ününden bilhassa hayat verdiği varlıklar üzerinden bahsedilir. O dönemde dahi havzada zeytin ve incirin dikkat çekici bir yeri olduğu anlaşılmakta ve bunun alameti farikası olarak kıvrıla büküle ilerleyen nehirle birlikte oluşan coğrafyası gösterilmektedir. M.Ö. 4.yy.'da bu dönüştürümün ünü Atina'ya kadar uzanmış (Sevin, 2001) ve M.Ö 1.yy.'da Dio Chrysostom ApameiaDio Chrysostom Apameia Büyük Menderes Nehri hakkında şöyle demektedir: "…Buradaki nehirler en geniş ve en işe yarar kaynaklara sahipler. Şuradaki Marsyas, suyu şehrinizin ortasından geçer. Orgas ve Maeandros şimdiye kadar görülmüş nehirlerin en tanrısal ve bilge olanları, bunları gören birisi onların Asya'nın en iyi nehirleri olduğunu söyleyebilir."(Cocceianus, 1961). 17.yy.' da bölgeye ziyaret eden Evliya Çelebi'nin (Çelebi, 2013) nehrin zeytinlikler ve incirliklerle göze çarpan yaratım sürecini "Dağlarından yağ, ovalarından bal akar" şeklinde tasvir etmesinden yüzlerce yıl sonra, insan merkezli inşaların dönüştürümün yerine geçtiği son yıllarda Büyük Menderes Nehri'nin yok oluşu buyunca havzada da hem mekânsal hem de mikro sosyolojik bağlamda bir kopuş sürecine girilmiştir. İnsan yerleşimlerinde kaynaklanan evsel atık sular; sanayi kuruluşlarında oluşan endüstriyel atık sular; aşırı, zamansız ve yanlış gübre-pestisit kullanımı ve Şekil 5.38'deki gibi havzaya kuş bakışı

bakıldığında, zeminle tasarımlarının çoğul yapıdan ziyade monokültür bir anlayışla yapılması, çok ürün beklentisi sonucu toprağın ve türlerin kimyasallarla yok edişi, insan nüfus artışları, maden ocakları ve jeotermal santraller dönüştürüm süreçlerinin bozulduğu hatta yaşamların yok olmaya başladığı görülür (Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Tokgöz, 2011; Deniz, 2013; Yilmaz and Ali Kaptan, 2017; Rapor, 2019). Atık alıcı ve taşıyıcı bir ortam olarak işlevini sürdüren Büyük Menderes'e, teknolojik, evsel ve kentsel atıkların deşarj edilmesi, milyonlarca yılda oluşan heterarşik ilişkilenmenin, hiyerarşik düzenin uygulamaları ile bozulmasına sebep olur.

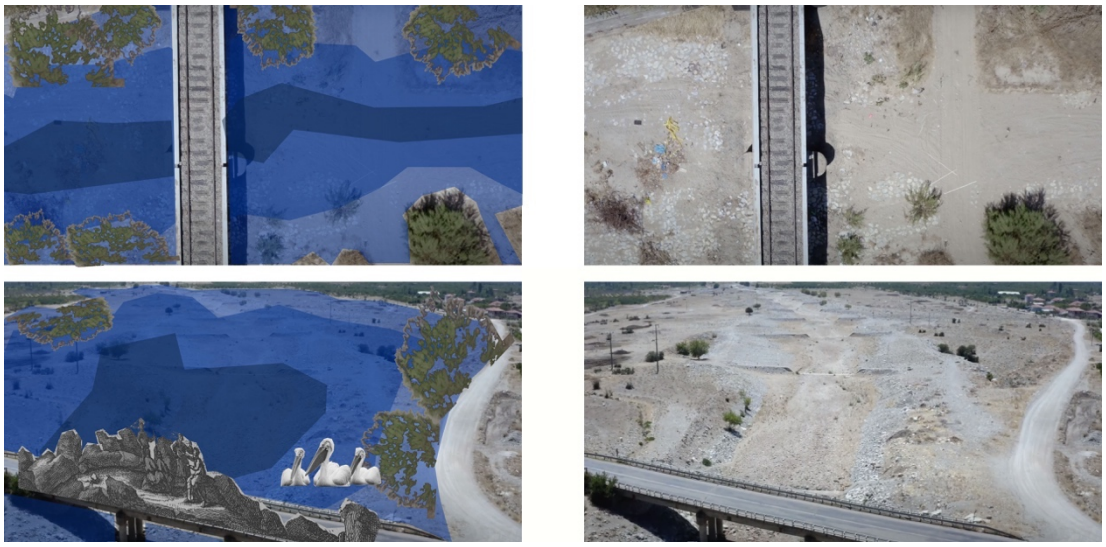

Şekil 5.38 : Büyük Menderes Nehri var-yok halleri.

Yolda dönüştürüm

Dağlarda dolaşan patikalar ve ovada sulama kanalları ile ilerleyen yolların yanı sıra Nazilli'yi limanlara, pazarlara ve diğer havzalara bağlayan kara ve demiryolları Nazilli Pazar Ağı'nın ve pazaryerinin oluşumunda önemli paydaşlardır. Şekil 4.46'daki bölgesel yol haritasına baktığımızda havzanın düzlükleri boyunca ilerleyen ana akslar, engebeli alanlarda köylerle bir arada oluşan kılcal damarlar gibi yollar ve yerleşimler yoğunlaştıkça ızgara gibi örülen kanallar görülebilir. Tüm bu akışla bir arada dönüşen Nazilli pazaryeri, yeri itibariyle bir kavşak olarak belirmekte ve bu da pazaryerinin oluşumunu etkilemektedir (Demirhan, 2005; Deniz, 2013; Ural, 2014). Tire'den farklı olarak yol örüntüsünde hiyerarşik yapıların etkisi oldukça belirgindir. Günümüzde ağırlıklı olarak akışın kara yollarından sağlandığı pazar ağında, demiryolu pek çok

araştırmacı tarafından önemli bir eşik-mekân olarak işaret edilmektedir (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011; Deniz, 2013).

Tire Pazarı ile bir arada dönüşen Güme Dağı'ndaki patikaların benzeri oluşumlar Nazilli'de kısmen görünse de Tire'den farklı olarak bu izlerin artık asfalt yollara dönüştüğü görülür. Toplam yol alanın %77,2'sini asfalt-araç merkezli yollar oluştururken, %12,6'sini stabilize, %9'unu tasviye ve %1,2'sini de patikaların oluşturduğu bilinmektedir (Deniz, 2013). Şekil 4.46 ve Şekil 5.40'daki haritalamalarda en yüksek ve sarp bölgelerdeki köylere dahi asfalt yollarla ulaşıldığı görülmektedir. Asfalt olmayan yollara köylerin uzak mahalleleri ve köyler arasındaki bazı kestirme ve alternatif olan yollarda rastlanmaktadır. Mehmet Deniz (2013), Akçaabat gibi (%2 aslfat yol) bu şekilde engebeli arazilere sahip yerler ile kıyaslandığında Nazilli'de yol ağının büyük bölümünün iktidar mekanizmalarınca yeniden inşa edildiğini ifade eder. Bunun sebebi ise hiyerarşik yapılanmaların özellikle dağlık alanda yayılmış incirlikleri, zeytinlikleri ve kestane bahçelerini meta odaklı monokültür inşaları ve bu metaya en kolay ve hızlı kanaldan ulaşma talepleridir.

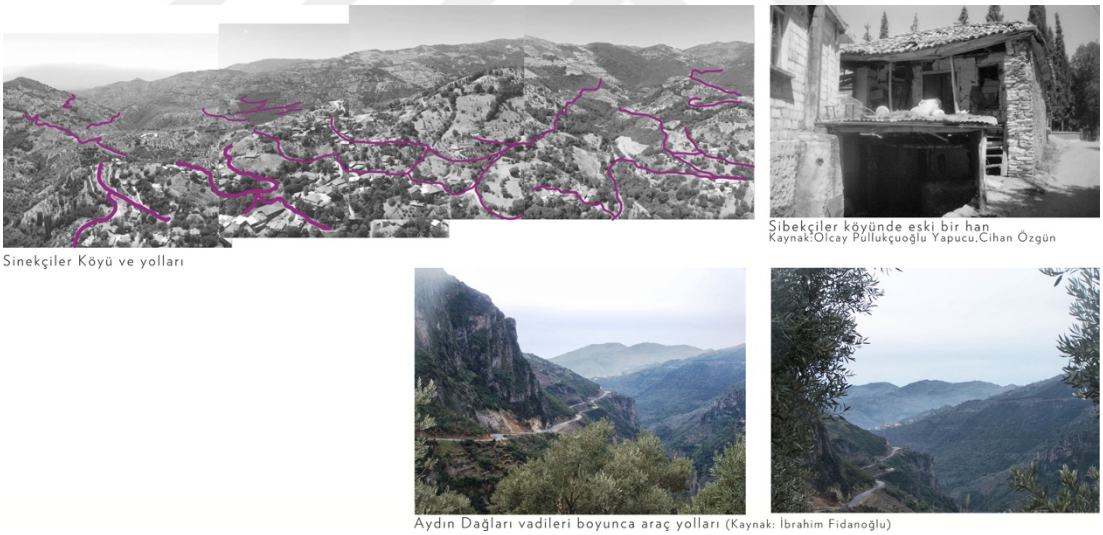

Şekil 5.39 : Aydın Dağları boyunca köyleri ve bahçeleri dolaşan yollar.

Şekil 5.39'da üstteki görselde, incir üretiminde ilk sırada olan Sinekçiler (Yaylapınar) Köyü'nün (Ticaret, 2015) içinde ve çevresinde yol ağının topoğrafya ile olduğu kadar incirliklerle bir arada şekillendiği görülmektedir. 19.yy'da demiryolu yapımı öncesinde Küçük Menderes ve Büyük Menderes Havzası'nı birbirine bağlayan kervan yolu üzerinde bir durak olan Sinekçiler Köyü'nde (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011) Yağucuoğlu bugün bir yıkıntı halinde olan bir han dahi keşfetmiştir. Antik Çağ'dan beri önemli bir varlık olan incirin köydeki yoğun üretimi ile yol ağının

beraber gelişmesi sonucunda bugün köyde sarp kesimlerdeki bahçelere dahi ulaşmak için asfalt yol inşalarına sebep olmaktadır.

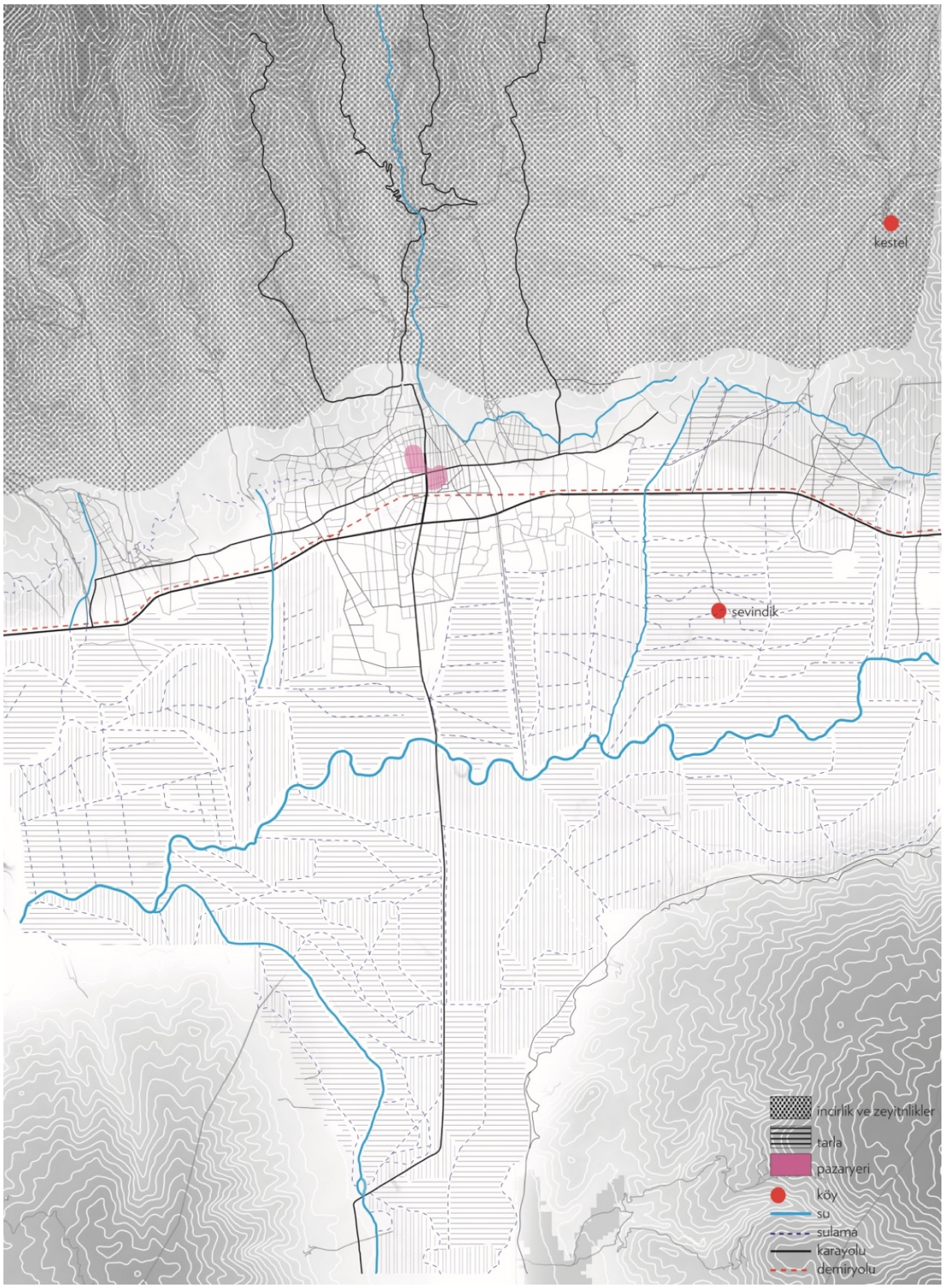

Şekil 5.40 : Nazilli yol, dönüştürüm ve inşa haritası.

Ancak her ne kadar küresel pazarların metası haline gelmiş incirin üretimi köyde ve çevresinde bir monokültür halini almaya başlasa da geçmişte pazar ağları ile birlikte

oluşan kervan yollarıyla ilişkisi ve bugün de pazar ağında paydaş olmasından ötürü hala çoğul yapısını da korumaya eğilimli olup mekânsal ve mikro sosyolojik anlamda dönüştürüm süreçleri sürmektedir. Bunu, incirlikler kadar olmasa da köyde yerleşen kestane, zeytin, kiraz, elma ve sebze bahçeleri, bağlar, ceviz, menengiç, çam ağaçları ve keçilerle bir arada yaşayan köylü yaşamından (Demirhan, 2005; Deniz, 2013; Ticaret, 2015) ve bu yaşamların müşterek örerek dönüştürüm süreçleriyle var ettiği sık örülmüş ve pazaryerine bağlantı sağlayan yol ağından anlamak mümkündür.

Şekil 5.11'de görüldüğü üzere Nazilli pazarı ağı, pazaryerinin kuzeyinde kalan Aydın Dağları'na yayılmış köylerden olduğu kadar güneydeki Bozdoğan Ovası boyunca dağların eteklerinden ya da dağlık alanın yamaçlarından gelen paydaşlardan da oluşur. Bugünkü adıyla Arpaz olan antik dönemin pazaryeri Harpasa'dan bu yana pazar ağının dönüştürüm süreçleri boyunca oluşmuş aks (Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011), bugün Şekil 5.40'daki haritalamada görüldüğü gibi daha yoğun bir akışla devam etmekte ve pazaryerini geçerek Aydın Dağları'n a doğru tırmanmaktadır. Pazar ağı, bu yol ve ona bağlanan diğer kanallar ve çevresini tarla ve sulama kanalları ile beraber ilerleyen tali yollar ve bahçeler beraber bir inşa ve dönüştürüm sürecinin ürünleri olarak düşünülebilir. Tire'de olduğu gibi pazaryerinin bu ızgara sistem içerisinde yerleşmesi, pazar ağının paydaşlarını kısmen dönüştürüp kısmen de bu sisteme mecbur bırakmaktadır.

Yol örüntüsü içerisinde en yoğun akışın olduğu güzergâh olan -Nazilli kentinin de içinden geçen- D320 karayoluyla Nazilli hem küresel ticari sistemlere hem sebze-meyve hali ile birlikte Anadolu'nun diğer şehirlerine hem de havza içerisinde bir sanayi kenti olarak beliren Denizli'ye hem de İzmir limanına bağlanmaktadır. Hal sisteminin pazar ağındaki varlığını güçlendiren bu hat, diğer ana ulaşım kanallarına da bağlanarak Şekil 5.41'deki haritalamada görülüğü üzere belirli zamanlarda havza dışına taşmaya sebep olur. Böylece havzadaki örüntü ile bir arada dönüştürüm süreci geçiren bölgesel yol ağı, havzadan taşarak bir inşa edilmiş hiyerarşi araçları haline gelir.

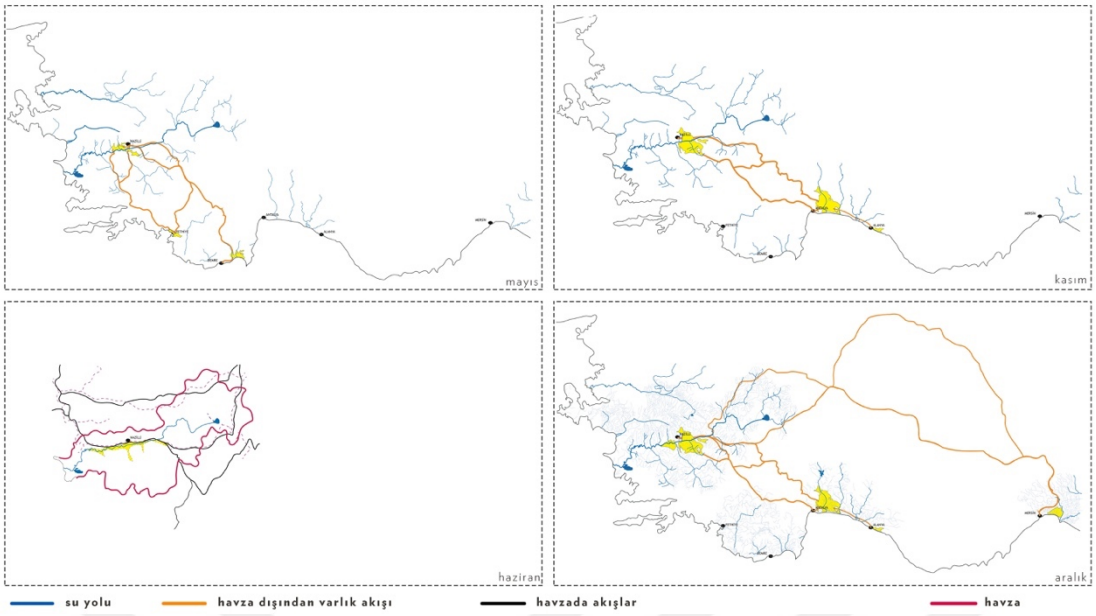

Şekil 5.41 : Nazilli Pazar Ağı'nın yıllık döngüsü.

Nazilli Pazarı'nın yollar bağlamında dönüştürüm kavramının belki de en yoğun tartışılabileceği gelişme, aynı zamanda önemli bir tarihsel ve mekânsal eşik de olan 19.yy'da demiryolunun inşasıdır (Demirhan, 2005; Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Deniz, 2013; Ural, 2014). Anadolu'daki ilk demiryolu projesi olan İzmir-Aydın Demiryolu, Anadolu'nun yanı sıra mekânsal ve mikro sosyolojik olarak Nazilli'yi bölgedeki üretici pazarlarının dönüştürüm süreçlerini derinden etkilemiştir. Çünkü hattı inşa eden batılı kapitalist ekonomiler, demiryollarının ulaştığı bölgelerde pazarı ele geçirmişler ve bölgeyi kendi hinterlandına çevirerek incir, tahıl, zeytin, meyan kökü, üzüm gibi varlıkları yerleştikleri alan ve ilişkilendikleri varlıkları ile birlikte metalaştırmış, kendi topraklarına taşımışlardır[124](Demirhan, 2005; Yüksel, 2009; Akbulut, 2010; Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011; Deniz, 2013; Yılmaz, 2018). Harpasa ve Mastuara tarih sahnesinde bir pazaryeri olarak belirdiğinden beri yollarla beraber gelişen dönüştürüm süreçlerinin yerini bu eşikle birlikte merkezi, hiyerarşik bir inşa hali almıştır.

[124] Sömürgeci devletlerin inşa ettiği bu demiryolu hattı ile amaçları, hem Batı Anadolu'nun zenginliklerinin kervanlara göre, daha ucuza ve daha kolay bir şekilde limanlara sevkini sağlayan ulaşım araçları geliştirmek (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006), hem bölgedeki varlıkları Avrupa'ya ve Rusya'ya taşıyan çıkış yolları oluşturmak (Arıkan, 1988) hem de bu yol aracılığı ile Akdeniz-Hindistan arası ticari yolları kontrol altına almak (Barda,1964) olarak gösterilmektedir.

Bugün ormanlık ve makilik alanların incirlik ya da zeytinlik olarak inşasında da demiryolunun etkisi vardır (Kurmuş, 2016). Zira Saadet Tekin'in (1980) de işaret ettiği üzere demiryollarındaki gelişmeler ile hammadde ve mamul madde akışı hızlanmış, tarımda da pazar motivasyonlu bir ilişkilenmeden ticari üretimin inşa sürecine geçiş başlamıştır. R.1307/H.1308 (1891) Aydın Vilayet Salnamesi'nde Nazilli'de toplam tarım alanı % 39, tarım dışı yabanıl alan %51 iken ve orman alanı %10 iken, 1971'de tarım alanının %56,1 orman alanı %39,8 ve yabanıl alan %4,1 olarak kayda geçmiştir (Deniz, 2013). Bu da Nazilli'deki biyolojik formasyonun örüntüsündeki dönüştürümden demiryolu ile beraber inşa sürecine geçişin bir göstergesidir[125]. Peki hiyerarşik yapılanmaların dönüştürüm kavramını yerinden ederek 'inşa' kavramını öne çıkardığı Nazilli'de dolaşıklık kavramı nasıl var ya da yok olur?

5.2.3 Hemhâl

Pazaryerinde hemhâl

Nazilli pazaryerinde hemhâl süreçlerde yaşanan aksamalar sıklıkla göze çarpar. Uzun Çarşı- Zafer Mahallesi ve hal-üretici paydaşlar arasındaki gelgitli süreçlerde bunu kavramak mümkündür. Bir perşembe sabahı tren garından çıkıp 'yukarı' doğru yürüdüğünüzde ızgara düzende inşa edilmiş sokaklar boyunca dizilmiş sarraf, kuyumcu, butik, oyuncakçı, zücaciye, büfe ve aktar dükkanlarının arasında fokurdamaya başlayan irili ufaklı tezgâhlar görürsünüz. Birçoğu yere serilen örtülerin üzerinde dükkanların gölgesinde kurulmaya başlayan bu tezgâhların bir kısmı uzun süredir kendilerini Uzun Çarşı'yı mesken tutmuş olup, bir kısmı da mekâna sirayet etmeye çalışırken dışlanır. Farklı ritimleri olan mekânların ve varlıkların bir araya geldiklerinde yeni bir ritim oluşturamamasının yani hemhâl olamamasının sebebi ise bir önceki bölümde de açıklandığı üzere hiyerarşiler tarafından paydaşlar arasında inşa edilmekte olan çatışma halidir.

Şekil 5.42'deki montajda Uzun Çarşı sokaklarından birinde üretici tezgâhları ve dükkanlar arasındaki ayrışık hal ve belirginleşen sınırlar göze çarpar. Uzun Çarşı esnafının bir kısmının, kendi yaşamlarını sekteye uğrattıklarını iddia ederek müstahsilleri istemedikleri bilinmektedir. Yerel yönetim birimlerinin ve yerel süreli

[125] Uzun yıllar kapitalist hiyerarşilerce işletilen demiryolu, 1930'larda ulus devletin kontrolüne geçtikten bu sefer farklı bir hiyerarşik paradigma üzerinden nasıl araçsallaştırıldığı ilerleyen aşamalarda tartışlacaktır.

yayınların da körüklediği görülen bu çatışma halinin mekânsal ve yaşamsal yansımaları da Şekil 5.42'deki montajda ifadelenmektedir. Tire'deki örneklerinin aksine birbirine sirayet edemeyen ve nihayetinde yeni hallere bürünemeyen iki yapının arasındaki inşa edilen -görünmez olan ama hissedilen- duvarlar, çarşının her yerinde görülmese bile belirli bölgelerden yayılmaya başlayan bu ayrışma hali hemhâl süreçleri sekteye uğratır. Görülür ki hemhâl olamayanlar, sünmeden ya da beraberinde izler bırakmadan o atmosferden koparılıp ayrılabilir. Hemhâl olamayan bağlamsızlaşır, kırılgan hale gelir.

Şekil 5.42 : Hemhâl olamayanlar.

Ancak bir yandan da yine aynı bölgede Şekil 5.22'deki montajda görülen hemhâl bir ilişkilenme de söz konusudur. Varlıklar ve mekânlar birbirine dolaşma suretiyle

hemhâl olarak artık ne salt tezgâh ne salt dükkân ne salt üretici ne de salt esnaf olduğu bütünlüklü yeni bir hale bürünürler, her biri pazar ağında bir paydaş haline gelir. Artık ne, nerde başlayıp biter belirsizdir. Her şey sürekli bir bütüne, yeni bir hale dönüşür.

Pazarın diğer kanalı olan Zafer Mahallesi'nde ise durum farklıdır. Tire'de ve Nazilli Uzun Çarşı'da çoğunlukla mevcut ticaret ya da mübadele örüntüsü içinde kurulan pazar, burada daha ziyade meskenlerin olduğu bölgede kurulmaktadır. Yani aslında bunlar, oldukça farklı ritimleri olan farklı aktivite örüntüleriyle yaşayan apayrı akışlardır. Ancak Uzun Çarşı'nın aksine, hemhâl süreçlere daha fazla rastlanır. Şekil 5.43'deki montajda binalarla sarmaş dolaş ağaçlar ve onlara sıkı sıkıya tutunan halatların uzantısı brandalarla birlikte iyice gerilirken, gölgelerine yerleşen tezgâhların üzerinde incirler, üzümler, patlıcan ve biberlerin başında insan selinin sokakta akmakta olduğu görülür. Pazarın akışı ile hareketlenen sokakta incirlerin, ağaçların, üretici ve alıcıların, tezgâhların, balkonlarda asılı çamaşırların, pencerede tünemiş insanların hayatları birbiri ile hemhâl olarak 'pazaryeri' denen mekânı oluştururlar. Tire'de de olduğu gibi artık ne salt kent ne salt kırsal olan bu yeni hal, hiyerarşilerle inşa edilen ayrışık mekânlara rağmen müşterek yaratımının devam edebileceğinin de göstergesidir.

Aynı anlarda farklı mekânlarda yaşanan üretici paydaşların aktör olduğu bu iki ayrı deneyimin yanı sıra, pazarın ağırlıklı paydaşlarından olan hal tezgâhları ve sokaklar arasındaki ilişkilenme biçimini mercek altına almak gerekir. Hal tezgâhlarının sergiledikleri varlıklarla kurdukları ilişki bağlamında tezgâhlarını nasıl oluşturduklarına ve sokakta nasıl yerleştiklerine daha önce değinilmişti. Doğanın döngüleri ile hemhâl süreçleri olan üretici paydaşların, pazaryerindeki jestlerinin de benzer şekilde geliştiğini tezgâhlarının tasarım ve yerleşimlerinden, diğer tezgâhlar ve yerle kurdukları ilişkiden anlamak mümkündür. Aynı şekilde hal sisteminin tüccarları olan pazarcı esnafların da süreçte hemhâl olamadıkları gibi pazaryerinde de olamadıkları fark edilmiştir. Sabahın erken saatlerinde bulundukları yerdeki yaşamı görmezden gelerek motorlu araçlarını dar sokaklara sokar, büyük strüktürlerini yüksek sesle kurarlar. Geniş tezgâhlarına yaydıkları meyve-sebzenin yanı sıra etraflarına saçtıkları yığınla kasa ve içlerinde meyve sebze ile kaldırımları işgal ettikleri durumları görmek mümkündür. Bunun yanı sıra hal tezgâhları ile üretici tezgâhları arasındada genelde bir etkileşim olmadığı gözlenmiştir.

sokak

pazarın paydaşları

hemhal

Şekil 5.43 : Zafer Mahallesi'nde hemhâl.

Örneğin, özellikle üretici tezgâhlarında kantar ya da çanta gibi araçların eksik olduğu görülür. Ancak üreticilerin alışveriş anında bu eksiklerini yakınlarındaki hal tezgâhından gidermek yerine daha uzakta olan bir üretici tezgâhından gidermeyi tercih ettiği gözlemlenmiştir. Bununla birlikte tezgâhlar arasında da belirgin ayrımlar göze çarpar. Üretici tezgâhı nerede bitip hal tezgâhı nerede başlar; gözle görülür sınırlarla bellidir. Niyetinde pazaryerinin, üretici ve hal şeklinde iki ayrı anlatıdan oluştuğu fark edilir: Süreçte hemhâl olamayanlar, pazaryerinde de olamaz.

Tezgâhlar arasında ve bulundukları yerle hemhâl süreçlerin sekteye uğramasının nedenleri, günümüzde hal ve üretici arasındaki ve mevcut kentsel örüntü ile pazarın örüntüsü arasındaki etkileşimle ilgili olduğu kadar tarihsel olarak izi sürülebilecek başka anlatılarda da saklı olabilir. Gani Dikmen'e (1952) göre Nazilli, Hititler döneminde tarih sahnesinde belirmiş, o günden beri konumu ve havza ile hemhâl ilişkisinden ötürü bir çok göçün durak, barınak ve mübadele noktası olmuştur. Göçmenlerin akışları ile hemhâl olarak gelişen bir pazaryeri olarak Nazilli, Strabon'un (2000) anlatılarında nehrin yukarısında (kuzeyi) kurulmuş Nozi adlı bir yerleşim olarak belirirken, Dikmen(1952) ise Hammer'a göre adının 13.yy itibariyle Pazarköy olarak değiştiğini ifade eder. Evliya Çelebi'nin(2013) 17.yy.'da bölgeyi ziyareti sırasında Nazilli'yi Cuma günü kurulan pazarı ile ilişkisel anlatması da yine Nazilli'nin pazarla hemhâl ilişkisini açığa çıkarır. Ancak Nazilli'nin pazar eylemi ile hemhâl olmasının yanı sıra pek çok anlatıda ayrılmış, bölünmüş yapısına da dikkat çekilir(Dikmen, 1952; Tekin, 1980; Deniz, 2013; Ural, 2014). Antik Çağ'da Arpaz-Mastaura, sonra Kestel-Harpasa, 11.yy.-13.yy. civarında Yukarı/Nazlıköy-Aşağı/Pazarköy olarak iki ayrı mekânda tariflenir. Yıllar sonra Texier'in (2002) anlatılarında Müslümanların Yukarı Nazilli'de, Nazilli Pazarı'nda Rumların ve Nazilli İncir Pazarı'nda Müslüman-Rumların barınması ve Salnamelerde Aşağı Nazilli Pazarı -Yukarı Nazilli Pazarı gibi ifadelerin karşımıza çıkması, tarih boyunca ayrı düşen, hemhâl olamayan mekân ve yaşamları işaret eder. Pazarın tarihsel süreci boyunca izlenebilen bu ayrılmaya, bölünmeye eğilimli mekânsal ve yaşamsal anlatı bugün de devam ediyor olabilir. Bununla birlikte Menderes Nehri'nin kilometrelerce taşıyarak biriktirdiği mekânlar gibi, bu tarihsel birikim sebebiyle hemhâl ilişkilenmeden bağımsız olmaya yatkın bir pazaryeri kültürü oluşmuş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Bahçe/tarlada hemhâl

Pazaryerinde kaldırıma oturmuş, bahçesinden getirdiği üç-beş kilo koruk (yaş üzüm) ve salatalığı yere serdiği örtünün üzerine yerleştiren Arzu Hanım, neredeyse her hafta yaklaşık 900 metre yüksekteki Demirhan Köyü'ndeki bahçesinden ne toplarsa pazaryerine onu getirdiğini ifade eder. Tire gibi Nazilli Pazar Ağı'nın da uzun süredir paydaşı ve mevsimi geldi mi (genelde ağustos) alameti farikası olan korukla Arzu Hanım'ın birbirine dolanmış ellerini izlerken, geldiği yerdeki asmaları anlatmaya başladığını işitiyorum. 'Her yeri saran' asmalar görmek istenirse, Demirhan Köyü'ne doğru kıvrımlı yollar tırmanmak gerekir. Setler boyunca bahçeler mi evlerin, evler mi bahçelerin içinde belli olmayan bir örüntü içerisinde ilerlerken köyün bakkal ve kahvesine ve meskenlerinin duvarlarına, çatılarına, saçak ve korkuluklarına dolanmış asmalar göze çarpar. Köyün meskenleri asma olmuş, asmalar da mesken. Binalar artık insanlarla birlikte asmaları da taşırken, mekânlar insanlarla ve asmalarla hemhâldir (Şekil 5.44).

Demirhan Köyü'nde engebeli alana yayılmış çoğu beş-altı dönümlük sebze, meyve, incir ve zeytin bahçeleri, maki, meşe ve geniş yapraklı bitkilerden oluşan orman ve kestanelikler (Deniz, 2013) iç içe geçerek hemhâl bir yaşam ağı örerler. Ormanlık alanda (Tire/Cambazlı'da olduğu gibi) zemini ve ağaçların gövdelerini saran eğrelti otları gibi köyün meskenlerini saran asmalar, köylülerle birlikte bu hemhâl örüntünün birer paydaşıdır. Ovadaki tarlalardan farklı olarak çok çeşitli mikro iklimlerle gelişen bu örüntüyle hemhâl yaşayan Arzu Hanım gibi diğer köylüler de bu sayede asmaların gür, korukların bol olduğunu ifade eder. Tüm bu varlıkların bir arada hemhâl hali de Demirhan Köyü'nün kendisidir. Ayşe Hanım'ın pazaryeriyle arasında kilometreler olmasına rağmen pazar ağı ile ilişkisilliği yoğun olmasından ötürü ağa bağlantılı kalarak kendi bahçesindeki hemhâl süreçleri pazaryerine kadar sürdürerek devam ettirebilmektedir (Şekil 5.44).

Şekil 5.44 : Pazaryerinden Demirhan Köyü'ndeki asmalara.

Nazilli Pazar Ağı'nda bahçelerde bu çoğul paydaşlı hemhâl süreç, dağdan ovaya kadar uzanan hem bahçe hem de tarlalarda küresel ticaret zincirlerine bağlı gelişen monokültür yöntemler sebebiyle sekteye uğramaktadır. Her bir paydaşın müşterek yaratımı hemhâl mekânlarda yeşeren hayatların yerini alan özellikle incir ve zeytin gibi türlerin odağında inşa edilmiş bahçe/tarla mekânlarında sadece bitkiler değil toprak ve emek de metalaşır, ayrışır. Bölgedeki bahçe/tarlaların sözleşmeli tarım gibi yöntemlerle ya da toptan alım sözleri ile tüccarların tiranlığında ve hemhâl ortamlar olan orman ya da bahçelerin bozulması suretiyle inşa edilmesi sürecinde, tarımla hemhâl yaşamları olan çiftçi aile kavramını da yerinden olur. Son yıllarda mültecilerin de dahil olduğu, ihmal edilen, dışlanan ve sömürülen grup olan mevsimlik işçiliğin inşasında, bahçe ve tarladaki hemhâl süreçlerin hiyerarşik yapılarca sekteye uğratılması ile ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Zira özellikle incir, zeytin ve ovada pamuk hasadı zamanı bahçe ve tarlalarda toprakla, iklimle, zeminle, yetiştirdikleri bitkilerle hemhâl olan çiftçi ve üreticilerin yerini, bağlantısızlaştırılan, sömürü sistemi ile özellikle doğadan koparılan kalabalık bir mevsimlik işçi grubunun aldığı bilinir(Tavlan, 2008). Bu hemhâl süreçleri sekteye uğrayan bahçe ve tarlalar pazar ağından koparılarak hiyerarşik sisteme dahil edilmiştir.

Şekil 5.45 : Pazaryerinden hale, halden depoya.

Bunun yanı sıra, Şekil 5.45'deki anlatıda görülen hal sistemi ile ağdaki hemhâl süreçlerin sekteye uğradığı durumlar vardır. Pazaryerinde bir pazarcının tezgâhında elimizde tuttuğumuz kavunun Akhisar'dan geldiği bilgisi dışında hiçbir şey bilemedimiz, hatta bu bilginin bile tartışmalı olabileceği gerçeği, süreçteki bağlantısızlığa işaret eder. Haldeki bir tüccarın dükkanından pazaryerine taşınan bu varlığın serüvenine ne alan ne de veren el dahil olamamaktadır. Zira alan ve veren el arasındaki bağlantıyı kopardığı gibi üreten eli ve buna bağlı olarak gelişen mekânları da görünmez hale getirir. Pazaryerindeki bu etkileşim anında bahçe veya tarlaya dair hiçbir anlatıya yer olmaz. Odakta hal ve belki de halden önceki depo mekânı vardır. Çoğul paydaşlıkla müşterek oluşan bütünlüklü hemhâl ilişkiler yerine, doğrusal ilerleyen ve bağlantının meta olarak inşa edildiği, mekândan ve zamandan, diğer varlıklardan azade bir ilişkilenme söz konudur. Bir önceki örnekte veya Tire'de görüldüğü gibi elimizdeki tuttuğumuz korukla ya da elmayla hemhâl olma süreci hal sisteminde sınırlar ve kesintilerle imkânsızlaşır.

Nazilli Pazar Ağı'ndaki bahçe ve tarladaki hemhâl ilişkilenmelerin hiyerarşik yapılarca sekteye uğratılmasının geçmişte de birçok örneği vardır. Yerel ağızda birkaç defa duyduğum "Fukaranın kestanesi pelittendir" atasözünün öznesi meşe palamudunun serüveni de bu örneklerden biridir. Emperyalizmin Türkiye'ye girişini 1850-1913 yılları arasında, İngiliz şirketlerinin ve İngiliz devletinin liman kenti İzmir ve Batı Anadolu'daki ticari etkinliklerini, doğrudan sermaye yatırımlarının yeni inşa edilmiş İzmir-Aydın demiryolu aracılığıyla erişim süreçlerini bir çok farklı varlık üzerinden araştıran Orhan Kurmuş (2016), meyan kökü ve palamut gibi yaşamlar üzerinden Osmanlı ekonomisinin tek yönlü gelişmesi ve Batı Anadolu'nun küresel

ticaret sisteminin hinterlandı haline gelişini açıklar. Pazaryerinde artık görünmez olan, ancak özellikle ormanda gerçekleşen toplayıcılık eylemleri sayesinde geçmişte pazar ağıyla hemhâl olduğu bilinen ve bugün ileri yaştaki paydaşların belleklerinde yer alan meşe ağacının meyvesi palamutun, batılı lensle salt sanayi ürünü haline getirilmesinden önce bir gıda olduğu bilinir[126]. Meyan kökü gibi doğada kendiliğinden var olan -tarımsal pratiklerle üretilmeyen – palamut 19. yy. öncesi tarih yazımında karşımıza çok sık çıkmasa da 15.yy'da Büyük Menderes Nehri'nin denize kavuştuğu Milet Limanı'ndan ticareti yapıldığı bilinen palamut meşesinin (URL-24). Erken Lidya döneminden beri bölgede dağlık alanda ormanlar oluşturduğu ifade edilmiştir (Aktaş, 2019).

Bölgede doğal olarak yetişen ve endemik olan 'pirnal' veya 'pinar' olarak adlandırılan 'quercus aucheri' adlı bir meşe ağacının asırlık olan fertleri hala bölgede bahçelerde yaşamakta olduğu bilinir (Coşkun, 2017). Meyveleri insanlarca, yaprakları hayvanlar tarafından yenen, gövdesi saban, dibek tokmağı, çamaşır teknesi ve su yalağı yapımında, ayrıca yakacak olarak ve tedavi amaçlı ilaç yapımında kullanılan, gölgesinde insanların ve hayvanların dinlendiği, dallarında kuşların, mantarların ve böceklerin yaşadığı palamut meşesi ile insan, mantar ve hayvanların yüzlerce yıldır hemhâl olmuş bu hayatı, 19.yy'da hiyerarşik yapıların meşeyi bu hemhâl ilişkilenmeden söküp çıkarıp kendi metasına dönüştürmesi ile sekteye uğramıştır(Inal, 1957; Coşkun, 2017). Geçmişte tüm varlığı ile yaşama yayılı meşe, demiryolunun yapımı ile küresel ekonominin endüstri metasına dönüşmüştür. Artık halkın sadece meyvesini toplamak için ilişkilendiği meşelerin dağlarda yayılı olduğu o dönemdeki kayıtlara bakıldığında 1928 yılında Nazilli'de 3000 tonluk hacimle incir ve pamuk hasadını dahi geçtiği sebzeden sonra (3500 ton) ikinci sırada olduğu bilinmektedir(Dikmen, 1952). Zamanla palamuda ilgili azalmış, artık palamutlar pazar ağında da görünürlüğünü yitirmiştir. Ancak hiyerarşik yapılar bu sefer kendiliğinden var olan palamut ve meyan kökü yayılı ormanlarının yerine incir ve zeytin bahçelerini koymuşlardır (Deniz, 2013). Bugün Nazilli'nin kuzeyindeki Aydın Dağları'nda Şekil 5.10'da görüldüğü gibi meşe ormanlarının kolayca ve hızla yok edilerek yerine zeytin

[126] Dalından koptuğunda acı olan ancak bir süre toprağa gömülürse tatlanan ve kestane yerine (ya da gibi) tüketilen bir meyvedir.

ve incir bahçeleri inşa edilmesi, hiyerarşik yapılanmanın hemhâl süreçleri sekteye uğratarak ağ dışı bıraktığı yaşamları nasıl etkilediğinin göstergesidir.

Havzada hemhâl

Büyük Menderes Havzası'ndaki akışla Nazilli Pazarı'nın oluşumu arasındaki bağlantı, havzaya farklı açılardan bakmayı gerektirir. Tire Pazar Ağı'nda tartışıldığı gibi burada da havzanın suyuyla, toprağı, iklimi ve coğrafyasıyla yüzlerce yıldır ilişkisel oluşan Nazilli Pazarı'nın, günümüzde hiyerarşik örgütlenen küresel ticari yapılanmaların inşaları neticesinde havza ile hemhâl ilişkisi sekteye uğramakta ve ağsal yapısı doğrusal hale gelip uzayarak havza dışına taşmaktadır. Şekil 4.42'deki haritada renklerin yayılımına bakarak bu inşaların yarattığı flora ve faunayı anlamak mümkün olabilir. Zira Küçük Menderes Havzası'nda çeşitli tonların iç içe geçerek hemhâl olmuş yaşamına rağmen Büyük Menderes Havzası'nda ovadan dağa keskin geçişler, sınırları okunaklı bölgeler olduğu görülmemektedir. Büyük Menderes Nehri boyunca ilerleyen düzlüğün neredeyse tamamının sürekli sulanan tarım alanı olarak inşa edildiğini (koyu pembe) ve havzanın kuzeyindeki Aydın Dağları boyunca büyük oranda meyve(incir-zeytin) bahçeleri(turuncu), bu dağ sırası boyunca Aydın ilinin kuzey-doğu yamacında kestane ormanları (yeşil), havzanın güneyinde kalan Menteşe Dağları boyunca ise künar (fıstık çamı) ve kestane ormanlarının olduğu bilinmektedir (Göney, 1975; Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Rapor, 2019).

Ormanların bile tek türle inşa edildiği bu dağılımda çoğul varlıkların iç içe geçtiği ve olduğu hemhâl bir ilişkiden bahsetmek gittikçe zorlaşır. Zira hemhâl olanın bile monokültür süreçler boyunca uygulanan 'mücadele yöntemleri' ile sınırlar inşa edilerek ayrıştırmaya çalışıldığı bilinmektedir. İncir ve zeytin bahçelerinde zeminde diğer varlıkların silinmesi, çoğul yapıdaki ormanların yok edilerek yerine monokültür ormanlar inşa edilmesi gibi. Bu gelişmeler, eğrelti otları, defneler, sarmaşıklar, kekikler, adaçayları, mantarlar, tarla fareleri, köstebek ve keçilerin hemhâl olduğu ve bu hemhâl ilişkilenmeler boyunca müşterek yarattıkları havzadaki onlarca mikro flora, fauna ve iklimsel örüntüde çözünmelere sebep olmaktadır. Ve nihayetinde havza ile hemhâl gelişen pazar ağı artık havzadan ayrılmakta, yine başka hemhâl olmayan hiyerarşik yapılanmaya -yani hal sisteminin- doğru itilmektedir.

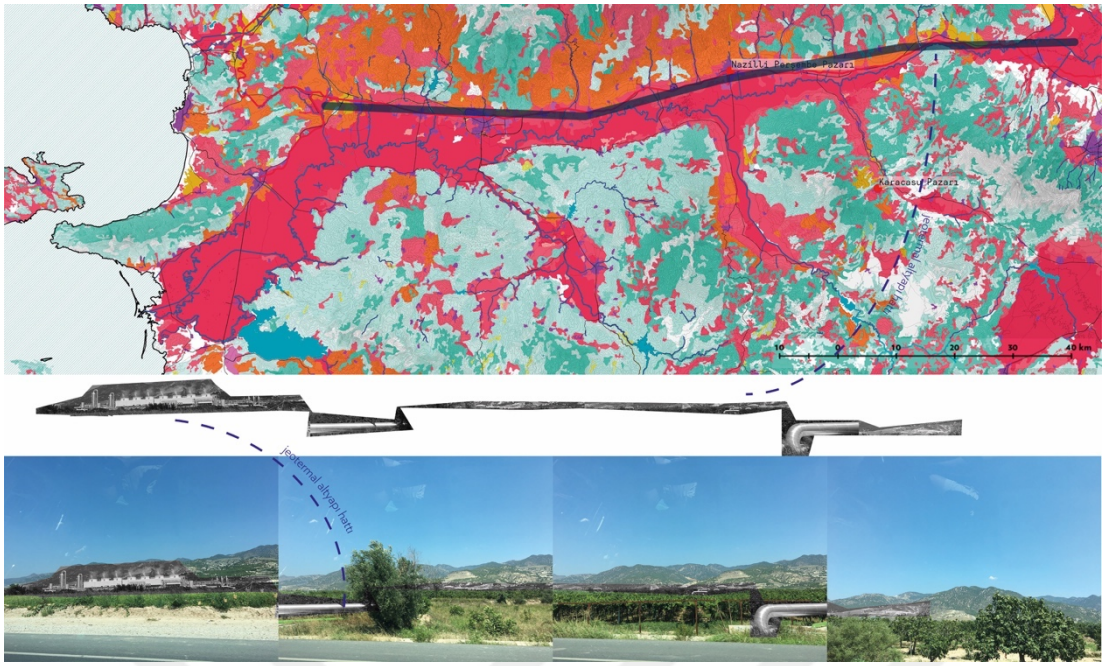

Şekil 5.46 : Hemhâl süreçleri sekteye uğratan altyapılar-JES.

Bu hiyerarşik inşalar yenilerini tetiklemiştir. Nasıl ki 19.yy'da inşa edilen demiryolu havzayı boylu boyunca kat ederken çevresini sadece mekânsal olarak değil mikro sosyolojik olarak da yeniden inşa ederek havzadaki hemhâl ilişkilenmeleri sekteye uğrattıysa, bugün de Şekil 5.46'da üstteki haritada lacivert hat boyu ilerleyen ve alttaki montajda zeytinlikleri, incirlikleri ve bağları yara yara ilerleyen jeotermal enerji santrali (JES) altyapısının da benzer etkileri olduğu izlenmektedir. Denizli'den Gümüşköy'e kadar tarla, bahçe ve yerleşimlerin içinde bir görünüp bir kaybolan borular ve strüktürlerden oluşan bu hiyerarşik altyapılar, halihazırda monokültür yöntemler ve küresel ticaret sisteminin havzadaki hemhâl süreçleri sekteye uğratarak kırılgan hale gelmiş yaşamların bağlarını tamamen sökmeye çalışmaktadır. Strüktürleri ile birer sınır olarak mekânları ve yaşamları böldüğü gibi, inşa ettiği atmosferle çevresindeki -zaten kırılgan hale gelmiş olan- mekân ve yaşamları yok ettiği çeşitli araştırmalarda ortaya serilmiştir (Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011; Dag, 2015; TMMOB, 2021).

Şekil 5.47 : Jeotermal strüktürlerin etkileri (Fotoğraflar:TMMOB, 2021).

Şekil 5.47'de TMMOB'un Büyük Menderes Havzası'nda ve Kızılcaköy çevresinde yaptığı araştırmada kaydettiği görseller üzerinden gerçekleştirdiğim montajlarda, hiyerarşik altyapının inşa ettiği sınırlar ve istilacı eylemleri ile birçok varlığın yüzlerce yıldır hemhâl olarak müşterek yaratım mekânlarındaki ve yaşamlarındaki etkilerini araştırıyorum. Hemhâl mekânları yok etmeye çalışan ya da orada muktedir hale gelen bu sistemin pazar ağındaki etkilerini ise tezgâhlarda yerel üzüm, incir, zeytin, ceviz, fasulye, erik, armut, elma, kiraz, şeftali, kayısı, narenciye, domates, bezelye, hububat, biber, yonca, bakla, soğan, lahana, marul gibi varlıkların eksikliklerinden ve halden gelen tezgâhların çoğalmasından anlayabiliriz. Zira tüm bu varlıklar ve oluştukları mekânlar, jeotermal enerji santralinin (JES) inşası sebebiyle yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır (TMMOB, 2021). Yüzlerce yıldır insan ve hayvanlarla birlikte tüm bu varlıkların ve nicelerinin müşterek yaratımı olan hemhâl havza, artık hiyerarşik yapıların hinterlandına dönüşmektedir. Tüm bu süreçleri pazaryerindeki tezgâhlardaki etkileşimlerden kavramak da oldukça mümkündür. Çünkü özellikle köylüler-üreticiler son yıllarda yaşadıkları sıkıntıları pazaryerinde de dile getirdiklerine şahit olunmuştur.

Ancak bugün hemhâl ilişkilenme yerine hiyerarşik bir düzenle hayatları yerinden etmek için araçsallaştırılan su, yüzlerce yıldır havzanın yaşamı ile hemhâl hayatlar da yeşertmiştir. Şekil 5.48'de görüldüğü üzere Menderes Nehri çizgisel ve durağan bir akışı olan bir sistem değil, aksine kara ve diğer mekânlarla ilişkisi sürekli değişen bir yaşam ağıdır. Son birkaç yüzyıla kadar da bu devinimle hemhâl ilişkilenen bir havza yaşamı söz konusudur. Şekil 5.18 ve Şekil 5.31'de görüldüğü üzere Antik Dönem' den beri insanlar ve hayvanlar Büyük Menderes Nehri'nin devingen, taşan, çekilen yaşamı ile hemhâl ova yüzeyinden yukarılara çıkarak dağların yamaçlarında yerleşmiştirler (Doğaner, 2020). Havza boyunca kurulmuş Mastaura, Harpasa, Nysa, Afrodisias, Tralles gibi pazaryerleri ve kırsal yerleşimler bu örüntünün örnekleridir. Ancak insanların 'taşkın' olarak adlandırdığı Şekil 5.48'de görüldüğü üzere kışın son ayları

ve ilk baharın ilk aylarında gerçekleşen bu su hareketleri, toprağın periyodik olarak beslenmesini sağlayan mikro-organizmalarla canlanmasını sağlamıştır (Aktaş, 2019). Suyla hemhâl bir canlılar toprakla da karışarak alüvyonla biz ova oluşmasına sağlarken, dağın eteklerinde yerleşen insan ve hayvan yaşamı için imkânlı bir tarım mekânına dönüşmüştür. Dağlık alanda oluşan mikro-yerleşimlerin her biri, ovada suyla hemhâl müşterek yaşamlar yaratırken, dağda da topoğrafyayla hemhâl başka yaşamlar yeşertmişlerdir. Ovadan dağa çeşitli hemhâl süreçler boyunca da havza boyunca çeşitli pazaryerleri belirip kaybolmuştur.

Kırsal yerleşimlerin yüzlerce yıldır örülen dokusuna bakarsak da Aydın Dağları'nın güneye bakan yamaçlarının Karıncalı Dağı'na göre daha sık bir nüfus ve yerleşme ağıyla kaplı olduğu görülür. Bunun ise güneşin dolaşımı ile hemhâl ilişkilenme ile gerçekleştiğini söylemek mümkün olabilir. Zira bakının etkisiyle bu kesimin daha çok güneş tesirinde kalması ve kışların daha ılık geçmesinin yerleşme yeri seçimi üzerindeki etkisinin olduğunu ifade eden Göney (1975), uzun bir tarihsel deneyim ile Büyük Menderes bölgesinde köylerin kuruluş yeri üzerindeki etmenleri; güvenlik kaygısı, sıtma, taşkın tehlikesi, zirai faaliyetler, Yörüklerin yerleşik hayata geçmesi ve bakı şeklinde açıklamıştır (Deniz, 2013).

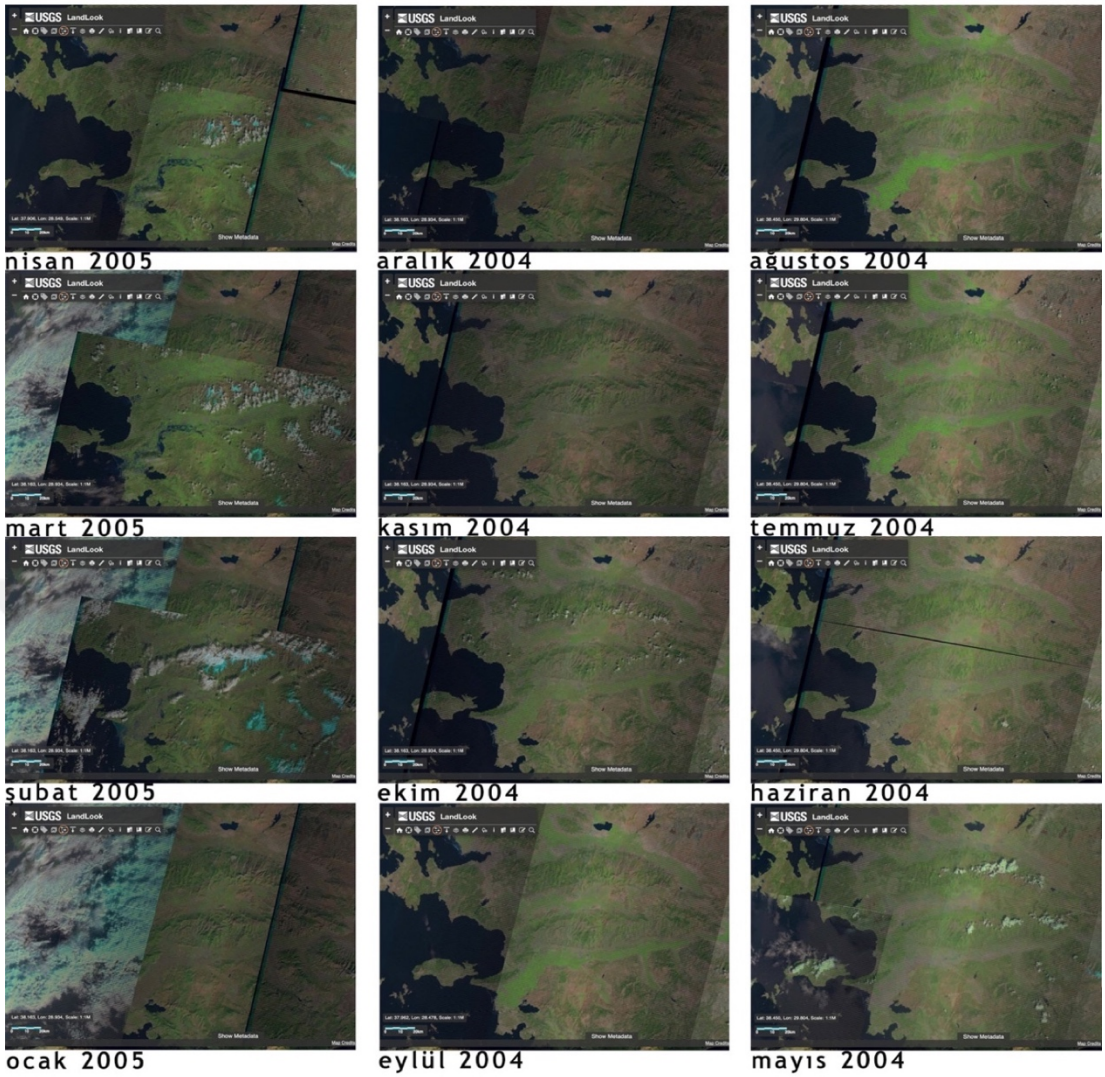

Şekil 5.48 : Suyun devinimi.

Havzada bu hemhâl süreçleri sekteye uğratan hiyerarşik inşalara bir örnek de Büyük Menderes nehrinin sık sık yer değiştirmesi ya da bol yağışlı dönemlerde taşması ile oluşan ve havzada sık oluşan bataklıkların ve sulak alanların son yıllarda kurutulmasıdır. Ulus devlet modeliyle Anadolu genelinde tarım alanında gerçekleştirilen faaliyetler kapsamında Büyük Menderes havzasında ve özellikle Nazilli ovasında zirai faaliyetlerin taşkınlardan etkilenmemesi için önlemler alınmıştır. Bu kapsamda bataklıklar kurutulmuş, dereler ıslah edilmiş, sulama kanalları ile ovanın yüzeyi yeniden inşa edilmiştir (Demirhan, 2005). Günümüzde hala Nazilli'deki tarım alanları bu girişimlerin devamı nitelinde sayılabilecek Nazilli Sağ Sulama Birliği, Nazilli Sol Sulama Birliği ve Akçay Sağ Sulama Birliği'nin işlettiği kanalları ile sulanmakta olduğu bilinmektedir (Deniz, 2013). İnsan merkezli bu hiyerarşik

yaptırımların hemhâl ilişkilenmeyi çözmesi sürecinde iki kritik gelişme yaşanmış-maktadır.

İlki, su üzerinde muktedir olduğunu varsayan insan merkezli hiyerarşik ilişkilenme süreci, yerleşimlerin dağların yamaçlarından ve eteklerinden ovaya taşınmasına sebebiyet vermiştir. Şekil 5.56'da görüldüğü üzere ovanın akışkan zemininde yayılan yerleşmeler tarım ve suyla hemhâl mekânları işgal etmekle kalmayıp akışkanlığı ile tekinsiz bir zemin üzerinde inşa edilmiş kentsel mekânlar haline gelmiştir. İkinci olarak da 20.yy'a kadar insanla iç içe geçmiş hayatları olan ve suyla, çamurla hemhâl yaşayan mandalar, özellikle Büyük Menderes nehrinin taşkın yatağı ve çevresindeki bataklık sahalarda yetiştiriciliği çokça yapılırken, bugün bataklık sahalarının kurutulması, böyle alanlarda yayılmayı seven bu türle ilişkinin bitmesine neden olmuştur (Deniz, 2013).Mandaların mekânı olan bataklıklarda ise artık insan merkezli gelişmiş endüstri mekânları, jeotermal kanalları ya da yerleşmeleri yer almaktadır.

Yolda hemhâl

Nazilli'de de yol ağı ve pazar ağı arasındaki ayrılmaz bir ilişki vardır. Pazarın aktörlerinin gerek havzada gerekse havzayı aşarak dolaşımda olmasını sağlayan demiryolu, otoyollar ve kısmen de yine araç odaklı ancak nispeten çoğul paydaşlı olan tali yollardan oluşan yol ağı kimi zaman hemhâl ilişkilerle örülen ağ, kimi zaman da hiyerarşik olarak inşa edilen bir sistem özelliği göstermektedir. Nazilli pazaryerinde karşılaşılan tezgâhlarının kimilerinin köylerden gelen üretici paydaşlarla, kimilerininse hal sisteminin ajanları ile kurulmuş olması da bu iki farklı durumla ilişkilidir. Nazilli Pazar Ağı'nda yol, Tire'de olduğu gibi mevsimsel döngüleri içerisinde dağdan, ovadan ve kısmen de ormandan gelen çeşitli bitkilerin pazara akışını sağlayıp, bir arada müşterek bir yaşam kurulumunda paydaş oluğu gibi, bilinmez bir mekândan yetiştirilen ve merkezi bir örgütlenmedeki kademeler yüzünden süreciyle hemhâl olamadığımız hatta bağlantısızlık sebebiyle kopuşta olduğumuz bir akışta da paydaş olabilir. Bu son yol anlatısı, Fethiye, Antalya ya da Mersin gibi çok geniş bir alana yayılıma ancak yayıldıkça da kademelenmeye, heterarşik olan ağdan hiyerarşik düzene dönüşmeye sebep olmaktadır.

Şekil 5.11'de Nazilli Pazar Ağı'nın haritasında görülür ki pazar, Aydın ve Menteşe Dağları'ndaki köylerden ve kısmen ormandan, Nazilli ve Bozdoğan Ovası'ndan pazaryerine doğru yollarda akan paydaşlarla kurulduğu gibi, Akdeniz Bölgesi'ne

kadar uzanan otoyolların taşıdığı varlıklar da kurulur. Tüm bu süreçlerde yolların içinden aktığı mikro sosyolojik atmosferler ve mekânlarla hemhâl olma deneyimi Şekil 5.49'de haritalamada farklı fragmanlarla açıklanmaktadır. Mavi filtreli olan anların hemhâl ilişkilenmeler, diğerlerininse aşkın bir ilişkilenme olabileceğini öneriyorum. Örneğin en alt sırada görülen çam ormanlarının içinden dolana dolana kat edilen yol, yüzlerce yıldır hemhâl süren ilişkilenmelerle sizi de dahil eder. Dolaşıklığın içerisinde tartışılmış olan arı, basra böceği ve çam ağaçlarının hemhâli baldır. Bir yaz günü Menteşe Dağları'nda gezinen yollar boyunca bu ilişkilenmelere çeşitli mesafelerden dahil olabilir, arıları veya basra böceklerini izleyerek süreçle bir, içkin olabiliriz. Ya da bir Nisan sabahı Nazilli'den yola çıkıp Beydağ üzerinden Tire'ye giden o kıvrım büklüm daracık kadim kervan yolunda katır tırnakları arasında kalabilir, onların arasına katılabilir, nasıl basra böcekleri çam ağaçlarının özsuyu ile besleniyorsa siz de katır tırnaklılarının çiçekleri ile beslenebilirsiniz (Şekil 5.49'da üst sıradaki görseller). Yolun paydaş olduğu hemhâl ilişkilenme, sizi yolcudan toplayıcıya, basra böceğine, arıya, bala ya da aylak bir kayaya dönüştürebilir.

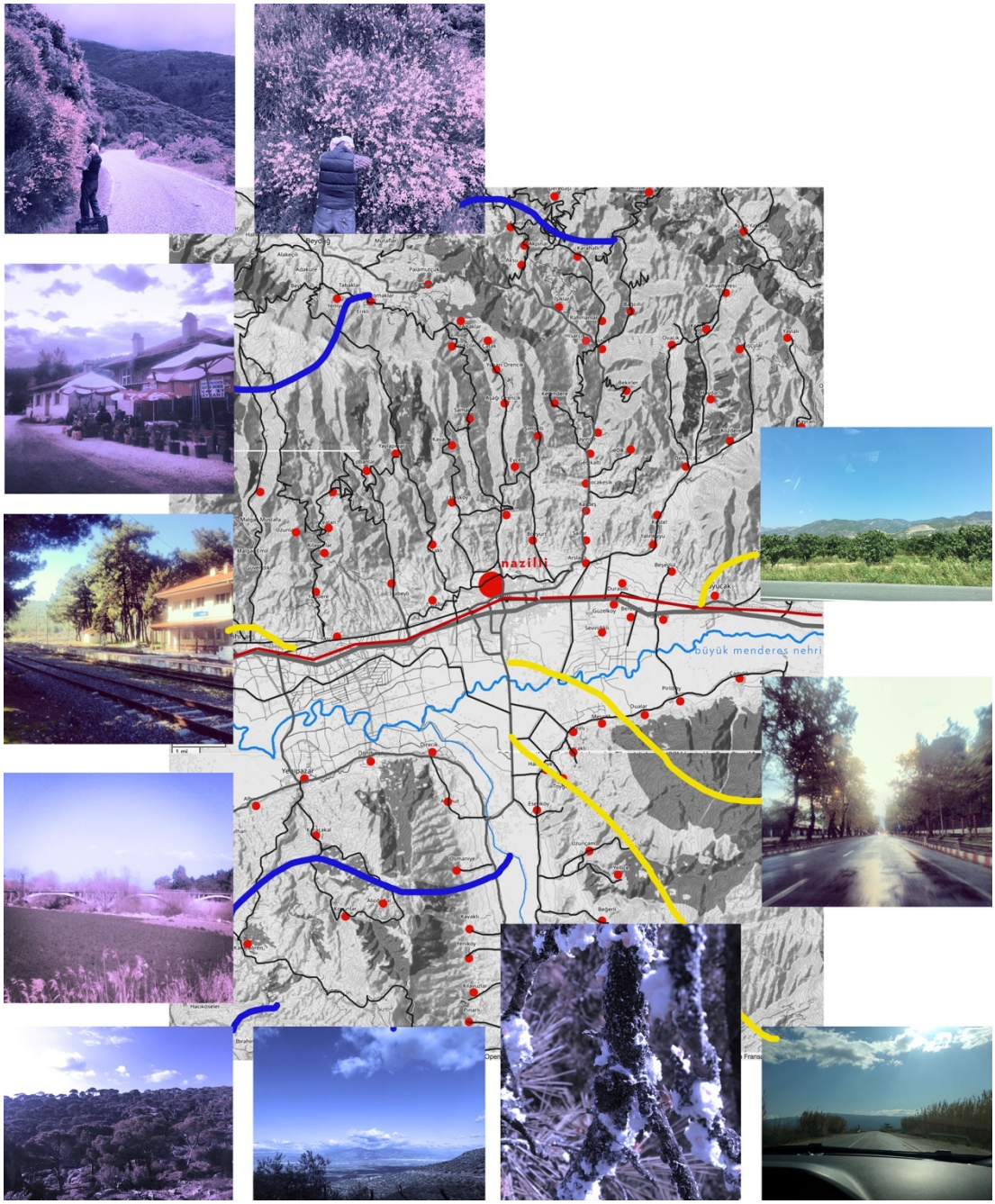

Şekil 5.49 : Yollarda hemhâl süreçler.

Nazilli Pazar Ağı'nda geçmişin, su, hayvan ve kervan izlerinin hemhâli olan bu yolların yanı sıra, kentsel ve kırsal mekânlar ve yaşamları yarıp geçen, ayrıştıran ve hatta koparmaya eğilimli olan hal sisteminin, emperyalist paradigmanın ve küresel ticari yapılanmaların aracı olan insan merkezli 'aşkın' yollar da vardır. Bunlar Şekil 5.49'daki haritalamada va sağdaki görsellerde görüldüğü üzere doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda iki otoyoldan oluşur. Bu iki yoldaki deneyim boyunca yola eklemlenmiş monokültür kırsal mekânlar hızla akar gider. Özellikle doğu-batı aksında

Nazilli Pazarı'nın Anadolu'nun içlerine kadar bağlayan D320 hattı boyunca yanından geçip gittiğimiz yaşamlar ve mekânlar bizden daha da uzaklaşır.

Pazaryeri inşa edilmiş yollarda şekillenmiş gibi görünürken, Nazilli'de köylerin ve bahçelerin yerleşme planlarında, toplu ya da dağınık oluşmalarında Şekil 5.49'daki haritalama da görüldüğü üzere topoğrafya ve akarsular kadar yollarla hemhâl bir süreç gerçekleşmiştir (Deniz, 2013). Aydın Dağları üzerinde kuzey-güney yönlü vadilere paralel olarak oluşmuş yollar etrafındaki yerleşmelerin büyük çoğunluğu, yol boyunca yığılmıştır. Su yollarının çevresinde ve birleşme noktalarına kurulan yerleşmeler de bunlara benzerler ve akarsuların etrafında gelişmiş olarak görülürler. Zira yol şebekelerinin yerleşmeyle hemhâl olma özelliği sebebiyle yol boyu köylerde meskenler bazen yollara yakın inşa edilmeye başlanmakta ve yerleşme yapısı buna bağlı olarak gevşeyip sıklaşmaktadır.

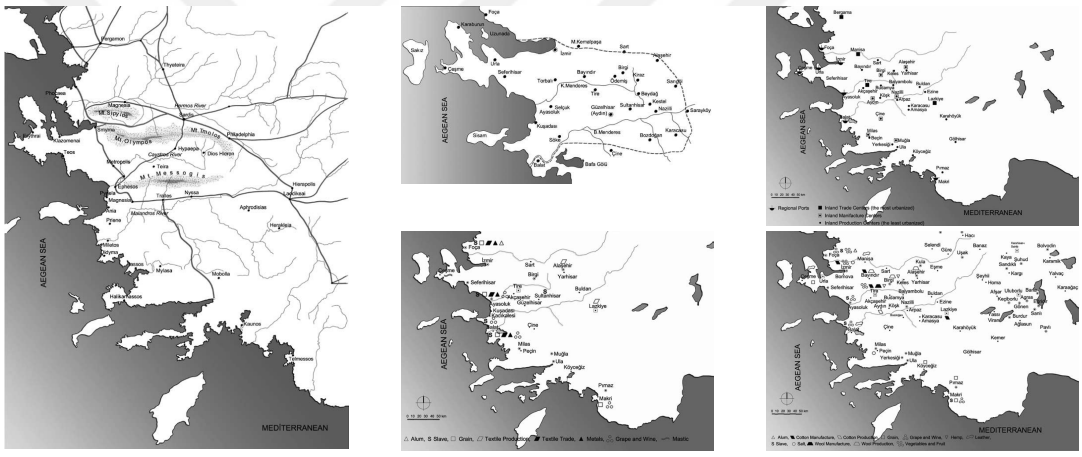

Kaynak: Yüksel, Ç. C. (2009). A Spatial Inquiry into Western Anatolian Urban Centers: Tire in the Making (14th and 16th Centuries) (Phd thesis). Middle East Technical University. The Graduate School of Natural and Applied Science.

Şekil 5.50 : Yol ve pazarda tarihsel hemhâl süreçler (Yüksel, 2009).

Yol ve pazaryeri örüntüsü arasındaki ilişkiyi, bölgenin tarihsel sürecinde yol ve pazar ağının beraber yoğrularak hemhâl olduğu, bir arada tek ve bütün bir sistem oluşturduğunu Şekil 5.50'de Çağla Caner Yüksel'in oluşturduğu haritalar üzerinden kavramak mümkündür. Bugünkü D320 otoyolunun tarih sahnesinde ticari bir kanal olarak belirdiği ve geçtiği yerler boyunca belirli anlarda pazaryerlerinin oluştuğu doğu-batı hattının oldukça önemli olduğu bilinmektedir. Batı Anadolu kentleri, önce Yunanlıların, ardından da Roma egemenliğinin olduğu antik çağlarda önemli yerleşim merkezleriydi. Bu kasabalar gelişerek ve Roma İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldikçe daha da kentleşti. Yüksel' (2009) göre bunun nedeni, Roma döneminde köprüler, su kemerleri, yeni yolların yapılması, mevcut yolların yenilenmesi ve

onarılması konularında paralel bir gelişmenin yaşanmasıdır. Örneğin, Efes'ten Smyrna, Miletus ve diğer İyon kentlerine giden yolların Diocletianus tarafından onarıldığı ve günümüze ulaşan kilometre taşlarından da anlaşılacağı üzere 4. yy.'a kadar bakımının yapıldığı görülmektedir. Karayolu ağının genişletilmesi, kentsel ağın örülmesini teşvik etti. Ancak bu, yine küresel bir ticari sistemin hiyerarşik bir inşası olarak da görülebilir. Antik dönemde Milet, Smyrna, Efes gibi deniz aşırı limanlara ve diğer gelişmiş pazarlara bağlanan günümüzün D320 karayolu Beylikler ve Osmanlı Dönemi boyunca Nazilli Pazarı'nın başkentlere bağlamıştır(Yüksel, 2009; Deniz, 2013). Devlet ya da küresel pazarlar olsun, bu kanal pazarı hep bir iktidara taşımış ve akış yoğunlaştıkça hemhâl ilişkilenmeler sekteye uğramış yol aşkın hale gelmiştir. Fakat gerek dağları aşan yollarla bağlantısı gerekse üzerinde aktığı kervanların yaşamları ve ritimleri ile yoğrulması, hanlar, pazaryerleri, panayırlar gibi hemhâl mekânlar doğurmuştur. 19.yy'a kadar süregelmiş bu ilişkilenme, İzmir-Aydın Demiryolu hattının inşası ile çözünme sürecine girmiştir.

5.2.4 Çarpan

Pazaryerinde Çarpan

Nazilli pazaryerinde Tire'dekine benzer çarpan durumlar da olsa, üretici ve hal kurulumlarında yine farklı süreçler göze çarpar. Üretici tezgâhlarında mevsimsel döngülerin tezgâh ve tente kurulumuna etkisini ve buna bağlı yeni tasarım ve kurulum pratiklerinin üretilmesine şahit olmak mümkünüdür. Örneğin Şekil 5.51'de üst sırada soldan üçüncü görselde, kendine has özelliklerinden ötürü tezgâhların dışına taşmış, üretici paydaşın etrafını sarmış, arkasındaki binanın cephesinden sokağa doğru taşan lahanalar görülmektedir. Sokak, adeta lahana tarlasına dönüşmüştür. Kış mevsiminde Köşk'teki tarlasından taşıdığı lahanalarla yayıldığı sokağı, binanın cephesini ve pazaryerindeki deneyimi yeniden üreten Habip, yazın domates, salatalık gibi su seven türleri ürettiğini ve buna göre tezgâhını mevsimsel olarak yeniden oluşturduğunu ifade eder. Yazın daha da küçülen tezgâhının üstüne bir örtü de gerdiğini söyler. Yine Şekil 5.51'de üstte sağdan ilk görselde olduğu gibi yaz mevsiminde yerden yükseltilmiş tepsiler üzerine dizilen domateslerin ve zemindeki örtüler üzerine yatan soğanların yerini son baharda otlar, yeşilliklerin yığıldığı küfeler alır. Tezgâhların mevsimsel döngüler ve varlıklar ile ilişkisel genleşip büzülmesi ya da alçalıp yükselmesi, kısacası tasarım bilgisinin çoğalması ile mekânın buna göre sürekli farklı varyasyonlarının

oluşumu, üretici paydaşların tezgâhlarında yaşamsal çeşitliliğinin getirdiği çarpan süreçlerle ilgilidir.

Şekil 5.51 : Üretici ve hal tezgâhlarında çarpan süreçler.

Hal tezgâhlarından görülmesi zor olan şeyse, üretici tezgâhlarında gündelik hayatta kullandıkları eşyaların ya da yerde bulunan malzemelerin, hatta varlıkların da tezgâhın bir parçasına dönüşüvermesidir. Emaye veya da bakır bir tepsi, örme bir çanta, bir parça artık kumaş, lahanaların dökülen yaprakları, mısır koçanları pazaryerinde yeni işlevlerinin (anlamlarının) türetilmesi ile çoğalır (Şekil 5.52). Böylece her tezgâh birbirinden farklı olur; teknikler, bilgiler, tasarımlar çoğalır. Üreticinin bilgi ve deneyimine ve hatta geldiği yere göre oluşan tezgâhlarda aynı ürünün farklı sergilenme süreçlerini de görmek mümkündür.

Pazaryerinde, hal tezgâhlarının ise genelde dört mevsim aynı malzemelerle ve birbirlerine benzer bir dille kurulduğuna sıklıkla şahit olunmaktadır. Üretici tezgâhlarının aksine tezgâhı kuranın gündelik hayat elementlerine pek rastlanmaz. Şekil 5.53'de alt sıradaki görsellerde görülebileceği üzere, geniş parsellerinde yerden yükseltilmiş ahşap-demir tezgâhlar üzerinde, plastik bir branda örtü ve güneşten ya da yağmurdan korunmak için çoğunlukla demir direklerden faydalanarak germe sistemler olarak ürettikleri üst örtüler göze çarpar. Hal tezgâhlarının her ne kadar tasarım ve kurulum açısından pazaryerinde bu mekânsal süreçlerde çarpan etkileri olsa da, esnek strüktürel yapılarına rağmen birbirleriyle benzer olmaları ve mevsimsel döngülere göre değişmiyor oluşlarıyla çarpan ilkesini sekteye uğratmaktadırlar.

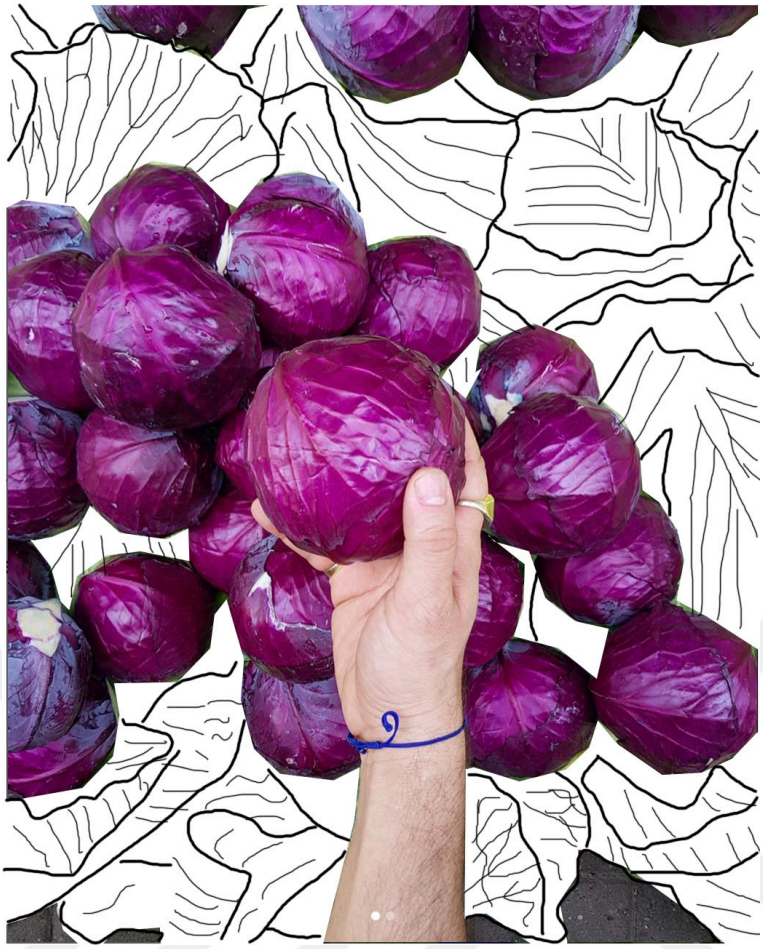

Şekil 5.52 : Lahanadan tezgâh.

Buna ek olarak -Tire pazaryerindekine benzer- üretici paydaşlar arasında yadigâr tohumların mübadelesi olduğu gibi, üretim ve toplayıcılık bilgi-deneyiminin de paylaşıldığı ve bu sayede çoğaldığı gözlemlenir. Pazaryerinin bir iletişim ara yüzü haline geldiği bu paylaşımlar sayesinde, yüzlerce yıldır yaşayan yadigâr tohumlar gibi bilgi, yayılarak çoğalır ve bu sayede sürekli yaşamaya devam eder. Pazaryerinde farklı tezgâhlar arasındaki bu mübadele, aynı zamanda farklı mikro-iklim ve coğrafyalar arasındaki değiş tokuşu da işaret eder. Dolaysıyla müşterek bir yaratım olarak gerçekleşen bu mübadele süreci çarpandır ve bu çarpan süreç yaşatır, daim kılar.

Pazaryerinin kentsel mekânda akışı ve mekânı yeniden üretimi Tire'de olduğu gibi Nazilli Pazarı'nda da çarpan bir süreçtir. Şekil 5.53'deki montajlar, haftanın altı günü araçların öncelendiği, tek bir türün (insan) kısmen haraketli olduğu bu durağan sokakların, pazar ağının gelişi ile birlikte çok çeşitli türlerin bir arada sürekli bir devinim halinde olduğu, içerisinde yeni ilişkiler, mekânlar ve imkânlar üreten bir mecraya dönüştüğünü gösterir. Bir haftanın diğerine benzemediği, mevsimsel ve

iklimsel döngülerle hemhâl kurulan pazaryerinde bu değişim boyunca mekânın çeşitli varyasyonlarını da görmek mümkündür. Montajlarda görülüğü gibi tezgâh, tente kurulumları, varlıklar, tezgâhların aralarındaki ilişkiler ile tüm pazar sisteminin mevcut yerleşim örüntüsü ile ilişkisi her sokakta farklıdır.

Şekil 5.53 : Pazaryerinde var-yol haller.

Bu mekânsal çeşitlilik içerisinde deneyim de çeşitlenir. Yine kentin sokak ve meydanlarına yayılmış olan Tire Pazarı'nda olduğu gibi burada da her aktörün pazaryerinde kendi rotasını oluşturabilmesi, mekândaki deneyimin çeşitliliğini işaret eder. Sürekli çoğalan bu deneyimle birlikte, her aktörün kendi pazaryeri mekânını oluşturur. Hiyerarşik bir ticari yapılanma olan marketlerde asla gerçekleşmeyecek olan bir süreçtir bu. Zira meta odaklı inşa edilmiş bir mekânda, inşa edilmiş bir rotayla hareketinizi ve tercihlerini yöneten bir sistem, mekânsal imkânları sürekli eksilttiği gibi deneyimleri de eksiltir. Oysa sokaklarla hemhâl olan bu pazaryerinde imkânlar, deneyimler ve mekânlar sürekli çoğalır (Şekil 5.53).

Tire'den farklı olarak tarih boyunca yer değiştiren Nazilli Pazarı'nda, bugünkü pazaryerinin çevresinde geçmişine günümüze pazar ağıyla ilişkisel oluşan çok fazla mekân göze çarpmaz. Pazar, Mastaura' dan Harpasa' ya Kestel'den Aşağı ve Yukarı Nazilli'ye geçişte sürekli mekânlar türetmiş olsa da günümüz pazaryeri çevresinde bu mekânların izlerini göremeyiz. Pazaryerinin tarihsel yerinden edilmesi ile eksilme, günümüzde ise mevut örüntü içerisinde inşa edilmiş çatışmalarla eksiltmeler söz konusudur. Ancak bu mekânların izlerini -yani mekânlarla yeşeren yaşamları- pazar ağı ile ilişkisini sürdürmeye devam etmektedir. Binaların taşları, duvarları

pazaryerinde strüktürel olarak çoğalmaya devam etmeseler de bu binalarla dolaşık hale gelmiş yaşamlar pazaryerine akmaya devam etmektedir. Şöyle ki, Antik Mastaura'nın tiyatrosu, hamamı ve kalesinin büyüyen zeytin ağaçlarını zeytinlere, Harpasa tiyatrosunu ve kalesini saran kekik ve defnelere, Kestel yamaçlarında üzerine toprak örtmüş Kaletepe'de yetişen incirlere pazaryerinde rastlamak mümkündür. Bu da geçmişin pazaryerlerinin -hiyerarşik yapılarının inşalarına rağmen- pazar ağında asla tamamen yok olup gitmeyeceğinin, incirler, zeytinler ve kekiklerle yaşamaya devam ettiğinin ve beraber çoğaldığı yaşamlarla pazaryerine faklı bir yaşama bürünerek aktığının göstergesidir. Mastaura'nın tiyatrosu, pazaryerinde elinizde tuttuğunuz bir demet kekiğin içerisinde yaşamaya, yeni yaşamlara bulaşmaya ve bu sayede çoğalmaya devam eder. Yapılar, bir yandan da bahçe ve tarlalara dönüşmektedir.

Pazarın müşterek örülen ağsal yapısının merkezi sistemlerin süreçlerinden etkilenmesini pazaryerlerinin eksilmesinden anladığımız gibi bir pazar ve eğlence formu olan panayırların silikleşmeye başlamasından da kavrayabiliriz. Faroqhi'nin (1978), 15.yy. ve 16.yy'da Tire'den sonra önemli bir pazaryeri olarak gösterdiği Nazilli çevresinde yaşamla hemhâl gerçekleştirilen 'gencer' panayırları bu sürece bir örnektir. Bugün artık sembolik bir anlamla kuruluyor olduğu anlaşılan Gencerlerin (Deniz, 2013) 15. yy.'da özellikle dini bayramlarda ve belirli günlerde kurulduğu, konar göçer ve yerleşik yaşamların bir arada ürettiği etkinlikler olduğu bilinir (Faroqhi, 1978). Eski gencerlerde şenlik meydanları, atlı karıncalar kurulduğunu, efe kıyafetli insanlar etrafta gezindiğini, faytonlara binilip geziler ve eğlenceler düzenlendiğini ifade eden Faroqhi ve Deniz (1978; 2013) bugün sadece Nazilli'de merkez genceri, Arpaz (Esenköy) genceri ve Pirlibey gencerleri kurulmakta olduğunu anlatır. Geçmişte gündelik hayata yayılı olan bu pazar eğlencesinin, artık merkezi bir idare tarafından ele alınıp 'turistik' veya 'koruma' kavramı ile ilişkisel bir inşaya dönüştürmesi, eksilten bir süreç olarak görülebilir. Zira örneğin geçmişte konar göçer yaşamla yerleşik yaşam ilişkiselliği ile oluşmadığını, müşterek yaratımın mekânı ve deneyimi türeten süreci yerine hiyerarşik yapılanmanın dikte eden ve tek tip mekânlara ve deneyimlere dönüşmüştür.

Bahçe/tarlada çarpan

Nazilli Pazar Ağı'ndaki özellikle dağlık alanlarda yamaçlarda ya da eteklerde konumlanmış bahçelerin bir kısmında Tire'deki bahçelerde görülen çarpan süreçlerle rastlanır. Pazar ağının özellikle dağlık alanda yayılmış bahçelerindeki müşterek

yaratım süreçleri iliş etrafta gezen tavukların veya koyunların yaşamlarına bağlı gelişen damlar, insan damları, serinlikleri, kurutmalıklar, onlara sarılı asmalar, asmalarda yaşayan mantarlar, elmalıklar, incir çardakları (Şekil 5.36) (Deniz, 2013) gibi mekânsal çoğalmaların yanı sıra kurutma, turşu yapma, ekşi, sirke, salça, pekmez yapımı gibi yaşamsal çoğalmalara da rastlamak mümkündür. Ancak Tire'dekinin aksine bu süreç tüm bahçe ve tarla örüntüsüne yaygın değildir. Dahası, her geçen gün de bu mecralarda eksilme süreçleri hızlanır. Bu, bahçe ve tarlalarda küresel ticaret ve hal sisteminin bir tezahürü olarak görülebilir.

Önceki bölümlerde küresel ticarette iki önemli meta haline gelen incir ve zeytinin üretimi için, içinde imkânların sürekli çoğaldığı polikültür yapıda bahçelerin ve ormanların yok edildiği ifade edilmişti. Her geçen gün bahçe ve tarla ekosistemlerini 'daha fazla verim için sistematik olarak düzenleme' ve 'merkeziyetçi üretim' paradigması ile işgal eden bu monokültür mekânlarda, Scott'un (1998) endüstriyel ormanları tasvir ettiği gibi bir orduya benzemektedirler. Arık pazar ağında olmayan bahçelerde Şekil 5.54'de görüldüğü üzere ağaçlar ölçülen, sulama kanalları ile soldan sağa yayılan, verimsiz görüldüğünde kesilen ve yerini benzer yeni piyadelere bırakan, sıralar halinde, tek biçimli ordular gibi hazırlanmaktadır. Bir ordu gibi, aynı zamanda tek bir amacı gerçekleştirmek ve tek bir komutanın elinde olmak için hiyerarşik olarak yukarıdan tasarlanmıştır. Sulama kanalları (kesikli çizgi) ve araç yolunun (düz çizgi) komutasında hizalanan tek bir tür birlike insan merkezli normatif bir bahçe mekânını oluşturmuştur.

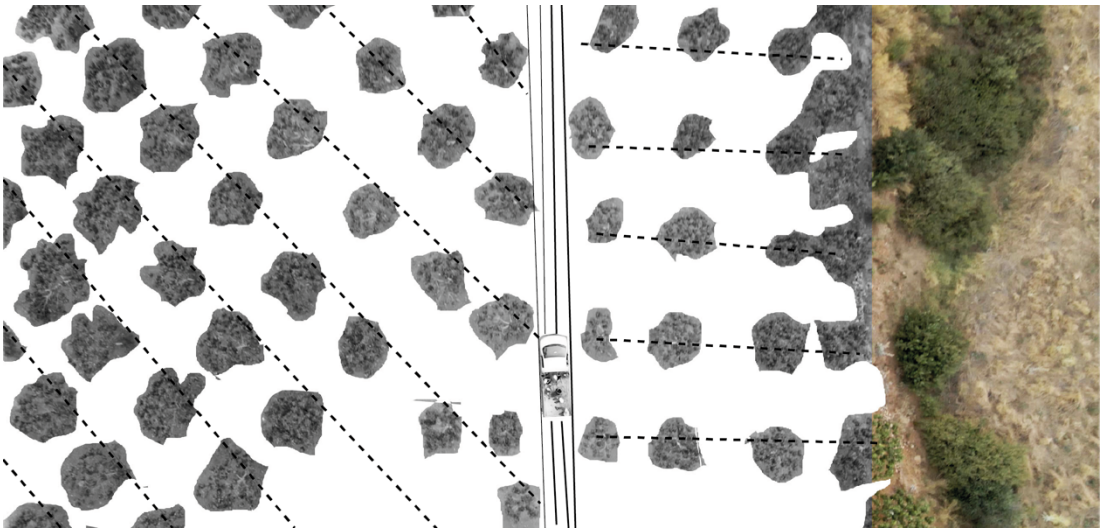

Şekil 5.54 : Monokültür incirlik.

Nihayetinde bahçenin ya da tarlanın bizzat yerinde görülmesine ve süreçlerine hemhâl olunasına gerek olmayacaktır. Artık tüccarın ya da şirketin elindeki bir tablo ya da diyagram üzerinden okunabilir, müdahale edilebilir. Türler, imkânlar ve mekânlar eksilterek oluşturulan bu ağaç orduları, buna bağlı olarak çoğul yapıda müşterek örülen bahçelerdeki dayanışma ve sürekli çoğalma söz konusu olmadığı için de jeotermal santral, iklim ya da insan merkezli oluşan yangın gibi süreçlerin de etkisiyle ansızın yok olma ya da hiyerarşik yapılarca gözden çıkarılma, kenara itilme gibi süreçlerle karşı karşıta kalmaktadır (Scott, 1998; Dag, 2015; TMMOB, 2021).Eksildikçe yok olunur.

Benzer süreçler ovada yayılı tarlalarda görülmektedir (Şekil 5.55)[127]. Özellikle hiyerarşik sistemlere dahil olan ya da onlarla rekabet edebilmek amacıyla kâr odaklı tarım pratiklerinin gerçekleştirildiği tarla da aynı şekilde eksilmenin meydana geldiği mekânlardandır. Her iki durumda türlerde olduğu gibi mekânlarda da eksilmelerle görülür. Deniz (2013), geçmişte her hanenin bahçe ve tarlasının içerisinde bulunan elmalık gibi depoların, kurutma-serinlik çardaklarının yerini, günümüzde merkezi soğuk hava depoları, kurutma ve saklama tesislerinin aldığını ifade eder. Bu da kişiden kişiye, haneden haneye değişen mekân tasarım ve üretim bilgisinin tek bir mutlak mekân inşası ile yittiğine işaret eder. Yine aynı şekilde geçmişte bitki ve hayvanların birbirleriyle dolaşık yaşadığı, bitkilerle beslenen hayvanların gübreleri ile beslenen topraklarda yaşamların çoğaldığı bahçelerde bugün hayvanların ve mekânlarının eksildiği görülür. Pazaryerindeki üretici tezgâhlarındaki görüşmelerde bazı üreticilerin geçmişte pazaryerine yumurta da getirdiklerine dair ifadeleri, bu eksilme sürecini anlatır. Tire Pazarı'ndaki tezgâhların yumurta, peynir, yoğurt gibi ürünlerle daha fazla kurulması, ancak Nazilli'deki tezgâhlarındaki eksikliği bahçe ve tarla mekândaki eksikliğinden ötürüdür. Damlar, kümesler, çardaklar eksildikçe pazaryerindeki tezgâhlar ve pazaryeri de eksilir.

[127] Oğuz Baysal'a ait videodan kaydedilmiş görseller ile üretilmiştir.

Şekil 5.55 : Bahçe ve tarlada eksilmeler.

Günümüzde Nazilli'deki bahçe ve tarlalarda yaşamsal örüntüyü inceleyen araştırmaların çok büyük bir bölümü bu monokültür yapıyı işaret eder (Özdemir, 2009; Büke *et al.*, 2011; Deniz, 2013). Deniz (2013) temel üretimin incir, zeytin, kestane, turunçgiller, nar vb. meyveler üzerine olduğunu ve ovada tarlalarda özellikle turunçgiller ve nar bahçeleri ağırlık kazandığını dağların eteklerine doğru ve yamaçlarda zeytin ve incir bahçelerinin yer yer monokültür halini aldığını ifade eder. Özellikle 800 m'ye kadar olan sahalarda bu durum benzerlik gösterirken, 600-700 metreden sonra bahçelerin alanı incir lehine değişmekte olduğunu ve 800 metre ve üzerindeki köylerde ise kestanenin öne çıktığını belirtir. Ovada tarlalarda ise endüstriyel üretimle bağlantılı mısır, arpa, buğday gibi yem bitkileri ve tahıl yetiştirildiğinin altını çizen Deniz, hayvancılığa ise çok rastlanmadığına dikkat çeker. Her bir bahçede ve tarlada genelde tek bir türün olduğunun ip uçlarını gösteren araştırma ve raporlar (Demirhan, 2005; Tavlan, 2008; Deniz, 2013; Ticaret, 2015) sayesinde mikro sosyolojik ve mekânsal eksilmeyi de daha iyi kavrayabiliriz. Bununla birlikte Nazillili bir incir tüccarı olan Oğuz Baysal da son yıllarda bölgede incirliklerin artışına dikkat çeker. Böylesi bir bahçe/tarla örüntüsünün oluşumu ile ilişkili olarak pazar ağında hal sistemi de baskın hale gelmiş olma ihtimali vardır.

Pazar ağından uzaklaşarak hiyerarşik yapılanmalara dahil olmaya başlayan bahçe ve tarlalardaki bu eksilme süreci mutlak değildir. 19. yy. ortalarında Nazilli'de bulunmuş olan Charles Texier (2002), bölgeyi Nozlu olarak adlandırmış ve sayısız incir ağacı nedeniyle yöreye İncir Pazarı adının verildiğinden bahsetmiştir. Pamuk, buğday, mısır ve susam tarlalarına da değinen Texier Ağustos ayının sonlarında her biri yüzlerce deveden oluşan kervanların Nazilli incirlerini İzmir'e taşıdıklarını ifade eder (Dikmen,

1952). Limanlar ve demiryolu vasıtasıyla küresel yapılanmalara bağlandığını bildiğimiz Nazilli'nin bu anlatısında birkaç tür yaşamla tasvir ediliyor oluşu, eksilme süreçlerini işaret etmektedir. Oysa 17.yy.'da bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi (2013), coğrafyanın bereketinden ve Nazilli' de incirin yanı sıra, sayısız bahçe ve bol mahsul olduğunda ve çok sayıda pazardan bahseder. İki anlatı arasındaki fark, biri hiyerarşik bir ticari yapılanmada monokültür mekânlara, diğeri ise pek çok pazarın çoğaltan yaşam ve mekânsal oluşumlara gönderme yapıyor oluşudur. 15.yy. ve 16.yy'da da imparatorluğun önemli pazaryerlerinden biri olduğunu bildiğimiz (Faroqhi, 1978) Antik dönemlerden beri ticaret yolları üzerinde olmasından ötürü bir çok farklı pazara bağlantısı olduğu bilinse dahi Nazilli, kendi pazar ağının bahçe ve tarla ile kuruduğu yoğun ilişkisellikle alakalı olarak mekânsal ve yaşamsal çarpan süreçleri devam etmiş gibi görünmektedir. Ancak son iki yüz yıllık süreç yoğun bir biçimde bahçe ve tarlaların hiyerarşik ticaret mekanizmalarına, ulus devletin ilk yıllarında kurulan endüstriyel yapılanmalara ve son yıllarda küresel pazarlara ve hal sistemine angaje olmaları çarpan süreçleri sekteye uğratan gelişmeler olarak özetlenebilir. Bu süreçlerle ilişkili bahçe ve tarladaki pratikler tütün, üzüm, elma gibi türleri, elmalık, dam, çardak, zeytin sıkım hanesi gibi mekânları, ormanları, meşe gibi ağaçları, arı, keçi, deve gibi türleri, konar geçer toplumları ve buna bağlı gelişen mekânsal ve yaşamsal pratikleri eksiltmiş gibi görünmektedir.

Havzada çarpan

Büyük Menderes Havzası, Büyük Menderes Nehri'nin birikintileri, iklim ve coğrafyanın dolaşık ilişkileri boyunca pazar ağıyla birlikte dönüştürüm süreçleri boyunca, çok çeşitli yaşamın bir araya geldiği ve havzayla hemhâl olarak yeni yaşamlar ürettiği bir çarpanlar alanıdır. Birçok yaşamın nehir boyunca aktığı havzadaki bu çeşitlilik, zaman içinde hiyerarşik yapıların merceği altına girdiği için Nazilli Pazarı'nın bazı paydaşları hala havza içinde yayılı olsa da yarısına yakını hal aracılığıyla başka bölgelerden gelmektedir. Böylece uzun yıllar Aydın Dağları'ndan ovaya, ovadan Menteşe Dağları'nda kadar yayılı pazarın havzası, 1960-1970'li yıllar itibariyle (sebze meyve halinin kuruluşuyla) Anadolu'nun içlerine doğru genleşmeye başlamıştır. Bahçe ve tarla örüntüsünde, hiyerarşik yapıların kontrolü ve yıllar süren monokültür uygulamalarla türlerin azalmasıyla pazar ağından kopuşu ve halin bir arada kurduğu bu yeni düzende çarpan kavramından bahsetmek oldukça güç hale gelir.

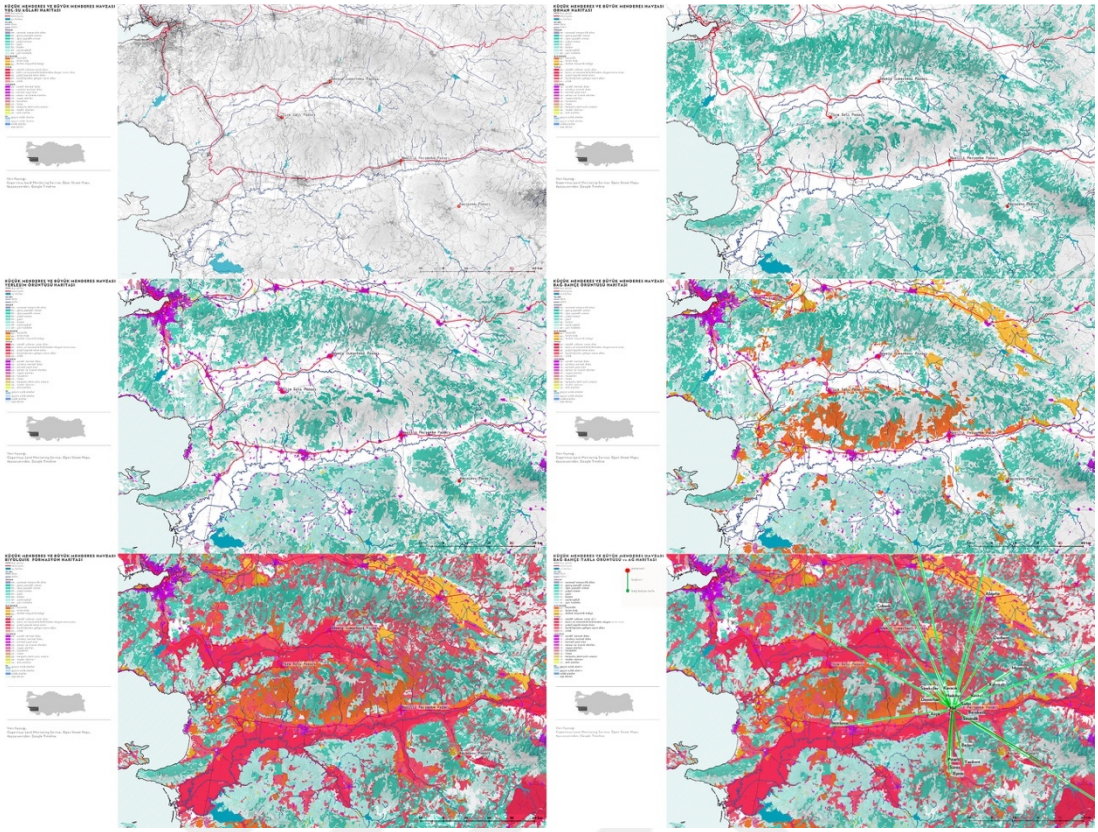

Şekil 5.56 : Havzada katmanlar ve çarpan (ya da eksilten) süreçler (Tan, 2020, 2021).

Küresel ticaret ve hal sisteminin inşalarının ne denli eksilten bir süreç olduğu, Şekil 5.56'daki haritalamada orman, meyvelik ve tarla/bahçe katmanları üzerinden okunabilir. Menteşe Dağları boyunca yayılan ormanların keskin bir şekilde ovada ve Aydın Dağları'nın güney yamaçlarında kesildiği görülür. Tarımsal örüntünün ovayı kapladığı havzada -Küçük Menderes Havzası'ndan farklı olarak- geri kalan dağlık alanda ormanların topoğrafyanın ve suyun hareketlerinden bağımsız olduğu anlaşılan bir süreçte yok olduğu göze çarpmaktadır. Geçmişte meşe, kestane, kızıl ve karaçam, defne ve çeşitli türlerin olduğu makilik bir örüntü ile kaplı olduğu bilinen bu yamaçların zaman içerisinde bu türlerden arındırılıp, Şekil 5.56'da sağ ortadaki haritalama görüldüğü üzere, yerlerine tek tür mekânlar olan zeytinlik ve incirlikler inşa edildiği bilinmektedir (Dikmen, 1952; Göney, 1975; Özdemir, 2009; Deniz, 2013).

Demiryolu ve D320 otoyolu ile merkezi hale gelmiş yol sistemi boyunca ve ona bitişik inşa edilen bu alanda türlerin, mekânların ve imkânların eksildiğini söylemek mümkündür. Meşeler ile birlikte palamutlar ve palamut depoları, çamlarla birlikte basra böcekleri, arılar ve kovanlar, kozalaklar eksilmektedir. Bu bağlamda pazaryerinde de ne palamut ne kozalak ne de bal tezgâhına rastlanır. Dahası, yerlerini

alan incirlikle, pazardan önce uluslararası ticaretin ajanları olan tüccarlara bağlanarak pazaryerindeki tezgâhlardan da silinir. Türler eksildikçe havzada çarpan süreçler sekteye uğramakta ve Şekil 5.56'da sağ alt köşedeki haritalamada görüldüğü üzere pazar ağı genişlerken hal aracılığı ile merkezi bir yapıya bürünmektedir.

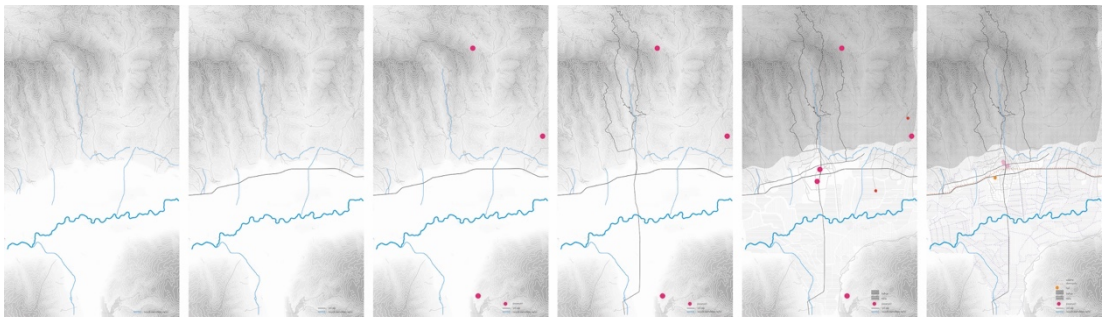

Şekil 5.57 : Havzada çarpan süreçler.

Yer altı ve yer üstü suların bakımında zengin havzada Büyük Menderes ekosistemi, Afyon'dan başlayan yolcuğu boyunca 615 km yol kat ederek Kuzey (Karina) ve Güney lagünü olmak üzere iki büyük dalyandan ve tuzlu su bataklıklarından oluşan deltalarda denizle kavuşur. Su, havzada hayat ve mekân çoğaltan bir yaşam ağı olarak Nazilli gibi pek çok pazaryerinin türemesinde paydaş olmuştur. Büyük Menderes Nehri'nin biriktirdiği verimli topraklar ve suyun can verdiği yüzeylere bakıldığında havzanın %40'ının orman ve yarı doğal alanlardan, %47' sinin ekim-dikim yapılan, %9'u mera, %1'inin sulak alanlardan, %1'inin kayalık ve %2'sinin ise yerleşim alanlarında oluştuğu anlaşılmaktadır (*Rapor,* 2019). Büyük bir bölümü suyla hemhâl çoğalmış havzan yüzeyinin %50'ye yakın bir bölümü ise inşa edilmiş sulama kanalları ile yeniden düzenlenmiş olup, 43 277 hektarlık tarla alanının %95'inde (41 197 ha.) sulamalı tarım yapılmaktadır (Sutgibi, 2008). Büyük Menderes Nehri, 250000 yıllık akışı boyunca pazaryerlerini, kentleri, köyleri, bahçe ve tarlaları, burgazları, gölleri, tmolos tepelerini, limanları ve bunlarla müşterek yaratım kuşundan böceğini çeşitli türleri türetmekte olan bir sistemken, son birkaç yüzyıllık süreçte gerçekleşen insan merkezli hiyerarşik müdahalelerle yaşamı sönmeye ve eksilten bir sisteme dönüşmeye başlamıştır. Önceki bölümlerde de tartışılmış olan vahşi sulama eylemleri, tarım kimyasalları ve insan yerleşimlerinin atıkları ile günbegün can kaybeden Büyük Menderes Nehri ekosistemi artık başka yaşamları ve mekânları da yok etmektedir (Sutgibi, 2008; Özdemir, 2009; Büke, Gültekin, Aksoy, Dıvrak, Göcek, Berke and Çeşmeci, 2011).

Bu sürecin örneklerini M.S. 3.yy.'a kadar Ege Denizi'nin bir koyu olan fakat Büyük Menderes Nehri'nin getirdiği alüvyonların önünü kapatmasıyla göle dönüşen Bafa'da (Yiğit, 2018) görmek mümkün. Pek çok kuş, balık, insan ve bitkiyle örülen bir yaşamı olan etrafı çamlar, zeytin ağaçları ve ılgınlarla çevrili Bafa Gölü'nün kirliliğe bağlı yok oluşu, tüm bu insan merkezli inşalara bağlanmaktadır (Sutgibi, 2008). EKODOSD'un[128] açıklamalarına göre, Bafa Gölü'ndeki bu eksilmenin gölün Menderes Nehri ile buluşmasını önleyen DSİ tarafından 1980'de inşa edilen toprak setlerden sonra her geçen gün artmaktadır. İnsan eliyle nehirle bağlantısı kesilen, tarım kimyasalları ve insan atıklarıyla zehirlenmiş yer altı sularının da sirayet etmeye başladığı gölde baş gösteren bu eksilme sürecinde camgöz balıklarının, kuşların, suyun içerisindeki mikro organizmaların, bitkilerin, Kapkırı Köyü'nde görülebileceği gibi meskenlerini köylerin ve insan yaşamlarının tükenmekte olduğu bilinmektedir. Havzanın yüzeyini inşa eden devlet, ya da küresel ticari sistemler gibi hiyerarşik yapılanmalar yüzünden, yaşam çoğaltan su ağı, yaşamların eksildiği bir sisteme dönüşmüştür.

Hiyerarşik sistemlerle havzadaki yaşamların ve bunlara bağlı mekânlardaki eksiltme pazar ağına da yansımış ve müşterek örülen heterarşik ağa devletin aracı olan hal sistemi sirayet etmiştir. Hal sisteminin Nazilli pazaryerinde ve kırsalda eksiltme süreçlerinin yanı sıra pazarın havzasını Büyük Menderes'in dışına taşıması ve kollarının ulaştığı yerleri birer hinterlant olarak inşa etmesi havzanın da yaşamı için oldukça kritik görülmektedir. Zira hal bulunduğu havzayı görmezden geldiği gibi, uyguladığı fiyatlandırma süreçleri ile de yerel üreticiyi kendiyle rekabete zorlamaktadır. Halde yapılan görüşmelerde tüccarların tamamının yerel üreticiler ile çalışmayı tercih etmediği, bu sebeple daha büyük alanlarda veya seralarda kontrollü tarımsal uygulamalarla üretim yapan Akdeniz Bölgesi'ndeki çeşitli merkezlere yöneliği öğrenilmiştir. Bunun sebebini ise doğa ile hemhâl tarımsal pratikleri benimseyen üreticilerin 'öngörülemez' olması olarak açıklarlar. Tercih nedenlerini 'Demre'den aldığımız armutun şekli şemalı, miktarı belli. Riski yok.' şeklinde açıklamaları ve bu algıyı hal tezgâhları vasıtasıyla pazaryerine yaymaları havzanın tarımsal örüntüsünü de etkiler. Hal ile rekabete girişen üreticiler ya 'risksiz' tarım yaparak doğayla hemhâl süreçlerden kopar ya da tamamen pazar ağından ayrılıp çok

[128] Aydın merkezli bir insiyatif olan Ekosistemi Koruma ve Doğa Sevenler Derneği (EKODOSD) Büyük Menderes Havzası'ndaki yaşamlarla ilgili çalışmalar yürütmektedir (URL-25).

çeşitli türlerin yaşadığı bahçesini küresel ticaretin incirliğine çevirir. Hal, ağı uzatarak merkezi hale getirdiği gibi dolaylı olarak havzanın mekânsal ve yaşamsal örüntüsünü de eksiltir. Hal sisteminde yayla elması, yaz elması, razaki üzümü, yayla domatesi, yabani semizotu gibi yerle veya doğayla ilişkilenme biçimine göre türler belirmez. Yerinden, ilişkilendiği varlıklardan ve doğanın döngülerinden koparılmış tek tür üzüm, erik, armut vardır (Şekil 5.58).

T.C. AYDIN BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
HAL İŞLETME ŞUBE MÜDÜRLÜĞÜ
Nazilli Şubesi
Günlük Hal Bülteni

Tarih: 10.08.2023

MALIN				FİYATI	
ADI	TÜRÜ	CİNSİ	BİRİMİ	EN DÜŞÜK	EN YÜKSEK
ARMUT	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	16,00 ₺	20,00 ₺
BİBER	BİBER ÇARLİSTON	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	11,00 ₺	15,00 ₺
BİBER	BİBER KAPPİ	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	16,00 ₺	20,00 ₺
BİBER	BİBER SİVRİ	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	12,00 ₺	15,00 ₺
BİBER	SALÇALIK	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	18,00 ₺	20,00 ₺
DOMATES	SALÇALIK	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	7,00 ₺	10,00 ₺
DOMATES	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	7,00 ₺	12,00 ₺
ELMA	ELMA STARKİNG	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	14,00 ₺	15,00 ₺
ELMA	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	15,00 ₺	20,00 ₺
ERİK	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	10,00 ₺	20,00 ₺
KARALAHANA	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	15,00 ₺	20,00 ₺
KAYISI	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	30,00 ₺	45,00 ₺
KİRAZ	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	20,00 ₺	40,00 ₺
LİMON	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	10,00 ₺	10,00 ₺
MUZ	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	18,00 ₺	21,00 ₺
NEKTARİN	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	15,00 ₺	35,00 ₺
PATATES	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	10,00 ₺	14,00 ₺
PATLICAN	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	7,00 ₺	8,00 ₺
PORTAKAL	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	7,00 ₺	12,00 ₺
SALATALIK	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	5,00 ₺	8,00 ₺
SARIMSAK	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	25,00 ₺	45,00 ₺
SOĞAN	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	8,00 ₺	14,00 ₺
ŞEFTALİ	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	10,00 ₺	35,00 ₺
ÜZÜM	NORMAL	Geleneksel(Konvansiyonel)	Kg	20,00 ₺	25,00 ₺

Şekil 5.58 : Haldeki türler (URL-26).

Hal sisteminin sirayet ettiği pazaryerinde havzanın endemik türleri de görünmez olur. Nazilli'yi pazaryeri yapan, yüzlerce yıldır sadece bir besin değil, iyileştirici, şans getiren, öğretici ve yaşam kurucu bir varlık olan inciri Şekil 5.58'deki listede görmememizin ve pazaryerinde ise çok az görmemizin sebebi, yine bir hiyerarşik yapılanma olan küresel ticaret zincirinin metasına dönüşmüş olmasıdır. Oysa incirin tarihsel sürecine bakıldığın, havzada çarpan bir aktör olduğu anlaşılır. Örneğin Taylan (2017), tarihsel anlatıda ve sikkeler üzerindeki ikonlardaki incir anlatılarını mercek altına alarak havzada çeşitli alanlarda nasıl karşımıza çıktığını açığa çıkarır. Antik Dönem doğa tarihçi Pilinius incir için, yetiştiği bölge olarak Akdeniz, özellikle Caria coğrafyasına işaret etmiş, ve istediği sıcaklığı alamadığı taktirde ağacın zarar göreceğini şu cümlesi ile belirtmiştir "...Thracia ve Pontus gibi kuzey bölgelerindeki ormanlarda olduğu üzere; eğer kış ortasında havalar altı hafta ara vermeden soğuk ve don yaparsa asma, zeytin ve incir gibi ağaçları acı çekerlerdi"(Secundus and König, 1997). Coğrafyacı Strabon (2000), Meandros Nehri kenarında verimli bir arazi olduğunu, bu arazide bol miktarda incir üretildiğini ve bölge halkının bazılarının bu incire üç yapraklı dediğini belirtmiştir. Yine Antik dönem yazarlarından Hesiodos ise,

incir yapraklarını, ‘’İlkbaharda incir ağacının tepesinde kuzgun pençesi gibi yapraklar gördün mü?’’ dizeleri ile betimlemiştir. Edebiyattan, doğa tarihine ve coğrafyaya kadar pek çok farklı alanda yayılı incir, yıllar sonra Evliya’dan Texier’e çeşitli gezginlerin anlatılarında da karşımıza çıkar. Texier’in (2002) pazar kurduran bir varlık olarak anlattığı incir, bahçe/tarla oluşturan ve şifacı olarak da anlatılmıştır(Taylan, 2017). Kökleri metrelerce uzayan, toprakla dolaşan incirin yaşam ve mekân çoğaltan süreçlerin aksaması ise 19.yy. itibariyle gözle görülür hale gelir. Nihayetinde küreselleşen ticari faaliyetlerin monokültür süreçleri, emperyalist yapılanmaların demiryolu gibi sistemler aracılığı ile bölgede muktedir olma iddiası ve devlet hal sistemi politikası ile havzadaki çarpan süreçler sekteye uğramaktadır.

Yolda çarpan

Nazilli Pazarı’nda yolun çarpan süreçlerinden ziyade eksilten durumları öne çıkar. Çünkü Nazilli’de yollar, iktidarın merkeziyetçi tutumu ile inşa edilmiş olup, üzerindeki akışlar ise pazardan ziyade bu iktidara doğru şekillenmiştir. Bu sebeple Tire’de patikalar, tali yollar ve otoyollar gibi çeşitli varlıklarla ilişkisel gelişen yol ağının aksine, Nazilli’de pazar ağının paydaşlarıyla müşterek yaratım değil, ‘sevkiyat’ odaklı inşa edilmiş merkezi ve hiyerarşik bir yol sistemi olduğu görülmektedir. Bu sistemi üç katmanla açıklamak mümkün.

İlki, Şekil 5.49’daki haritalamada ince kıvrımlı siyah çizgiler olarak görülen, engebeli coğrafyaya rağmen Nazilli’nin bütün köylerine ve buralardaki bahçe-tarlalara ulaşımı sağlayan asfalt yol sistemidir. Pazaryerinin güneyinde ovadaki ve çoğu Menteşe Dağları’nın eteklerinde konumlanmış yerleşimlerin her birine ve kuzeyinde Aydın Dağları’nın yamaçlarına konaklamış köylere kadar insan ve araçların erişimini sağlayan bu yol sisteminin pazaryerinde yansıması görülmez. Zira bu alan, daha önce de ifade edildiği üzere incirlik ve zeytinliklerle pazar dışı hiyerarşik örgütler tarafından monokültür olarak inşa edilmiştir. Nitekim bu hiyerarşik yapılar, mahsulün toparlanıp taşınması için de en sarp yerlere dahi kendi araçlarını taşıyacak yolların inşa edilmesine vesile olmaktadır. Dolayısıyla geçmişin keçi, patika ve su yolları artık lojistik araçlarının asfalt yolarına dönüşmüştür. Haliyle üzerinde ne keçi ne su, ne de salt insan akışı çoğalmaktadır.

Kırsal yerleşim örüntüsünün toplu ya da dağınık olması beşeri ya da fiziki tek bir faktöre göre şekillenmez (Deniz, 2013). Topoğrafyayla ilişkisel olarak, çeşitli doğal

çevre özellikleri ve yol sistemleri kırsal yerleşmelerin kuruluş yeri, yerleşme dokusu ve planları üzerinde etkili olmaktadır (Coşkun, 2010). Nazilli'de kırsal yerleşme örüntüsünün toplu ya da dağınık olmasında topoğrafya, akarsular ve yollar ve tarımsal pratikler başlıca etmenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yol üzerinden bu yerleşimlerin nasıl şekillendiğini ve pazarlar ilişkisini Nazilli'nin eski köylerinden olan Sinekçiler (Yaylapınar) üzerinden açıklayacağım. 16.yy'da keçileri ile birlikte konar-göçer bir toplum olarak havzada kuzey-güney yönünde haraketli olduğu bilinen Sinekçiler Cemaati'nin(Deniz, 2013) yerleşik hale gelmesi ile oluşturduğu köy, Tire'ye de uzanan geçmişin kervan yollarının üzerinde konumlanmıştır (Yapucu Pullukçuoğlu, 2006; Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011), Yapucu ve Özgün (2011), geçmişten gelen yollarla örülü dağınık yerleşim biçimini köye de uygulayan Sinekçiler'de (Şekil 5.59) bu ilişkisellik neticesinde 'han-kahve' gibi mekânalar oluştuğunu keşfetmiştir (Şekil 5.39). Günümüzde kervanlar yollardan silinse, hanlar harabelere dönüşse, keçiler azalsa dahi, yol çarpan özelliğini sürdürmektedir. Köyün kışları arılar ve arıcıların, keçiler için konaklama yeri olmaya devam etmesi bunun bir işaretidir. Ancak özellikte son yirm-otuz yıl içerisinde bu çarpan süreçte aksamalar görülmektedir.

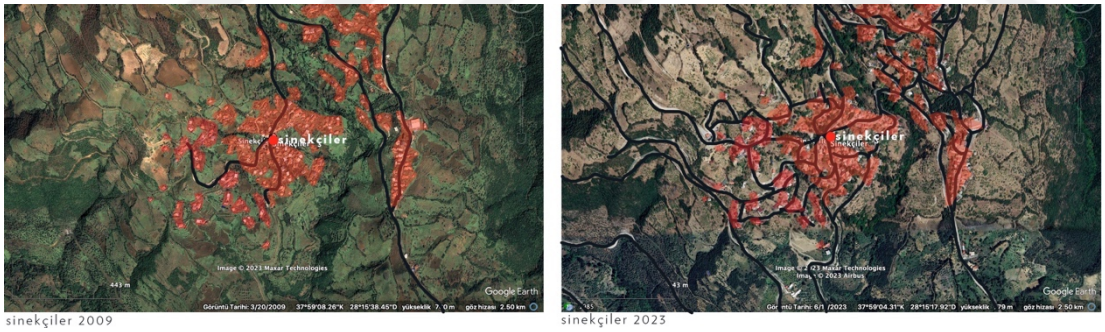

Şekil 5.59 : Sinekçiler'in incirliklerine kadar sızan asfalt yolları.

Aydın Dağları'nın yamaçlarında yerleşmiş Aşağı Örencik, Işıklar ve Bekirler ile birlikte incirin en çok yetiştiği yerlerden olan yaklaşık 700 metre yükseklikteki Sinekçiler Köyü'nün (Ticaret, 2015) yol sisteminde yolların engebeli coğrafyaya rağmen -ama yine de onunla birlikte- ilerlediği topoğrafya üzerinde dağılmış bir örüntüsü vardır (Şekil 5.59). Özellikle dağlık alanda benzer yapıda yerleşen köylerin Tire'de de karşımıza çıkan bu örüntüsünde kritik olansa, yerleşim toplu ya da dağınık olsun asfalt yol sisteminin topoğrafyanın neredeyse her yerine sirayet etmiş olmasıdır. Buna rağmen pazaryerinde, bu köylerden gelen çok fazla paydaşla karşılaşmayız. Peki

Tire'de özellikle dağlık alanda stabilize ve patika yolların sık görüldüğü düşünülürse buradaki bu inşanın sebebi ne olabilir?

Kırsalın pazarla ilişkiselliğini sekteye uğratarak yerini alan hiyerarşik küresel ticaret zinciri, Şekil 5.59'de bir örneği görüldüğü üzere Aydın Dağları'nın yüzeyini türle inşa edilmiş incirliklerle ya da zeytinliklere çevirmiş ve bunlara ulaşabilmek için geçmişin keçilerle örülü patikaları yerine merkezileşen asfalt yollar inşa etmiştir. Benzer şekilde başka bir hiyerarşik yapılanma olan devlet, -pazaryerinde sık rastlanmasa da- köyde kestane üretimini dikte etmiştir (Deniz, 2013). Bu kapsamda orman işletme şeflikleri, hiyerarşilerce inşa edilmiş bu yolları kullanarak bölgedeki meşe, makilik ve yer örtücü örtüsünün çoğul ve çoğaltan yaşamını yok ederek yerine tek türden oluşan kestane ormanları inşa etmiştir (Şekil 5.10). Tüm bu inşalar neticesinde yıllar içerisinde meskenlerin örüntüsü çok değişmese dahi Şekil 5.59'da solda görülen zeminin çoğul müşterek örülmüş hali, yıllar içerisinde sağdaki görseldeki gibi inşa edilen yollar ve monokültür meyveliklerle eksilmekte ve yok olmaya başlamaktadır.

Bu yolların varlığı aynı zamanda uzandığı mekânlarda da çarpan süreçleri sekteye uğratır. Örneğin çoğul paydaşlı bahçeler yok edilip, yerine monokültür incirlikler gelir. Ya geçmişin elmalıkları kimi zaman boş-işlevsiz hacimlere ya da yıkıntılara dönüşebilir. Çok uluslu şirketlere ya da tüccara satılan incirler artık endüstriyel bir sürece girdiği için tarlalardaki buluntu malzemelerle tasarlanıp kurulan kurutma strüktürleri birer birer gözden kaybolmaya başlar. Ancak yine de elmalar imece ile kaynatılan pekmezler, kurulan turşular, yapılan sirkeler ve konservelerle geçmiş günlerin elmalıkları serinlik depolara, çardaklar çocukların oyun alanına ya da pekmezlerin dinlenme alanına dönüşebilir. Hatta o pekmezler pazara düşebilir ve tüm hiyerarşik inşalara rağmen imkânlar yine de çoğalabilir. Yol, aslında üzerinde akanın diğer varlıklarla ilişkilenme biçimine va ağ sistemin paydaşı olup olmamasına bağlı olarak çarpan bir mekân da olabilir.

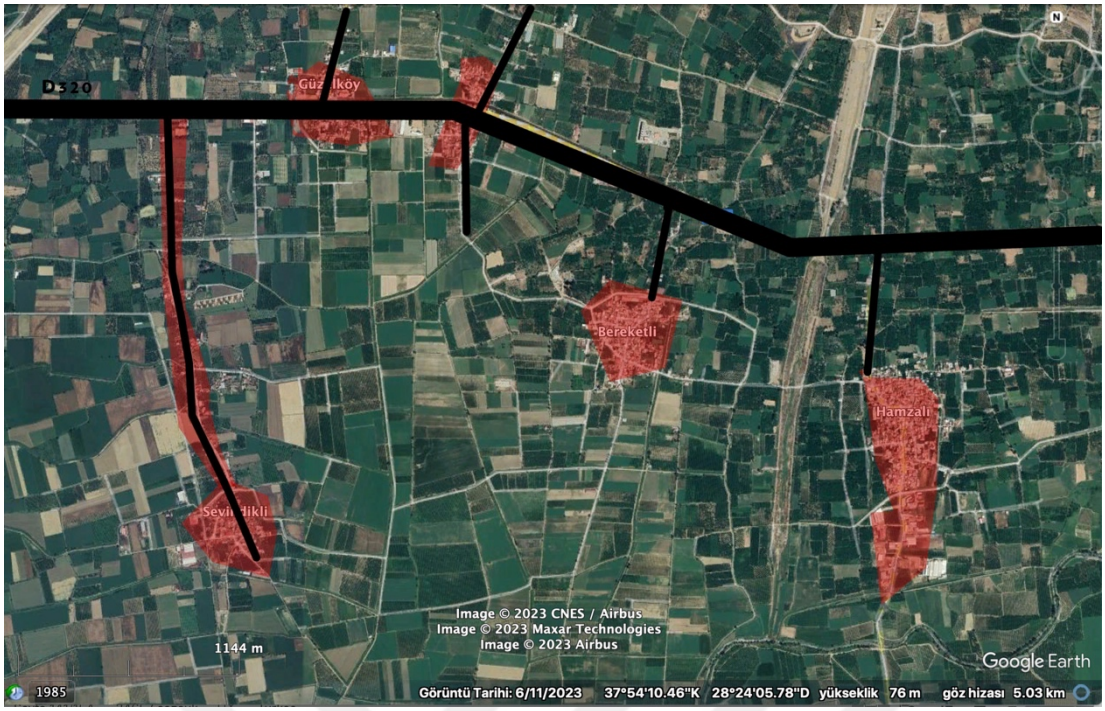

Şekil 5.60 : Merkezileşen yolun çekim alanı.

İkincisi ise Şekil 5.49'da doğu batı yönünde gri kalın çizgi olarak görülen D320 hattının giderek merkezi bir hal alması, Şekil 5.60'da görüldüğü diğer merkezi kanallara bağlanarak bir mıknatıs gibi yaşamları tüm yaşamları kendine doğru çekmesidir. Şekil 5.50'de soldaki harita gösterir ki bu doğrultu, Antik dönemden beri pazaryerlerini ve mübadele ilişkilerini çoğaltmaktadır (Yüksel, 2009). Bugün Nazilli'nin yakınındaki antik yerleşmeler olan Nysa ve Tralles'ten geçerek Ephesos, Smyna gibi limanlara uzanan bu yol, beylikler ve imparatorluklar dönemi boyunca hem bu limanlara giderek daha bağlanarak merkezi hale gemiş ve kendine bağlı bir sürü pazaryerini de üretmeye devam etmiştir. Tralles yerine Aydın, Nysa yerine Sultanhisar, Mastaura yerine Nazilli, Ephesos yerine Ayalusuk ve Selçuğ'un geçmesi, tüm bu akışın devingen olup, yaşamların tamamen silinmediğinin göstergesidir. Kervanlar, develer, hanlar, bahçe ve tarlalar gün be gün çoğalırken pazar ağları sık örülmüştür(Dikmen, 1952; Pullukçuoğlu-Yapucu and Özgün, 2011; Deniz, 2013; Yüksel, 2014). Ancak yıllar içerisinde bu yol boyunca müşterek yaratım pazar ağının yerini almaya çalışan hiyerarşiler, yaşamları ve mekânları çoğaltan bu akışı sekteye uğratmaya başlamıştır. Depremler, yangınlar ve insan merkezli saldırılar gibi sebeplerden ötürü içlerinde -insan- yaşamın sona erdiği söylenen Afrodisias, Mastaura, Harpasa, Nysa, Tralles, Priene gibi kentlerin (Texier, 2002) gittikçe merkezi hale gelen bu kanaldan 'uzakta' kalması da yaşam eksilten bir sebep olabilir. Çünkü

ağlar içerisinde var olmayan uzak-yakın kavramı, hiyerarşilerin sıklıkla başvurduğu bir ikiliktir.

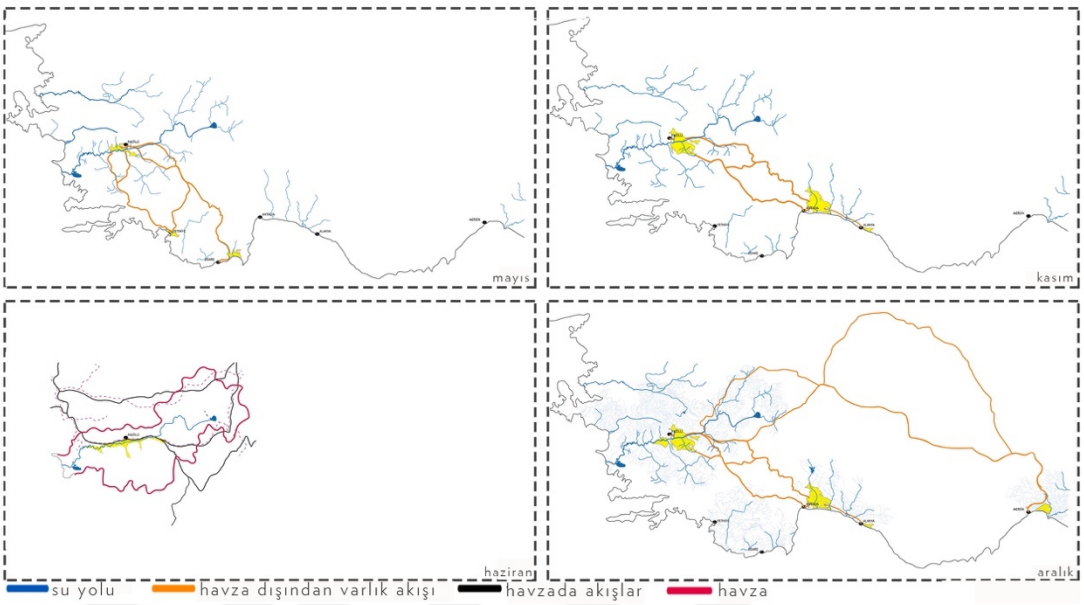

Şekil 5.61 : D320 aksının akışı.

Günümüzde ise D320 otoyoluna dönüşen bu hat, hem havzayı pazar ağından küresel ticari sistemleri bağlama sürecinde araç haline gelmiş, hem de heterarşiye eğilimli pazar ağında bir başka hiyerarşik yapılanma olan hal sisteminin alanını genişletmiş gibi görünmektedir. Ancak elbette bu yolunda kurduğu bağlantılar ve akışı değişkendir. Şekil 5.61'deki haritalamada pazar ağındaki mevsimlik sebzelerin akışının dört aylık bir dönemi görülmektedir. Halde yapılan görüşmelerde, kasım, aralık ve mayıs aylarında Mersin, Antalya, Demre gibi bölgelerden hale ve dolayısıyla pazara yoğun bir şekilde ürün akışı gerçekleştirildiği öğrenilmiştir. Bu süreçte Şekil 5.61'de turuncu renkli çizgi ile görülen yol sistemi boyunca yeni bağlantılar inşa edilerek gittikçe yoğunlaşan merkezi bir aks oluşturulur. Nazilli'de pazar ağından mekânsal ve yaşamsal kopuşu sağlayan bu aks, belirli dönemlerde iktidar gibi görünse de aslında muktedir değildir. Zira haziran aynı bakıldığında aynı D320 aksının havza içerisinde bağlantılar kurarak müşterek örülen bir yol sistemine pazarın bir paydaşı haline geldiği de görülebilir.

Son olarak da dolaşık, dönüştürüm ve hemhâl süreçlerinde heterarşiyi sekteye uğrattığı tartışılan demiryolu inşasının, çarpanı da sekteye uğratan kritik bir eşik olduğu söylenebilir. Topoğrafya, su, hayvan ve insan hareketleri ve eylemleri gibi çeşitli durumla ilişkisel oluşabilen ve bu süreçte müşterek yaratımla yaşamlar yeşerten bir

mekân olabilen karadaki patika, tali ya da asfalt yolların yaşamını da bir süre yerinden eden, her şeye rağmen ilerleyen ve özellikle bu bölgede incir, kestane, meşe, palamut, arı, basra böceği, zeytin, ilek sineği, meyan kökü gibi varlıkları, köy, mesken, pazaryeri gibi mekânları, insan ve hayvan emeğini ve toprağı metalaştırdığı bilenen (Akbulut, 2010; Uygun, 2015; Kurmuş, 2016) demiryolu, ilk inşa edildiği 19. yy.'daki yaşamını sürdürmese de istasyonlar , köprüler ve inşa ettiği sınırlarla hala bölge belleğinde yer almaktadır.

5.3 Epilog: Hiyerarşi ve Heterarşi Arasında

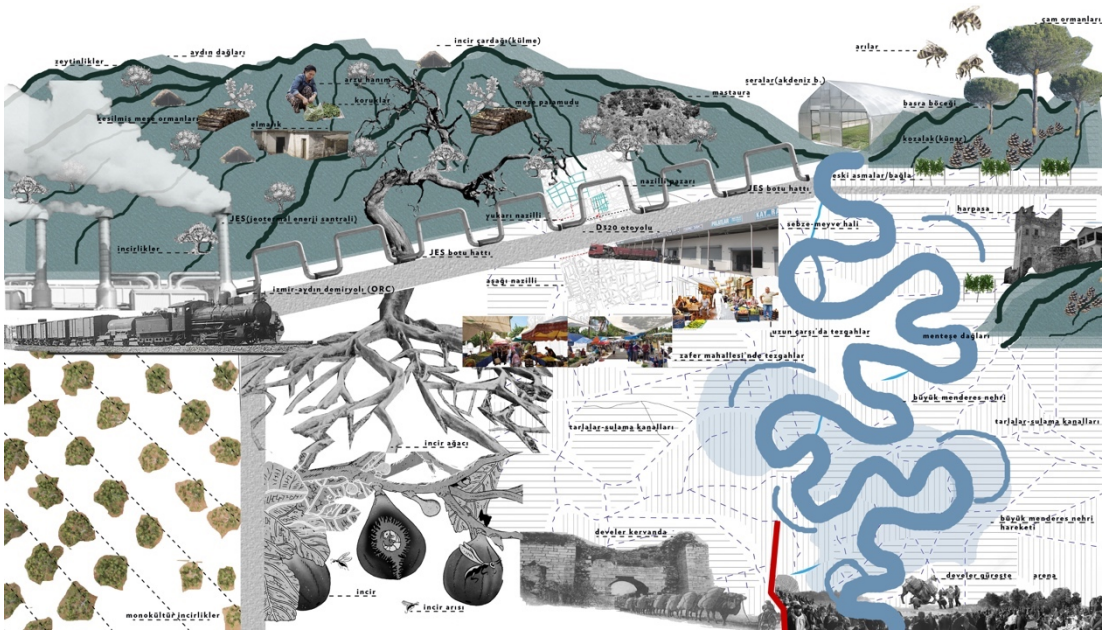

Şekil 5.62 : Nazilli Pazarı evreni.

Büyük Menderes Havzası'nda Aydın Dağları etekleri boyunca uzayan kara yolunda Nazilli'ye doğru giderken kıvrıla büküle ilerleyen gri metal borular göze çarpar. Büyük Menderes Nehri'nin yatağında suyun akışını görmek artık olukça zor olsa da bu borular, yer altından çıkan suyun sürekli akışını gösterir. Jeotermal santrallere kadar ilerleyen bu çelikten hat, zaman zaman buhar bulutlarına dönüşür. Yolculuğu boyunca incirlikleri, bostanları ve zeytinlikleri yara yara ilerlerken burada yaşayan canlıları kuruttuğu göze çarpar. Havzanın çok büyük bir kısmına yayılmış ve monokültür hale gelmiş incirlikler her geçen gün hem kendi yapısı hem de bu gibi etkenlerle kırılgan hale gelse de bugün havza halen ulusal ve uluslararası alanda incir üretiminde ilk sırada yer almaktadır. Günümüzde havza yüzeyinin büyük bir kısmının yaşamın büyük ölçüde indirgendiği ve şemalarla üretilmiş monokültür incirlikler, zeytinlikler ve

maden ocakları veya jeotermal santraller gibi hiyerarşik altyapılarla kaplanmış olması, Nazilli Pazarı'nın çoğul paydaşlı müşterek altyapısal tonunu etkilemektedir. Pazaryerindeki etkileşimler boyunca dahil olunabilecek Şekil 5.62'de temsili görülen evrende göze çarpan bu hiyerarşik yapılanmalar, sebze meyve hal sisteminin de Nazilli Pazarı'na dahil olmasıyla iyice güçlenerek üretici ve yerel-bölgesel paydaşların git gide ağda eksilmesine sebep olmaktadır. Yüzyıllar boyunca havzada bölüne bölüne yıkılıp kurulan pazaryerleri, tren yolu ve tüm bu diğer sistemlerin inşası ile bugün pazaryerinde Akdeniz Bölgesi'ndeki seralardan gelen varlıklarla kurulmuş tezgâhların bu denli yaygın olması ve hatta Nazilli'li üretici tezgâhlarını baskılıyor oluşu yakinen ilişkilidir. Ancak tüm bu hiyerarşik inşaların ve bu uğraşların içerisinden bir arının basra böceğiyle dayanışması, ilek arasının incir ağacıyla anlaşması veya Aydın Dağları'nda bir köyde eski asmaların evlerin duvarlarına sarılması Nazilli'yi umutlu bir direniş noktası olarak öne çıkarır.

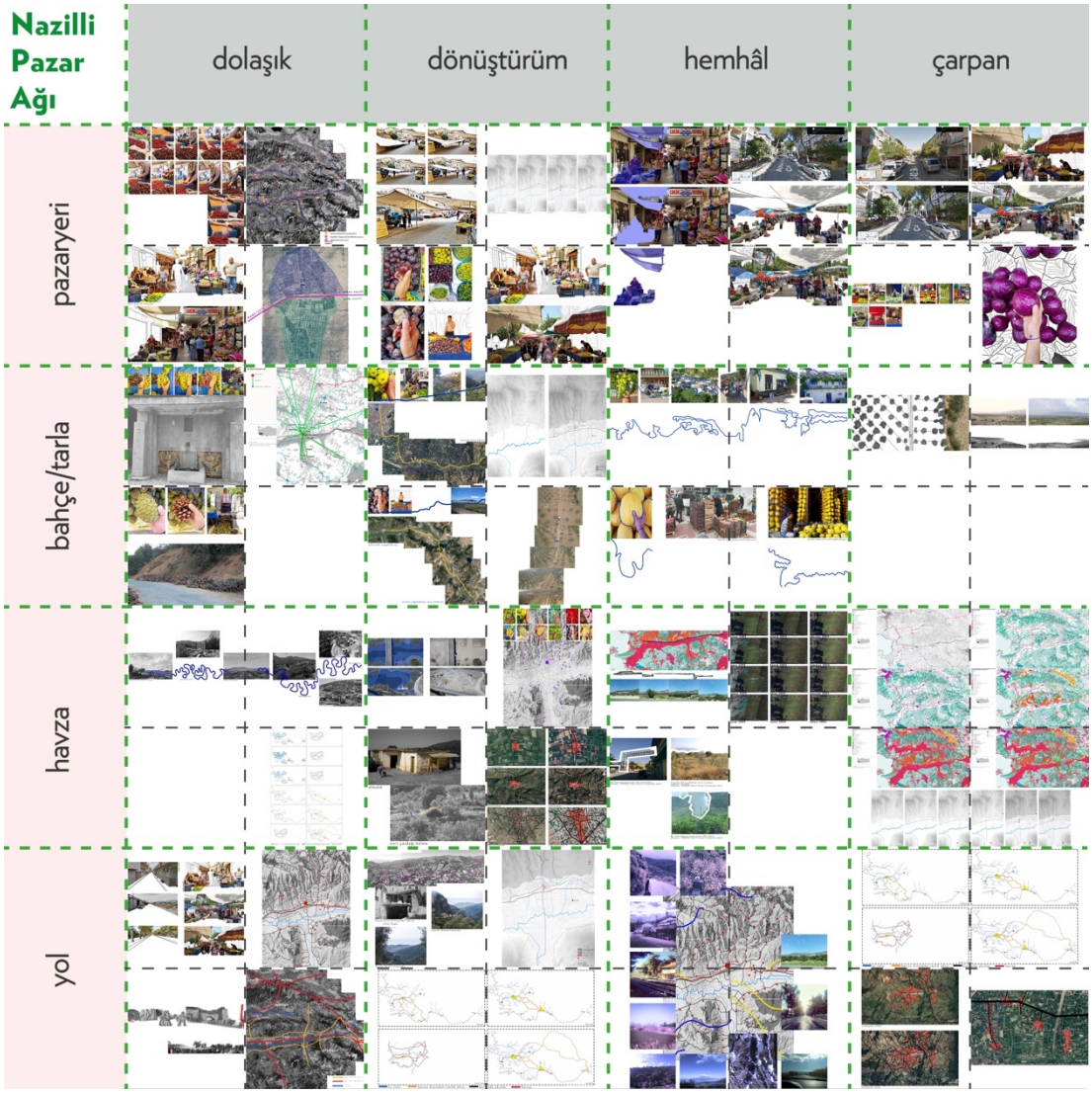

Şekil 5.63 : Nazilli Pazarı matrisi.

Tire Pazarı'nın kuzey yamaçlarına yaslandığı Aydın Dağları sırasının ardında, güneye bakan yamaçlarda kurulan Nazilli Pazarı'nın Şekil 5.63'de görülen matrisi metodolojinin uygulamasını gösterir. Bu matris, Tire ve Nazilli'nin aslında birbirinden çok farklı olmadığını, karşılaştırma ile değil de bir arada tartışılmasının gerekliliğini işaret eder. Yine montaj ve haritalamanın hibritleşebilen ve dinamik anlatı imkânları, heterarşik olanı ve sekteye uğradığı durumları göstermektedir. Keşif ve göstermedeki iç içe geçmişlik hali burada da devam etmekte, ancak bu sefer süreçte ağırlıklı olarak haritalamanın araçsallaştığı görülmektedir. Bunda, yeri ve konumu etkisiyle de hiyerarşik yapılara maruz kalması sürecinde mekânsal ve yaşamsal olarak neredeyse mütemadi bir eksilme halinin ağda hâkim olmasının payı büyüktür. Bununla birlikte havza dışına taşan pazar ağını kavramak ve temsil etmek için de haritalama ve haritalamanın montajlanabilir olma özelliği oldukça imkânlı olmuştur.

İktidarın muktedir olmak için araçsallaştırdığı inşa edilmiş yol, enerji, gıda, su altyapıları, monokültür mekânlar ve yaşamlar, suyun manipülasyonu, hal sistemin varlığı gibi sebeplerle matris, Şekil 5.64'deki gibi kırmızıya boyanmış vaziyettedir. Bu, hiyerarşik düzenin yüzyıllar boyunca adım adım pazar ağında nasıl sızdığının bir ifadesidir. Nazilli Pazarı hiyerarşik olan bir evrene çok daha yakın bir yerde durur. Peki tüm bu hiyerarşik uygulamaların havzanın atmosferini ve buradaki yaşamları bu denli kapladığı, pazaryerinin neredeyse tüm kanallarını sirayet etmeye başladığı Nazilli Pazarı'nın matrisi neden tamamen kırmızı filtreli değildir? Heterarşik ilişkilenme sekteye uğramış ama neden tamamen silinmemiştir? Basra böcekleri, bal arıları, ilek arıları, çam ağaçları, asmalar ve onlara sarılı köy evleri, pazaryerindeki alan ve veren elin dayanışması, ahşap bir tezgâh ve nice yaşam ve bunların yüzlerce yıldır müşterek örülen ilişkilerinden ötürü. Cooking Sections inisiyatifinin araştırmalarındaki gibi mutlak bir hiyerarşi olmadığı gibi, tamamen hiyerarşik gibi görülen evrenlerin içerisinde de buna halen direnen heterarşik anlatılar barınabilmektedir. Tıpkı maden ocaklarının ya da inşaat sahalarının içerisinde yeşeren yabani otlar gibi…Tüm bunların dolaşık ilişkiler, birbirlerini dönüştürme potansiyelleri, hemhâl oluşları ve çoğaltan süreçleri sayesinde heterarşi her şeye rağmen sürer. Dolayısıyla Nazilli, organize bir hiyerarşik uygulamalar silsilesine maruz kalınsa dahi heterarşinin kendini sürdürebileceğinin göstergesidir.

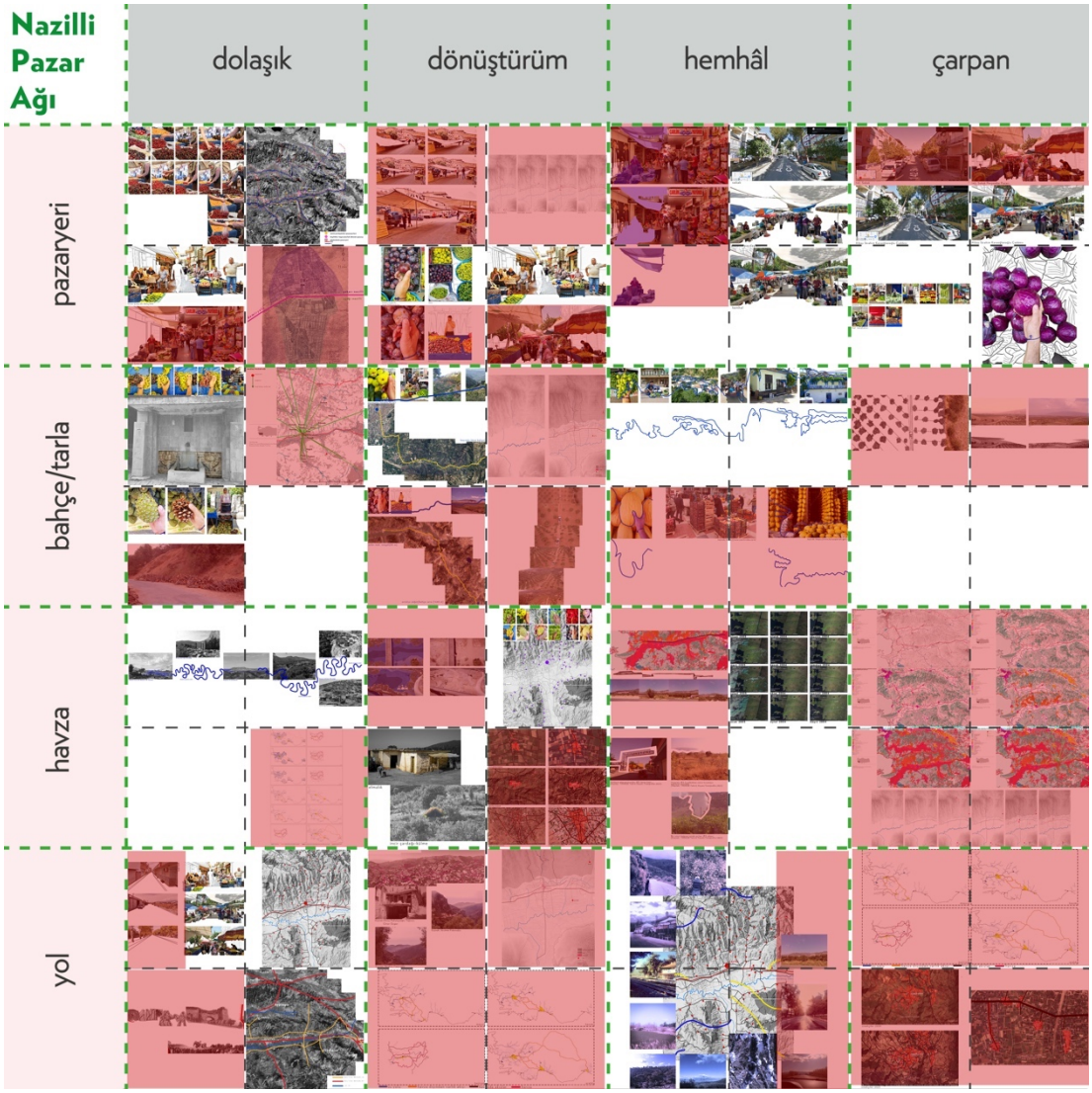

Şekil 5.64 : Nazilli Pazarı'nda hiyerarşi ve heterarşi ilişkisi.

Pazaryeri, bahçe/tarla, havza ve yolda çoğul lenslerle dolaşık, dönüştürüm, hemhâl ve çarpan halleri ararken montaj ve haritalama, aynı zamanda Nazilli Pazarı'nın hiyerarşik altyapı inşaları ve müşterek örülen heterarşik altyapısal tonu arasındaki ilişkiyi de gösterir. Yine Tire Pazarı matrisinde olduğu gibi tüm akışlar, iç içe geçmiş, bağlantılı dolaşma hallerini işaret ettiği gibi kopuşta olan durağan ve otonom olmaya güdümlü süreçleri de işaret eder. Şekil 5.64'de kırmızı filtreli alanlarda görülen bu inşalara, devlet eliyle ıslah projeleri, endüstriyel ya da mono kültür tarım yöntemleri, hal sistemi, enerji altyapılar ve de emperyal devletlerce inşa edilmiş demiryolları, parçalanmaya/bölünmeye eğilimli mekânsal süreçler örnek gösterilebilir. Nazilli Pazarı, varlığından uzak mesafelerdeki küresel ticaret sistemlerinin gözünü diktiği bir alan olagelmiştir. Bölgesel kurulan pazaryerinin küresel hiyerarşik yapılar tarafından keşfiyle pazarın paydaşları pazaryerinde eksilmeye ve Nazilli Pazarı'nın müşterek

altyapısal tonu sekteye uğramaya başlamıştır. Çoğul ve müşterek altyapısal ağı sarsılan Nazilli, kırılgan hale gelmiş ve zamanla kırmızı filtreli alanlarda görülen hiyerarşik altyapıların istilasına uğramaya başlamıştır. Ancak yine de pazaryerindeki süreçler, matriste kırmızı filtreli olmayan alanda görüldüğü gibi sistemin heterarşik altyapısal tonun bütün hiyerarşik inşalara rağmen devam ettiğinin işaret eder.

6. SONUÇLAR

Şimdi tekrar başladığım yerde, pazaryerindeyim. Etrafı saran seslerin, kokuların, tezgâhlar ve binaların, insanlar, mantarlar ve bitkilerin arasında zihnim de pazaryerine dönüşüyor. Elimde tuttuğum elmanın serüveninin merakıyla tezgâhlara, sokaklara, yollara, bahçe ve tarlalara doğru çekilirken meyan kökünün kokusu burnumda, tavuk ve koyunların sesleri kulaklarımda, zeytinliklerin içinden geçen patiklarda ellerime takılan böğütlenlerin tadı damağımda, pazarın yaşamıyla *dolaşıyor, dönüşüyor, hemhâl oluyor ve çoğalıyorum*. Pazaryerinin kutularını açtıkça (2009) yeni mekânlar, yaşamlar ve zamanlarla karşılaşıyorum. Her varlığın kendi yeğinliğince paydaş olduğu bu ortamda, bağlantı ve ilişkisellikleri fark etmeye başlıyorum: Ağ, mekâna ve hayata yayılı. Pazaryerindeki bu karmaşık akışı, sonsuz bir devinimin içerisinde ağı ve örülme pratiklerini keşfetmemle başlayan tez süreci boyunca birçok pazaryerinde bulundum, bahçe ve tarlaları ziyaret ettim, patikalar ve yollar boyunca yeni yaşamlarla karşılaştım. Nihayetinde pazarı, çeşitli varlıkların zamanda ve mekânda akışları boyunca ilişkisellikleri ile kurulan müşterek örülen bir ağsal altyapı olarak ikilili sistem düşünme pratikleri ile oluşan hiyerarşik düzeni aşmak ve heterarşik ilişkilerin izini sürmek için imkanlı bir yapı olarak keşfettim.

Tire ve Nazilli pazaryerlerinde başlayan saha araştırması boyunca çeşitli hiyerarşik inşalar ve heterarşik ilişkilenmelerle karşılaşırken bunları işaret eden *dolaşık, dönüştürüm, hemhâl* ve *çarpandan* oluşan kavram seti belirmeye başladı. Çok sesli ve çok katmanlı bir kuramsal tartışmanın da kılavuzluğuyla birlikte sahada araştırmalarımı, birçok lensi bir arada kullanarak, montaj ve haritalamayı beraber hem keşif hem de temsil için araçsallaştırarak sürdürdüm. Böylece 'ağsal düşünme' olarak tanımladığım tezin metodolojisi oluşturdum. Böyle bir çalışma ile, kent-kırsal, insan-insan olmayan ve yaban-ehil gibi ayrımlarla iyice derinleşen ve temelde doğa-kültür ikiliği üzerinden kurulan hiyerarşik sistemlere rağmen ve-veya içerisinden heterarşik ilişkilenme biçimlerinin, müşterek örülen ağsal yapılarla mümkün olduğunu savunuyorum. Bunu da yüzlerce yıllık geçmişi ile hayata yayılı kadim bir mekânsal bir örgütlenme biçimi olarak birçok varlığın etkileşim içerisinde olduğu ve herkesin

haftada en az bir kere akışına kapıldığı pazaryerinin ağsal altyapısı üzerinden yapıyorum. Ancak bunu yaparken salt mekânsal, tarihsel veya insan gibi tek ve mutlak bir fail üzerinden değil, birçok faklı paydaşın çok farklı organizasyonal yapıda ve çoğul ölçekte mekânsal süreçlerine, tarihsel akışlarına, izlerine tüm bunların aralarındaki bağlantılar üzerinden ve ölçekler arası bakarak ağsal bir kavrayış öneriyorum.

Ağsal düşünmenin bir örneği olarak Tire ve Nazilli pazarlarına bakarken, -kendi otonomisini kurmaya güdümlü- ana akım mimarlık üretimlerinin insan merkezlilik eğilimine, indirgemeci ve hiyerarşik yaklaşımına alternatif olarak ilişkisel, çoğul ve müşterek örülen bir kavrayış ve tasarım yaklaşımının mümkün olabileceğini göstermeyi hedefliyorum. Bu yaklaşım, mimarlık ve tasarım alanında kuramsal ve pratik kavrama ve tasarım süreçlerinin insan merkezliliğini, otonomi arayışını ve indirgeyici tutumuna alternatif, hatta artık bu tutumu yerinden edebilecek potansiyele sahiptir.

İnşa sürecinde disiplinler ve varlıklar arası hiyerarşik ilişkiler kurmaya güdümlü ana akım mimarlık ortamı, gerek sektörün hıza dayalı üretim süreçleri, gerekse merkeziyetçi paradigmaları sebebiyle herşeyi sabitleme ve indirgeme eğilimindedir. Mimari tasarım süreçleri boyunca sahanın dinamikleri, varlıklar ve zaman sabitlenerek tek ve mutlak bir kullanıcı, yer ve adeta doğadan bağımsız mutlak zamansallık öngörülür ve inşa edilir. Altyapı sistemlerinin ya da binaların rijitliği de bundan kaynaklanır. Örneğin tasarım süreçlerinin en başında hemen salt sahaya bakarak ölçekler ve varlıklar arası ilişkiler görmezden gelinir. Mimari tasarımın mekân, varlıklar ve zaman üzerinde yapmaya eğilimli olduğu bu indirgemeci soyutlama ve sabitleme sürecine örnek Rem Koolhaas'ın West Kowloon Projesi ya da 'Countryside: The Future' (Kırsal Alan: Dünyanın geleceği) sergisi gösterilebilir. Kırsal-kent ve doğa-kültür paradigması içerisinden üretilse dahi bu iki örnek de ana akım mimarlık inşalarının içine düştüğü bu 'yaban-mekân' ikiline kadar giden hayli indirgemeci ve hiyerarşik bakıştan sıyrılamamıştır.

Bu mimarlık ortamının da inşasında başat olduğu paradoks, 'vahşi-yaban' olan doğa kavramının insanları doğadan tamamen ayrı olarak gördüğü ikili bir düşünce biçimidir. Cronon'a (1996) göre bu kavrayış, doğanın sadece yaban olabilmesi gerektiği inancını içerir ve bu nedenle doğada bulunmamız, doğanın yozlaşması olarak algılanır. Böyle bir düşünme biçimiyle yaşadığımız yer, doğanın olmadığı yerdir. 'Yaban' olan doğa ya

ehlîleştirilmeli ya da korunmalıdır. Cronon, bu ikili düşünce tarzı, güncel ekolojik sorunlara çözüm bulmayı engelleyebileceğine ve kültür ile doğa arasındaki ayrımın sürekli hale gelmesine neden olabileceğini işaret eder.

Ayrıca yine ana akım mimarlık ortamında oldukça uzun bir süredir kent, insan yaşamına adanmış bir medeniyet mekânı iken doğa, insanların gerçek yaşamlarından sorumluluktan kaçmalarına izin veren bir yer olarak çerçevelenir. Kırsal da böyle bir bakışla kimi zaman arada bir yerde, kimi zaman da doğaya yakın olarak tariflenir. Rem Koolhas'ın West Kowloon Kültürel Bölgesi projesi ya da 'Countryside: The Future' (Kırsal Alan: Dünyanın geleceği) sergisi gibi üretimler bu yaklaşımın ürünleri ve üretenleridir. Bu gibi örnekler her ne kadar bu tartışmalar içerisinde kırsalın imkanlarını işaret ediyorlarsa bile, Kulper'in temsil yöntemleri, Cooking Sections'ın araştırmaları ve 'Kırsal ve Gelecek (Rural& Future)' stüdyosunun tasarım yaklaşımları gibi örneklerin aksine aslında meseleyi ilişkisel, heterarşik ve müşterek örülen ağsal bir düşünceyle ele alamamakta ve bu yüzden de meselenin özüne inememektedirler.

Kenti rehabilite etmek için kırsala başvurmak ya da kırsalı salt insan merkezli hiyerarşik lensle inşa edilemiş bir alana indirgemek, kentsel altyapılarla tanımlamak ya da idilik bir ideaya dönüştürmek, doğa tartışması ekseninde -uluslararası ve ulusal alanda- mimarlık disiplini içerisinde çokça rastlanan bir durumdur. Varlıklar birbirine dolaşmaz, insan ya da 'eserler' yükselir, merkezi hale gelir, karşıklı etkileşimle dönüştürürüm yerine manipülasyon kavramı öne çıkarken, hemhâl yerine indirgeme beliririr ve nihayetinde çoğalmak çeşitlenmek yerine eksilmeler yaşanır ve tek bir fail biricikleşir. İlişkiselliğin yerini tahakküm almaya başlar.

Oysa mimarlık ve tasarım araştırmaları, eğitim ve üretimleri içerisinden ağ ören anlatılar boyunca heterarşik ilişkilenme imkanlarının izinin sürülebileceği örnekler de mevcuttur. Bunu, çoğullaşmayı, melezleşmeyi ve hibritleşmeyi sağlayan disiplinler arası heterarşik kavrayışla gerçekleşen Perry Kulper'ın temesil ve tasarım süreçlerinde; bir mimari tasarım stüdyosunun insan ve insandışı bir çok farklı paydaşın kırsaldan başlayan ancak gezegene yayılan müşterek yaratımlarına odaklanırken doğanın zamansallığıyla ve sürekli akış halinde olan mekansal süreçlerle hemhâl olmasında; bir araştıma insiyatifinin insan dışı varlıkların da yaşamlarının failliğini birçok farklı yönden, minör anlatılar üzerinden ve çeşitli disiplinlerle iş birlikleri yaparak kavrama süreçleri üzerinden izleyebilmek mümkündür. Tüm bu örnekleri ve daha nicelerini belleğinde tutarak örülen tezin metodolojisi, içerisinden

geldiği disipline heterarşik ilişkilenmeyi gösteren halleri keşfetme ve tasarlama açısından yeni imkanlar sunmayı amaçlar.

Mimarlığın ekseriyetle kullandığı mekân lensinin tekil kullanımı yerine, tarih ve mikro-sosyoloji lensleri ile birlikte çoğul bir bakış olarak üretimi heterarşik bir kavrayış sağlamaktadır. Yani artık bu metodoloji ile mekân, salt insanla değil pek çok farklı varlığın ilişkileri ile örülen ve birçok zamanı da dolaşık bir biçimde içinde barındıran sürekli devingen bir evren olarak tanımlanabilir. Ağsal yapı araştırmalarında hâkim olan metin ve jenerik diyagramlar gibi katmanlaşma ve hibritleşme konusunda kısıtlı anlatılara alternatif olarak mimari tasarımın temsil ve keşif araçları olan montaj ve haritlalamanın kullanımı, yine ağsal araştırmalara katkı olarak görülmektedir. Birbiriyle mesafeli görünen mimarlık ve ağsal yapı araştırmalarının bu metodoloji sayesinde birbirine yakınlaşması hatta iç içe geçermesi hedeflenmektedir. Saha araştırması ile belirginleşen ve ağsal yapının heterarşi - hiyerarşi hallerini işaret eden kavam setinin oluşturulması ile hedeflenen ise ağsal yapı ve mimarlık literatürüne yeni bir terminoloji önersiyle katkıda bulunmaktır. Böylece inşa edilmiş ikili paradoks ortadan kalkabilir.

Bu araştırma ile aynı zamanda ağsal düşünmeyi mimarlığın eksinine yerleştirerek ‘ana akım’ olarak inşa edilen bakışın değişmesi ya da sekteye uğrayarak yerinden edilebilmesi ve ağsal yapı tartışmalarının eksenine mimarlık kültürünün imkân ve bakışını sunmayı amaçlıyorum. Bu süreçte tarih ve mikro-sosyoloji lensi da belirmiş ve mimarlığın kavrayış biçimi ile bir arada bütünlüklü bir ağla görme biçimi tanımlanmıştır. Ancak bu lensler daha da çoğaltılabilir, hatta bu saha üzerinden özellikle ekonomi-politik lensi de eklenebilir. Zira bu iki köklü pazarın mekânsal örüntüleri üzerinden ekonomi-politik lensiyle de birlikte gerçekleştirilecek bir okuma, güncel politik-ekolojik tartışmalara da katkı sağlama potansiyeli taşıyabilir. Ancak tez, pazar ekonomisinden ziyade pazaryeri üzerinden pazarın ağsal altyapısal tonuna odaklandığı için bu lens araştırmaya sirayet edememiştir.

Tire ve Nazilli pazarları aracılığıyla ağsal yapıları anlamak, bu sayede bir modelleme ve ağla görme pratiğine dair bir metodoloji önerisi yapmak; ‘ağ inşa eden’ ve ‘ağ ören’ süreçleri işaret eden durumları keşfederek hiyerarşi ve heterarşinin izini sürmek ve sekteye uğradıkları durumları görmek için önerdiğim bu metodoloji, aynı zamanda bir model olarak da görülebilir. Bu model, bir evren kavrama ve tasarlama aracı olarak kullanılabileceği gibi çeşitli gıda sistemlerini, pazaryerlerini, mübadele ilişkilerini de

mekânsal akışlar üzerinden ölçekler ve varlıklar arası gel-gitler ve tarihsel açınımlarla kavramak ve tasarlamak için de kullanılabilir. 2018 yılında Gamze Gündüz ve Tangör Tan'la beraber kurduğumuz 'Pazaryerinden/Frommarketplace' araştırma insiyatifinin araştırma yönteminde bu metodolojinin ilk aşamlarındaki uygulamlarını görmek mümkündür. Mekân ve mikro-sosyoloji lensleri ile haritamala ve montaj yöntemleri, Küçük Menderes ve Büyük Menderes havzalarındaki birçok pazaryerinde başlayan ve havzaya kadar genişleyen süreçleri anlama ve temsil etme için kullanılmıştır (Şekil 6.1). Bununla birlikte 2019 yılında IAPS Kültür-Mekân Buluşmaları kapsamında Ayşe Okudan ile yürütücülüğünü yaptığımız 'Kent HAL'i' atölyesi, yine bu metodolojinin oldukça erken bir uygulaması sayılabilir. İstanbul'daki gıda ağlarının mekânsal ve mikro-sosyolojik tarihsel boyutlarını Ataşehir Sebze ve Meyve Hali'nde gerçekleşen saha araştırması ile başlayan süreçle kavramayı ve bu bağlamda sisteme alternatif tasarım yaklaşımları gerşitirmeyi amaçladığımız atölyede, maket ve diyagramların yanı sıra yine montaj ve haritalamayı bir araç olarak kullanarak katılımcılarla[129] birlikte bir araştırma ve üretim süreci gerçekleştirilmiştir (Şekil 6.1).

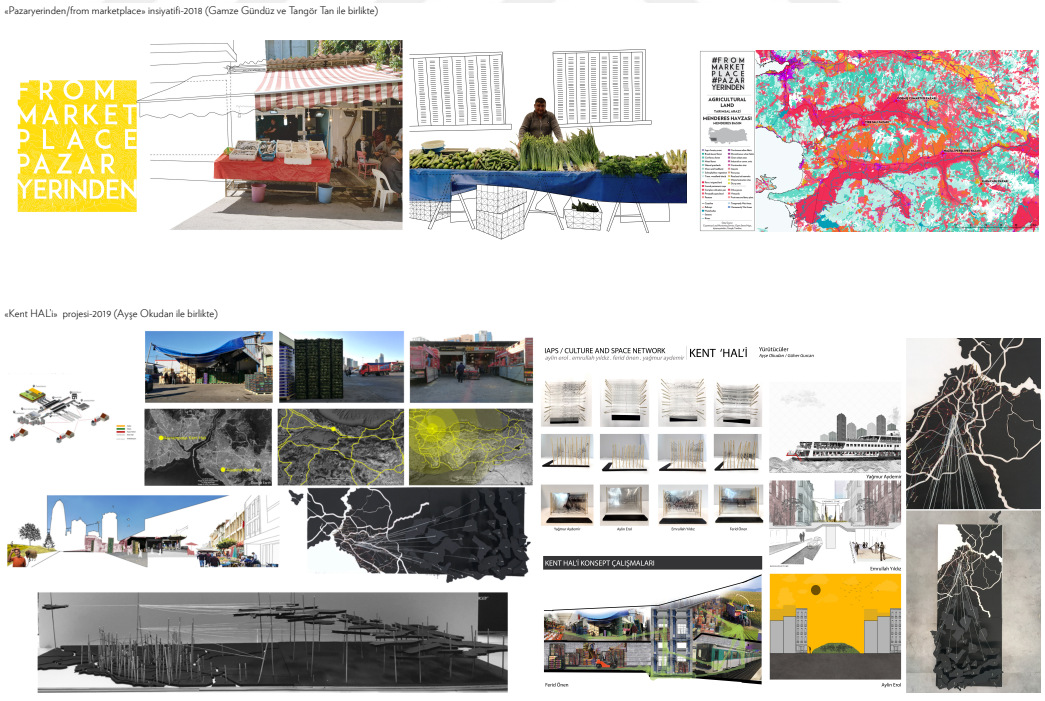

Şekil 6.1 : Pazaryerinden/Frommarketplace ve Kent Hal'i projeleri.

[129] Aylin Erol, Emrullah Yıldız, M. Ferit Önen, Yağmur Aydemir.

6.1 Mekânsal Tartışma: Hiyerarşilerin İnşa Ettiği Mekânlar ve Heterarşik İlişkilenme ile Müşerek Örülen Ağsal Mekânlar

Tire ve Nazilli pazaryerlerinde başlayan ve oradan bahçe/tarla, havza ve yol üzerinden çok çeşitli mekânsal süreçlere dahil olma ve araştırma ve bu sayede hiyerarşik düzenin ve heterarşik ilişkilenmenin mekânsal yansımalarını, işleyen ve aksayan durumlarını izini sürme şansım oldu. Hiyerarşik sistemlerin mekân üzerinden ağsal örüntüleri nasıl çözmeye, tahakküm altına almaya çalıştığını ve fakat heterarşik ilişkilenmelerle müşterek örülen ağsal mekânsal süreçlerin nasıl varlığını sürdürdüğü ve hatta buna direndiğine şahit oldum. Mekân lensi, tüm bu ilişkilerin izini sürüp göstermem için oldukça imkanlı bir araç olsa da tek başına bu denli ilişkisel bir kavrayış sağlamayabilirdir. Mikro-sosyoloji lensiyle birlikte birçok varlığın mekânsal süreçlerine ve ölçekler arası ilişkilerine dahil olup bütünlüklü ve ilikisel bir kavrayış mümkün olmuştur.

Her iki pazarda da mutlak bir hiyerarşik inşa ya da salt heterarşik örülen ağsal mekândan bahsetmek mümkün olmadığı gibi, her iki durumun zaman zaman iç içe geçtiğini ya da birbirinden izler barındırmakta olduğunu keşfettim. Ancak hiyerarşik yapılardan daha azade olan, hal ya da küresel ticari sistemlerinin çok da sirayet edemediği Tire Pazarı'nın çoğul paydaşların müşterekleşerek ağ örmesi ile oluşan mekânsal süreçlerinin belirginleştiği de bir gerçektir. Müşterek örülen ağsal mekânsal ilişkilere yuğun bir biçimde vasıl olunabilecek Tire Pazarı gibi ağlarda ilişkiler, Şekil 6.2'de sol alttaki montajda ve sol üstteki diyagramda ifade edildiği gibi gerçekleşir. Ot toplayıcıların hayatları meyan köklerine, turp otlarına, menengeçlere, otlayan keçiklere, solucanlarla haşır neşir tavuklara karışırken pazaryerindeki tezgâhlar, sokaklar, meydanlar, patikalar, yollar, bahçe ve tarlalara ve nihayetinde havzada da bu ilişkisellik görülür. Her bir varlığın, mekânın ve zamanın paydaş olduğu bu sistemde ölçekler arasındaki mekânlarda yolculuk ederek bu heterarşik ilişkilenmenin ağsal halinin izini sürebilmek mümkündür.

Nazilli Pazarı'nda ise bunların fazlasıyla sekteye uğradığı dikkatlerden kaçmaz. Pazaryerindeki süreçlerde Tire'dekine benzer oluşumlara şahit olunsa da özellikle bahçe/tarla, havza ve yolda ağsal yapısal ilişkilenmenin hiyerarşiye doğru eğilimli haline geldiği görülmektedir. Monokültür yöntemler, sözleşmeli tarımın manipülasyonu, enerji ve maden ocakları ve ormansızlaştırma faaliyetleri, hal

sisteminin varlığı gibi gelişmeler, Şekil 6.2'deki gibi lineer, hiyerarşik bir mekânsal düzeni inşa ederken yıllarca müşterek örülen mekânları da yok etmeye başlamaktadır. Ancak yine de pazaryerinden havzaya kadar hala ağ ören mekânları görmek, heterarşik mekânsal süreçlere rastlamak da mümkündür. Öyle ki bunlar, hiyerarşik inşaların içinde bile yeşerir. Meşe ormanlarının yerinden edilmesi ardından inşa edilen çam ormanlarındaki basra böceği, çam ve arının mekânsal ilişkisi bu duruma örnektir.

Tire ve Nazilli'de pazaryerinden havzaya benzer heterarşik mekânsal örüntüler olduğu kadar Nazilli Pazar Ağı'nda hiyerarşilerce inşa edilmiş mekânların yükselişi dikkat çeker. Monokültür tarla-bahçe mekânlarını yanı sıra sebze meyve halinin inşa edilmesi sadece mekânsal değil müşterek ağsal yapıda da çözülmeye sebep olmaktadır. Hal sisteminin aracılarla dolu ve üretici paydaşların artık neredeyse görünmez hale geldiği süreçleri boyunca uzak mesafelerden gelen, bölgesel mikro-iklim ve mikro-coğrafi akışlardan, mevsimsel döngülerden, çeşitli canlılardan azade varlıklar pazar ağına girerek çok sayıda bölgesel paydaşla müşterek örülen ağı sekteye uğratmaktadır. Hiyerarşik inşa edilen mekânların da aracılığıyla mesafenin uzaması, heterarşik olan ağı Şekil 6.2'deki diyagramlarda görüldüğü üzere lineer ve kademeli hale gelen hiyerarşik metaforlara dönüştürür. Sebze meyve halinin aracıları ile pazaryerine Antalya'dan gelen elmalar, Büyük Menderes Havzası'nın yerel elmalarını tezgâhlardan silmeye başlar. Tezgâhlardan silindikçe önce pazaryerinden sonra da bahçelerden silinir. Böylece yüzlerce yıldır havzada var olan elmalarla örülü bahçelerin yerini ya monokültür incirlikler, zeytinlikler almaya başladığı gibi bahçe mekânları maden ocakları ve jeotermal santraller için yok edilerek hızla metalaşan araziler haline gelir. Nihayetinde bilgi ve kültürle birlikte elma bahçeleri ile ilişkili mekânlar da yok olur. Köylerde meskenlerle hemhâl saklama ya da depolama mekânları olan elmalıkların artık işlevsizleşmesi bu sürecin sonuçlarındandır. Mesafe uzadıkça ağ hiyerarşik bir zincire dönüşür ve müşterek örülen heterarşik mekânlar silinmeye başlar.

Mimarlıkta tasarım ve inşa süreçlerinin hayli hiyerarşik olduğu ve bunun da merkeziyetçi inşaat sektörü, piyasa koşulları ve hızlı üretim talepleri ile bağlantılı olduğu bilinir. Disiplinler arası olması gereken süreçler disiplinlerin kademenlenmesi ile gelişmeye eğilimlidir. Böylesi hiyerarşik bir ortamda mimar ve tasarımcılar da genelde ilişkiler evrenini görmezden gelerek salt sahaya bakmaya yönelirler. Sadece sahaya üst ölçekten bakan mimarlık faaliyetleri, haliyle hiyerarşik ve otonom mekanlar

inşa edebilir. Oysa bu tez gösterir ki heterarşik bir mekân oluşturmak için müşterek örmek gereklidir. Saha asla sabit ve mutlak değildir; tek bir lensle kavranamaz, ölçekler ve varlıklar arası bir kavrayış hayatidir.

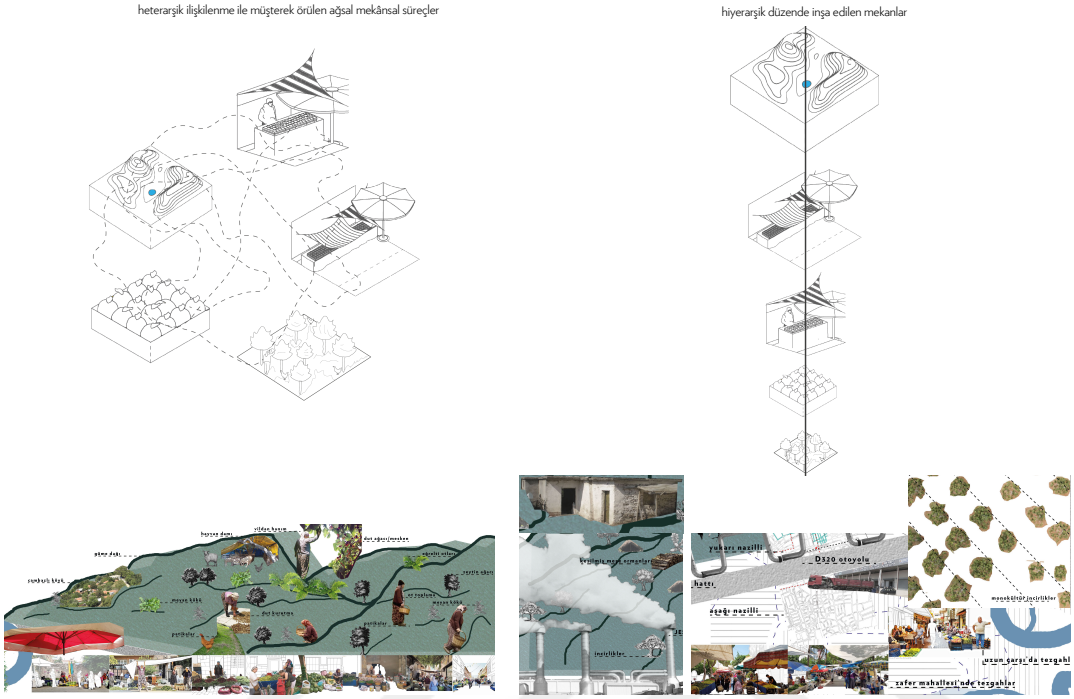

Şekil 6.2 : Mekânsal tartışma.

6.2 Mikro Sosyolojik Tartışma: İkiliklerle İnşa Yerine Varlıkların İlişkiselliği İle Örülen Ağlar

Her iki pazarda da muhtelif varlıkların yaşamlarına ve ilişkilerine odaklanarak bir üreticinin, esnafın, develerin, kendir ve eğrelti otlarının, asmaların ve daha nice paydaşın serüvenlerinin izini sürebildim, imkân ve ihtimalleri keşfedebildim. Bu varlıkların yaşamları üzerinden heterarşik ilişkilenmenin nasıl sürdüğünü ve bunun hiyerarşik yapılarca ikili karşıtlıklar oluşturularak nasıl sekteye uğratıldığına pazaryerindeki ilişkilerden havzaya kadar uzanan akışlar boyunca şahit olmak mümkündür. Hiyerarşik bakışın insan merkezli tahakküm mekanizmasının ağaç merdiven, piramit gibi metaforlarla nasıl işlediğini ve çoğul varlıkların hemzemin ilişkilenmesi ile heterarşik ağların nasıl örüldüğüne Tire ve Nazilli pazarlarındaki saha araştırması rehberlik etmiştir.

Tire Pazar Ağı'nın iç içe geçmiş heterarşik illişkilerini Şekil 6.3'de soldaki diyagramla temsil etmek mümkünken sağdaki diyagram, Nazilli Pazar'ında hâkim olan ikiliklerle inşa edilen hiyerarşik kurguyu ifade etmeketedir. Ancak bu iki diyagram, her iki

pazarda da zaman zaman iç içe geçmektedir. Nazilli'de tüm hiyerarşik inşalara rağmen yıkıntıların içerisinde yeşeren semiz otlarının, ebegümeçlerinin, ısırganların pazar ağını nasıl örmeye devam ettiklerini izlerken, Tire'de heterarşik çoğul yapıdaki evrenin içersinde monokültür mısır tarlalarını görmek mümkündür.

Mikro sosyolojik lens, Tire ve Nazilli pazarlarındaki araştırmada olduğu gibi çoğul bakışlılığın yanı sıra ölçekler arası gidip gelen dinamik birçok kavrayış ve temsilin imkanlarını ortaya sererek jenerik, statik ve insan merkezli indirgemeci kavrayışa alternatif bir yaklaşım getirmeye yardımcı olmuştur. Eğrelti otlarının da mısır, arı, keçi ya da insan kadar paydaş (ve fail) olduğu gerçeğini göstermiştir. Dolayısıyla bu tez, mimari tasarım disiplini içersinden, heterarşik düzeni kurmak için inşa edilmiş metaforların yaşam ağında geçersiz olduğunu ya da geçersiz kalacağını da ortaya serer. Şöyleki; Şekil 6.3'de soldaki ağsal yapı diyagramı soldaki kademeli-ikili hiyerarşi diyagramını kapsar.

Küresel ticaret sistemleri gibi hiyerarşik yapıların inşaları ile mesafeler arttıkça bölgesel ağların paydaşları olan türler arasındaki ilişkiler ve yaşamlar da sekteye uğramaya başlar. Bunun en belirgin örneğini Nazilli'de sıkça görülen ormansızlaştırma süreçlerinde görmek mümkündür. Pazaryerindeki tezgâhlardan ayrılıp küresel ticaret sistemlerin tahakkümü altına girmiş incirin üretim hacmini daha arttırmak için meşe ormanlarının yok edilip yerine incirliklerin ya da yine kürersel bir metaya dönüşen künarın mekânı olan çam ormanlarının inşa edilmesi bu duruma bir örnektir. Geçmişte pazaryerlerinde tezgâhları kaplayan meşe palamudunun günümüzde yokluğu, hiyerarşik yapıların karmaşık bir heterarşik canlılar evrenini yok ederek yerine monokültür bir sistem inşa etmesinden ötürüdür. Ancak yine de bu monokültür ortamkarda ilek arılarının, basra böceklerinin, semizotlarının ve ısırganların, tilki, köstebek ve tarla farelerinin yaşamlarının sürmesi, ilişkisellikle örülen ağın o kadar da kolay sökülemeyeceğinin göstergesidir.

Yaşam ağına çok uzaktan ve üst ölçekten bakan ana akım mimari tasarım paradigması ile insan -hatta inşa edilmiş bir karakter- merkezli mimarlıklar üretildiği çok rahat görülmektedir. Tasarım sürecinin başında belirlenen 'profiller' mutlakmış gibi düşünülür ve haliyle hiyerarşik bir tasarım yaklaşımı oluşmaya başlar. Kaykay yapan gençler, bakıma muhtaç yaşlılar, kentliler, köylüler, dezavantajlı gruplar, azınlıklar, kadınlar, erkekler için mekanlar…. İnsan dışı tüm varlıkları görmezden gelmekle birlikte insanları dahi inşa edilmiş ikilikler üzerinden kalıplara sokan, sabit ve hayli

indirgenmiş bir ‘kullanıcı profili yaklaşımı’, mimarlığın mikro sosyoloji lensinden ve heterarşik ilişkilenme imkanlarından ne denli uzak kaldığının göstergesidir. Bu tezin önerdiği metodoloji ile bu bakışı aşmanın yolları ve imkanları da görülmüş olmaktadır. Mimari tasarım yaklaşımında artık varlıklar sabit, cansız ve mutlak nesneler olarak değil; aralarında kurdukları dolaşık, dönüştürücü, hemhal ve çarpan ilişkilerle ölçekler arası kavranabilien ve bu heterarşik ağsal sürerci müşterek ören paydaşlar haline gelebilirler.

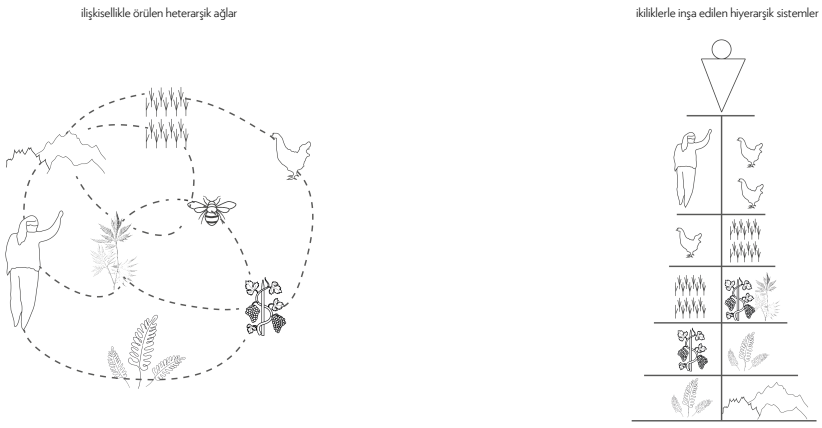

Şekil 6.3 : Mikro sosyolojik tartışma.

6.3 Tarihsel Tartışma: Kritik Eşiklerde Hiyerarşik ve Heterarşik Haller

Her iki pazarın da tarihsel süreçleri, hiyerarşi ve heterarşi tartışmasının birbirinden ayrı yapılamayacağının ve en önemlisi hiyerarşinin müktedir olamadığının göstergesidir. Heterarşik ilişkilenmelerin, hiyerarşik bakışla çözülmeye çalışıldığı Nazilli Pazarı’nın tarihsel süreçlerinde daha baskın olarak görülse de tüm inşaları rağmen heterarşik ilişkilenmelerin hala keşfedilebiliyor oluşu ya da heterarşik olanın nasıl hiyerarşiye eğilimli hale geldiğinin izini sürebilmek ağsal yapı araştırması için tarih lensin ne kadar önemli olduğunu işaret eder. Uzun bir tarihsel süreç boyunca Tire ve Nazilli pazarlarının heterarşi ve hiyerarşi arasındaki krirtik eşiklerinin izi sürülerek gerçekleşen tarihsel tartışma, bunu mekânsal süreçlerde ve pazarın insan ve insan olmayan tüm paydaşaları aralarındaki ilişkiler üzerinden gerçekleşir.

Tarihsel tartışmanın, ikincil kaynaklar, arşivlerdeki görseller ve kimi zaman da paydaşların anıları ve anlatıları üzerinden gerçekleştiği bu araştırma, aynı zamanda ana akım hiyerarşik tarih anlatısına alternatif bir yarih yazımı olarak belirmektedir: Varlıkların sürekli göç ettiği, tarih içinde göçebe bir yer olan pazarın tarihi. Bu tez aynı

zamanda çeşitli varlıkların ve ilişkilerinin pazar ekseninde ele alındığı ilişkisel bir kavrayış ve anlatı olarak mekân ve mikro soyoloji lensi ile birlikte kullanımıyla heterarşik bir tarih yazımı olarak da tarih lensine katkıda bulunur.

Meyan köklerinin, develerin, suyun, sivrisineklerin, kendirlerin ve onu toplayanların, ot toplayıcıların, sepet örücülerin, patikaların ve daha nice yaşamın tarih içerisine akışınını pazarın mekânsal süreçleri üzerinden izini sürmek ağsal düşünmenin oluşumunda çok yönlü, çoğul ve ilişkisel bir kavrayış için gereklidir. Zira ancak meyan köklerinin yaşamları üzerinden emperyalist inşaların nasıl Tire Pazarı üzerinde muktedir olmaya çalıştıklarının ya da develerin yolculukları üzerinden deniz aşırı limanların mesafeleri uzatarak Nazilli Pazarı'nın ağsal yapısını nasıl sekteye uğrattığının izini sürebiliriz. Böylelikle pazarın tarihi, Şekil 6.4'de görüldüğü gibi kritik eşiklerle hiyerarşi ve heterarşi arasında gelgitli ilişkileri gösteren, birçok farklı zamanın iç içe geçtiği çoğul bir anlatı olarak belirir.

Bununla birlikte bu metodoloji, mimari tasarımda heterarşik bir tarihsel kavrayışının önemini de gösterir. Zira ana akım mimarlık yaklaşımının, ya doğanın tarihselliğini ve döngülerini hiçe sayarak zamansız mimarlıklar ürettiği ya da daha uzun tarihsel ilişkilenmlerde daha indirgemeci tarihsel motifleri benimsedeği görülür. Varlıkların sürekli göç ettiği bir altyapısal sistemin, bir göçebe yapının tarih yazımını yapan ve bunu doğanın tarihselliği ve varlıklar ve ölçekler arası heterarşik ilişkilenmelerin üzerinden gerçekleştiren bu tez, mimari tasarımın tarihte indirgemeci ve soyutlayıcı tavrını da yerinden eden. Bu araştırma ile, ürettiği şeyin zamanla değişip dönüşmeyen zamansız bir nesne olarak çerçevelemeye eğilimli mimarlıkların ya da inşa edilmiş dönemlerle etiketlenen tasarımların, aslında doğanın zamanıyla hayli ilişkisel ve çoğul paydaşların devingen tarihselliğinin bir parçası olduğunu görülebilir.

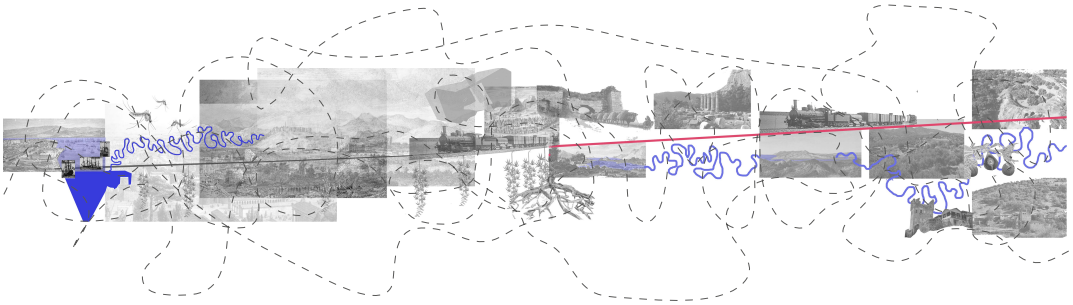

Şekil 6.4 : Tarihsel tartışma.

6.4 Artçı Tartışma: Müşterek Örülen Altyapılar

Pazarların ağsal yapısını altyapı kavramından bağımsız tartışmak mümkün değildir. Zira pazaryerindeki araştırmalar boyunca görülmüştür ki üretici pazar ağları, çeşitli varlıkların sürekli dolaşım halinde olduğu, bu varlıklar arasında bağlantıları kuran ve bu varlıklarla müşterek örülen bir altyapı sistemidir. Altyapı devlet ya da şirketler tarafından üzeri örtülmeye, gizlenmeye çalışılsa da bu tezin yürüttüğü tartışma ve keşiflerle altyapı artık saklananan değil görünür bir sistem olarak belirmektedir. Ancak iktidar mercileri çok uzun zamandır altyapı sistemlerini tahakküm kurmak araçsallaştırdığı için altyapının bu çoğul, bağlantı kuran aktif formu gömülü kalmıştır. Bu tez çalışması ile hedeflenen, altyapıyı salt inşa edilmiş hiyerarşik bir araç kavrayaşından çıkarıp heterarşik bir örüntü olabilme ve müşterek yaratım imkanlarını göstermektir. Bu bağlamda özellikle ana akım mimarlık üretiminde altyapının müşterek yaratım imkanları aracılığıyla ilişkisel bir tasarım yaklaşımı geliştirebilme ihtimallerini işaret etmektir. Bunun nasıl mümkün olacağını da Tire ve Nazilli pazarlarındaki saha araştırmaları ile ortaya seriyorum.

Bruno Latour'un (1996) da ifade ettiği üzere pazarlar bir altyapı olarak, coğrafi mekânlar arasında sürekliliği olan ilişkiler bütünlüğünde her türden insan-insan olmayan varlığı bir araya getiren bağlayıcı bir unsur olarak bir dolaşım ağının imkân ve ihtimallerini gösterirler. Tezde bu çoğul ilişkileri tetikleyen pazarın kurucu pozisyonları ve modları keşfedilmiştir. Her iki pazaryerinden başlayan bu süreç, altyapı kavramını sorgulamak ve hatta yeniden tanımlamak için imkanlı bir araştırma olarak belirmiştir. Tire Pazarı'nın çoğul paydaşlı ve heterarşiye eğilimli yapısıyla, Nazilli Pazarı'nın hiyerarşik inşalara rağmen hala heterarşisini sürdürmesi, her iki pazar sisteminin de müşterek örülen altyapısal tonuna işaret eder. Zira altyapı, iktidar mercilerinin 'ayrıştırmak' için araşsallaştırmasınarağmen halen bağlayıcı bir unsurdur. Şekil 6.4'de iki pazarın bir arada anlatısı olan üstteki montajda, tez içerisinde yaşamlarına dahil olunan pazar ağının paydaşları olan birçok varlığın, mekânın ve zamanın nasıl birbirlerine bağlı olduğu görülmektedir. Hiyerarşilerin monokültür inşalarına rağmen dahi pazarın evreninde ilişkilerini sürdüren ilek arısı ve incirin hikayesi bu bağlantılılık halinin en açık göstergelerindendir. Mekân, salt insan faydası gözetilerek inşa edilse bile diğer varlıkları, mekânın paydaşıdır. Çoğul paydaşlarla müşterek örülen bir pazar ağı, bu bir araya gelmelerin, dolaşmaların, dönüştürümlerin,

hemhâl olup çoğalmaların altyapısıdır. Şekil 6.4'de alttaki görseldeki inşa edilmiş hiyerarşik altyapı sistemlerine rağmen varlıklarını sürdürürler.

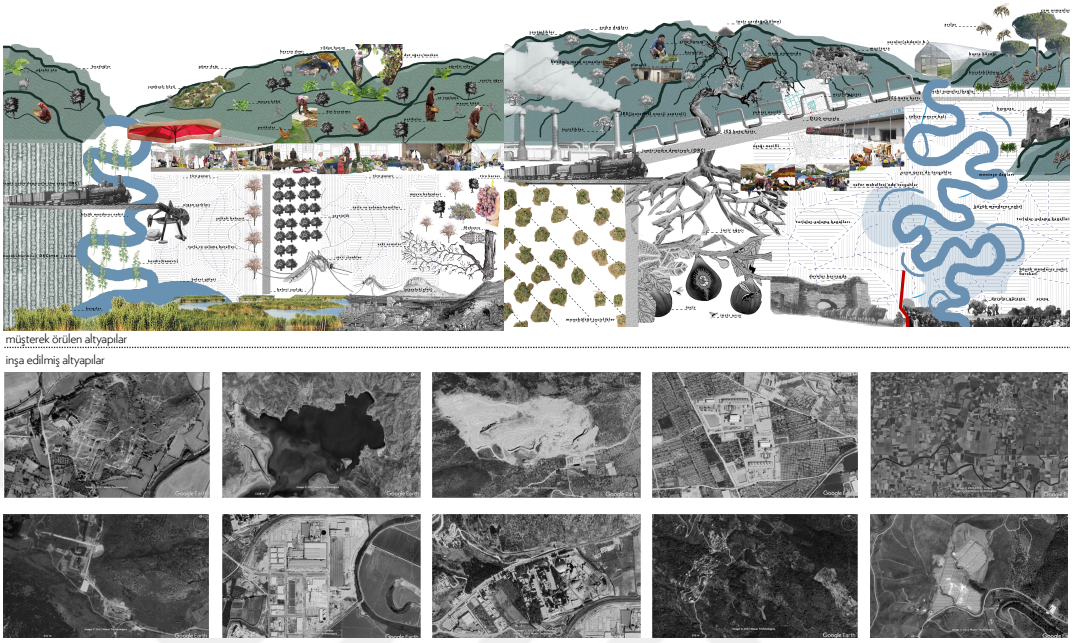

Şekil 6.5 : Müşterek örülen altyapılar.

Tire ve Nazilli pazarlarındaki bu araştırma, müşterek örülen altyapılarda heterarşik ilişkilenmelerin ve bir araya gelmelerin izini sürmenin mümkün olduğunu işaret eder. Buna ek olarak altyapının bu yeni kavramsallaştırması, Eeasterling'in (2016) tabiriyle sosyal, mekân sal ya da tarihsel anlatıları, bir sistem içerisinde derlemek ya da sınıflandırmak yerine tüm varlıkların yaşamlarıyla paydaş olduğu, aralarında sürekli genişleyen ve devingen bir diyaloğu tasvir eder. Peki bunun bilhassa ana akım mimarlık üretimine yansıması nasıl olur?

Keller Easterling (2016), mimar ve tasarımcılarının birçoğunun etkileşim halindeki aktif formlar yerine nesneler üzerinde çalışmaya eğilimli olduklarının ve bunun uzun süredir tasarım kültürüne sirayet etmiş bir yapma hali olduğunun altını çizer. Easterling, tasarımcıların akif formlar yaratmak yerine onun dinamik halini *temsil eden* biçimsel bir nesneyi yaratmaya yöneldiklerini ifade eder. Koolhaas'ın West Kowloon Kültürel Bölgesi projesi ya da 'Countryside: The Future' sergisi bu itkinin ürünleridir. Peki insan merkezli inşa edilmiş bu sınıflandırılmış nesneler (ya da temsiller) ve yapma biçimi nasıl aktif hale gelir? İnsan dışında da varlıkların paydaşlıkları, bunların sürekli dinamik ilişkileri boyunca müşterek örülen ağsal altyapı kavrayaşı ile. Bu kavrayışla bir tasarım süreci çoğul lenslerle gerçeklir ve insan

merkezli olmadığı gibi çok paydaşlı heterarşik gelişir. Sürecin kendisi gibi, çoğul paydaşlarla müşterek örülen tasarım ürünü de aktif bir form ve bağlayıcı bir evrendir. Bu kavrayışla bir yapı, pazar evreni gibi, çelik kolonlar, pencere ve kapılar, koridorlar, insanlar, sivrisinekler, mantarlar ve kuşların ilişkisellikle ördüğü ve sürekli içerisinde dolaşım halinde oldukları bir sistem haline gelir.

Tire ve Nazilli pazarlarındaki araştırmalar sürecinde gelişen bu metodoloji ile, altyapının -ana, ara ya da tali borular veya kablolar gibi- kademelerden oluşan bir kurgu ile inşa edilmiş, salt iki noktanın bağlanmasında aracı, statik bir yapıdan ve bir iktidar aracından fazlası olabileceği görülmüştür: Çoğul paydaşlarla müşterek örülmüş bir altyapı, mekânlar, zamanlar ve varlıklar arasında ölçekler arası bağlantıyı sağlayan ve noktalar birbirine değerken *dolaştıkları, karşılıklı dönüştükleri, hemhâl olup çoğaldıkları* bir aktif bağlantı formu olarak tanımlanabilir.

KAYNAKLAR

Akbaş, Y. (2016). *Salnamelerde Nazilli Kazası.* Ankara: Berkan Yayınevi.

Akbulut, G. (2010). *Siyasi Coğrafya Açısından Türkiye'de Demiryolu Ulaşımı.* Ankara: Anı Yayınları.

Akdağ, M. (2009). *Türk Halkı'nın Dirlik ve Düzen Kavgası: Celali İsyanları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aktaş, M. (2019). *Erken Lydia Dönemi Tarihi ve Arkeolojisi (Yüksek lisans tezi)*. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Akyüz, Y. and Atış, E. (2018). Küçük Menderes Havzası'nda iklim değişikliğinin olası etkileri ve üreticilerin konuya ilişkin farkındalıkları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 21, pp. 109–115.

Alanyalı Aral, E. (2018). Mimarlıkta yaratıcı haritalama: "Yaşanmış Mekân"ı görünür kılmak üzerine. *Mimarlık*, 399, p. 2018.

Aral Duvan, M. (2021). *Türkiye'de Toplum Çevirmenliği Bağlamında Mültecilere Verilen Tercüman Bilirkişilik Hizmetleri: Ağ Kuramı Işığında Bir Değerkendirme (Doktora tezi)*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Armağan, A. M. (1989). *Tüm Yönleriyle Tire I-II.* İzmir: Uğur Ofset.

Arnzen, R. (1997). *Aristoteles' de Anima: Eine Verlorene Spatantike Paraphrase in Arabischer Und Persischer Uberlieferung.* Brill Academic Pub.

Arıkan, Z. (1991). Mütareke Dönemi'nde İzmir. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C. 1, sayı. 1, ss. 0-0, Haz.

Arundell, F. V. J. (1834). *Discoveries in Asia Minor: Including a Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia*. R. Bentley (Discoveries in Asia Minor).

Asar, H. and Çebi, P. D. (2018). Mimari Temsilde Kişisel Anlatılar: Karışık Yapılı Temsiller ve Dillendirdikleri. *Uluslararası Hakemli Tasarım ve Mimarlık Dergisi*, 4(1), pp. 118–143.

Ataberk, E. (2010). Yerel pazarlar-turizm ilişkisi ve Tire. İçinde F. Baykal, E. Ataberk (Editör), *1. Ulusal Tire Sempozyumu,* (s.1-16). İzmir: Tire Belediyesi Yayınları.

Ataberk, E. ve Baykal, F. (2010). *1. Ulusal Tire Sempozyumu Kitabı.* İzmir: Tire Belediyesi Yayınları.

Aydın Ticaret Borsası (2021). No: 803 – Menşe Adı: Aydın Çam Fıstığı. Erişim: 19 Haziran 2023, https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/1ce5d227-0f8c-43f2-ae31-7081fbc3b241.pdf.

Balcı, M. (2014). 'Tarde'ı Neden Tardettik? Türk Sosyolojisine Dair Soy-kütüksel Bir Deneme'. *İstanbul University Journal of Sociology*. İstanbul Üniversitesi, pp. 293–330.

Barad, K. (2010). 'Quantum Entanglements and Hauntological Relations of Inheritance: Dis/continuities, SpaceTime Enfoldings, and Justice-to-Come'. *Derrida Today,* 3(2), pp. 240–268.

Başaran, M. and Haykıran Sarıbey, A. (2015). 'H . 1261 / M . 1845 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Tire'ye Gelen Müslim ve Gayrimüslimlerin Nitelik ve Nicelikleri', *Turkish Studies*, 10, pp. 149–174.

Başaran, M. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire.* İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Başaran, M. (1998). Tire'de bulunan camiler, Temuttuat Defterler'ine göre görevliler ve mal varlıkları. *DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C3/S8.

Bateson, G. (1979). *Mind and Nature: A Necessary Unity*. New York: Dutton.

Batuk, A. (2019). *Atmosferik Anlatılar Üzerinden Post-Dijital Çizim (Yüksek lisans tezi)*. İstanbul Teknik Üniversitesi. Mimari Tasarım Programı.

Bazin, Marcel (1989). Orta Toros yörüklerinden Sarıkeçili Aşireti. *çev. Hamdi Kara, Production Pastorale et Société,* S. 20, Fransa, ss. 323-350. Burdur 1973 İl Yıllığı, (1974). Ankara.

Belen, G. (2017). *Osmanlı Dönemi'nde Tire, 1478-1530.* İzmir: Tire Belediyesi.

Boileau, I. E. (1959). *La Ciudad Lineal: A Critical Study of the Linear Suburb of Madrid*. Liverpool: Liverpool *University* Press.

Bookchin, M. (1980). *Toward an Ecological Society*. Montreal: Black Rose Books.

Bookchin, M. (2013). *Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çöküşü*. İstanbul: Sümer Yayıncılık.

Bournoutian, G. A. (2007). *The Travel Accounts of Simoen on of Poland.* Mazda Publishers (Armenian studies series).

Boscov-Ellen, D. (2017). Capitalism in the web of life: ecology and the accumulation of capital. *Graduate Faculty* Philosophy *Journal*.

Bozdoğan, S. (2013). *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları.

Braudel, F. and Reynolds, S. (1982). *The Wheels of Commerce*. New York: Harper & Row.

Braudel, F. and Reynold, S. (1992). *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, Vol. II: The Wheels of Commerce*. Berkeley: University of California Press.

Braudel, F. and Reynolds, S. (1995). *The* Mediterranean *and the Mediterranean World in the Age of Philip II: Volume I.* Berkeley: University of California Press.

Buğdaycı, A. (1996). *Millî Mücadelede Nazilli (1919-1922)*. Aydın: Karacasu Matbaası.

Büke, A., Gültekin, M., Aksoy, A., Dıvrak, B., Göcek, Ç., Berke, M. And Çeşmeci, H., (2011). *Büyük Menderes Havza Atlası*. İstanbul:S Basım.

Büyüktopcu, E. and Bayrakçı, Z. (2020). The potential for collectively produced architectural narratives: from *the* market to education in the design studio. *International Journal of Art and Design Education*, 39(2), pp. 367–376.

Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of Saint-Brieuc Bay. *The Sociological Review*, 27(2), pp. 49–94.

Callon, M. (1998). *Laws of the Markets*. New York: Wiley

Callon, M. (1999). Actor-network theory-The market test. *The Sociological Review,* 47(1_suppl), pp.181–195.

Callon, M. and Latour, B. (1981). Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. *Advances in social theory and methodology. Toward an integration of micro- and macro-sociologies*, pp. 277–303.

Cambridge English Dictionary (t.y.). Infrastructure. İçinde *English Dictionary*, Erişim: 19 Haziran 2023, https://www.etymonline.com.

Caner Yüksel, Ç. (2014). Aydınoğulları'ndan Osmanlı'ya Bir Batı Anadolu Kenti: Tire'nin Mekânsal Dönüşümü. *Vakıflar Dergisi*, vol.0, no.42, 2014, ss.19 - 33.

Cesafsky, L. (2017). How to Mend a Fragmented City: a Critique of "Infrastructural Solidarity, *International Journal of Urban and Regional Research*, 41(1), pp. 145–161.

Ceylan, E. (2013). Palimpsest; not tabula rasa: Thinking a nonlinear history of architecture. *'ARCHTHEO'13 - III. International Conference of Theory of Architecture: "Creativity, Autonomy, Function in Architecture',* pp. 1–48.

Ceylan, O. (2019). Neoliberal ekonomi ve Türkiye tarım politikaları arasında küçük köylülüğün dönüşümü: Edirne ili örneği (1980-2015). *Anatolian Journal of Economics and Business*, 3(2), pp. 134–152.

Ceylan, O. (2022). Agriculture and society in Western Anatolia from the Ottoman State to the Republican of Turkey: Cannabis production in Little Meander Basin (1913-1950)'. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39(December), pp. 448–463.

Clementini, E. (2009). Encyclopedia of Database Systems*. Encyclopedia of Database Systems, (June)*.

Chambless, E. (2019). Roadtown. Glasgow: Good Press.

Cocceianus, D. (1961). *Dio Chrysostom: Discourses I-XI.. 1*. W. Heinemann (Dio Chrysostom).

Coşkun, S. (2017). Büyük Menderes Nehri ile Yukarı Dalaman Çayı arasındaki sahada bitki örtüsünün coğrafi dağılışı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, pp. 180–193.

Crair, B. (2016). Love the Fig, The New Yorker. Erişim: 19 Haziran 2023, https://www.newyorker.com/tech/annals-of-technology/love-the-fig.

Cronon, W. (1996). The trouble with wilderness- or, getting back to the wrong nature, *Environmental History*, 1(1), pp. 69–90. doi: 10.2307/3985059.

Cronon, W. (2009). *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West.* New York: W W Norton.

Crowe, M. (2013). *Dwelling + design exploring the potential for dwelling to inform media design with the installation dark; and the light (Master Thesis.* Victoria Unversity of Wellington, School of Design.

Crutzen, P. J. and Stoermer, E. F. (2013). The "Anthropocene" (2000)', in Robin, L., Sörlin, S., and Warde, P. (eds) *Documents of Global Change*. New Haven: Yale University Press.

Çakmak, S. and Yalçın, G. (2018). Bedesten of Tire under the light of new findings. *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 17, pp. 11–24.

Çalcı, S. (2014). Gerçeklik anonim bir süreçtir: Whitehead ontolojisinde dinamizmin kuruluşu üzerine bir Iinceleme. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar (17), pp. 197–214.

Çalişkan, V. (2013). Somut olmayan kültürel mirasın güncel bir değerlendirmesi: Anadolu devecilik kültürü ve geleneksel deve güreşi şenlikleri. *TÜBA-KED*, 11/2013, pp. 137–166.

Çarkoglu, A. and Eder, M. (2006). Urban informality and economic vulnerability in the case of Turkey. pp. 1–43. Retrieved April 22, 2018, from http://research.sabanciuniv.edu/28/1/stvkaf01670.pdf.

Çebi, S. M. (2012). Yeniliklerin yayılmasında sosyal taklidin ve kanaat önderlerinin işlevsel önemi: Gabriel Tarde'ın sosyal taklit teorisi açısından bir inceleme'. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi. 2012 (34), 1-18.*

Çelebi, E. (2013). *Seyahatname*. İstanbul: Etkileşim (Klasikler dizisi).

Çelik, E. E. (2018). Haraway'in yoldaş türleri ve ağ örenaAnlatilar. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. (13 / 26 (Aralık 2018)), pp. 27–46.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2016). *Küçük Menderes Havza Kirlilik Önleme Eylem Plani.* Ankara: Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü. Erişim: 10 Mayıs 2023,https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Belgeler/havza%20koruma%20eylem%20planları/Kucuk_Menderes_Havzasi.pdf.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2022). *Küçük Menderes Nehir Havzası Yönetim Planı.* Ankara: Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü. Erişim: 10 Mayıs 2023, https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Belgeler/Küçük%20Menderes%20NHYP%20Kapsamlaştırma%20Raporları.pdf.

Çoruk, H. and Türkmen, S. (2016). 'Develerin Antik Dönem Kültür Tarihine Yansımaları'*, I. Uluslararası Devecilik Kültürü ve Deve Güreçleri Sempozyumu*, p. 128.

Dag, S. (2015). *İncirde Verim ve Kalite Üzerine Jeotermal Enerji Tesislerinin Olası Etkilerinin Belirlenmesi (Doktora tezi).* Adnan Menderes Üniversitesi, Bahçe Bitkileri Anabilim Dalı

Deleuze, G. and Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia SubStance*. Minnesota: University of Minnesota Press.

Deleuze, G. (2001). Cinema 1: The Movement Image. Continuum (Athlone Contemporary European Thinkers Series).

De Landa, M. (1997). *A Thousand Years of Nonlinear History*. New York: Zone Books

Demirhan, N. (2005). *Nazilli'nin Sosyal ve Ekonomik Yapisi (Yüksek lisans tezi)*. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dempster, L., M. B. (1998). *A Self-organizing Systems Perspective on Planning for Sustainability.* Waterloo: University of Waterloo.

Deniz, M. (2013). *Nazilli İlçesinin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası (Doktora Tezi)*. Uşak Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Der, L. (2017). *Çatalhöyük sosyal farklılaşma ve toplumsal yapı*. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, pp. 84–93.

Ders Notları. '*Eğreltilerin Genel Özellikleri'*. Erişim: 20 Eylül 2023, https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/130533/mod_resource/content/0/12.%20HAFTA.pdf

Descartes, R., Bailey, A. and Johnston, I. (2020). *Discourse on Method*. Ontario: Broadview Press.

Dikmen, G. (1952). *Nazilli Tarih ve Coğrafyası.* Aydın: Efe Matbaası.

Diprose, R. and Ferrell, R. (1991). *Cartographies: Poststructuralism and the Mapping of Bodies and Spaces.* Allen & Unwin.

Doğaner, S. (2020.) Ege Bölgesi Coğrafyası. Ders Notu, ss.84.

Dolcerocca, N. Ö. (2019). *Gılgamış Destanı ve Siyasi Egemenliğin Ekolojik Temelleri*.Cogito 93.

Easterling, K. (2012). We will be making active form. *Architectural Design*, 82(5), pp. 58–63.

Easterling, K. (2016). *Extrastatecraft: The Power of Infrastructure Space*. London: Verso.

Erkaya, A. (1989). Nazilli Şehri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Evren A. (1985). *Tire ve Çevresinde Bulunan Pişmiş Toprak Lahitler,* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Faroqhi, S. (1978). 16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe), *ODTÜ Gelişme Dergisi.*

Faroqhi, S. (1984). *Towns and* Townsmen *of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650*. Cambridge: Cambridge University Press.

Foss, C. (1976). *Byzantine and Turkish Sardis.* Cambridge: Harvard University Press.

Gökbel, A. and Şölen, H. (1936). *Aydın İli Tarihi*. İstanbul: Ahmed İIhsan Basımevi.

Göney, S. (1975). *Büyük Menderes Bölgesi. Edebiyat Fakültesi Matbaasi*. İstanbul: Coğrafya Enstitüsü Yayınları.

Graham, S. (2009). *Disrupted Cities When Infrastructure Fails*. London: Routledge.

Gülersoy, A. A. (2014). *Küçük Menderes Havzasında Mekânsal Potansiyel ile Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler*. İzmir: Dinazor Kitabevi.

Gülersoy, A. A.; Çelik, M. A. (2014). *Küçük Menderes Havzası'nda Arazi Kullanımın Zamansal Değişimi (1984-2012)*. Muğla: Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı.

Gülersoy, A. A., Gümüş, N. (2018). Tire ilçesinde 1995-2017 yılları arasında tarımsal alan kullanımının ve ürün deseninin değişimi. İçinde M. Sanus, A. Özçelik (Editör), *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu,* (s.433-443). İzmir: Tire Belediyesi Kültür Yayınları.

Gür, A. (2016). *Heidegger'in Yazgı Anlayışı Üzerine Bir Yorumlama. (Doktora tezi)*. Uludağ Universitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürbüz, A. and Kazancı, N. (2019). The Büyük Menderes River: Origin of meandering phenomenon. *World Geomorphological Landscapes*, pp. 509–519.

Gürcan, K. (2021). Ekşi karadutun (Morus nigra L.) Türkiye'de yetiştiricilik kültürü ve alanları: Asırlık ağaçların keşfi. *European Journal of Science and Technology,* 31(31), pp. 568–582.

Gürler, B. (2000). *Tire Müzesi Cam Eserleri.* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Güzey, S. and Atilgan, A. (2015). Sera yetiştiriciliğinde kirletici faktörlerin belirlenmesi: Denizli ili örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat fakültesi Dergisi*.10(2), pp. 22–33.

Haddad, E. G. (2010). Christian Norberg Schulz and the project of phenomenology in architecture Elie G. Haddad. *Architecture Theory Review*, (March 2010), pp. 1–15.

Haraway, Donna J (2016). *Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century', Manifestly Haraway*. Edited by D. J. Haraway and C. Wolfe. University of Minnesota Press.

Haraway, D. J. (2016). *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.

Haraway, D. and Pusar, G. (2010). *Başka Biryer: Donna Haraway'den Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (1992). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. New York: Wiley.

Harvey, D. (2013). *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Verso.

Harvey, P., Jensen, C.P., Morita, A. (ed.) (2017). *Infrastructures and Social Complexity*. London: Routledge.

Hocaoğlu, B. (2015). Yerşekillerinin kırsal yerleşim dokusu üzerindeki etkilerine bir örnek olarak Tire ilçesi köyleri. *Tarih ve Coğfrafya Aratırmaları Dergisi*, 1/1, pp. 115–124.

Hiz, G. (2020). *Servet-i Fünûn'da Toplumsal Mekânın Anlatılar ile Üretimi: Tahayyüller, İnşalar ve Deneyimler Atlası (1891-1910) (Doktora tezi)*. İstanbul Teknik Üniversitesi. Mimari Tasarım Programı.

Inal, S. (1957). Türkiye'de tarih boyunca palamut meşesi ve sağladığı faydalar. *Türk Ormancılığı Yüzüncü Tedris Yılına Girerken, 1857-1957*, pp. 128–150.

İktüeren, Ş. (1997). *Batı Anadolu Bölgesi'nde Kızılçam ve Fıstıkçamı Orijin Denemesi.* İzmir Orman Bak. Ege Ormancılık Araştırma Ens. Md.: Orman Bakanlığı Yayınları.

Jesse H. Ausubel, R. H. (1988). *Cities and Their Vital Systems: Infrastructure, Past, Present and Future.* Washington, D.C.: National Academy Press.

Kaçar, E. (2016). Aristoteles metafiziğinin temel ilkeleri ile aydınlanmada hakiki metafizik iddiası olarak Kant metafiziği. *Dört Öge*, (10), pp. 101–112.

Karabacak, E. (2019). Tire çeşmelerinde devşirme malzeme kullanımının düşündürdükleri. *Akdeniz Sanat* Dergisi, pp. 246–264.

Keskin, Ö. (2015). Üzümün bağı asmanın kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda filoksera ile mücadele, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, pp. 479–505.

Keyder, Ç. and Yenal, Z. (2011). Agrarian change under globalization. *Journal of Agrarian Change*, 11(1), pp. 60–86.

Koç, A. and Erdogan, H. (2018). *II. UluslararasI Selçuk-Efes Devecilik Kültürü Ve Deve Güreşleri Sempozyumu.*

Kodalak, G. (2019). Spinoza ve mutlak demokrasi. *Manifold*. Erişim: 10 Haziran 2023, https://manifold.press/spinoza-ve-mutlak-demokrasi.

Kodalak, G. and Akcan, E. (2020). *Spinoza and Architecture. ProQuest Dissertations and Theses*, (August), Cornell University.

Kolay, A. (2011). *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları(1863-1897)(Doktora tezi)*. Marmara Üniversitesi.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Koolhaas, R. (2009). *Logan Airport: A World-Class Upgradefor the Twenty-first Century-Late-Twentieth Century Billboard'*, Junkspace, 100, pp. 175–190.

Koolhaas, R. (2019). *Rem Koolhaas on the 'New Rural Sublime',* Frieze.

Koyuncu Okca, A. (2018). Tire Kent Müzesi'nin kültürel mirası korumadaki yeri ve önemi'. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(Number: 70), pp. 249–264.

Kumar, K. and Castells, M. (2007). *The information age: economy, society and culture. Volume I. the rise of the network society*. *The British Journal of Sociology*.

Kulper, P. (2015). The Precision of Promiscuity. I(5), pp. 214–220.

Kurmuş, O. (2016). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Larkin, B. (2008). *Signal and Noise: Media, Infrastructure, and Urban Culture in Nigeria*. Durham: Duke University Press.

Larkin, B. (2013). The politics and poetics of infrastructure. *Annual Review of Anthropology*, 42, pp. 327–343.

Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern.* Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. (1996). Actor-Network *Theory*: A few clarifications and more than a few complications. *Soziale Welt*, 47(4), pp. 369–81.

Latour, B. (2000). Tarde ve toplumsalın sonu. *Tarde ve Mikrososyoloji*, 7.

Latour, B. (2009). Spheres and networks: Two ways to reinterpret globalization. *Harvard Design Magazine*, (**30**), pp. 138–144.

Latour, B. (2008). The space of controversies. *New Geographies*, (1(1)), pp. 122-136.

Latour, B. (2011). From multiculturalism to multinaturalism: What rules of method for the new socio-scientific experiments, *Nature and Culture*, 6(1), pp. 1–17.

Latour, B. (2013). Reassembling the social. *Journal of Chemical Information and Modeling,* 53(9), pp. 1689–1699.

Latour, B. (2013). Is there an ANT at the beginning of ANThropology? A few responses to the subject matter of the collection. *Social Anthropology*, 21(4), pp. 560–563. doi: 10.1111/1469-8676.12053.

Latour, B. (2017). Anti-Zoom. Scale *in Literature and Culture*, pp. 121–124.

Latour, B. and Yaneva, A. (2017). Give Me a Gun and I Will Make All Buildings Move : An ANT' s View of Architecture. *Architecture Design Theory,* 2017/1.

Latour, B. et al. (2018). Anthropologists are talking about capitalism, ecology, and apocalypse. *Ethnos.* Taylor & Francis, 1844, pp. 1–20.

Law, J. (1992). Notes on the theory of the actor-network: Ordering, strategy, and heterogeneity. *Systems practice*, 5(4), pp. 379–393. doi: 10.1007/BF01059830.

Lecomte, J. (2013). Beyond indefinite extension: About Bruno Latour and urban space. *Social* Anthropology, 21(4), pp. 462–478. doi: 10.1111/1469-8676.12044.

Lefebvre, H. (1992). *The Production of Space*. Malden: Blackwell.

Lefebvre, H. (2003). *The Urban Revolution.* Minnesota: University of Minnesota Press.

Lefebvre, H. (2019). Perspectives on Rural Sociology. In Myvillages (Eds), *The Rural*, (pp. 22-26). Cambridge: The MIT Press.

Lesh, R., & Doerr, H. M. (Eds.) (2003). *Beyond Constructivism: Models and Modeling Perspectives on Mathematics Problem Solving, Learning, and Teaching.* Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Lesh, R. and Lehrer, R. (2004). Models and modeling perspectives on the development of students and teachers. *Mathematical Thinking and Learning*, 5(2), pp. 109–129.

Mansel, A.M., (1955). *Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihi Coğrafyası İçin Bibliyografaya.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Merchant, C. (2013). *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture.* New York: Routledge.

Meriç, R. (1983). Antik dönemde küçük menderes havzasının tarihsel coğrafyasına genel bir bakış. *Ege Coğrafya Dergisi,* 4(1), pp. 200-206.

Moore, J. W. (2016b). *Hayat Ağında Kapitalizm.* Erişim: 07 Mayıs 2023, https://jasonwmoore.com/wp-content/uploads/2017/08/Moore-interview-Hayat-Ağında-Kapitalizm-Turkish-translation-2016.pdf

Miles, J. (2016). *Aktör Ağ Kuramı/Teorisi* [Jeffrey Miles, "Aktör Ağ Kuramı", çev., Deniz Yetkin Aker, Yönetim ve Organizasyon Kuramları, haz., , Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016. Edited by M. P. ve K. Arun. Nobel Akademik Yayıncılık.

Mitchell, A. J. (2009). '*The fourfold', in Davis, B. W. E. (ed.) Martin Heidegger: Key Concepts.* Acumen Publishing (Key Concepts), pp. 208–218.

Mörtenböck, P. and Mooshammer, H. (2015). *Informal Market Worlds: The Architecture of Economic Pressure*. NAI010 Publishers.

Muslu, G. (2005). *Küçük Menderes Havzası'nın Beşerî ve İktisadi Coğrafyası (Doktora tezi)*. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Nazilli Ticaret Borsası (2015). Nazilli İncir Yetiştiriciliğinin Durumu. Erişim: 29 Eylül 2023, https://www.nazillitb.org.tr/Portals/128/dokumanlar/TARIMSAL%20VERİ/İncir%20makale.pdf.

Nelson Keleş, E. C. (2016). Tanzimattan Cumhuriteye Tire'de arazi kullanımı. *Tire Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, p. 466.

Nişanyan Sözlük (t.y.). Bahçe. İçinde *Türkçe Etimolojik Sözlük*, Erişim: 19 Haziran 2023, https://www.nisanyansozluk.com/.

Online Etymology Dictionary (t.y.). Network. İçinde *Etymology Dictionary*, Erişim: 19 Haziran 2023, https://www.etymonline.com.

Öğdül, H. G. (2010). Urban and rural definitions in regional context: A case study on Turkey. *European Planning Studies*, 18(9), pp. 1519–1541.

Öz, Ö. and Eder, M. (2012). Rendering Istanbul's periodic bazaars invisible: Reflections on urban transformation and contested space. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2), pp. 297–314. doi: 10.1111/j.1468-2427.2011.01076.x.

Özdemir, S. (2020). 6360 sayılı kanun kapsamında köyden mahalleye dönüşen alanlardaki yapıların ruhsatlandırılmış sayılması. *Ankara Barosu Dergisi*, pp. 37–75.

Özdemir, Y. (2009). *Büyük Menderes Nehri Havzası'nın Arazi Kullanımı ve Su Yönetimi Açısından İncelenmesi (Doktora tezi).* İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pamuk, Ş. (2015). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pollini, J. (2013). Bruno Latour and the ontological dissolution of nature in the social sciences: A *critical* review. *Environmental Values*, 22(1), pp. 25–42.

Prothero, G., W. (1920). *Anatolia*. London: H.M. Stationery Office.

Pullukçuoğlu-Yapucu, O. and Özgün, C. (2011). Batı Anadolu'nun yol ağı araştırmaları- III: İzmir'in ardalanında kervan yolları. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(2), pp. 527–549.

Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor.* London: John Murray (Royal geographical society, London. Supplementary papers).

Rayet, O. and Thomas, A. (1997). *Bir Karya Kenti Tralleis*. İstanbul: Özen Ofset.

Sandars, N. K. (1973) *The Epic of Gilgamesh.* London: Penguin Books Limited.

Secundus, G. P. and König, R. (1997) *C. Plinii Secundi Naturalis historiae libri XXXVII: liber XXXV*. Artemis & Winkler.

Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası.* İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sezer, H. (2003). *Tire ilçesinde arazi yetenek durumu ile kentleşme arasındaki ilişkiler ve bunun eğitim yönünden önemi (Yüksek lisans tezi)*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Scott, J. C. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.

Scott, J. C. (2017). *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States.* New Haven: Yale University Press.

Sheldrake, M. (2020). *Entangled Life: The phenomenal Sunday Times bestseller exploring how fungi make* our *worlds, change our minds and shape our futures*. New York: Random House.

Simard, S. (2021). *Finding the Mother Tree: Discovering the Wisdom of the Forest*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.

Simmons, I. G. (1989). *Changing the Face of the Earth*. New York: Wiley.

Soysal, U. (2020). Tire'nin yaşadığı en büyük felaket: 1916 Tire Yangını. *Tire'den Yansımalar.*pp. 1–23.

Sönmez, B. (2016). Nysa Ad Maeandrum Cadde 1-Plateia Hellenistik ve Roma Dönemi Sofra Kapları Ve Unguentariumları. *SDÜ Fen-Edeebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.45, pp. 11-42

Spinoza, B. and Curley, E. (2016). *The Collected Works of Spinoza, Volume II.* Oxford: Princeton University Press.

Stavrides, A. P. S. and De Angelis, M. (2016). *Common Space: The City as Commons.* Bloomsbury Academic (In Common).

Steel, C. (2008). *Hungry City: How Food Shapes Our Lives*. London: Chatto & Windus.

Stock, F. (2015). *Ephesus and the Ephesia – Palaeogeographical and Geoarchaeological Research About a Famous City in Western Anatolia (Phd thesis)*. Universität zu Köln.

Strabon (2000). *Geographika Antik Anadolu Cografyası*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sutgibi, S. (2008). Direct and Indirect Human Impact on the Natural Ecosystems of the Büyük Menderes (Great Meander) Delta (Western Turkey)', *Marmara Cografya Dergisi*, 18, pp. 222–237.

Şafak, İ. and Okan, T. (2004). Kekik, defne ve çam fıstığının üretimi ve pazarlanması. *DOA Dergisi, Sayı 10, pp. 101–129.*

Şahin, A. (2008). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Aydın Sancağı'nın Demografik Yapısı (1550 ve 1676 Tarihli Aşiret ve Avarız Defterlerine Göre)*. Adnan Menderes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, Y., Baba A. ve Tayfur, G. (2018). Küçük Menderes Havzası su kaynaklarının sürdürülebilirliği. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, c. 9, sayı. 2, ss. 955-962.

Şenel, A. (2019). Mimarlık eğitiminde haritalama: geleneksel eril mimarlık üretiminde yaratıcı bir eleştiri. *Dosya 42.*

Şengün, H. T. (2018). *Sokak Pazarlarının Poetikası: Geçici Yapının Zamansallığı Üzerine Fenomenolojik Bir İnceleme (Doktora tezi.* İstanbul Teknik Üniversitesi. Mimari Tasarım Programı.

Tan, H. G. (2020). Pazaryerinden: Üretici pazarları ağları, etkileri ve dönüştürücü süreçleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*. 40(1), pp. 163–195.

Tan, H. G. (2021). Revealing the circularities in farmers' market networked infrastructure of Western Anatolia. *European Planning Studies. Routledge,* pp. 1–22.

Taşlıgil, N. and Şahin, G. (2019). Developments and restoration of hemp (Cannabis sativa L.) cultivation in Turkish agriculture. *1st Istanbul International Geography Congress Proceedings Book*, pp. 456–478. doi: 10.26650/pb/ps12.2019.002.045.

Tarde, G. (2004). *Monadoloji ve Sosyoloji.* İstanbul: Öteki.

Tavlan, N. (2008). *Nazilli'deki İşgücü Piyasasının Demografik Yapısı ve Göçle İlişkisi (Yüksek lisans tezi)*. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Taylan, H. (2017). *Herbal Temalı BatI Anadolu Sikkeleri (Yüksek lisans tezi.* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tarım ve Orman Bakanlığı (2013). Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Fındık Bahçelerinde Yabancı Otlar. Erişim: 10 Ekim 2023, https://arastirma.tarimorman.gov.tr/findik/Belgeler/Sol%20Menü/Eğitim%20ve%20Yayım/Çiftçi%20Eğitim/YabanciOtlar.pdf.

Tarım ve Orman Bakanlığı (2019). Büyük Menderes Havzası Kuraklık Yönetim Planı Raporu. Erişim: 10 Ekim 2023, https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Belgeler/Kuraklık%20Yönetim%20Planları/Büyük%20Menderes%20Havzası%20Kuraklık%20Yönetim%20Planı%20Cilt%201.pdf.

Tarım ve Orman Bakanlığı (2022). Küçük Menderes Nehir Havzası Yönetim Planı Raporu. Erişim: 10 Ekim 2023, https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Belgeler/KURAKLIK%20YÖNETİM%20PLANLARI%2009.01.2023/Küçük%20Menderes%20Havzası%20Kuraklık%20Yönetim%20Planı%20Cilt%203.pdf.

Tekeli, İ. (2011). *Anadoluda Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri.* İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yayınları.

Tekin, S. (1997). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi,* İzmir.

Texier, C. (2002). *Küçük Aysa: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

TMMOB (2021). Büyük Menderes Havzası'nda Jeotermal Enerji Santralleri Gerçeği ve Aydın İlinde Kurulu JES'lerin Çevresel Etkileri Raporu.

Tokgöz, M. (2011). *Maiandrios (büyük menderes) jeopolitiği ve jeostratejisi (Yüksek lisans tezi)*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tire Ticaret Odası (2018). Ekonomi Raporu 2018. Erişim: 10 Ekim 2023, https://tireto.org.tr/tire-ekonomi-raporu/2018-yili-tire-ekonomi-raporu/.

Tsing, A. L. (2015). *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Oxford: Princeton University Press. doi: 10.4000/lhomme.30449.

Tsing, A. L., Mathews, A. S. and Bubandt, N. (2019). Patchy anthropocene: Landscape structure, multispecies history, and the retooling of anthropology: An introduction to supplement 20. *Current Anthropology*, 60(S20), pp. S186–S197. doi: 10.1086/703391.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.). Ağ. İçinde *Genel Türkçe Sözlük*, Erişim: 05 Mayıs 2023, https://sozluk.gov.tr/.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.). Altyapı. İçinde *Genel Türkçe Sözlük*, Erişim: 05 Mayıs 2023, https://sozluk.gov.tr/.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.). Bahçe. İçinde *Genel Türkçe Sözlük*, Erişim: 19 Haziran 2023, https://sozluk.gov.tr/.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.). Havza. İçinde *Genel Türkçe Sözlük*, Erişim: 19 Haziran 2023, https://sozluk.gov.tr/.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.). Pazarlık. İçinde *Genel Türkçe Sözlük*, Erişim: 19 Haziran 2023, https://sozluk.gov.tr/.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.). Tarla. İçinde *Genel Türkçe Sözlük*, Erişim: 19 Haziran 2023, https://sozluk.gov.tr/.

Türker, M. (2014). Small holder farmers' access to market in Turkey. *First International Conference on* Global *Food Security*, (September).

Turkkan, C. (2018). Feeding the global city: urban transformation and urban food supply chain in 21st-century Istanbul. *Journal of Urbanism*. 00(00), pp. 1–25. doi: 10.1080/17549175.2018.*1515785*.

Türkkan, C. (2022). Different forms of embeddedness at istanbul' bazaar and farmers market. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, p. 890.

Türkyılmaz, Z. (2011). *Cumhuriyet* Dönemi'nde *Tire (1923-1938) (Yüksek lisans tezi)*. Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tutak, T. and Güder, Y. (2014). Matematiksel modellemenin tanımı, kapsamı ve önemi. *Turkish* Journal *of Educational Studies*, 1(1), pp. 173–190.

Uluğer, M. Ç. (2018). *Foucault'da İktidar İlişkileri Bağlamında Deleuze Ve Guattari'nin Arzu Mikropolitikası (Yüksel lisans tezi)*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniverstesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ural, S. (2014). *Nazilli'de Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat (1923-1950) (Yüksek lisans tezi)*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

URL-1<*https://www.arkitera.com/soylesi/yuzyillardir-kentte-sessizce-gezinen-uretken-bir-sistem/*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-2<*https://www.sah.org/community/sah-blog/sah-blog/2014/07/31/-nothing-is-transmissible-but-thought-le-corbusier-s-radiant-farm-made-real/*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-3 <*https://www.arkitera.com/haber/rem-koolhaas-yaklasan-guggenheim-sergisinde-kirsal-kesimi-ele-alacak/*>, erişim tarihi 10.06.2023.

URL-4<*https://bienal.iksv.org/tr/haberler/cooking-sections-in-17-istanbul-bienali-kapsamindaki-projesi-icin-tasarladigi-camuralem-muhallebicisi-acildi/*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-5 <*https://gastereamag.com/cooking_sections/*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-6 <*https://manifold.press/kirsal-ve-gelecek-sehir-disindan-sesler-sile#ref10/*>, erişim tarihi 10.07.2023.

URL-7 < *https://aposto.com/i/dolasik-hayatlar-dogrusal-yasanir-mi*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-8< *https://www.mimarlikdergisi.com*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-9<*https://gastereamag.com/yalniz-halkin-bildigi-o-civiltili-duzen-pazar//*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-10< *https://www.tarimorman.gov.tr* >, erişim tarihi 10.01.2023.

URL-11<*https://www.hortiturkey.com/zirai-mucadele/egrelti-otu//*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-12<*https://kocaelibitkileri.com/etiket/yenilebilir-bitki/*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-13< *https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=3UgoqJ-IwYU/*>, erişim tarihi 28.10 2023.

URL-14< *https://islamansiklopedisi.org.tr/tire#1 >,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-15< *https://dagakactim.blogspot.com>,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-16<*https://twitter.com/fosmanca/status/1126465385455390720>,* erişim tarihi 10.05.2023

URL-17 < *https://www.dekalb.com.tr/*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-18 < *http://www.postseyyah.com/evliya-celebinin-izinde-tire/>,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-19 < *https://www.mimarlikdergisi.com*>, erişim tarihi 10.05.2023.

URL-20<*http://izmirproje.crp.metu.edu.tr/kirsal-cevre/arastirma-2/>,* erişim tarihi 10.10.2023.

URL-21<*https://www.aydincesurhaber.com/haber/14126291/nazilli-esnafi-yillardir-cozum-bekliyor>,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-22< *https://kulturenvanteri.com.tr>,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-23< *https://earthobservatory.nasa.gov/>,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-24<*http://geography.humanity.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/277/2015/10/kiyi-ege6.pdf/>,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-25< *https://www.facebook.com/ekodosd/>,* erişim tarihi 10.05.2023.

URL-26<*https://aydin.bel.tr/mobil/detail>,* erişim tarihi 10.05.2023.

Uygun, S. (2015). Batılıların gözdesi meyan kökü ve üzerine yaşanan emperyalist rekabet. *Otam*. 37, pp. 337–373.

Uz, F. and Pınar, A. T. (2020). Mimari proje stüdyosu deneyimi olarak "tamirin araçsallığı": DOLAPDERE RECORD. *Ege Mimarlık*, 4, pp. 146–153.

Üreten, H. (2005). Bir grup sikkenin ışığında Mastaura kenti tanrıları ve kültleri. *Sciences-New York,* pp. 129–142.

Üzen, N. and Çetin, Ö. (2012). Geçmişten günümüze su ve sulama yönetimi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi.*1(2), pp. 18–20.

Von Humboldt, A. (1849). *Cosmos*. Longmans & Murray.

Wainwright, O. (2022). The countryside is where the radical changes are: Rem Koolhaas goes rural. *The Guardian.* Erişim: 05 Mayıs 2023, https://www.theguardian.com/artanddesign/2020/feb/11/rem-koolhaas-rural-countryside-the-future-guggenheim.

Whitehead, A. N. (2012). *Nature and Life*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wittek, P. (1944). *Menteşe Beyliği.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yapucu Pullukçuoğlu, O. (2006). *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum) (Doktora tezi)*. Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, D. (2018). Tire'ye kadar uzanan demiryolu hattı ve bu hattın ilçeye sosyal ve ekonomik yönden katkıları. İçinde M. Sanus, A. Özçelik (Editör), *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu,* (s.399-407). İzmir: Tire Belediyesi Kültür Yayınları

Yılmaz, O. et al. (2014). Türklerde deve güreşlerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya 4.000 yıllık geçmişi. *COMU Journal of Agriculture Faculty,* 2014(1), pp. 37–44.

Yilmaz, E. and Ali Kaptan, M. (2017). Environmental impact of geothermal power plants in Aydın, Turkey. *E3S Web of Conferences,* 19.

Yiğit, E. (2021). *Gabriel Tarde'ın Toplum Anlayışında İmitasyonun Zemini (Yüksel lisans tezi)*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yiğit, V. (2018). *Postmodern Mitoloji.* Erişim: 10 Ekim 2023, https://www.academia.edu/37930187/POSTMODERN_MİTOLOJİ

Yoldaş, F. (2011). Küçük Menderes Havzası'nda alternatif sebze ürün arayışları. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi,* 16(2), pp. 54–58.

Yüksel, Ç. C. (2009). *A Spatial Inquiry into Western Anatolian Urban Centers: Tire in the Making (14th and 16th Centuries) (Phd thesis)*. Middle East Technical University. The Graduate School of Natural and Applied Science.

Yüksel, Ç. C. (2014). A Western Anatolian Urban Centre from the Aydinid Principality to the Ottoman State: Spatial Transformation of Tire.

Zaman, S. and Coşkun, O. (2015). *Coğrafya'ya Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Hayati Doğanay.* Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad **:** Halime Güher TAN

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** **:** 2010, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
- **Yüksek lisans** **:** 2011, Polytechnic University of Catalonia, Barcelona Institute Of Architecture, Architectural Design

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- 2011-2014 yılları arasında çeşitli tasarım ofislerinde mimar-tasarımcı olarak çalıştı.
- 2014-2018 yılları arasında İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı.
- 2018-2021 yılları arasında çeşitli üniversitelerde yarı zamanlı öğretim görevlisi olarak çalıştı.

DOKTORA TEZİNDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Tan, H. G.** 2021. Revealing The Circularities In Farmers' Market Networked Infrastructure Of Western Anatolia. *European Planning Studies*. https://doi.org/10.1080/09654313.2021.1960278
- **Tan, H. G.** 2020. Pazaryerinden: Üretici Pazarları Ağları, Etkileri ve Dönüştürücü Süreçleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi.* https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0038